

1-2/2010

SOUČASNÉ DĚJINY

Odboj, kolaborace, přizpůsobení

SOUDOBE DĚJINY

XVII / 1-2

ÚSTAV PRO SOUDOBE DĚJINY AV ČR, v. v. i.



Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jiří Křestan,
Vítězslav Sommer, Jiří Suk, František Svátek, Oldřich Tůma,
Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Adrian von Arburg, Praha
Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Drážďany
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Jozef Jablonický, Bratislava
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Zdeněk Kárník, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křestan, Praha
Václav Kural, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Montpellier
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha
Zdeněk Vašíček, Praha
Zbyněk Zeman, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autoři

Pavel Baloun (1988)

student historie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Zajímá se o moderní české dějiny, zejména o český fašismus.

Vladimír Černý (1975)

přednáší na Filozofické fakultě a na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se českými i obecnými dějinami 20. století v souvislosti s fungováním antidemokratických režimů, zejména českými dějinami v době první republiky a za nacistické okupace. Společně s Petrem Kopečným a Františkem Vaškem je autorem biografie *Legenda bez legend: Životní osudy armádního generála Vojtěcha Borise Luži (1891–1944)* (Brno 2004).

Hans Henning Hahn (1947)

profesor moderních východoevropských dějin na Univerzitě Carla von Ossietzkého v Oldenburgu, specialista v oblasti moderních střeoevropských dějin. Zabývá se především studiem historických stereotypů, polskými dějinami a historií německo-polských a německo-českých vztahů. Česky společně s Evou Hahnovou publikoval knihu *Sudetoněmecká vzpomínání a zapomínání* (Praha 2002), německy a polsky vyšla jeho monografie *Außenpolitik in der Emigration: Die Exildiplomatie Adam Jerzy Czartoryskis 1830–1840* (Mnichov a Vídeň 1978, Varšava 1987).

Eva Hahnová (1946)

od roku 1968 žije ve Spolkové republice Německo, momentálně působí jako historička a publicistka na volné noze. Zabývá se dějinami komunismu, moderním nacionalismem, moderním českým politickým myšlením a v poslední době zejména historií sudetských Němců a jejich vztahů s Čechy. Této oblasti věnovala publikace *Sudetoněmecký problém: Obtížné loučení s minulostí* (Praha 1996, Ústí nad Labem 1999) a *Sudetoněmecká vzpomínání a zapomínání* (společně s Hansem Henningem Hahnem, Praha 2002).

Martina Hamplová (1985)

absolventka oboru německo-rakouská studia v Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Předmětem jejího odborného zájmu jsou soudobé dějiny německy mluvících zemí.

Miloš Havelka (1944)

profesor filozofie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, přednáší také na Filozofické fakultě UK a Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Byl dlouholetým šéfredaktorem *Sociologického časopisu* i jeho anglické verze *Czech Sociological Review*. Specializuje se na dějiny sociologie, filozofie a histori-

ografie a na systematické problémy společenskovedního poznání. Je překladatelem a editorem děl Maxe Webera. Publikoval mimo jiné komentované antologie *Spor o smysl českých dějin 1895–1938* (Praha 1995) a *Spor o smysl českých dějin, sv. 2: 1938–1989: Posuny a akcenty české otázky* (Praha 2006) a monografii *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989* (Praha 2001).

Karel Hrubý (1923)

sociolog, v padesátých letech vězněn, od roku 1968 žije ve švýcarské Basileji. V letech 1983–1991 byl šéfredaktorem kulturně-politického čtvrtletníku Společnosti pro vědu a umění *Proměny*, vydávaného v New Yorku. Byl předním činitelem exilové sociální demokracie, v letech 1989–1993 jejím posledním předsedou. Zabývá se sociologií změn politických systémů ve starší době (husitství) i v současnosti. Vydavatel řady sborníků, mimo jiné studií o Masarykovi *T. G. Masaryk in Perspective: Comments and Criticism* (spolu s Milíčem Čapkem, Ann Arbor 1981).

Petr Kaplan (1985)

student oboru bezpečnostní studia v Institutu mezinárodních vztahů Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze a zároveň Katedry německo-rakouských studií v Institutu mezinárodních studií na téže fakultě. Hlavním předmětem jeho odborného zájmu je zahraniční a bezpečnostní politika Spolkové republiky Německo.

Stanislav Kokoška (1959)

vedoucí oddělení pro dějiny druhé světové války, okupace a odboje Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Zabývá se problematikou domácího odboje, osvobození českých zemí na jaře 1945 a dějinami zpravodajských služeb. Je autorem monografie *Praha v květnu 1945: Historie jednoho povstání* (Praha 2005), která vyšla také německy pod titulem *Prag im Mai 1945: Die Geschichte eines Aufstandes* (Göttingen 2009).

Matej Medvecký (1977)

vědecký pracovník Ústavu paměti národa v Bratislavě. Věnuje se politickým a zpravodajským dějinám 20. století, zejména problematice bezpečnostního aparátu na Slovensku v letech 1939–1948. Publikoval studii *Spravodajské eso slovenského štátu: Kauza Imrich Sucký* (Bratislava 2007).

Milan Nakonečný (1932)

profesor psychologie na Teologické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Dříve působil jako klinický psycholog, psycholog v manželské poradně a pedagog, v letech 1985–1989 byl vedoucím katedry andragogiky a personálního řízení na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Vedle různých odvětví psychologie se zabývá hermetickými vědami a od devadesátých let také historií českého fašismu a moderního nacionalismu. Publikoval více než tři desítky monografií a učebnic, mezi nimiž vyniká *Psychologie osobnosti* (Praha 1997 a 2009), *Sociální psychologie* (Praha 1999 a 2009) a *Lexikon magie* (Praha 1993, 1995, 2001).

a 2009). Historické práce reprezentuje *Vlajka: K historii a ideologii českého nacionalismu* (Praha 2001), *Český fašismus* (Praha 2006) a biografie *František Mareš: Vědec, filozof a národovec* (Praha 2007).

František Svátek (1936)

dříve vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, nyní v důchodu. Zabývá se politickými elitami v Československu v letech 1918–1953, českými a evropskými dějinami 19. a 20. století a dějinami a teorií historiografie.

Marek Syrný (1977)

vědecký pracovník Muzea Slovenského národního povstání v Banské Bystrici. Specializuje se na dějiny Slovenska za druhé světové války a v poválečném třiletí, především s ohledem na politický vývoj. V tisku je jeho kniha *Slovenskí demokrati '44–48*.

Petr Šafařík (1973)

doktorand Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, přednáší na tamní Katedře německých a rakouských studií. Zabývá se soudobými kulturními dějinami, zvláště kinematografií německy mluvících zemí.

Martina Šmejkalová (1970)

odborná asistentka na Katedře českého jazyka a literatury Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Vyučuje historické jazykové disciplíny a vedle toho se zabývá historií vyučování českého jazyka. Vydala monografii *Vyučování českému jazyku na středních školách v letech 1918–1939* (Praha 2005).

Pavel Večeřa (1969)

odborný asistent na Katedře mediálních studií a žurnalistiky Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Specializuje se na dějiny českých médií, zejména v období Protektorátu Čechy a Morava, a také na vztahy politických stran a tisku za první republiky. Aktuálně vydal *Dějiny českých médií 20. století* (spolu s Jakubem Končelíkem a Petrem Orságem, Praha 2010).

Obsah

Odboj, kolaborace, přizpůsobení

Studie a články

- Stanislav Kokoška Odboj, kolaborace, přizpůsobení...
*Několik poznámek k výzkumu
české protektorátní společnosti* 9
- Vladimír Černý Partyzánský oddíl Olga
Krvavá cesta jedné odbojové skupiny 31
- Pavel Večeřa Geneze jednoho kolaboranta
*Novinář František Josef Prokop a jeho role
při medializaci soudního procesu
s generálem Aloisem Eliášem* 82
- Martina Šmejkalová Výchova k vlastenectví, nebo nacistická indoktrinace?
*Výuka českého jazyka na středních školách
v Protektorátu Čechy a Morava* 121

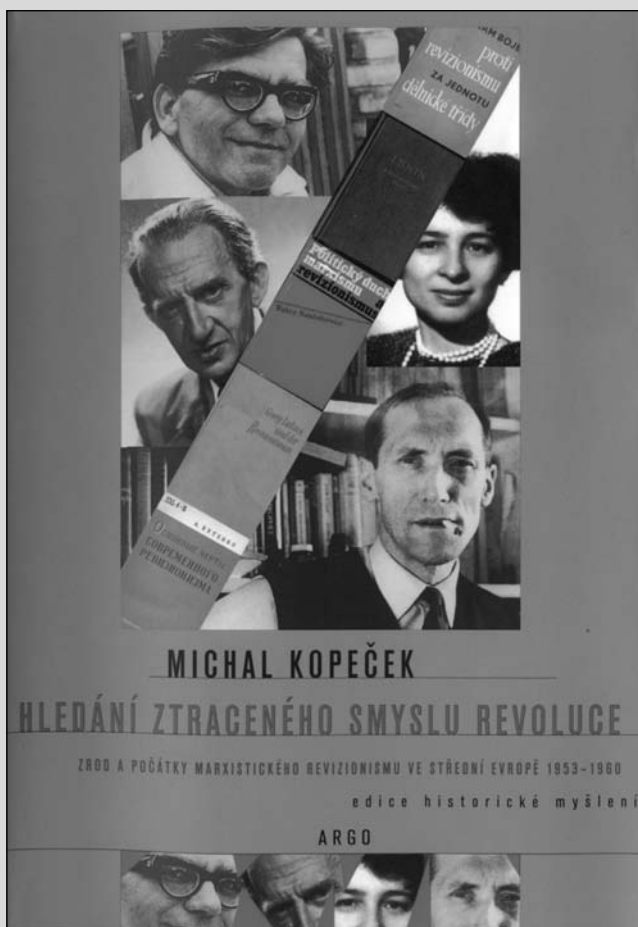
Diskuse

- Eva Hahnová –
Hans Henning Hahn (Ne)patřičné poznámky k jednomu německému
bestselleru
Alfred de Zayas o vyhnání Němců 158
- Miloš Havelka Revizionismus jako osud hnutí?
Nad knihou Michala Kopečka 173
- Milan Nakonečný Odpověď na kritiku mé knihy o českém fašismu . . 189

Recenze

- Pavel Baloun Čeští fašisté jako „naivní národovci“?
Netradiční pohled na fenomén českého fašismu . . . 194
- Petr Kaplan Sudetští Němci a soumrak první republiky 205
- Petr Šafařík Nacistická spravedlnost v župě Sudety 210

František Svátek	Důležitý příspěvek ke „ztěžklému tématu“	215
Karel Hrubý	Chvála kořenů	222
Martina Hamplová	Vyvážené sociální dějiny poválečné Evropy	232
<i>Dokumenty</i>		
Marek Syrný – Matej Medvecký	Zápisnice o výsluchu Viliama Širokého na Ústredni štátnej bezpečnosti	238
<i>Anotace</i>		269
<i>Resumé</i>		281



Kniha *Hledání ztraceného smyslu revoluce* historika Michala Kopečka z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., nabízí zcela nový pohled na vztah marxismu a mocenské politiky ve třech komunistických zemích střední Evropy v 50. letech a na počátku 60. let minulého století. V komparativní perspektivě sleduje zrod marxistického revizionismu, který se zformoval do podoby svébytného politického jazyka, štěpícího zdánlivě monolitní ideologickou strukturu vládnoucí státostrany a představujícího základní myšlenkovou oporu reformních hnutí roku 1956 v Polsku a Maarsku a roku 1968 v Československu. Hlavními postavami jsou v Kopečkově podání filozofové Leszek Kołakowski, György Lukács, Ágnes Hellerová a Karel Kosík.
Kniha vyšla v nakladatelství Argo.

Odboj, kolaborace, přizpůsobení...

Několik poznámek k výzkumu české protektorátní společnosti

Stanislav Kokoška

Bezprostředním důsledkem zřízení Protektorátu Čechy a Morava se stalo rozdělení obyvatelstva českých zemí do tří základních kategorií. Nejvyšší postavení zaujímali Němci, kteří se stali plnoprávními říšskými občany, dále následovali Češi, kteří podle nacistického právního experta Wilhelma Stuckarta „byli spíše obyvateli zvláštního druhu“,¹ a konečně třetí kategorii tvořili Židé, na něž byly záhy vztaheny norimberské zákony, a tudíž jim žádná občanská práva nepřislušela. Osudy každé z těchto skupin obyvatelstva se vyvíjely odlišně podle toho, jak se měnila nacistická okupační politika a jaká omezující opatření s sebou přinášela probíhající válka.

Česká historiografie doposud otázky společenských proměn v letech druhé světové války komplexně neřešila. Po dlouhou dobu věnovala hlavní pozornost především represivní podstatě nacistické okupační moci a problematice českého odbojového hnutí. Prvním větším pokusem o zpracování otázek hospodářského a sociálního vývoje v Protektorátu Čechy a Morava byla trojdílná práce Václava Krále *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích 1938–1945*, publikovaná v letech 1957 až 1959. Přestože její autor snesl k danému tématu velké množství materiálu, a to především k vývoji protektorátního průmyslu a postavení dělnictva, práce ne-

1 KÁRNÝ, Miroslav – MILOTOVÁ, Jaroslava: Anatomie okupační politiky hitlerovského Německa v Protektorátu Čechy a Morava. In: HERMAN, Karel (ed.): *Sborník k problematice dějin imperialismu*, sv. 21: *Anatomie okupační politiky hitlerovského Německa v „Protektorátu Čechy a Morava“*. Dokumenty z období říšského protektora Konstantina von Neuratha. Praha, Ústav československých a světových dějin ČSAV 1987, dokument č. 2, s. 4–17.

dokázala překonat dobová ideologická východiska a problematická je i její heuristická hodnota. Během šedesátých let se dokázala česká historiografie ve výkladu dějin protektorátního období částečně zbavit dřívější ideologické zaslepenosti a současně se jí dařilo nacházet nová témata a nové metodologické a interpretační přístupy. Nadále se sice zaměřovala hlavně na dějiny odboje, ale do spektra jejího výzkumu vstoupily i dějiny protektorátní správy,² vývoj protektorátního tisku,³ problematika českého fašismu⁴ či genocida českých Židů.⁵ Ve studiích Jana Tesaře se pak dotkla například otázky protektorátního veřejného mínění⁶ a systematickou pozornost nadále věnovala výzkumu hospodářského vývoje v letech druhé světové války.⁷

Studium témat nastolených v šedesátých letech pokračovalo v omezeném rozsahu i ve ztížených podmínkách „normalizačního“ režimu, ať již šlo třeba o protektorátní školství⁸ nebo o hospodářské dějiny.⁹ Navíc došlo k jeho tematickému prohloubení o dějiny průmyslových závodů,¹⁰ totálního nasazení¹¹ a dalších obecných rysů nacistické okupační politiky¹² včetně fungování nacistického represivního aparátu.¹³ V devadesátých letech se k těmto tématům – kromě některých speciálních problémů, k nimž patří například městské dějiny¹⁴ – připojilo i systematické stu-

-
- 2 Viz např. ŠISLER, Stanislav: Příspěvek k vývoji a organizaci okupační správy v českých zemích v letech 1939–1945. In: *Sborník archivních prací*, roč. 13, č. 2 (1963), s. 46–95.
 - 3 Viz např. PASÁK, Tomáš: Problematika protektorátního tisku a formování tzv. skupiny aktivistických novinářů na počátku okupace. In: *Příspěvky k dějinám KSČ*, roč. 11, č. 1 (1967), s. 52–80.
 - 4 Viz např. TÝŽ: Vývoj Vlajky v období okupace. In: *Historie a vojenství*, roč. 10, č. 5 (1966), s. 846–895.
 - 5 Viz zejména LAGUS, Karel – POLÁK, Josef: *Město za mřížemi*. Praha, Baset 1964.
 - 6 TESAŘ, Jan: O metodě historického výzkumu veřejného mínění společnosti pod nacistickým režimem. In: *Historie a vojenství*, roč. 10, č. 1 (1966), s. 83–97.
 - 7 Viz zejména PRŮCHA, Václav: *Změny v sociální struktuře československé společnosti v letech 1938–45*. Praha, Vysoká škola ekonomická 1970.
 - 8 Viz např. PASÁK, Tomáš: Organizační a správní změny v českém školství v období nacistické okupace. In: VEBR, Lubomír (ed.): *In memoriam Zdeňka Fialy: Z pomocných věd historických*. Praha, Univerzita Karlova 1978, s. 215–257.
 - 9 Srv. např. GROBELNÝ, Andělín: *Národnostní politika nacistů a český průmysl: Se zvláštním zřetelem k Moravě a Slezsku*. Ostrava, Profil 1989.
 - 10 Viz např. FRANĚK, Otakar: *Dějiny koncernu brněnské Zbrojovky, sv. 3: Koncern brněnské Zbrojovky v letech 1939–1945*. Brno, Blok 1973.
 - 11 Viz zejména MAINUŠ, František: *Totálně nasazení (1939–1945)*. Praha, Mladá fronta 1974.
 - 12 Viz např. KÁRNÝ, Miroslav: K politické autonomii Konstantina von Neuratha. In: *Sborník k dějinám imperialismu*, sv. 18. Praha, Ústav československých a světových dějin ČSAV 1985, s. 241–293 a další studie tohoto autora.
 - 13 Viz zejména SLÁDEK, Oldřich: *Zločinná role gestapa: Nacistická bezpečnostní policie v českých zemích 1938–1945*. Praha, Naše vojsko 1986.
 - 14 Srv. např. vynikající edici Vojtěcha Šustka a Aleny Míškové *Josef Pfitzner a protektorátní Praha v letech 1939–1945*, sv. 1–2. Praha, Archiv hlavního města Prahy 2000 a Scriptorium 2001.

dium židovské problematiky a romské otázky v období protektorátu, tedy témat, která v „normalizačních“ letech opět stála na pokraji badatelského zájmu. Aktuální pozornost se ovšem soustřeďovala především na česko-německé vztahy v letech 1938 až 1945 a jejich vyústění v poválečném odsunu Němců z Československa. Z tohoto hlavního výzkumného proudu výrazně vybočily pouze dvě práce: knižně publikovaný soubor původně samizdatových studií Jiřího Doležala o české kultuře za protektorátu¹⁵ a dílčí monografické pojednání o protektorátní každodennosti z pera Jana Gebharta a Jana Kuklíka.¹⁶ Ani tato druhá práce však neměla podobu textu, který by metodologicky zásadně posunul kupředu dosavadní výzkum historie Protektorátu Čechy a Morava. Jednalo se o populární, narativní výklad některých témat z protektorátních dějin, který byl navíc doveden jen do roku 1943. Vůbec tak nepostihoval radikální sociální proměny, jež nastaly v důsledku vyhlášené totální mobilizace.

Současný stav historického poznání a jeho výzkumné trendy plasticky odráží nedávno vydaná syntéza československých dějin v letech 1938 až 1945 z pera autorské dvojice Jan Gebhart a Jan Kuklík.¹⁷ Zcela jasně v ní dominuje zájem o politické dějiny, které vyplňují značnou část kapitol věnovaných domácímu a zahraničnímu odboji. Detlef Brandes proto ve své recenzi autorům vytýká nejen chronologickou nevyváženost syntézy (již tradičně je výrazně nejméně stran věnováno období od léta 1942 do léta 1944), ale současně i konstatuje, že české dějepisceví dosud fakticky nezkoumá „každodenní život v českých zemích ani názory a nálady oné velké většiny obyvatelstva, která ani nekolaborovala, ani se nepodílela na odboji“.¹⁸

Protektorátní společnost jako předmět výzkumu

Obecně platí, že politické dějiny samy o sobě neposkytují dostatečné vysvětlení historických událostí. Svým zaměřením na klíčové osobnosti, stojící na vrcholu mocenského rozhodování, z výkladu fakticky eliminují všechny ostatní aktéry, kteří tak zůstávají v pozici anonymní homogenní masy. Historický vývoj se tak zjednodušuje na pouhý střet idejí vtělených do myšlenkových představ vůdčích osobností a jejich praktického konání. Přitom je zřejmé, že v „anonymní mase“ rezonují jenom některé myšlenky těchto osobností, stávají se podkladem pro individuální rozhodování a případné následování. Zároveň ovšem musí být splněny určité společenské podmínky, protože lidské jednání odvisí vedle čistě rozumových procesů i od daných okolností.

15 DOLEŽAL, Jiří: *Česká kultura za protektorátu: Školství, písemnictví, kinematografie*. Praha, Národní filmový archiv 1996.

16 GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Dramatické i všední dny protektorátu*. Praha, Themis 1996.

17 TÍŽ: *Velké dějiny Země koruny české*, sv. XVa a XVb: 1938–1945. Praha – Litomyšl, Paseka 2006 a 2008.

18 Viz *Český časopis historický*, roč. 106, č. 3 (2008), s. 666–669.

Stejná idea, dokonce vyslovená stejnou osobností, tak může být v jedné konkrétní situaci hromadně sdílena a následována, a v jiné nikoli. Snaha porozumět historickým událostem – tomu, jak se naplňují sdílenou lidskou aktivitou – by proto měla vycházet i ze sociologického přístupu. Člověk je z tohoto pohledu proměnlivou bytostí, která nikdy nereaguje stejně, ale různým způsobem v závislosti na určitých situacích a skutečnostech, kterým je bez ohledu na svou vůli vystavena.¹⁹

Česká historiografie protektorátního období se po roce 1989 ocitla v obtížné situaci. Na jednu stranu by potřebovala dokončit systematický výzkum protektorátního období, který v širokém záběru započal v šedesátých letech, avšak ještě dříve, než mohly vzniknout základní historické práce, bylo jeho cílené pokračování zcela znemožněno nastupující „normalizací“. Současně by však měla modernizovat svůj výzkum a dohnat tak zpoždění, které se jasně ukazuje ve srovnání s jinými evropskými zeměmi. Z tohoto druhého požadavku pak vyplývá časté volání po aplikaci nových výzkumných metod, které zaznívá na různých historických fórech²⁰ anebo se objevuje v recenzích nově vydaných monografií.²¹ Podle výstižné poznámky profesora Roberta Kvačka v těchto koncepčních debatách získává sama metoda jakoby „až samospasitelnou odbornou funkci“.²² Značně kriticky se k podobným snahám o rychlou modernizaci postavil rovněž Zdeněk R. Nešpor, když konstatoval, že po roce 1989 byly západní inovační trendy „přijímány namnoze mechanicky, bez hlubšího porozumění a skutečného zaujetí“. Podle jeho názoru šlo spíše o zaujímání progresivního postoje některými historiky, takže například „historická antropologie zůstává spíše ‘vývěsním štítem’, proklamativní distancí vůči některým dosavadním přístupům k historické práci“.²³

19 Srv. DÜLMEN, Richard van: *Historická antropologie: Vývoj. Problémy. Úkoly*. Praha, Dokořán 2002, s. 11 n.

20 Viz např. diskuse na 8. sjezdu českých historiků v Hradci Králové v roce 1999 a její následné pokračování.

21 Srv. např. stručnou recenzi nedávno vydané monografie spoluautorů Jaroslava Hrbka, Víta Smetany, Stanislava Kokošky, Vladimíra Piláta a Petra Hofmana *Draze zaplacená svoboda: Osvobození Československa 1944–1945* (Praha, Paseka 2009) z pera Jana Dobeše. Dvousvazkovou publikaci, která je věnována vojensko-politickým aspektům osvobození Československa v letech 1944 a 1945, autor hodnotí jako dnes již poněkud archaický produkt válečných dějin. Je třeba samozřejmě souhlasit s autorovým názorem, že moderní válka „postihuje veškeré obyvatelstvo, dopadá na hospodářství, mění sociální poměry, odráží se v kultuře a hodnotové sféře“ a že právě „tyto její vlivy by měla dnešní historiografie zachytit“. (DOBEŠ, Jan: *Svoboda draze zaplacená, nebo lacino prodaná?* In: *Lidové noviny* (22.8.2009), příloha „Orientace“, s. 21.) Ovšem bez toho, aby nejprve vznikly kvalitní faktografické práce o samotném průběhu války, lze toto aktualizované zadání jen těžko plnit.

22 KVAČEK, Robert: Dvanáct glos o historiografii nové doby. In: *Československá historická ročenka 2004*. Brno, Masarykova univerzita 2004, s. 175–178, cit. s. 176.

23 NEŠPOR, Zdeněk R.: Dvojitý život historické antropologie: Interdisciplinární (ne)porozumění mezi historiky, sociology a sociálními antropology. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 2, č. 1 (2005), s. 87–104, cit. s. 102–104.

Robert Kvaček vnímá kriticky i samotné používání termínu „společnost“. Podle jeho názoru se do centra zájmu české historiografie dostalo spíše jen slovo a „více se pracuje právě s pojmem než s opravdovou znalostí látky“.²⁴ Termín „společnost“ je samozřejmě velmi nejednoznačný.²⁵ Nejčastěji bývá společnost definována jako strukturovaný celek, nikoli jen souhrn všech lidí žijících v určitém teritoriu, ale soubor více či méně kodifikovaných vazeb, které mezi nimi fungují. Právě tyto vazby zajišťují, že lidé tvoří jeden koherentní celek, že jedinec se v rámci společnosti obvykle chová tím a ne jiným způsobem, že se identifikuje s tímto celkem a dodržuje jeho pravidla. Takto definovanou společnost lze již sice historicky zkoumat, ale jde pouze o sociologický konstrukt, který sám o sobě není schopen vysvětlit skutečné motivy lidského jednání.

Dušan Třeštík v této souvislosti upozorňuje, že „lidé nejednají na základě racionálního kalkulu, nýbrž na základě těch vzorců, představ a hodnot, které jim předepisuje jejich kultura“.²⁶ Ovšem ani odkaz na kulturu jakožto historicky předávaný systém významů, který jedinci získávají socializací, respektive systém, s jehož pomocí lidé sdělují své postoje k životu, udržují je a rozvíjejí, fakticky nic neřeší. V případě Třeštíkovy námítky se jedná hlavně o to, čemu přiznáme hlavní motivy lidského jednání: zda racionálnímu kalkulu odvislému od ekonomických vazeb, anebo kultuře, která „do všeho toho krásně objektivního vnáší subjektivní hodnoty a jiná ideologická mámení“.²⁷ Stejně jako společnost ani její kultura ovšem není a nemůže být homogenní. Podle francouzského sociologa Pierra Bourdieu se způsob, jakým člověk jedná, odvíjí od toho, v jakém sociálním poli se nachází. Klíčovým prvkem je tu habitus, soubor individuálních potřeb a schopností, který nejenom ovlivňuje jednání aktérů, ale váže je i do skupin sdílejících společnou vizi světa a koherentní způsob chování.²⁸

Společnost je v obecném smyslu slova jenom prostředím, ve kterém se pohybují jednotliví aktéři. I když ve společnosti existují jasné ekonomické, politické a kulturní vazby, sama o sobě představuje dynamický celek, který se neustále vyvíjí. Je totiž založena na vzájemné interakci: Na jednu stranu determinuje chování lidí, na druhou stranu se sama proměňuje podle toho, jak lidé společenské strukturální vazby nově reprodukují. Pro společnost je přitom charakteristická nikoli její homogenita, ale naopak nejednoznačnost a rozpornost. Ačkoli se v ní uplatňuje široká kolektivní identita zajišťující sociální soudržnost (typicky národnostní cítění), rozhodně pro ni neplatí, jak poznamenává americký filozof Brian Fay, rovnice jedna

24 KVAČEK, R.: Dvanáct glos o historiografii nové doby, s. 176 (viz pozn. 22).

25 Srv. např. KELLER, Jan: *Úvod do sociologie*. Praha, Slon 2005, s. 10 n.

26 TŘEŠTÍK, Dušan: Dějiny jako dějiny společností nebo jako dějiny kultur? In: *Dějiny a současnost*, roč. 23, č. 4 (2001), s. 29–33, cit. s. 30.

27 Tamtéž.

28 Viz MONTOUSSÉ, Marc – RENOARD, Gilles: *Přehled sociologie*. Praha, Portál 2009, s. 129–131.

kultura rovná se jedna společnost. I pro ty nejvíce homogenní společnosti jsou totiž charakteristické důležité vnitřní rozdíly, ať již třeba náboženské, pohlavní, třídní, kastovní nebo etnické.²⁹

Je přirozené, že nejdříve je třeba definovat výzkumné téma a teprve potom k němu hledat vhodné metody. Pokud chceme zkoumat protektorátní společnost, musí jít v první řadě o poznání sociálního prostředí, v jehož rámci probíhá individuální jednání. Jenom se znalostí tohoto prostředí je pak možné zkoumat další „sociální témata“, ať již jde o strategie aktérů, vzorce chování nebo mentality. Jinými slovy řečeno, prvním nezbytným krokem k poznání protektorátní společnosti jsou dějiny všedního dne, respektive každodennosti. Teprve po jejich zvládnutí, shromáždění nezbytné sumy základních poznatků, lze výzkumný záběr rozšiřovat o další sociologické nebo antropologické postupy. Právě pro každodenní život přitom platí, že jeho struktura se z lidského vědomí nejrychleji vytrácí. Jednotliví aktéři každodennost obvykle vnímají jako sled banalit a samozřejmostí. S proměnami každodenního života se pak mění i racionalita, jíž se řídí jednání, a dřívější každodenní chování se dokonce může zpětně jevit i samotným aktérům jako zcela iracionální.³⁰

Dvě podoby vynucené kolaborace

Omezenost dosavadních interpretací protektorátní společnosti spočívá v tom, že o ní uvažují jako o entitě, která se pohybovala mezi odbojem a kolaborací. Vznik této koncepce byl dobově podmíněný a bezprostředně souvisel s retribučním soudnictvím, respektive s procesem takzvané národní očisty, která představovala jedno z klíčových politických témat v poválečném střetu o další směřování republiky. Pozdější historické práce ovšem ukázaly, že toto dilema – kolaborace nebo odboj – neprocházelo společností jako celkem, ale bylo přítomné v každém jedinci, který byl její součástí. Základním rysem protektorátního období byla totiž takzvaná vynucená kolaborace, vyplývající nikoli z identifikace s nacistickým režimem (ta se projevovala pouze u nepříliš početné skupiny českých fašistů, respektive jejich části reprezentované zejména Vlajkou), ale z brutality okupačního režimu, který formou exemplárních trestů, neodůvodněného a nepřiměřeného násilí programově šířil existenční strach paralyzující českou společnost.

Právě představa bytostného ohrožení, a to nejenom jedinců schopných přizpůsobit své individuální chování, ale celého dosavadního národního života, byla od podzimu 1939 základním pocitem ovlivňujícím atmosféru v české protektorátní společnosti. Zřetelně je patrný nejen v pramenech osobní povahy, ale odrážel se

29 FAX, Brian: *Současná filozofie sociálních věd: Multikulturální přístup*. Praha, Slon 2002, s. 287.

30 K filozofickému pojetí každodenního života srv. např. esej Václava Umlaufa „Proč spadl Thálés do studny? K filosofii každodennosti“. In: <http://www.umlaufoviny.com/www/publikace/publikace/Eseje/Kazdodennost.html>.

i v dobové propagandě šířené protektorátními elitami. Vznik protektorátu, respektive Háchova cesta do Berlína 14. března 1939, byly vykládány jako dějinná nutnost a spolupráce s okupační mocí byla vysvětlována jako jediný možný prostředek zajišťující národní přežití v takzvaném německém prostoru. I v rámci této vynucené kolaborace ovšem od samého počátku existovaly dva proudy. Pro část protektorátní reprezentace symbolizovanou zejména Aloisem Eliášem šlo pouze o dočasné přizpůsobení, respektive pouhou taktiku, která spoluprací s okupační mocí v některých oblastech měla současně vytvářet prostor pro hájení takzvané životně důležitých národních zájmů. Pro představitele aktivismu, tedy programové kolaborace reprezentované zejména Emanuelem Moravcem, šlo naopak o základní strategii přežití, která – pokud měla být úspěšná – musela být ve vztahu k okupační moci bez jakýchkoli koncesí.

Je zřejmé, že oba tyto póly vynucené kolaborace byly dány rozdílnými představami o vývoji druhé světové války a jejích konečných výsledcích. Tento poznatek je dostatečně známý z vývoje protektorátní politiky, v jejímž rámci právě vztah k Německu tvořil základní bod rozhodování. Počáteční představa vlády, která bude za cenu jen skutečně nezbytných ústupků bránit národní zájmy, vzala již na podzim 1939 za své a byla na přelomu jara a léta 1940 nahrazena politikou oportunistického přizpůsobování okupační moci. O rok později, ještě před nástupem Reinharda Heydricha do funkce zastupujícího říšského protektora, ztratila protektorátní politika i tento svůj rozměr a prakticky bez odporu se už jen podřizovala zájmům a požadavkům třetí říše.

Ambivalentně se samozřejmě utvářel i vztah představitelů těchto dvou pólů vynucené kolaborace k českému odboji. Činitelé programové kolaborace důsledně odmítali jak domácí, tak zahraniční odboj, který v duchu své koncepce vnímali jako formu nezodpovědného chování, jež bezprostředně ohrožuje národní existenci. Pro generála Eliáše a další představitele takzvané retardační politiky hrál český odboj sice důležitou roli, jednoznačný význam však připisovali pouze jeho zahraniční větvi. K domácímu odboji se stavěli převážně zdrženlivě a byli ochotni podporovat pouze jeho zpravodajskou činnost, případně odchody československých důstojníků do exilu za účelem výstavby zahraničních jednotek, tedy aktivity, které celkovou situaci v protektorátu nijak viditelně neovlivňovaly. Tento postoj byl zcela pochopitelný a souvisel s tím, že právě zachování klidu a pořádku v českých zemích znamenalo jeden z nejcennějších „artiklů“, který česká protektorátní reprezentace mohla použít při prosazování své národně obranné politiky vůči okupační moci.

Při posuzování protektorátní společnosti jako celku je třeba brát zřetel na skutečnost, že tato společnost fungovala v totalitním prostředí, ve kterém pro jednotlivá rozhodnutí neexistovala možnost skutečné demokratické volby. Moralizující pohledy na společnost, jež se nachází v sevření totalitního systému, obvykle nejsou schopny pracovat s elementárním faktem, že smyslem lidské existence není její sebezničení, ale naopak přežití. Důležitý je přitom ten moment, že od popisované reality jsme už příliš vzdáleni, neuvědomujeme si tedy ani její základní konsekvence, a fakticky ji hodnotíme pouze podle univerzální představy o tom, jak se projevuje mravní chování. Problémem protektorátní společnosti samozřejmě nebylo to, že by

z ní zcela vymizely morální imperativy. V důsledku rostoucí brutality okupačního režimu ovšem tvořily čím dál menší součást lidského rozhodování. Člověk je totiž sice vědomě jednajícím bytost, ale do jeho rozhodování se vedle vlastní kritické volby promítají i emocionální reakce a racionální preferenční úvahy.³¹

V tomto ohledu je třeba rozlišovat mezi manifestačním a skutečným obsahem té či oné aktivity. Typickou ukázkou jsou česká shromáždění po atentátu na Reinharda Heydricha. V současném mediálním diskurzu jsou zpravidla vnímána jako výraz české kolaborantské mentality, symbol „ohnutých zad“ a projev typické národní zbabělosti. V podstatě se zde ovšem přejímá virtuální obraz vytvořený nacistickou propagandou za použití běžných manipulativních technik, jako jsou předem připravené projevy a jejich tiskové ohlasy, doplněné fotografickou a filmovou konstrukcí požadované „reality“. Z dobových hlášení nacistické Bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst* – SD) je přitom zřejmé, že propagandistická podoba těchto shromáždění – působivá manifestace loajality k třetí říši – se podstatně lišila od skutečnosti. Při prvním shromáždění, uspořádaném 2. června 1942 na Staroměstském náměstí, převládal opravdový strach, který byl ovšem brzy nahrazen pocitem pragmatické nutnosti účastnit se těchto veřejných akcí. Řečeno ještě jinak: V prvním případě, na Staroměstském náměstí, byla přítomna skutečná masa schopná v důsledku paralyzujícího strachu kolektivního prožívání. V závěru celé kampaně se konala už jen masová shromáždění jednotlivců, které spojovala pouze potřeba navenek demonstrovat svou loajalitu vůči říši bez ohledu na to, co si ve skutečnosti myslí.³²

Spory o pojetí kolaborace a její problematická interpretační hodnota

Interpretační problém při zkoumání české protektorátní společnosti představuje především termín „kolaborace“, který je jazykovým importem a v českém prostředí se plně prosadil až v poválečném období. Původní francouzské slovo *collaboration* bylo přitom označením pro oficiální politiku vlády ve Vichy, jejíž představitelé již na podzim 1940 deklarovali a současně i prosazovali nutnost loajální spolupráce

31 Viz WEINBERGER, Ota: *Alternativní teorie jednání*. Praha, Filosofia 1997, s. 232.

32 Srv. např. následující výňatek ze zprávy SD o velkém shromáždění v Hradci Králové dne 23.6.1942: „Navenek vzbudilo shromáždění ... silný dojem, že účastníci na ně byli víceméně nakomandováni... Při ukončení shromáždění pouze malá část přítomných zvedla ruku k pozdravu, dokonce i českou hymnu zpíval spolu s hudbou jen málokdo. Shromáždění nezanechalo, pokud mohlo být po ukončení pozorováno, v zúčastněných žádný zvláštní dojem. Pro nezáměr a malý ohlas řeči (ministra Emanuela Moravce – pozn. autora) jsou charakteristické následující výroky: To bychom si mohli také poslechnout v rádiu, nebo: To si mohl člověk také přečíst v novinách.“ (LINHARTOVÁ, Lenka – MĚŠTÁNKOVÁ, Vlasta – MILOTOVÁ, Jaroslava (ed.): *Heydrichova okupační politika v dokumentech*. Praha, Československý svaz protifašistických bojovníků 1987, dokument č. 56, s. 155 n.)

s třetí říší.³³ Bez ohledu na tento svůj konkrétní obsah ještě za války získalo ve spojenecké propagandě pejorativní význam a spolu se slovem „kolaborant“ bylo užíváno k označování lidí, kteří (bez ohledu na své motivy) spolupracovali s okupační mocí a dopouštěli se tak národní zraedy.

V poválečném Československu se slova „kolaborace“ a „kolaborant“ začala používat pouze v jejich druhém, přeneseném významu. Z právního hlediska byla výslovně definována pouze v nařízení Slovenské národní rady č. 33/1945 Zb. o potrestání zločinců, okupantů, zrádců a kolaborantů a o zřízení lidového soudnictví. Podle této normy byl kolaborantem každý, kdo napomáhal okupantům či domácím zrádcům ve vedení války, v poškozování válečného úsilí SSSR a Spojenců nebo osvobozovacího boje slovenského národa, kdo nařizoval či vykonával perzekuci z důvodů rasových, národních, náboženských, politických či pro antifašistické přesvědčení, kdo se účastnil deportací slovenských občanů do ciziny či zajišťovacích táborů, kdo se s využitím válečných poměrů nepřiměřeně obohatil a kdo ve veřejných funkcích pomáhal udržovat okupační režim nebo jej veřejně schvaloval.³⁴ Fakticky se tak jednalo o individuální zločiny, respektive o kategorii osob, které v prezidentských retribučních dekretech byly označovány jako pomahači nacistických zločinců a národních zrádců.

Obdobně definoval kolaboraci i slovník cizích slov z roku 1946, v němž se ovšem připomínalo, že akt spolupráce s okupační mocí sám o sobě ještě není znakem kolaborace a že pro zařazení do této kategorie musí být splněny i další důležité podmínky. Novinář Karel Tauš, autor této příručky, slovo „kolaborant“ vnímal jako označení těch, kteří „ochotně a nadbytečně horovali pro spolupráci s Němci, kdož svým pracovním nasazením a dobrovolně zvýšeným tempem usnadňovali nacistům krvavé protahování války, ať už pro vlastní hmotný prospěch anebo z opravdové vrozené zrádcovské povahy, nestatečnosti nebo pohodlí, zbabělosti a osobní hlouposti“.³⁵

Tento důraz na osobní motivaci jako druhý podstatný znak kolaborace měl oporu i v poválečných retribučních dekretech. Například dekret prezidenta republiky č. 16/1945 Sb. o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech neumožňoval protektorátním činitelům obhajobu s odkazem na plnění služebních úkolů, jednal-li tak obviněný „s obzvláštní horlivostí, překročuje tak ve značné míře normální rámec svých povinností“.³⁶

33 Viz *The Oxford Companion to the Second World War*. Oxford, Oxford University Press 1995, s. 247.

34 Viz BORÁK, Mečislav: *Spravedlnost podle dekretu: Retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě (1945–1948)*. Šenov u Ostravy, Tilia 1998, s. 85.

35 TAUŠ, Karel: *Slovník cizích slov, zkratek, novinářských šifer, pseudonymů a časopisů pro čtenáře novin*. Brno, Karel Jelínek 1946, s. 339.

36 Dekret prezidenta republiky č. 16/1945 Sb. z 19.6.1945 o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech, paragraf 13. In: *Sbírka zákonů a nařízení státu československého: Ročník 1945*. Praha 1945, s. 25–31, cit. s. 27.

Obdobně se postupovalo například i ve správním řízení při vydávání potvrzení o národní spolehlivosti, kdy se posuzovala míra a dobrovolnost styků dotyčné osoby s Němci. Karel Tauš ve svém slovníku současně připomíná, že slovo „kolaborant“ v jeho původním významu se „začalo hodně zneužívat, byla z něho vytvořena nadávka, ale i nebezpečná zbraň proti nepohodlným lidem“.³⁷ Toto účelové obviňování z kolaborace se objevovalo nejenom v poválečné politické publicistice, ale odráželo se i v množství žalob podle takzvaného malého dekretu, jímž se trestaly delikty proti národní cti. Jak uvádí archivář a historik Jan Ryba, jenom v Praze bylo do května 1947 zahájeno 34 727 trestních případů, z nichž ovšem 10 764 muselo být hned v první instanci pro neprokazatelnost zastaveno.³⁸

Hanlivý význam slov „kolaborant“ a „kolaborace“ se udržel až do dnešní doby. Zejména v historizující a ideologizující publicistice dochází k jeho absolutizaci, kdy za kolaborující bývají označovány celé sociální skupiny, nebo dokonce i celý český národ. Právě ve skutečnosti, že se jedná o slovo s jednoznačně negativní konotací, spočívá významný důvod, proč se termín „kolaborace“ spíše jen zdrženlivě uplatňuje v historickém bádání. Pokud bychom ji totiž chtěli vnímat jako jeden z modelů sociálního chování v letech okupace, museli bychom současně umět rozlišovat, s ohledem na charakter okupačního režimu, mezi dobrovolnou a vynucenou kolaborací. Fakticky bychom se chytli do stejné morální pasti, ve které se ocitlo retribuční soudnictví. V podmínkách režimu, který soustavně ohrožuje základní existenční hodnoty, lze totiž jen těžko hledat univerzálně platnou hranici mezi tím, co bylo nezbytně nutné k přežívání, a mezi tím, co již překračovalo vynucenou loajalitu vůči okupační moci. V tomto ohledu jsme samozřejmě schopni zpětně definovat například to, co bylo v letech okupace považováno za „mravně přípustnou míru styků Čechů s Němci“. Problém ovšem nastane v okamžiku, kdy bychom podle tohoto kritéria měli začít třdit a zpětně vyhodnocovat jednotlivé lidské osudy.³⁹ U naprosté většiny případů totiž narazíme na skutečnost, že *ipso facto* vynášíme

37 TAUŠ, K.: *Slovník cizích slov...*, s. 339.

38 Viz RYBA, Jan: Antisemitské delikty ve spisech trestních komisí nalézacích Ústředního národního výboru hlavního města Prahy (výsledky výzkumu). In: BORÁK, Mečislav (ed.): *Poválečná justice a národní podoby antisemitismu: Postih provinění vůči Židům před soudy a komisemi ONV v českých zemích v letech 1945–1948 a v některých zemích střední Evropy. Sborník příspěvků*. Praha – Opava, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Slezský ústav Slezského zemského muzea 2002, s. 136–179, zde s. 136. Pražské trestní nalézací komise vynesly pouze 3884 rozsudků a přibližně dvacet tisíc neukončených případů postoupily okresnímu soudu trestnímu, resp. i některým jiným úřadům.

39 Zajímavou sondu v tomto ohledu přináší např. studie Jiřího Veselého „Spolupráce s protivníkem za druhé světové války na Českokrumlovsku“ ve sborníku: PETRÁŠ, Jiří (ed.): *Kolaborace. Kolaborace? Kolaborace! Sborník příspěvků z vědecké konference konané v Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích dne 5. května 2006*. České Budějovice, Jihočeské muzeum 2007, s. 65–72. Autor na konkrétních osudech např. dokládá, že „odrodilci“ nepřijímali německé občanství pouze pro materiální výhody, jak se po válce zjednodušeně soudilo, ale třeba i kvůli smíšeným manželstvím nebo přímému germanizačnímu tlaku.

nové soudní výroky. Jak upozorňuje například historik Pavel Večeřa, který se systematicky věnuje protektorátnímu tisku, nelze studovat projevy kolaboračního chování, aniž bychom do výzkumu zahrnuli jejich jednotlivé aktéry. V případě protektorátní žurnalistiky je to možné „jen v dialogu mediálních produktů zdánlivě pevně zachycených v tiskařské černi novin na jedné straně a na straně druhé hledáním a zkoumáním motivů konkrétních lidských bytostí, tedy novinářů a publicistů ... s vědomím celé složitosti, ba ambivalentnosti motivací lidského konání“.⁴⁰

Jestliže bychom kolaboraci definovali jen jako pouhou spolupráci s okupační mocí, potom už samotnou legální existenci v totalitním systému by bylo možné chápat jako kolaboraci. Kolaborantem – pomocníkem okupační moci – by byl při takto širokém pojetí prakticky každý, kdo vykonával nějaké zaměstnání, čímž nedobrovolně podporoval německé ekonomické úsilí, zastával nějakou správní funkci, a byl tak součástí struktury, po které se přenášela vůle okupační moci, anebo se účastnil, byť jen pasivně, veřejného společenského života, protože i tato sféra byla brzy provázána projevy okázalé loajality vůči třetí říši. V takto širokém pojetí by formálními kolaboranty byli rovněž v naprosté většině příslušníci domácího odboje, s výjimkou těch, kteří žili v ilegalitě nebo trvale působili v různých partyzánských jednotkách. Fakticky bychom tak popřeli i skutečnost, že určitá míra spolupráce s okupační mocí byla nutná k zachování základních životních potřeb české společnosti. Profesor Hans Lemberg se u tohoto aspektu kolaborace odvolává na princip obecného blaha: Jednotlivci kolaborují, aby předešli hrubému vměšování okupační moci do života podrobené společnosti, aby existenční podmínky spoluobčanů učinili snesitelnějšími, či dokonce proto, aby se nezhroutil komplikovaný státní mechanismus.⁴¹

Komplikovanost pojmu kolaborace si uvědomovali všichni historici, kteří se systematicky zabývali studiem protektorátních dějin. Jan Tesař ve své již klasické studii z roku 1968 „Záchrana národa‘ a kolaborace“ navrhoval v rámci tohoto termínu soustředit pozornost nikoli na řadové přísluhovače, zrádce a udavače, ale naopak na reálné politické síly, pro které byla kolaborace v té či oné podobě skutečným programem.⁴² S tím nesouhlasil Tomáš Pasák, tehdejší Tesařův názorový oponent, který upozorňoval, že je „zcela pochybené“ zahrnovat pod společný jmenovatel poválečného pojmu „kolaborace“ loajalitu, aktivismus, programovou kolaboraci

40 VEČEŘA, Pavel: Ošemetné Scylly a zrádné Charybdy protektorátních novinářů: K projevům pasivní rezistence a kolaborace na stránkách českých tištěných médií za německé okupace (1939–1945). In: *Mediální studia*, roč. 2, č. 3 (2007), s. 252–271, cit. s. 258.

41 LEMBERG, Hans: Evropská kolaborace s Třetí říší okolo roku 1941. In: TÝŽ: *Porozumění: Češi – Němci – východní Evropa 1848–1948*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1999, s. 304.

42 TESAŘ, Jan: „Záchrana národa“ a kolaborace. In: *Dějiny a současnost*, roč. 10, č. 5 (1968), s. 5–9. Studie vyšla také v publikaci Jana Tesaře *Traktát o „záchraně národa“: Texty z let 1967–1969* (Praha, Triáda 2006), a to jako součást 3. oddílu nazvaného „Místo závěru na jaře 1968“ (s. 291–302, zde s. 292 n.).

a český fašismus. Obával se, že by tak mohlo dojít k nivelizaci vnímání různých politických proudů v české společnosti, a to třeba i v takovém rozsahu, že „bychom nepochopili rozdíly mezi J. Rysem-Rozsévačem – vůdcem fašistické skupiny Vlajka – a reprezentantem programové kolaborace E. Moravcem“.⁴³

Na základě zmíněné debaty z roku 1968 se ustálilo členění české kolaborace do dvou, případně tří ideových směrů. Jan Tesař rozlišil dva základní kolaborační proudy: „ideologické nacisty“ a protektorátní politickou reprezentaci, která spoluprací s nacisty sledovala své vlastní, většinou „opoziční nebo v té či oné míře přímo protinacistické cíle“. Problém představovala především druhá kategorie, pro jejíž označení Tesař navrhoval výraz ze slovníku československé exilové propagandy, který byl hodně expresivní: „háchovština“.⁴⁴

Proti tomu vystoupil Tomáš Pasák, který dokazoval, že česká protektorátní politika přece prošla určitým vývojem a teprve na jeho konci byla naprostá kolaborace s nacistickým režimem, tedy ona pověstná „háchovština“. Na příkladu prezidenta Emila Háchy rozlišil Pasák tři základní etapy protektorátní politiky, které vymezil léty 1939 až 1941, 1941 až 1943 a 1943 až 1945. Pro první okupační období byl podle něj charakteristický „úspěšný zápas za udržení života českého národa“, pro který razil pojmenování „retardační politika“. Druhá etapa se pak vyznačovala totálním ústupem z předchozích programových pozic a loajalitou, která přecházela v „předstíraný nebo i vážně míněný aktivismus“. V tomto vývojovém schématu (aniž by to však Tomáš Pasák výslovně říkal) tak plnohodnotný kolaborační koncept české protektorátní politiky představuje až její závěrečná etapa spadající do let 1943 až 1945. Ta ovšem již byla obdobím, kdy se u prezidenta Háchy, hlavního českého politického představitele protektorátu, naplno rozvinula jeho nemoc a stala se tak z něho jen pouhá fyzická troska.⁴⁵

Jan Tesař v závěru předčasně ukončené polemiky namítal, že mezi odbojem a kolaborací nikdy nevedla ostrá hranice a že českou protektorátní garnituru ke kolaboraci bezpochyby vedlo její vlastenectví, respektive představa, že pouze touto cestou lze dosáhnout „záchranu národa“. Zdůraznění skutečnosti, že vlastenectví nevyklučovalo kolaboraci (a také naopak: kolaborace mohla jít ruku v ruce s vlastenectvím), vyplynulo z té okolnosti, že Tomáš Pasák posunul do středu polemiky generála Aloise Eliáše, kterého – inspirován dobovými názory komunistického činitele Václava Kopeckého – prezentoval jako novodobého českého Konrada Wallenroda, hrdinu poemy Adama Mickiewicze, který se jako velitel Řádu německých

43 PASÁK, Tomáš: *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*. Praha, Práh 1999, s. 385.

44 TESAŘ, J.: „Záchrana národa“ a kolaborace, s. 293.

45 PASÁK, T.: *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*, s. 384. Srv. též další autorovy zásadní práce *JUDr. Emil Hácha (1938–1945)* (Praha, Horizont 1997) a *Pod ochranou říše* (Praha, Práh 1998).

rytířů, bojujících s Litevci, snažil sloužit své litevské vlasti, až k tragické oběti. Tesař v Eliášovi však mnohem spíše viděl Hamleta, tragickou postavu, kterou přes všechny její nesporné odbojové zásluhy nelze vyjímát z politického směru, který reprezentoval. Aniž by to výslovně zmínil, měl přitom před očima zřejmě obraz maršála Henriho Pétaina. I jemu přiznával nesporné vlastenectví a připomínal, že se pro jeho kolaborační směr, ideově odlišný od Lavalova, začíná používat termín „attentismus“.⁴⁶ Šlo zjevně o analogickou situaci k výzkumu českých protektorátních dějin, ve kterém Tomáš Pasák začal používat ve vztahu k Eliášově vládě termín „retardační politika“, aby tak odlišil jednotlivé etapy české protektorátní politiky.⁴⁷

Výše popsaná polemika vedla německého historika Detlefa Brandese k tomu, aby ve své monografii o dějinách protektorátu rozlišil tři následující kolaborační směry:

- 1) ideová kolaborace z fašistického, nacionálněsocialistického nebo antisemitického přesvědčení;
- 2) aktivismus, tedy bezvýhradná spolupráce s okupační mocí v důsledku očekávání vítězství třetí říše ve válce;
- 3) kolaborace jako dočasné přizpůsobení německým zájmům ve snaze zabránit „něčemu ještě horšímu“.⁴⁸

Brandesovo členění se v podstatě ujalo. V roce 2002 je ve své souhrnné práci o Protektorátu Čechy a Morava převzal právní historik Pavel Maršálek; jenom s tím rozdílem, že třetí Brandesovu formu nazval „kolaborací vynucené konformity“.⁴⁹ Z tohoto pojetí vybočil pouze Miroslav Kárný, který vnímal kolaboraci jako nezbytnou součást nacistické okupační politiky. Tento termín proto vyhradil pouze pro českou protektorátní reprezentaci, tedy prezidenta, vládu a úřady autonomní správy, jejichž představitelé dodávali legitimitu nacistickému okupačnímu režimu a podporovali i jeho cíle. Od této politické kolaborace pak odlišoval omezenou spolupráci s okupační mocí, která byla nutná k zajištění běžných životních potřeb obyvatelstva. Osoby, které zcela přešly na stranu nepřítele, například Emanuela Moravce, již Kárný nepovažoval za kolaboranty, ale za zrádce.⁵⁰

Při vlastním historickém výzkumu se termín „kolaborace“ ujal jen v zúžené podobě. Používá se zejména ve vztahu k ideovým souvěrcům okupačního režimu (Vlajka, Národní tábor fašistický a podobně) a aktivistickým novinářům, tedy

46 TESAŘ, J.: „Záchrana národa“ a kolaborace, s. 292.

47 Srv. PASÁK, T.: *Pod ochranou říše*, s. 85.

48 BRANDES, Detlef: *Češi pod německým protektorátem: Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*. Praha, Prostor 2000, s. 476.

49 Viz MARŠÁLEK, Pavel: *Protektorát Čechy a Morava*. Praha, Karolinum 2002, s. 193.

50 KÁRNÝ, Miroslav: Die Rolle der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik im Protektorat Böhmen und Mähren. In: RÖHR, Werner (ed.): *Europa unterm Hakenkreuz*, sv. 1: *Okkupation und Kollaboration (1938–1945)*. Berlin – Heidelberg, Bundesarchiv 1994, s. 149–163, zde s. 155.

k těm „nevládním“ názorovým proudům, pro které se například ve Francii vžilo označení „kolaboracionismus“. V případě české protektorátní reprezentace fakticky přetrvává přístup Tomáše Pasáka a termín „kolaborace“ se používá jen velmi omezeně, a navíc vlastně jen pro označení vládní etapy 1942 až 1945. Důvodem je již zmíněná skutečnost, že v českém jazyce se kolaborací rozumí především nečestná forma spolupráce s nepřátelskou mocí. Proto nejen Tomáš Pasák, ale po něm i další historikové hledali vhodnější termíny, které by současně zohledňovaly národně obranný charakter protektorátní politiky. Výstižnější alternativu k Pasákovu pojmu „retardace“ našli především Robert Kvaček a Dušan Tomášek. S odvoláním na jeden dobový exilový dokument označují ve své biografii Emila Háchy protektorátní politiku za oportunistus, který byl „hromadný, pěstovaný v masovém měřítku, od pražského centra až po okresy a obce“.⁵¹

Důležitý příspěvek v diskusi o české kolaboraci v letech druhé světové války představuje i nedávno vydaná stať Detlefa Brandese „Vyčkávání, aktivismus, zrada“.⁵² V podstatě se jedná o obsáhlou souhrnnou recenzi, která však obsahuje i některé obecnější úvahy. Z nich zasluhuje pozornost především autorova teze, že spolupráci české protektorátní reprezentace s okupační mocí nelze označovat za „státní kolaboraci“. Brandes zde v podstatě polemizuje s brilantní studií Jana Tesaře o české protektorátní společnosti, která byla publikována již v roce 1969.⁵³ Tento závěr Brandes zdůvodňuje tím, že česká reprezentace – narozdíl od režimu ve Vichy – nechtěla provádět „národní revoluci“ pod německou kuratelou ani nevěřila ve vítězství třetí říše. Sázela spíše na vyčkávací taktiku, v níž doufala vytrvat až do doby, kdy válka bude rozhodnuta v německý neprospěch.

Brandesův argument, doplněný i připomenutím státoprávních rozdílů mezi Prahou a Vichy, však není podle mého názoru zcela přesvědčivý. Je totiž patrné, že také Eliášova vláda v počáteční fázi protektorátu prováděla „národní revoluci“, či přesněji řečeno: pokračovala v ní. Svým personálním složením, programem i praktickou politikou navazovala nikoli na Masarykovo a Benešovo Československo, ale na druhou republiku a její ideologické proměny. Téměř okamžité vytvoření Národního souručenství, direktivně řízené hospodářství a další prvky autoritativ-

51 TOMÁŠEK, Dušan – KVAČEK, Robert: *Causa Emil Hácha*. Praha, Themis 1995, s. 96 n.

52 BRANDES, Detlef: Vyčkávání, aktivismus, zrada: Obraz kolaborace v „Protektorátu Čechy a Morava“ v české historiografii od roku 1989. In: CORNELIÛEN, Christoph – HOLEC, Roman – PEŠEK, Jiř (ed.): *Diktatura – válka – vyhnání: Kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*. Ústí n/L., albis international 2007, s. 91–137. Sborník vyšel paralelně také v německém jazyce.

53 TESAŘ, Jan: Protiněmecká opoziční jednota na počátku okupace. In: JANEČEK, Oldřich (ed.): *Z počátků odboje, 1938–1941*. Praha, Naše vojsko 1969, s. 449–517. Studie vyšla také v publikaci Jana Tesaře *Traktát o „záchraně národa“* (viz pozn. 42), a to jako součást 2. oddílu nazvaného „Vlast, národ a dějiny v českém myšlení na počátku okupace (torzo z roku 1967)“ (s. 77–153).

ního národního státu nebyly z mého pohledu jenom pouhým taktickým ústupkem okupační moci. Šlo v nich především o naplňování nového státního konceptu, který vznikl v důsledku mnichovské tragédie, a samotný fakt okupace jeho implementaci do českého národního prostředí jenom urychlil.

Z celkového pojetí Brandesovy statě je však zřejmé, že její autor řadí protektorátní politiku i nadále do širokého spektra kolaborace, byť jí přiznává národně obranný charakter. Současně se snaží, jak vyplývá z názvu jeho studie, rozčlenit kolaboraci do tří kvalitativně odlišných postojů, které charakterizuje pojmy „vyčkávaní“ – „aktivismus“ – „zrada“. Tento koncept, tedy zkoumání konkrétního chování, je zjevně mnohem schůdnější než lpění na významově mnohoznačném termínu kolaborace. I rakouský badatel Niklas Perzi ve své stati o protektorátních bezpečnostních sborech navrhuje, aby se pozornost soustředila na konkrétní jednání aktérů a „byly tak nastíněny alternativy a různé formy chování v realitě doby okupace“. Pokud jde o protektorátní policii a četnictvo, konstatuje, že „toto spektrum zahrnuje odpor, pasivní odpor až retardující chování, služební horlivost, oportunistus, odbornou ctižádost a ideologický souhlas“. Samotný pojem „kolaborace“ vnímá Perzi přitom podobně jako Miroslav Kárný: je to forma „interakce mezi ovládajícími a ovládanými“.⁵⁴

Odboj, odpor, rezistence, opozice...

Zatímco termín „kolaborace“ vedl k již výše popsané diskusi, ostatní pojmové nástroje sloužící k popisu a interpretaci jednání obyvatel protektorátu podobně významnou polemiku již nevyvolaly. Platí to zejména o základních pojmech „odboj“ a „odpor“, které i přes řadu používaných významových ekvivalentů či odstínů (hnutí odporu, odbojové hnutí, rezistence, pasivní rezistence) jsou v českém jazykovém prostředí již dlouhou dobu zakotveny a mají tudíž i zcela jednoznačný význam.⁵⁵ Už v roce 1965 bylo v československé historiografii zavedeno významové rozlišování mezi odbojem a odporem, které se s určitou korekcí dodržuje až do dnešní doby. Autoři makety tehdy připravovaných *Dějin československého odboje* termín „odpor“ původně definovali jako „označení všech aktů boje proti okupantům bez ohledu na to, jsou-li živelné či nikoli“.⁵⁶ Toto pojetí se sice udrželo

54 PERZI, Niklas: Protektorátní policie a četnictvo: Stav zkoumání ožehavé a otevřené otázky, hranice bádání. In: PETRÁŠ, J. (ed.): *Kolaborace. Kolaborace? Kolaborace!*, s. 16–26, cit. s. 16 (viz pozn. 39).

55 Viz např. VÁŠA, Pavel – TRÁVNÍČEK, František: *Slovník jazyka českého* (Praha, Fr. Borový 1941, 2., přepracované vydání), který na stranách 1016 a 1020 uvádí následující definice: „odboj = vzpoura, povstání, revoluční činnost“; „odpor = odporování, protivení, obrana proti komu, nesouhlas, námitky“.

56 *Odboj a revoluce 1938–1945: Nástin dějin československého odboje*. Praha, Naše vojsko 1965, s. 54.

i ve slovníkové příručce *Český antifašismus a odboj* z roku 1988,⁵⁷ ale při vlastním historickém výzkumu se termín „odpor“ začal používat jako souhrnné označení spontánních projevů odmítání nacistické okupace a individuálních forem civilní neposlušnosti.⁵⁸ Stal se z něj tak potřebný pandán k pojmu „odboj“, který již tradičně slouží k označování organizovaných aktivit, tedy jako souhrnný výraz pro činnost ilegálních odbojových skupin.⁵⁹

Jediná významnější terminologická kontroverze se týkala pojmu „rezistence“, respektive způsobu, jakým jej použil německý historik Volker Zimmermann ve své průkopnické práci o dějinách říšské župy Sudety. Definoval jej stejně, jako to již před ním učinil známý německý historik Martin Broszat, tedy jako odolnost vůči nacistické indoktrinaci, která vedla jedince či celé skupiny k tomu, aby se otevřeně nebo skrytě, často jen v některých sférách života, nepoddávali snahám o totalitizaci německé společnosti. Zimmermann proto při výzkumu německé většinové společnosti pracoval s dvojicí pojmů *Resistenz* (odpor, nepoddajnost) a *Widerstand* (odboj). V případě české menšiny však zvolil jiný přístup a nepřidržel se ani rozlišování mezi odporem a odbojem, které zavedli českoslovenští historici. Podle Zimmermannova názoru by „pojem odporu (rezistence)“ byl v tomto případě nevhodný, protože „nacistická ideologie postulovala v první řadě německou nadvládu“, takže Češi narozdíl od Němců „odmítali zpravidla mnohem víc než jen některé dílčí oblasti nacionálněsocialistického systému“. Ve vztahu k české menšině tedy Zimmermann použil termín „opozice“, který považoval za adekvátní protipól k pojmu „rezistence“, jež ve svém výzkumu vyhradil pouze pro německou většinu.⁶⁰

Čeští historikové tento přístup odmítli. Celkem oprávněně, protože pokud chceme zkoumat odolnost společenských struktur vůči totalitizaci, nemělo by být až tak podstatné, zda tento odpor pramenil z rasových, národnostních, náboženských, sociálních či jiných pohnutek. V české syntéze dějin sudetské župy byl Zimmermannův termín „rezistence“ označen za méně vhodný, a to především z jazykových důvodů.⁶¹ Nejdále ve své kritice zašel Josef Bartoš, který tuto terminologii označil za vyložené zavádějící a pozastavil se i nad tím, jak Zimmermann tematizoval příslušnou kapitolu: „Autor zde opozici německého obyvatelstva označuje jako

57 KROUPA, Vlastimil a kol.: *Český antifašismus a odboj: Slovníková příručka*. Praha, Naše vojsko 1988, s. 285.

58 Srv. např. KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: „Sudety“ pod hákovým křížem. Ústí/L., albis international 2002, s. 180. Autoři kapitoly Josef Bartoš, Ludomír Kocourek a Václav Kural definují odpor jako „neorganizované formy, jimiž se část obyvatelstva, zpravidla i živelně, stavěla proti nacistickému režimu a dávala to najevo skrytým nebo otevřeným způsobem“.

59 Viz např. práce citované v pozn. 56 a 58.

60 ZIMMERMANN, Volker: *Sudetští Němci v nacistickém státě: Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945)*. Praha, Prostor 2001, s. 519.

61 KURAL, V. – RADVANOVSKÝ, Z. a kol.: „Sudety“ pod hákovým křížem, s. 180 n. (viz pozn. 58).

rezistenci (z nepochopitelných důvodů sem zařazuje i pronásledování židovského obyvatelstva, cizí dělníky a zajatce), zvláštní kapitolu pak věnuje sudetoněmeckému odboji, zatímco český odpor a odboj (rezistenci) charakterizuje jako 'opozic' a 'odboj' české menšiny.⁶² Na Zimmermannovu obranu je třeba dodat, že obsah kapitoly o rezistenci německého obyvatelstva volil nejspíše podle toho, co nacisté sami považovali za nebezpečné aktivity vůči jejich režimu, a proto v ní zkoumal i vztah k Židům, válečným zajatcům a zahraničním dělníkům.

Poslední příspěvek k těmto diskusím představují úvahy Jaroslava Kučery a Volkera Zimmermanna o českého výzkumu protektorátních dějin, které byly v loňském roce souběžně otištěny v časopisech *Bohemia* a *Soudobé dějiny*.⁶³ V tomto případě se ovšem nejedná o obvyklou bilanční studii, která hodnotí dosažené výsledky v rámci delšího časového období, ale o reflexi toho, jak se oběma historikům jeví český historický výzkum na základě již zmíněné Gebhartovy a Kuklíkovy syntézy. I když autoři deklarují svoji stať jako snahu vyvolat diskusi, jejich tvrzení jsou podle mého názoru často příliš apodiktická a kategorická, než aby mohla inspirovat k tomu potřebnou pozitivní reakci. Samozřejmě se ztotožňují s kritikou Jaroslava Kučery a Volkera Zimmermanna, že zásadní slabinou českého historického výzkumu je téměř úplná absence kulturně-sociálních témat, ale už za hodně problematické považují některé jejich konceptuální přístupy.⁶⁴ V následujícím textu se proto omezím jen na stručný komentář několika úvah, jež se sledovaným tématem odboje a kolaborace přímo souvisejí.

Jaroslav Kučera a Volker Zimmermann soudí, že v české historiografii již tradičně dominují dějiny odboje, což „zcela zjevně vychází z potřeby dát co největší

62 BARTOŠ, Josef: Historická terminologie světových válek a odboje. In: GEBHART, Jan – ŠEDIVÝ, Ivan (ed.): *Česká společnost za velkých válek 20. století (pokus o komparaci)*. Praha, Karolinum 2003, s. 114.

63 KUČERA, Jaroslav – ZIMMERMANN, Volker: Ke stavu českého výzkumu nacistické okupační politiky v Čechách a na Moravě: Několik úvah u příležitosti vydání jedné standardní publikace. In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 1 (2009), s. 112–130; německy in: *Bohemia*, roč. 49, č. 1 (2009), s. 164–183.

64 Jako příklad lze uvést nacistickou sociální politiku v protektorátu, v jejímž případě ostře vytýkají autorům protektorátní syntézy, že nezkoumají, do jaké míry byla nástrojem „pacifikace, respektive korupce“ (tamtéž, s. 123). Ve výčtu literatury citované k tomuto tématu přitom Kučera s Zimmermannem opomíjejí práce, které prokázaly, že nacistická sociální politika měla především propagandistický rozměr a nijak zásadně neovlivňovala konkrétní sociální podmínky (např. studie Miroslava Kárného). Kučera a Zimmermann však ve své úvaze hlavně neberou ohled na skutečnost, že právě na sféru válečné výroby se vedle odbojové činnosti nejvíce soustředila nacistická represivní opatření, jak o tom svědčí kompetence zvláštních soudů, zřízení pracovně-výchovných táborů, přímý dohled gestapa nad vybranými zbrojními závody, trestní pravomoci pracovních úřadů aj. Jestliže tudíž chceme zkoumat téma pacifikace a korupce dělníků, tak je samozřejmě nutné zahrnout mezi výzkumné otázky nejenom nacistickou sociální politiku, ale i represivní podstatu okupačního režimu.

váhu pozitivně vnímanému jednání příslušníků vlastního národa“.⁶⁵ Tato kritika se opírá o kvazi-zjištění, že v Gebhartově a Kuklíkově syntéze jednoznačně převládá odbojová problematika: jenom kapitoly, které mají toto slovo přímo v názvu, tvoří přibližně třetinu celkového rozsahu, zatímco termín „kolaborace“ se na podobně významném místě vůbec nevyskytuje, respektive žádná z kapitol se nevěnuje výhradně tomuto fenoménu. Podle autorů kvůli nedostatečné pojmové preciznosti syntéza vytváří značně schematický obraz „běžných“ Čechů, který nakonec vyvolává problematický dojem „celkově odbojné české společnosti“. Kučera a Zimmermann naopak za klíčový problém pro pochopení dějin protektorátu považují fenomén kolaborace, kterému se čeští autoři podle nich věnují pouze v politické rovině. Vedle politické kolaborace ovšem existovala například i kolaborace hospodářská či policejní, takže „stejně jako u dosud přednostně sledovaných politických skupin a exponovaných politiků by měla otázka, jakým způsobem jednali během války, směřovat i na lékaře, policisty, právníky, podnikatele či dělníky“.⁶⁶

Výše shrnutou kritiku lze uplatnit vůči syntéze Jana Gebharta a Jana Kuklíka ale jen z malé části. Oba autoři chtěli prvoplánově sepsat „událostní dějiny“ Protektorátu Čechy a Morava, takže je v syntéze zbytečné nejenom hledat ucelené informace o vývoji na takzvaném odtrženém území,⁶⁷ ale hlavně při tomto koncepčním záměru o její úplnosti nevypovídají ani tak názvy kapitol jako spíše jmenný rejstřík. Ten alespoň orientačně ukazuje, nakolik se Gebhartovi a Kuklíkovi skutečně poda-

65 Tamtéž, s. 125. Odlišný pohled zastával již v roce 1999 Detlef Brandes, který konstatoval, že v centru pozornosti české historiografie už není „ani tak odboj a německá okupační politika, ale široké spektrum špiček kolaborace“ (BRANDES, D.: *Češi pod německým protektorátem*, s. 485 – viz pozn. 48).

66 KUČERA, J. – ZIMMERMANN, V.: Ke stavu českého výzkumu nacistické okupační politiky v Čechách a na Moravě, s. 126–128. Autoři z valné části pomíjejí diskuse, které se v českém dějepiscectví vedly kolem termínu „kolaborace“. Upozorňují sice, že v některých evropských zemích se pro určitou formu spolupráce s okupační mocí začaly používat pojmy „attentismus“ nebo „akomodace“, ale už nedodávají, že podobný termín „retardace“ existuje i v rámci protektorátních dějin. Stejně tak se pozastavují nad běžně používaným termínem „aktivismus“, který by nejraději vyhradili pouze pro postoj některých německých politických stran v časech první republiky, a ptají se, co tento pojem odlišuje od pojmu „kolaborace“. Jde přitom po mém soudu o dostatečně srozumitelné synonymum k dvojici základních pojmů, které sami na straně 129 své statě uvádějí: „dobrovolná kolaborace“ (v „českém“ diskurzu „aktivismus“, „aktivistická kolaborace“) a „nedobrovolná kolaborace“ (v „českém“ diskurzu „kolaborace vynucené konformity“, „kolaborační konformismus“).

67 Viz tamtéž, s. 115 n. Autoři v této části své kritické reflexe vyvozují, že Gebhart s Kuklíkem čtenáři předkládají „dějiny českého národa, tedy nacionální výklad v etnickém smyslu“, protože syntéza v plné šíři nepojednává o problematice říšské župy Sudety. Jan Kuklík a Jan Gebhart ve stručném úvodu ovšem zřetelně uvádějí, že jejich výkladový rámec tvoří Protektorát Čechy a Morava.

řilo naplnit to, co si předsevzali: nastínit čtenáři „kdo byl kdo a co bylo co“ v realitě protektorátní totality.⁶⁸ V tomto ohledu nakonec i Kučera s Zimmermannem konstatují, že syntéza přináší mimořádně bohatý faktografický obraz protektorátního období a že její autoři „se v žádném případě nevyhýbají citlivým otázkám odporujícím obecně rozšířenému českému obrazu obětí“.⁶⁹

Zbývá ještě posoudit, jaké konkrétní impulzy přinášejí Kučerovy a Zimmermannovy úvahy pro další české historické bádání. V tomto ohledu, z hlediska konkrétních podnětů, vnímám jejich stať spíše skepticky. Z jejího kontextu se zdá, že oba autoři příslušnou část s názvem „Odboj a kolaborace“ napsali hlavně proto, že nesouhlasí s představou „celkově odbojné české společnosti“, a řešení, jak napravit tento zavádějící dojem, vidí v důsledném používání termínu „kolaborace“. Několik dalších poznámek pak jenom rýsuje v podstatě již tradiční představu o podobě protektorátní společnosti. Podle autorů neexistoval pouze „odboj“ na straně jedné a „kolaborace“ na straně druhé, ale černobílé schéma doplňovaly i „šedé tóny“. Odboj a kolaborace patřily k menšinovým postojům, protože mezi těmito póly stála pověstná mlčící většina, pro kterou byly typické projevy „vnějškově konformního, respektive nenápadného chování“.⁷⁰

Samotné důsledné používání pojmu „kolaborace“ ovšem podle mého názoru žádnou podstatnou inovaci historického výzkumu nepřináší. Jedná se totiž, jak už bylo několikrát řečeno, především o moralizující kategorii, kterou lze bezpečně použít pouze v těch oblastech, v nichž můžeme v dostatečné míře poznat i její aktéry. Samozřejmě je to v první řadě sféra veřejné politiky, kterou je možné dostatečně podrobně zkoumat jak v rámci jednotlivých názorových proudů, tak na mikroregionální úrovni.⁷¹

Pokud ovšem budeme zkoumat českou společnost jako celek, ve všech sférách její existence, stane se tento přístup krajně problematickým. Platí to především o pojmu „nedobrovolná kolaborace“, který Jaroslav Kučera a Volker Zimmermann ve svých úvahách rovněž připomínají a jenž může být v tomto kontextu vyloženě zavádějící. Z věcného hlediska jeho obsah v každodenním životě společnosti netvoří nic jiného než pasivní dodržování dobově podmíněných pravidel a konvencí. Je tak základní normalitou, kterou nastolil nacistický režim, oním pomyslným bodem s hodnotou nula, od něhož se na obě strany odvíjejí další vzorce chování. Pokud bychom se pohybovali v grafu, který již před lety narysoval pro chování

68 GEBHART, J. – KUKLÍK, J.: *Velké dějiny Zemí koruny české*, sv. XVa, s. 8 (viz pozn. 17).

69 KUČERA, J. – ZIMMERMANN, V.: *Ke stavu českého výzkumu...*, s. 127.

70 Tamtéž, s. 126 n.

71 K tomu srv. zejména nedávno vydané vynikající práce: NIKRMAJER, Leoš: *Činnost a vývoj Národního souručenství v Českých Budějovicích v letech 1939–1942*. České Budějovice, Jihočeské muzeum České Budějovice 2006; PETRÁŇ, Josef: *Dvacáté století v Ouběnicích*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2009.

německé společnosti ve třetí říši historik Detlev Peukert, tak nám napravo od tohoto bodu začnou naskakovat následující hodnoty: nonkonformita, odmítání, protest, odboj.⁷² Pokud ale budeme sledovat opačný trend (a jednalo by se například o protektorátní žurnalistiku), tak bychom směrem doleva zapsali následující termíny z výzkumů Pavla Večeři: manifestace kolaboračního jednání, kolaborační konformismus, aktivismus.⁷³

Alternativní model chování protektorátní společnosti

Jestliže se snažíme nejenom popsat, ale především pochopit chování protektorátní společnosti, tak bychom už konečně měli opustit dosavadní terminologickou rovinu našich úvah a potřebnou inspiraci hledat především v sociologii. Ta nejenom umí pracovat s hodnotově neutrálními pojmy, ale dokáže vygenerovat i komplexnější model, než jakým je dosud široce sdílená představa o společnosti, která žila v jakémsi permanentním dilematu mezi odbojem a kolaborací. Je samozřejmé, že u podobně zaměřených výzkumů budeme potřebovat především jasná kritéria, které nám umožní charakterizovat základní formy chování. Pokud jde o protektorátní společnost, respektive osoby, které byly její součástí, měly by nás zajímat – vzhledem k jejich potenciálním postojům – dvě základní veličiny:

1) míra adaptace – zda se aktéři pod podmínkám, které nový režim zavádí, přizpůsobují a dodržují jeho psaná či nepsaná pravidla, anebo nikoli;

2) míra identifikace – zda se aktéři s novým režimem ztotožňují a berou jej za svůj, případně považují nový daný stav za již neměnný, anebo nikoli.

Porovnáním obou veličin získáme představu o vztahu jednotlivých aktérů k okupačnímu režimu a můžeme se pokusit k této hodnotě přiřadit alespoň obecné, základní postoje:

Adaptace	Identifikace	Vztah k režimu	Způsob chování
adaptovaní	ztotožnění	kladný	loajalita
neadaptovaní	ztotožnění	neutrální	delikvence
adaptovaní	eztotožnění	potenciálně nepřátelský	oportunismus
neadaptovaní	neztotožnění	nepřátelský	rezistence

Právě „adaptovaní – neztotožnění“ tvoří v rámci protektorátní společnosti onu pověstnou „mlčící většinu“, která sice navenek vystupuje vůči režimu loajálně, ale

72 PEUKERT, Detlev: *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life*. London, Penguin Books 1993, s. 83.

73 VEČEŘA, P.: *Ošemetné Scylla a zrádné Charybdy protektorátních novinářů*, s. 265 (viz pozn. 40).

uvnitř je plná existenčního strachu, protože se s tímto režimem vnitřně neidentifikovala, uvědomuje si jeho brutalitu a jeho oficiálním, chlácholivým deklaracím nevěří. Tito lidé fakticky představují hlavní záložní rezervoár domácího odboje, jehož význam po úvodním vzepětí rezistence v počátcích okupace znovu roste v závěrečné etapě druhé světové války. Je přitom zřejmé, že nejenom válečná ztráta společenských demokratických elit, ale současně i okupační prožitek této „mlčící většiny“ sehrál klíčovou úlohu při prosazování socialistických myšlenek a poválečném mocenském nástupu komunistické strany.

Skupina „neadaptovaných – ztotožněných“ se sice může jevit na první pohled problematicky, ale spíše jen proto, že dosavadní historický výzkum zatím nevěnoval žádnou pozornost například studiu takzvané černé ekonomiky. Rovněž v podmínkách okupace docházelo k hospodářské kriminalitě, ať již šlo například o černý obchod ve velkém měřítku, krádeže nedostatkových produktů, padělání potravinových lístků a podobně. Mám zde na mysli ovšem jenom ty činy proti válečnému hospodářství, jejichž nositelé jednoznačně využívali danou situaci ve svůj vlastní majetkový prospěch. Obdobně jako za první světové války se také v protektorátu vytvářela vrstva takzvaných válečných zbohatlíků, pro které byl charakteristický nedostatek vlasteneckého i sociálního citění.

Obecné termíny „loajalita“ a „oportunismus“ přinášejí podle mého názoru pro popis protektorátní reality nesporné výhody. Narozdíl od pojmu „kolaborace“ jsou sémanticky jasně uchopitelné a nejenom v českém jazykovém prostředí nemají charakter expresivní nálepky. Používání pojmu „kolaborace“ naproti tomu vyžaduje zavádění dalších vysvětlujících přívlastků (vynucená kolaborace versus dobrovolná kolaborace) anebo posuzování, jaké jednání ještě bylo mravně zdůvodnitelnou mírou kolaborace a co již mělo povahu národní zrahy (viz například zmíněná Brandesova triáda pojmů „vyčkávání“ – „aktivismus“ – „zrada“). Tento termín se samozřejmě nesnažím vytěsnit z historického výzkumu, jeho smysluplné využití však vidím skutečně hlavně v oblasti protektorátní veřejné politiky, kde máme dostatečnou možnost poznat jednotlivé aktéry a jejich motivy.

Výše popsany model postojů a jednání protektorátní společnosti je samozřejmě pouze teoretický. Již na první pohled je zřejmé, že zejména „míra identifikace“ představovala dynamickou veličinu, jejíž hodnota závisela od řady okolností. Nastíněný model je tak spíše jen vodítkem, které naznačuje, do jakých oblastí bychom mohli směřovat další výzkum vedle tak potřebného zmapování „protektorátní každodennosti“. Česká společnost byla vystavena silnému ideologickému působení, cílené indoktrinaci, která si za svůj cíl kladla ovlivnit koncepty individuálního chování. Tato propaganda byla samozřejmě vedena z více stran – jak ze strany domácího a zahraničního odboje, tak ze strany nacistického režimu a českých aktivistických sil, které daný stav již považovaly za neměnný. Je přitom zřejmé, že účinnost této propagandy odvisela i od konkrétního průběhu druhé světové války a její reflexi v české protektorátní společnosti. Současně se jednalo o společnost, která i ve sférah civilního života byla konfrontována s brutalitou nacistického okupačního režimu. Chceme-li tedy porozumět chování české společnosti v letech druhé světové války (a tím také její hodnotové orientaci v době osvobození), mu-

síme v neposlední řadě reflektovat i elementární skutečnost, že tato společnost nefungovala na principu svobodné volby, ale naopak ji brzy zcela ovládl strach.⁷⁴ A ten měl samozřejmě různé podoby, sahající od pocitů individuálního ohrožení až k obavám o další osud národní spopolitosti.

74 K tomuto tématu srv. např. KAMENEC, Ivan: Fenomén strachu a alibizmu v kontexte kolaborácie a odboja na Slovensku v rokoch 1938–1945. In: SYRNÝ, Marek a kol.: *Kolaborácia a odboj na Slovensku a v krajinách nemeckej sféry vplyvu v rokoch 1939–1945*. Banská Bystrica, Múzeum Slovenského národného povstania, s. 21–31.

Partyzánský oddíl Olga

Krvavá cesta jedné odbojové skupiny

Vladimír Černý

Partyzánský oddíl Olga zaujímá v dějinách druhého odboje poněkud specifické místo. Na jedné straně dosáhli jeho členové mnoha úspěchů, z nichž především vypuštění cisternových vagonů německé armády na nádraží v Morkovicích 26. února 1945 a zajetí generála Dietricha von Müllera v Hořticích na Kroměřížsku 19. dubna téhož roku lze jistě zařadit mezi nejvýznamnější počiny české domácí rezistence v období druhé světové války. Na straně druhé však velitel oddílu Josef Houfek vedl svou skupinu s velkou brutalitou a jeho činnost si vyžádala řadu obětí na životech. Historie Olgy se proto stala vděčným námětem pro vytváření různých nepodložených teorií a úvah. K „popularitě“ této partyzánské skupiny rovněž značnou měrou přispěly dva poválečné soudní procesy s jejím velitelem v letech 1946 a 1947 a zapojení otce básníka Františka Halase a univerzitního profesora Václava Černého do diskusí o problematické činnosti partyzánů. Vše pak mělo velký ohlas i v dobovém tisku.

Také v literatuře se objevila řada spekulací na téma oddílu Olga. Jako první s nimi přišel ve Spolkové republice Německo v letech 1956 a 1957 Hans Schuhmann, který uveřejnil pod názvem „Die Partisanin“ sérii beletristicky pojatých článků v týdeníku *Münchener Illustrierte*. Využil zde i vzpomínek generála von Müllera po jeho návratu ze sovětského zajetí a vykonstruoval příběh o Houfkově zástupkyni Olze Františákové jakožto agentce gestapa. Schuhmannovu verzi pak v následujících desetiletích s většími či menšími obměnami převzali někteří spisovatelé z oblasti takzvané literatury faktu.

V Československu vyšla u příležitosti dvacátého výročí osvobození stručná brožura Jindřicha Ocáska.¹ Mnohem významnější je však monografie z roku 1972,

1 OCÁSEK, Jindřich: *Po stopách partyzánského oddílu Olga*. Vyškov, Místní organizace Svazu protifašistických bojovníků ve Vyškově – Náš život 1965.

na níž se kromě tohoto autora podílel také Václav Peša a která se po dvou letech dočkala rozšířeného vydání.² Šlo o poměrně solidní dílo, které partyzánské hnutí neglorifikovalo tehdy obvyklým způsobem a přineslo řadu zajímavých poznatků. Již vzhledem k době jeho vzniku je však zřejmé, že některé události zde nemohly být uvedeny či objektivně popsány. Roku 1991 se partyzánskému oddílu Olga podrobněji věnoval Oldřich Sládek ve své knize o nacistickém aparátu sloužícím k boji proti partyzánům v českých zemích.³ Sládkův popis činnosti partyzánů vychází z důkladného studia pramenů a patří dosud k tomu nejlepšímu, co bylo na dané téma napsáno. Kromě Sládkovy publikace obohatila devadesátá léta minulého století bibliografii oddílu Olga o další práce, které se zabývaly zmíněnými dvěma nejvýznamnějšími akcemi. Vzpomínky na okolnosti zajetí generála von Müllera uveřejnil v roce 1996 Vladimír Křepelka⁴, zatímco vypuštění zásob pohonných hmot na nádraží v Morkovicích je tématem přínosné studie Františka Vaška z roku 1998.⁵

Vedle literatury psané se snahou o objektivní pohled na věc však vznikly také historizující práce, které zdůrazňovaly zejména negativní stránku partyzánské hnutí. Můžeme mezi ně zařadit například knihu Jaroslava Pospíšila *Hyeny*. Vyšla v několika vydáních a vzbudila značnou pozornost, obsahuje však mnoho neprokazatelných teorií.⁶ Spíše do oblasti beletrie patří publikace *Rudá zrada* od Rudolfa Ströbingera, s jejímž českým překladem měli čtenáři možnost seznámit se v roce 1998.⁷ Autor zde snad až příliš vycházel z předlohy v podobě Schuhmannova seriálu. Poměrně kvalitní práci naopak představuje novější brožura Oldřicha Bílovského, využívající některé relevantní prameny.⁸ Naposled se zatím této problematiky chopil Jaroslav Vejvoda, který bohužel převzal řadu spekulací z některých výše uvedených publikací, aniž by se pokusil ověřit jejich platnost nutným studiem archivních materiálů.⁹

2 PEŠA, Václav – OCÁSEK, Jindřich: *V dvojím ohni: Kronika partyzánskému oddílu „Olga“*. Brno, Blok 1972 (2., rozšířené vydání 1974). Citace stránek z této publikace jsou zde uváděny podle druhého vydání.

3 SLÁDEK, Oldřich: *Ve znamení smrtihlava: Nacistický protipartyzánský aparát v letech 1944–1945*. Praha, Naše vojsko 1991, s. 225–232 a 303–315.

4 KŘEPELKA, Vladimír: *Zámecká past: Vzpomínky na zajetí nacistického generála partyzány oddílu Olga*. Praha, Historická skupina 1. čs. partyzánské brigády Jana Žižky 1996.

5 VAŠEK, František: *Nezapomínejme statečných: Zničení pohonných hmot 26. února 1945 na nádraží v Morkovicích*. In: *Archivní ročenka Státního okresního archivu Kroměříž*. Kroměříž, Státní archiv Kroměříž 1998, s. 74–89.

6 POSPÍŠIL, Jaroslav: *Hyeny*. Vizovice, Lípa 1996 (1. vydání).

7 STRÖBINGER, Rudolf: *Rudá zrada: Archivy odhalují pravdu o partyzánskému hnutí*. Olomouc, Votobia 1998. Německou verzi vydalo nakladatelství Hestia v Bayreuthu pod názvem *Verrat in Rot* již v roce 1978.

8 BÍLOVSKÝ, Oldřich: *Smrt ze zálohy: Poslední hrůzné dny druhé světové války*. Brno, Onufrius 2005.

9 VEJVODA, Jaroslav: *Pomsta pozdních partyzánů a jiné poválečné tragédie*. Brno, MOBA 2007.

Hlavní nedostatek většiny dosavadních prací o partyzánském oddílu Olga spočívá v tom, že autoři nevěnovali dostatečnou pozornost pramenné základně. Jedná se zejména o vyšetřovací a soudní spisy ze dvou procesů s Josefem Houfkem v letech 1946 a 1947.¹⁰ Dále je možno využít mnohá hlášení nacistického bezpečnostního aparátu a protektorátních četnických stanic, poválečné vyšetřovací spisy příslušníků gestapa a vzpomínky bývalých partyzánů. Komparací všech těchto materiálů lze dospět k reálnému pohledu na události spjaté s činností oddílu v období od ledna do května roku 1945.

Josef Houfek: zlodějček, německý voják, policista, partyzán

Oddíl Olga představuje specifickou partyzánskou jednotku už vzhledem k osobě svého velitele. Josef Houfek byl poněkud svéráznou postavou a zcela mu chyběly zkušenosti, které by velitel každé rezistenční organizace neměl postrádat. Co tedy vlastně víme o tomto člověku, jehož po skončení druhé světové války obvinila řada vlastních spolubojovníků ze zbytečné a v mnoha případech ničím nevyprovokované krutosti? Z informací, které se vyšetřovatelům podařilo shromáždit v letech 1945 až 1947, vyplývá, že se narodil 24. dubna 1922 na statku Nový Dvůr, spadajícím do katastru obce Bzí v okrese Týn nad Vltavou. Dětství rozhodně neměl lehké, protože byl nemanželským dítětem, což v té době, a zejména na venkově, nebylo přijímáno bez problémů. Jeho matka Anna Houfková se navíc musela starat ještě o další dvě děti, takže výchově svého nejstaršího syna Josefa nemohla věnovat tolik pozornosti, kolik by bylo potřeba. Tyto okolnosti nespíš musely mít negativní vliv na formování osobnosti dospívajícího chlapce.

Do roku 1936 navštěvoval Houfek českou obecnou školu v Bošilci a od svých čtrnácti let pracoval jako čeledín v několika obcích tehdejších okresů Veselí nad Lužnicí a Lomnice nad Lužnicí. Počínaje červencem 1939 se začal učit řezníkem u Jana Tátovského v obci Dolní Bukovsko a zde také došlo k jeho prvnímu konfliktu se zákonem. Mladý Josef totiž svému zaměstnavateli několikrát odcizil menší částky peněz a Tátovský jej také obvinil z krádeže stříbrných hodinek s chromovým náramkem. Nakonec ukradl Houfek 3. dubna 1940 dvacetikorunovou bankovku z neuzamčené zásuvky stolu kováře Jindřicha Děkana a následujícího dne byl zatčen četníky z místní stanice. Během výslechů se ke krádežím nejprve doznal, poté

10 Někteří autoři si zjevně ani nedali práci s důslednějším vyhledáváním archivních pramenů k této problematice. Tak Jaroslav Vejvoda ve své publikaci uvádí: „Spisy Houfkových poválečných soudů a zápisy z dalších jednání citovaného tiskového senátu nebyly dohledány. To by znamenalo, bylo-li náročné hledání důsledné, zastavení kauz po únoru 1948 s likvidací spisů anebo jejich zmizení kdykoliv.“ (*Tamtéž*, s. 66.) Ve skutečnosti se materiály z procesů s Josefem Houfkem dochovaly a jsou badatelům k dispozici v Moravském zemském archivu a Moravském zemském muzeu v Brně.



Josef Houfek jako velitel partyzánského oddílu Olga (foto z publikace Václava Peši a Jindřicha Ocáska V dvojmíhni: Kronika partyzánského oddílu „Olga“. Brno, Blok 1974)

přiznání odvolal a několikrát změnil výpověď. V této souvislosti je zajímavá charakteristika jeho osobnosti, jak ji do hlášení napsali četníci z Dolního Bukovska: „Houfek na jeho nízký věk jest již velice prolhaný, o čemž svědčí ta okolnost, že tvrdil, že hodinky prodal řeznickému dělníkovi Kypťovi za 80 K, kteroužto výpověď za malou chvíli opět odvolal.“¹¹

Po zatčení a výsleších na četnické stanici se Houfek ocitl ve vazbě Okresního soudu ve Veselí nad Lužnicí, odkud byl 5. dubna 1940 zase propuštěn. Příklad byl potom soudně projednáván 24. května téhož roku. Soud jej uznal vinným z odcizení stříbrných hodinek v hodnotě tři sta korun, chromového náramku za padesát korun, tří párů podrážek a šedesáti korun v hotovosti manželům Janu a Heleně Tátovským a dále dvacetikorunové bankovky Jindřichu Děkanovi.¹² Mírný rozsudek zněl na čtyři dny vězení s podmíněným odkladem na jeden rok a odsouzený měl kromě toho nahradit náklady trestního říze-

ní.¹³ Soud také nařídil ochranný dozor až do dovršení jedenadvaceti let věku, kterým byla ve Veselí pověřena organizace Okresní péče o mládež.

Poněvadž Houfek byl po této aféře svým zaměstnavatelem pochopitelně propuštěn, musel si hledat práci jinde. Jedenáctého dubna 1940 nastoupil opět jako řeznický učeň u Jana Palmona v obci Mezimostí nad Nežárkou, kde se takřka ihned zapletl do série krádeží potravin, jež mělo na svědomí více zaměstnanců uzenářské firmy. Manželé Palmonovi byli na tuto skutečnost posléze upozorněni a 3. června 1940 učinil Jan Palmon oznámení na četnické stanici. Při následné domovní prohlídce našli

11 *Moravský zemský archiv*, Brno (dále MZA), fond (f.) Mimořádný lidový soud v Brně (C 141), karton (k.) 215, inventární číslo (inv. č.) 2327, spis Lsp 1411/46 Josef Houfek, folio 253 n., č. zatykače 1/40, zpráva četnické stanice v Dolním Bukovsku ze 4.4.1940.

12 Jednalo se o provinění krádeže podle paragrafu 3 zákona č. 48/1931 Sb.

13 *Tamtéž*, folio 271, č. Ml II 5/40, rozsudek Okresního soudu ve Veselí nad Lužnicí z 24.5.1940.

četníci pod Houfkovou postelí přes pět kilogramů nasoleného masa a ještě téhož dne bylo zatčeno celkem pět podezřelých osob. Houfek se tedy již podruhé během dvou měsíců dostal do vazby Okresního soudu ve Veselí nad Lužnicí, ale byl ihned propuštěn po ztvrzení písemného slibu, že nahlásí případnou změnu bydliště a dostaví se na každou obsílku k soudu.¹⁴ Proces s účastníky tohoto případu se konal 24. září 1940. Josef Houfek byl uznán vinným, že společně s dalšími dvěma pachateli odcizil maso a uzenářské výrobky v hodnotě tři sta korun a sám pak čtyřiatřicet vajec a pytel mouky v ceně asi sto padesát korun. Opět se tedy jednalo o provinění krádeže¹⁵ a Houfek obdržel podobný, avšak ještě mírnější trest než poprvé – čtyřiatřacet hodin vězení podmíněně s ročním odkladem a povinnost uhradit náklady trestního řízení.¹⁶

Vzhledem k tomu, že osmnáctiletý provinilec byl během necelého půl roku odsouzen za krádež již podruhé, musíme konstatovat značnou benevolentnost tehdejších soudců. Přestože šlo ve druhém případě o stejný trestný čin a obžalovanému měl tedy být uložen nepodmíněný trest, nestalo se tak. Při rozhodování soudu hrál zřejmě roli delikventův nízký věk a také neutěšené poměry, z nichž pocházel. Ve stejném roce potom budoucí partyzánský velitel podnikl krok, který se po válce stal předmětem značné kritiky – podal si žádost o přiznání německé státní příslušnosti.¹⁷ Roku 1941 ještě krátce pracoval na letišti v Českých Budějovicích a poté vstoupil do německé armády, což později vysvětloval takto: „Do německého vojska jsem vstoupil nikoliv z přesvědčení pro Německo, nýbrž proto, abych se dostal za hranice. Domníval jsem se, že se mně naskytne příležitost někde mimo území protektorátu dostat se do ciziny. Nepředpokládal jsem, že budu sloužit v Drážďanech, odkud nebyla možnost se dostat za hranice.“¹⁸

Ať již byla Houfkova motivace jakákoli, skutečností zůstává, že od září 1941 sloužil u druhé roty 156. náhradního dělostřeleckého pluku a výcvik prodělal v Drážďanech. Roku 1945 se v obci Nemochovice na Vyškovsku podařilo vypátrat a protokolárně vyslechnout Aloise Nallera, který tehdy bydlel s Houfkem v kasárnách na stejném pokoji. Podle Nallerovy výpovědi byl jeho spolubydlící velmi ješitný a do německé armády vstoupil proto, aby tam „udělal kariéru“. Údajně také toužil po vstupu do válečného námořnictva.¹⁹

14 *Tamtéž*, folio 294–297, č. zatykače 4/1940, zpráva četnické stanice v Mezimostí nad Nežárkou ze 3.6.1940.

15 Podle paragrafu 3 zákona č. 48/1931 Sb. a také podle paragrafu 460 trestního zákona.

16 *Tamtéž*, folio 350–352, č. T 178/40, rozsudek Okresního soudu ve Veselí nad Lužnicí z 24.9.1940.

17 *Tamtéž*, folio 114, výpis ze žádosti Josefa Houfka o přiznání německé státní příslušnosti dne 2.10.1940.

18 *Tamtéž*, folio 6, zápis z výslechu Josefa Houfka vyšetřujícím soudcem Mimořádného lidového soudu (MLS) v Brně JUDr. Legátem 5.1.1946.

19 *Tamtéž*, folio 144, opis protokolu sepsaného 14.8.1945 v likvidační kanceláři partyzánského oddílu Olga v Nemochovicích s Aloisem Nallerem.

Vojenská kariéra Josefa Houfka však neměla dlouhého trvání, protože jej 6. března 1942 z wehrmachtu propustili. Důvody nejsou zcela jasné. On sám po válce prohlašoval, že o povolání vojáka nejevil zájem a byl propuštěn pro neschopnost. Objevilo se však svědectví, že skutečnou příčinou byla neplnoletost v době vstupu do armády a fakt, že jeho strýc mu jako poručník nedal k tomuto kroku souhlas.²⁰ Poté pracoval do října 1942 jako dělník ve slévárně firmy Dieck v Petrovicích a poté u firmy Rotava v Hostivaři.

Dělnická profese však zjevně neuspokojovala Houfkovy ambice, a proto podal žádost o přijetí k protektorátním policejním složkám. Té bylo kladně vyhověno a 25. září 1942 nastoupil Houfek jako čekatel k výcviku u policejního praporu v Mladé Boleslavi. Vzhledem ke své předchozí vojenské službě zde vykonával funkci instruktora u třetí roty. V květnu 1943 byl přeložen k četnickému pohotovostnímu oddílu do Klatov a odtud v březnu následujícího roku odvelen k náhradní rotě požární policie ve Zbirohu nedaleko Plzně. Asi po třech měsících byl Houfek poslán do řídičského kurzu v Praze, a když jej absolvoval, dostal příkaz k nástupu u požární policie v Plzni. Zde působil až do svého útěku v září 1944. Vyšetřovatelé se po válce snažili nalézt nějaké závadné prvky v Houfkově chování během služby a za tímto účelem požádali o vyjádření bývalého velitele četnického pohotovostního oddílu v Klatovech nadporučíka Kulhánka. Podle jeho svědectví byl Houfek naprosto nespolehlivý a povrchní, měl hrubé až asociální vystupování, svévolně se vzdaloval ze služby a nejméně jednou byl trestán za nevojenské chování.²¹

Třiadvacátého září 1944 však Houfek náhle opustil Plzeň a odjel do Vizovic – údajně proto, aby se přidal k partyzánům. Podařilo se mu proniknout na slovenské území a nedaleko Štiavniku byl zadržen hlídkou partyzánského oddílu Jana Žižky. Jádrem tohoto oddílu se stala paradesantní skupina, jejichž jednadvacet příslušníků se na Slovensko dostalo ve dvou leteckých výsadcích na přelomu srpna a září 1944. Výsadek tvořili jak příslušníci Rudé armády, tak i českoslovenští vojáci. Velitelem byl poručík Ján Ušiak a politickým komisařem kapitán Dajan Bajanovič Murzin.²² Oddíl Jana Žižky představoval zárodek nejvýznamnější partyzánské organizace, která za druhé světové války operovala v českých zemích. Jeho členové vybudovali základnu u obce Sklabiňa v okrese Turčianský sv. Martin a zapojili se do bojů s nacistickými jednotkami. Ke skupině se připojila řada dalších osob a početní stav rychle narůstal. Přestože měla podle původních instrukcí působit na Slo-

20 *Tamtéž*, folio 175, protokol sepsaný 11.8.1945 na stanici Sboru národní bezpečnosti (SNB) v Postoloprtech s Vilémem Formánkem (v roce 1942 Formánek pracoval s Houfkem ve slévárně v Petrovicích).

21 *Tamtéž*, folio 194, hlášení velitele Základní organizace SNB v Horním Litvínově nadporučíka Kulhánka Polnímu soudu 5. armádního sboru v Brně ze 14.11.1945.

22 K historii prvního období činnosti partyzánského oddílu Jana Žižky viz PŘÍKRYL, Josef: *1. čs. partyzánská brigáda Jana Žižky: Srpen–listopad 1944*. Ostrava, Profil 1976.

vensku, Ukrajinský štáb partyzánského hnutí v Kyjevě nakonec rozhodl o přesunu skupiny na území protektorátu, kde bylo jejím úkolem podnítit rozvoj partyzánského hnutí. První pokusy o překročení hranic směrem na Moravu se udály ve druhé polovině září, tedy právě v době, kdy do operačního prostoru partyzánů směřoval bývalý policista Josef Houfek. Ten byl v uniformě protektorátního četníka zadržen jednou z partyzánských hlídek a po výslechu zařazen do stavu oddílu. Zde se také seznámil s Olgou Františákovou, s níž posléze navázal intimní vztah.

Olga Františáková: od útěku před úřady k partyzánům

Již Hans Schuhmann označil Františákovou ve svém seriálu za spolupracovnici gestapa a tuto teorii ještě dále rozvedl Rudolf Ströbinger, který z dotyčné udělal postavu takřka démonickou. Podle Ströbingerovy verze byla Františáková agentkou a od roku 1939 spolupracovala s kriminálním radou Otto Koslowským z brněnské řídicí úřadovny gestapa. Touto spoluprací se údajně chtěla pomstít za smrt svého snoubence, poddůstojníka wehrmachtu Michaela Steina, který padl při tažení do Polska v září 1939.²³ Problémem ovšem je, že Olze bylo v prvním roce druhé světové války teprve třináct let, což lze bezpečně doložit protokoly z Houfkova vyšetřování z let 1945 až 1947. V té době byla mnohokrát vyslýchána a dochované dokumenty shodně uvádějí rok jejího narození 1926. Tím se všechny výše zmíněné teorie hroutí, protože lze jen stěží brát vážně, že by nezletilá třináctiletá dívka mohla být zasnoubena s příslušníkem německé armády a spolupracovat s gestapem.

Životní osudy Olgy Františákové se ve skutečnosti odvíjely poněkud jinak. Narodila se 18. března 1926 v obci Dědovo, patřící pod okres Berehovo na Podkarpatské Rusi. Její otec zde sloužil u četnictva. Po zřízení Slovenské republiky byla společně s rodiči evakuována na Moravu, kde se novým domovem rodiny stala vesnice Zádveřice u Zlína. Odtud se pak Františákovi přestěhovali do obce Ublo nedaleko Vizovic ve zlínském okrese.²⁴ V Zádveřicích dokončila Olga obecnou školu a pak byla pracovním úřadem přidělena jako dělnice do Baťových závodů. Toto zaměstnání však krátce nato opustila, a když jí nevyhovovalo ani místo pomocnice v domácnosti, za měsíc znovu odešla. Poté již žádné pracovní místo přes veškeré výzvy úřadu práce nenastoupila a další vývoj událostí sama popsala takto:

„Místo toho jsem se odebrala ke své sestře do Prahy-Vršovic, která tam byla zaměstnána jako prodavačka v bufetu restaurace Vašíček. V Praze jsem bydlela od roku 1941 do začátku roku 1943 u své sestry a byla jsem jejím prostřednictvím u zmíněné firmy také zaměstnána, ovšem bez vědomí pracovního úřadu. K tomuto zaměstnání jsem se rozhodla proto, že mě tělesně neunavovalo, a hlavně, že jsem

23 Viz STRÖBINGER, R.: *Rudá zrada*, s. 27–35.

24 Sdělení bratra Olgy Františákové Ing. Františka Františáka, Ph.D. autorovi této práce z 28.1.2010.

pomohla otci od starostí, jak uživit rodinu o pěti členech při měsíční penzi 1200 K. Do zaměstnání otec přijat nebyl, protože byl legionářem. Zlínský pracovní úřad však můj pobyt v Praze vypátral, celou mou záležitost předal pracovnímu úřadu v Praze, a jelikož jsem pak byla tímto honěna, uprchla jsem na Podkarpatskou Rus do svého rodiště Dědova, kde jsem se zdržovala u své babičky. Před příchodem k ní byla jsem chycena maďarskými policejními orgány a vězněna na různých místech v Maďarsku pro překročení hranic. U své babičky jsem byla téměř rok, tj. až do jara roku 1944, kdy jsem byla postrkem předána na gestapo do Zlína. Tímto jsem byla propuštěna na svobodu, ale musela jsem se každých 14 dnů na této úřadovně hlásit.

Asi za měsíc po mém návratu z Maďarska dostala jsem od své přítelkyně z Prahy dopis, ve kterém mně sdělovala, že jsem hledána německou kriminální policií v Praze. V té době byla již má sestra Gisela u babičky v Dědovu, kam odešla na podzim v roce 1943. Na podkladě zaslání mně dopisu jsem se rozhodla opustit své rodiče a odjet na Slovensko k partyzánům. Odcestovala jsem do obce Lidečka, kde jsem se ubytovala u své tety Anděly Františákové, u které jsem se zdržela po dobu tří týdnů. V té době jsem se seznámila na nádraží v Horní Lidči s německým policistou Jandou, který byl v Horní Lidči nasazen vsetínským gestapem, jehož byl členem, k zesílení ochrany hranic. Známosti s ním jsem chtěla využít k získání informací, respektive přímé pomoci od Jandy k překročení hranic na Slovensko. S Jandou jsem se sešla celkem pětkrát, avšak k pohlavnímu styku došlo pouze jedenkrát, a to ve Valašském Meziříčí po prvním setkání s ním. Při těchto setkáních s Jandou jsem sice od něho získala informace o stávajících poměrech na Slovensku a na moravsko-slovenských hranicích, zjistila jsem však, že není možno se na něj obrátit o pomoc k překročení hranic, ježto by byl schopen mě zatknout. Za pomocníka jsem však získala nájemce nádražní restaurace v Horní Lidči, který mě po třech týdnech pobytu v Horní Lidči u mé tety seznámil se slovenskými financí, kteří mne přepravili nákladním vlakem na Slovensko. Ihned po příjezdu na Slovensko jsem se v Kuneradu setkala s partyzánskou skupinou M. R. Štefánika, u které jsem byla ihned přijata. Po týdenním pobytu u této skupiny dostal se k nám major Murzin, náčelník štábu partyzánské skupiny Jana Žižky, a vyžádal si všechny partyzány z Čech a Moravy do své skupiny. Společně s touto skupinou jsem zůstala na Slovensku do začátku října 1944. V těch dnech přišel k naší skupině Josef Houfek ještě s jedním členem protektorátního četnictva. Krátce po jejich příchodu jsme přešli do Beskyd na Moravu.⁴²⁵

Tato výpověď je velmi cenná, protože její obsah byl podepřen dalšími svědectvími. Vyplývá z ní, že Františáková po určitou dobu v roce 1944 docházela na zlínskou služebnu gestapa, kde byla nucena se hlásit. Nelze ovšem ničím prokát

25 *Moravské zemské muzeum Brno, historické oddělení (dále MZM, HO)*, f. Písemnosti, inv. č. S 4932, opis výpovědi Olgy Františákové na stanici SNB v Šumperku 18.9.1946.



Partyzánka Olga Františáková na snímku z května 1945 (zdroj: Moravské zemské muzeum, Brno)

zat, že by navázala nějaké bližší kontakty, nebo dokonce spolupráci za účelem předávání informací. Jaroslav Pospíšil v knize *Hyeny* uvádí, že její úlohu v roli konfidentky prý během poválečného vyšetřování odhalil partyzánskému veliteli Josefu Vávrovi-Staříkovi někdejší vedoucí referátu IV 1a zlínského gestapa vrchní kriminální tajemník Karl Raschka.²⁶ Tuto informaci pak ve své práci opakuje také Jaroslav Vejvoda.²⁷ Vyšetřovací spis Karla Raschky, uložený ve fondu C 143 Moravského zemského archivu v Brně, však žádný výslech vedený Vávrou-Staříkem neobsahuje.²⁸ Ve spisu se nachází nejpodrobnější protokol Raschkovy výpovědi před vyšetřující komisí Okresního národního výboru ve Zlíně z 25. února 1946 a jeho pokračování ze 14. března téhož roku, kde o Františákové nenalezneme žádnou zmínku.²⁹ Totéž platí také v případě gestapákovy vlastnoručně psané obhajoby, kterou si připravoval pro přelíčení před Mimořádným lidovým soudem v Uherském Hradišti.³⁰ Mezi svými agenty nejmenoval Františákovou v průběhu poválečných výsledků ani kriminální rada brněnského gestapa Otto Koslowski, který jinak vyšetřovatelům sdělil informace o řadě spolupracovníků.³¹ Na základě všech výše uvedených skutečností lze dojít k závěru, že Olga Františáková agentkou gestapa nikdy nebyla.

Ze Slovenska na Moravu

V řadách oddílu Jana Žižky se Houfek setkal s dalšími partyzány a společně přešli ze slovenského území na Moravu. Situace zde ovšem tehdy byla pro ně velmi nepříznivá. Nacistické protipartyzánské jednotky soustavně pátraly v oblasti Beskyd a Vsetínských vrchů a koncem září i během října 1944 se odehrála řada střetnutí, v nichž partyzáni utrpěli vážné ztráty. Druhého listopadu pak byl přepaden štáb partyzánského oddílu Jana Žižky v prostoru hory Čertův mlýn a přitom byl vážně zraněn velitel oddílu Ján Ušiak, který se posléze v obklíčení nacisty v obci Čeladná sám zastřelil. Zranění utrpěl i politický komisař Murzin, jemuž se však podařilo za pomoci místních obyvatel zachránit a poté se stal novým velitelem partyzánského oddílu. Nacistické údery poté pokračovaly a vyvrcholily ve dnech 16. až 21. lis-

26 Viz POSPÍŠIL, J.: *Hyeny*. Vizovice, Lípa 2002, s. 417 (5. vydání).

27 VEJVODA, J.: *Pomsta pozdních partyzánů...*, s. 45 n. (viz pozn. 9).

28 MZA, f. Mimořádný lidový soud v Uherském Hradišti (C 143), k. 61, inv. č. 589, spis Ls 413/46 Karl Raschka.

29 *Tamtéž*, folio 207–215.

30 *Tamtéž*, folio 349–352. Karl Raschka byl odsouzen k trestu smrti Mimořádným lidovým soudem v Uherském Hradišti během jeho zasedání ve Zlíně 13.9.1946 a téhož dne popraven.

31 *Tamtéž*, f. C 141, k. 281, inv. č. 3240, spis Lsp 417/47 Otto Koslowski, folio 13–133, protokol sepsaný 1.4.1947 na Oblastní úřadovně StB v Brně s Otto Koslowským. Koslowski byl Mimořádným lidovým soudem v Brně odsouzen k smrti a popraven 3.5.1947.

topadu 1944 rozsáhlou operací s krycím názvem „Tetřev“, která však nepřinesla očekávané výsledky.³²

Partyzáni na východní Moravě byli v té době rozptýleni do mnoha malých skupinek a v jedné z nich se nacházeli i Houfek s Františákovou. Operovali v prostoru Hostýnských vrchů, ale svou činnost omezovali pouze na akce zaměřené k získání potravin a cigaret. Mezi 17. a 27. listopadem zachytila hlášení četnických stanic jejich pohyb na území okresů Zlín a Vsetín v obcích Kateřinice, Hvozdná, Vizovice, Pozdřechov a Prlov.³³ Akce této skupinky lze snadno identifikovat podle charakteristického popisu Františákové v hlášeních. Tak například rolník z Vizovic-Pasek, u něhož partyzáni přenocovali v noci z 19. na 20. listopad, ji popsal četníkům takto: „Žena byla 18 až 20 let stará, 155 až 160 cm vysoká, blond vlasů, oblečena v někdejší československé vojenské uniformě včetně dlouhých kalhot a polovysokých bot. Měla údajně opasek s pistolí a ručními granáty.“³⁴

Koncem listopadu 1944 se Houfek a Františáková setkali v Malenovicích s učitelem Josefem Vávrou, přezdívaným Stařík. Ten vykonával v partyzánském oddílu Jana Žižky funkci takzvaného výkonného a měl na starosti organizační záležitosti včetně vedení písemností. Příchozím vydal potvrzení, že jsou příslušníky tohoto partyzánského oddílu a že ostatní odbojové organizace je mají v případě potřeby podporovat.³⁵ Oba se potom vrátili do lesů. Během prosince můžeme v četnických hlášeních znovu narazit na stopy jejich činnosti, kterou prováděli společně s několika dalšími partyzány. Jednalo se opět vesměs pouze o zásobovací akce. Patnáctého prosince 1944 například přepadli trafiků v Pozdřechově a ukořistili zde čtyři tisíce osm set kusů cigaret a třicet doutníků, za což trafikantovi zaplatili pět tisíc korun. Téhož dne se objevili také v Prlově.³⁶

V okolí těchto vsí se pohybovali v následujících dnech až do 19. prosince. Situace na východní Moravě však byla tehdy pro partyzány nadále značně kritická kvůli neustálému tlaku nacistického bezpečnostního aparátu. Skupina osob, ve které byl kromě Houfka a Františákové také osmnáctiletý Ladislav Verner z obce Břvany u Loun a několik uprchlých sovětských válečných zajatců, se proto rozhodla přesu-

32 Podrobně k tehdejším aktivitám partyzánů na východní Moravě viz PŘIKRYL, J.: *1. čs. partyzánská brigáda Jana Žižky*, s. 202–282 (viz pozn. 22); SLÁDEK, O.: *Ve znamení smrtihlava*, s. 71–115 (viz pozn. 3).

33 Tato hlášení viz MZA, f. Zemské četnické velitelství Brno (B 72), k. 122 a 123. Jejich opisy a české překlady viz MZM, HO, f. Písemnosti, inv. č. S 4922, partyzánský oddíl Olga, hlášení četnických stanic v listopadu 1944.

34 MZM, HO, f. Písemnosti, inv. č. S 4922, folio 15 n., opis hlášení četnické stanice ve Vizovicích z 20.11.1944, čj. 246/44.

35 PEŠA, V. – OCÁSEK, J.: *V dvojím ohni*, s. 12 (viz pozn. 2).

36 MZM, HO, f. Písemnosti, inv. č. S 4923, partyzánský oddíl Olga, hlášení četnických stanic v prosinci 1944, folio 11–13, opis hlášení četnické stanice ve Vizovicích z 16.12.1944, čj. 2663/44.

nout do oblasti Českomoravské vrchoviny.³⁷ Nejprve šli všichni společně, koncem prosince se ale rozdělili na dvě části. Zatímco ruští partyzáni operovali v prostoru jižně od Brna a nakonec zmizeli neznámo kde, Houfkova čtyřčlenná skupinka se nakonec obrátila zpět a po delším bloudění dorazila počátkem ledna 1945 do Nemochovic v okrese Vyškov. V Nemochovicích čtveřice vyčerpaných partyzánů – Houfek, Františáková, Verner a Rus Simeon Žukov – našla přístřeší u manželky bývalého příslušníka finanční stráže Marie Kamené a obec se potom stala základnou budoucího partyzánského oddílu Olga.

Vznik skupiny Olga a její první ozbrojené akce

Po příchodu do Nemochovic získal Houfek postupně další spolupracovníky z řad místních obyvatel a 9. ledna 1945 tak oficiálně vznikl nový partyzánský oddíl, pojmenovaný křestním jménem Olgy Františákové. Zázemí zde získal zejména díky dodnes nedocenené pomoci dvou protektorátních četníků, štábního strážmistra Bernarda Chudoby a štábního strážmistra Kamila Řádka ze stanice v sousední obci Brankovice. Později se k nim připojil i velitel stanice vrchní strážmistr Josef Huráb. Lidé z Nemochovic upozornili Chudobu na Houfkovu činnost ve vesnici a přitom vyslovili obavy, zda se nejedná o připravenou provokaci nacistických protipartyzánských sil. Ve dnech 8. nebo 9. ledna se proto četnický strážmistr osobně setkal s partyzánským velitelem Houfkem, který mu poskytl informace o své skutečné totožnosti a také prozradil, že ho hledá gestapo kvůli útěku od požární policie. Chudoba tyto informace prověřil v indexu hledaných osob, čímž bylo vyvráceno podezření o případných kontaktech dotyčného s nacisty. Poté začali brankovičtí četníci s partyzány úzce spolupracovat a Houfkovi také mimo jiné obstarali falešné doklady.³⁸

Příslušníci oddílu Olga byli v literatuře označeni za „podivné partyzány“, kteří se věnovali spíše vylupování trafik a okrádání vesničanů než boji proti okupační moci.³⁹ Je pravda, že za první měsíc existence tento oddíl žádnou významnější akci nepodnikl a zaznamenány jsou pouze případy odcizení lehkých osobních a loveckých zbraní, potravin či šatstva.⁴⁰ To se začalo měnit v únoru 1945, kdy se skupině podařilo kontaktovat velitele nyní již partyzánské brigády Jana Žižky Dajana Mur-

37 *Tamtéž*, z písemných vzpomínek Ladislava Vernera, sepsaných v roce 1962.

38 *Tamtéž*, inv. č. S 4937, opisy svědeckých výpovědí proti Josefu Houfkovi během přelíčení před vojenským soudem trestním v Brně od 19. do 27.8.1947, folio 1–11, hlášení vrchního strážmistra Bernarda Chudoby z 28.1.1947. Jedná se o odpověď na žádost vojenského prokurátora z 23.1.1947.

39 POSPÍŠIL, J.: *Hyeny*, s. 417 (viz pozn. 26); VEJVODA, J.: *Pomsta pozdních partyzánů...*, s. 44 (viz pozn. 9).

40 Viz MZM, HO, f. Písemnosti, inv. č. S 4924, partyzánský oddíl Olga, hlášení četnických stanic v lednu 1945.

zina, který oddíl Olga uznal za součást své brigády. Houfek posléze své partyzány rozdělil do tří čet, jimž veleli Břetislav Schweidler, Karel Pospíšil a Rudolf Venhuda. Sám však rozhodoval autokraticky a jakýkoli odpor uvnitř skupiny byl tvrdě trestán. Na obranu zpočátku nepřiliš významné činnosti partyzánů je pak třeba poznamenat, že k provádění ozbrojených akcí proti nepříteli bylo nejprve nutné získat potřebné zbraně a vybavení, které jistě nemohly nahradit lovecké kulovnice a brokovnice, ukořistěné v hájovnách. Cílem prvních útoků se proto v únoru 1945 stali příslušníci jednotek maďarské armády nacházející se na území Moravy.

Maďarská armáda byla stažena z východní fronty po porážce u Stalingradu roku 1943 a v poli zůstal pouze její jediný sbor v boji proti partyzánům na Ukrajině. Po německé okupaci a vytvoření loutkové vlády takzvaných šípových křížů však byla v březnu 1944 znovu mobilizována. V květnu téhož roku odešla nově vytvořená 1. polní armáda na frontu do Haliče a během srpna ji Rudá armáda zatlačila na území Podkarpatské Rusi, odkud potom ustoupila na Slovensko. Ze Slovenska následoval v únoru 1945 ústup na Moravu, kde maďarští vojáci především budovali polní opevnění a hloubili zákopy.⁴¹ Právě oni se měli v následujících týdnech stát hlavním terčem partyzánů z oddílu Olga.

Operace proti partyzánům prováděly speciálně vytvořené jednotky, mezi něž patřily především takzvané oddíly ke zvláštnímu použití (*Zur besonderen Verwendung Kommandos*, zkráceně *ZbV-Kommandos*). Partyzáni oddílu Olga se v bojích od počátku února do konce dubna 1945 střetávali zejména s příslušníky 43. oddílu (*ZbV-Kommando 43*), který ustoupil na Moravu v počtu asi šedesáti až osmdesáti mužů před náparem Rudé armády počátkem ledna 1945. Velitel tohoto oddílu, SS-Sturmbannführer vládní rada Werner Brandt, přijel se svým štábem 8. ledna 1945 do Uherského Hradiště.⁴² Operační prostor Olgy v oblasti Chřibů a Ždánického lesa se kryl s umístěním dvou opěrných bodů Brandtova oddílu, a to v Koryčanech pod velením SS-Sturmscharführera (od 30. ledna Untersturmführera) vrchního kriminálního tajemníka Maxe Jahna a v Žarošicích pod velením SS-Hauptsturmführera Paula Dauterta. Činnost Brandtova oddílu byla značně nebezpečná i pro civilní obyvatelstvo, jelikož využíval služeb provokatérů ukrajinské a ruské národnosti, kteří se vydávali za partyzány.⁴³

Ozbrojené akce oddílu Olga se odehrávaly na různých místech okresů Kroměříž a Vyškov. Není účelem této práce všechny vyjmenovávat, ovšem nejdůležitějším z nich musíme věnovat pozornost, aby bylo možné dospět k celkovému zhodnocení

41 Viz JAKL, Tomáš: *Květen 1945 v českých zemích: Pozemní operace vojsk Osy a Spojenců*. Praha, Miroslav Bílý 2004, s. 100 n.

42 MZA, f. Zemský prezident Brno, správa z příkazu říše (B 252), k. 103, folio 69, hlášení okresního hejtmana v Uherském Hradišti Lehneho zemskému viceprezidentovi v Brně Karlu Schwabemu z 8.1.1945.

43 SLÁDEK, O.: *Ve znamení smrtihlava*, s. 222–225 (viz pozn. 3).

činnosti oddílu. K prvnímu bojovému střetu došlo 6. února 1945. Tehdy se šest partyzánů z Venhudovy čtyry dostalo nedaleko Mouřínova ve vyškovském okrese k hájovně Zlatý jelen, kde našli útočiště u hajného Stanislava Dunaje. Když se chystali k odchodu, byl v této lokalitě proveden plánovaný zásah devíti protektorátních četníků pod velením okresního četnického velitele v Kyjově nadporučíka Richarda Schmidta a pěti příslušníků Dautertovy skupiny ze Žarošic. Ve srážce utrpěl smrtelné zranění partyzán Jiří Jírovský, který se stal prvním padlým oddílu Olga. Ostatním se však podařilo uniknout. Těžce zraněn byl také strážmistr Petr Jahoda z četnické stanice ve Ždánicích, jenž byl po boji převezen do kyjovského lazaretu SS.⁴⁴ Svá zranění přežil a po válce byl k průběhu celé akce protokolárně vyslechnut.⁴⁵ Z ostatních partyzánů utrpěli vážnější zranění Rudolf Venhuda a Ladislav Verner. Sedmého února se jim podařilo dostat do Brankovic, kde je provizorně ošetřil lékař Josef Kadlec. Následujícího dne si pak partyzáni vynutili důkladnější Venhudovo ošetření u lékaře Ferdinanda Sehnala v obci Litenčice. Horší byl Vernerův stav, protože mu střela roztržila kost v levé ruce a rána začala hnisat. Partyzáni jej ukryli v domě Jana a Marie Pospíšilových v Nemochovicích, kde byl ošetřen jistým Františkem Chlapíkem, který se pod jménem Charpík vydával za lékaře. V následujících dnech ošetřil i další zraněné odbojáře. Přes zjevnou neobdobnost zákroků se pacienti začali uzdravovat, čímž si Chlapík získal na určitou dobu mezi členy oddílu důvěru.⁴⁶

Častější hlášení výskytu partyzánů mělo za následek vytvoření dalšího opěrného bodu 43. komanda v Litenčicích, kam byl 15. února 1945 vyslán SS-Oberscharführer Eugen Seitz s devíti muži, jejichž počet pak postupně stoupal až na šestnáct.⁴⁷ První větší akci v oblasti působnosti Seitzovy skupiny provedli partyzáni pod vedením Františákové 19. února 1945 ve Lhotě nedaleko Morkovic. Přepadli zde maďarské vojáky od deváté roty 476. vozatajského pluku, kteří byli ubytováni v domech místních obyvatel. V přestřelce byl smrtelně zraněn poddůstojník János Keresztes a partyzáni se zmocnili čtyř vojenských pušek s menším množstvím munice, načež se stáhli. Pátrání Seitzova oddílu zůstalo bezvýsledné.⁴⁸ Další přepad

44 MZA, f. B 252, k. 103, folio 336 n., dálnopis 21. policejního pluku SS ze 7.2.1945, č. 302. K případu viz též MZM, HO, f. Písemnosti, inv. č. S 4925, partyzánský oddíl Olga, hlášení četnických stanic v únoru 1945, folio 15, opis hlášení četnické stanice v Žarošicích z 9.2.1945, čj. 42-1 dův./45.

45 MZA, f. C 143, k. 40, inv. č. 339, spis Ls 176/46 Willi Kunze, folio 98, protokol sepsaný s Petrem Jahodou na velitelství stanice SNB v Kyjově 15.12.1945. Jahoda ve své výpovědi prohlásil, že při boji jej – snad omylem – postřelil příslušník Dautertova oddílu Hans Zikalo. Zasahujících četníků bylo podle něj celkem deset a členů Dautertovy skupiny sedm.

46 Viz ŠTĚPÁNEK, Zdeněk: *Nacifikace a moravští lékaři (1939–1945)*. Brno, Matice moravská 2004, s. 222.

47 Viz SLÁDEK, O.: *Ve znamení smrtihlava*, s. 228 (viz pozn. 3).

48 MZA, f. Velitel pořádkové policie Morava (B 314), k. 2, hlášení č. 193 inspektora uniformované protektorátní policie na Moravě z 20.2.1945; dále f. B 72, k. 124, hlášení č. 565 četnické stanice v Morkovicích z 21.2.1945, čj. 270/45.

obdobného charakteru proběhl o dva dny později v Brankovicích, kde bylo ubytováno asi sedmdesát maďarských vojáků pod velením poručíka Istvána Nagye. Po jeho zajetí se Maďaři nechali bez odporu odzbrojit a partyzáni díky tomu získali velké množství zbraní. Hlášení místní četnické stanice uvádí celkem dvaatřicet vojenských pušek Mannlicher a Mauser s dvěma tisíci pěti sty náboji, dvacet ručních granátů, čtyři pistole ráže 7,65 milimetrů, sedm bodáků a různé součásti výstroje.⁴⁹ S ohledem na svou spolupráci s partyzány vedli brankovičtí četníci pátrání úmyslně falešným směrem.

Diverze na nádraží v Morkovicích

Svou vůbec nejvýznamnější diverzní akci provedli příslušníci Olgy 26. února 1945. Během postupného ústupu nacistů z území Sovětského svazu, Polska, Maďarska a Slovenska bylo na Moravu přesunuto v železničních transportech množství důležitého vojenského materiálu a právě ten se nyní stal cílem partyzánů.⁵⁰ Ve večerních hodinách dorazili pod vedením Karla Pospíšila a Josefa Bartoše na nádraží v Morkovicích, kde zajali zřízence Vladimíra Procházku a v kanceláři také přednostu stanice Aloise Zavadila. Oba projevíli ochotu ke spolupráci. Po prohlídce kanceláře se partyzáni rozešli mezi cisternové vagony odstavené v prostoru nádraží a podél železniční tratě vedoucí z Morkovic do Nezamyslic. V délce pěti kilometrů zde stálo celkem 717 vagonů, z toho 243 uzavřených a 363 otevřených nákladních vozů a 111 vagonů cisternových. Ty obsahovaly pohonné hmoty, líh a oleje pro německou armádu. Strážení celého úseku obstarávala do 27. února hlídka složená z poddůstojníka a pouhých šesti mužů maďarské armády, kteří byli ubytováni v Koválovicích.⁵¹ Partyzáni postupně otevřeli vypouštěcí kohoutky u čtyřadvaceti vagonů a nechali vytéci obsah tvořený celkem 512 600 litry lihu, oleje, benzolu a jiných látek.⁵² Také vnikli do dalších vozů naložených vojenským materiálem (motory, součástkami strojů, železnými ingoty a podobně). Zavadila s Procházkou vzali s sebou k železniční zastávce v Uhřicích, kde je nakonec propustili. Na místo ale krátce nato přišli protektorátní četníci, zatkli přednostu stanice Zavadila a předali jej příslušníkům ZbV-Kommanda 43 z Litenčic. Byl obviněn, že mohl zabránit dalšímu vytékání obsahu cisteren uzavřením vypouštěcích zařízení. Navíc se oba muži vraceli k Morkovicím nikoli po trati, nýbrž oklikou přes pole, což dále zvýšilo

49 *Tamtéž*, f. B 72, k. 124, hlášení č. 588 četnické stanice v Brankovicích z 22.2.1945, čj. 351/45.

50 Viz VAŠEK, F.: Nezapomínejme statečných, s. 76 (viz pozn. 5).

51 Viz MZA, f. B 252, k. 103, folio 475, dálnopis č. 1360 velitele pořádkové policie na Moravě z 27.2.1945,; dále *tamtéž*, f. B 314, k. 2, hlášení č. 329 inspektora uniformované protektorátní policie na Moravě z téhož dne. Podrobný popis pak viz PEŠA, V. – OCÁSEK, J.: *V dvojím ohni*, s. 48–52 (viz pozn. 2).

52 Přesný objem vypuštěných látek u každého z těchto vagonů uvádí F. Vašek (Nezapomínejme statečných, s. 79 n. – viz pozn. 5).



Přednosta železniční stanice v Morkovicích Alois Zavadil, popravený nacisty za spolupráci s partyzány (foto z publikace V. Peší a J. Ocáska V dvojím ohni)

podezření Němců. Po druhém železničáři (Procházkovi) však pátrali bez úspěchu.⁵³ V obavách o svůj další osud se uchýlil do ilegality, což mu zjevně zachránilo život.

Vzhledem k tomu, že německá armáda v závěrečné fázi války již trpěla kritickým nedostatkem pohonných hmot, měla tato odbojová akce značný význam. Po zákroku Němců u místního velitele maďarských jednotek v Morkovicích a posléze v Kroměříži začaly trať poté od 27. února strážit vojenské hlídky v celkovém počtu osmdesáti až sto dvaceti mužů. Nacisté se také snažili brutálními výslechy Aloise Zavadila v Litenčicích, Uherském Hradišti a nakonec v Brně zjistit, zda nebyl ve spojení s partyzány. Vyšetřování morkovické diverze převzal protipartyzánský referát IV 2a brněnské řídicí úřadovny gestapa, v jehož čele stál kriminální komisař Hans Koch.⁵⁴ Ten předal zpracování případu kriminálnímu tajemníkovi Karlu Mairovi, který již v té době udržoval kontakty s českým odbojem. Za tuto činnost byl také 14. dubna 1945 popraven přímo

na dvoře budovy řídicí úřadovny. Vzhledem ke své práci pro hnutí odporu Mair zjevně vedl vyšetřování dost laxním způsobem, výslechy Zavadila ale prováděl také kriminální tajemník Müller, neblaze proslulý brutálním zacházením s vězni.⁵⁵

V následujících dnech po provedení diverze okolí Morkovic soustavně pročešávali příslušníci Bezpečnostní policie (*Sicherheitspolizei* – SiPo) z Žarošic, Litenčic a Koryčan společně s německými i protektorátními četníky. Partyzáni však přes tyto razie již v noci z 28. února na 1. březen odzbrojili další Maďary v obci Divoky, kde bylo ubytováno okolo dvou set padesáti vojáků. Asi pětáctičet partyzánů se rozdělilo do malých skupinek, které odzbrojily čtyři dvoučlenné vojenské hlídky. Poté postupně vnikli do sedmnácti domů ve vsi a zmocnili se celkem osmadvaceti

53 Viz MZA, f. B 314, k. 2, hlášení č. 334 inspektora uniformované protektorátní policie na Moravě z 27.2.1945; *tamtéž*, f. B 252, k. 103, folio 483, dálnopis č. 1373 velitele pořádkové policie na Moravě z 28.2.1945.

54 MZM, HO, f. Písemnosti, inv. č. S 7415, organizační schémata struktury oddělení IV Rō brněnské řídicí úřadovny gestapa v letech 1944–1945.

55 Viz VAŠEK, F.: *Nezapomínejme statečných*, s. 80 (viz pozn. 5).

pušek Mauser se čtyřmi sty osmdesáti náboji, lehkého kulometu, dvou samopalů, asi třiceti ručních granátů maďarské výroby a většího množství součástí výstroje.⁵⁶ Odzbrojováním maďarských vojáků se tak partyzáni zásobili zbraněmi v dostatečném množství, což jim umožnilo opět provádět rozsáhlejší akce.

Druhého března 1945 pak došlo k události, která definitivně rozhodla o osudu Aloise Zavadila. V dopoledních hodinách přišli z blízkého lesa tři partyzáni do obce Roštín, kde je zastavila čtyřčlenná maďarská hlídka od první roty 3. pěšího pluku. Jeden z partyzánů hodil proti vojákům ruční granát, který však neexplodoval. Vojačí potom dva muže zadrželi, zatímco třetímu se podařilo uprchnout. Výsledkem zajatců v Litenčicích bylo zjištěno, že se jedná o dvacetiletého Květoslava Kolaříka z Morkovic. Druhým zatčeným byl maďarský voják Michal Balaszi od deváté roty 476. vozatajského pluku, jenž se k partyzánům přidal při přepadu ve Lhotě 19. února.⁵⁷ Kolařík u výslechu přiznal svou účast na akci v Morkovicích. Poté jej konfrontovali se Zavadilem, ale nacistům tyto výpovědi žádné důležité poznatky nepřinesly. Zavadil však během dalšího vyšetřování v Brně prohlásil, že s partyzány sympatizoval a navrhoval jim vyhodit do vzduchu železniční most u Nezamyslic. Oba muži byli na pokyn státního ministra a vyššího vedoucího SS a policie v protektorátu Karla Hermanna Franka postaveni 10. března před brněnský Zvláštní soud (*Sondergericht*) u německého Zemského soudu a odsouzeni k trestu smrti. Rozsudek oběšením vykonal o dva dny později ve věznici na Cejlu č. 71 kat z pankrácké věznice Alois Weiss, kterého přivezli z Prahy do Brna pouze za tímto účelem. Exekuci nacisté veřejně oznámili plakátovou formou i zprávou v tisku.⁵⁸

Obsazení Koberčic a svévolné poprav

V dalších dnech zátahy nacistických bezpečnostních sil pokračovaly, stejně tak jako akce partyzánů. Ti přepadli 6. března příslušníky maďarské 1. horské brigády ubytované v domě Zikmunda Valenty v Troubkách č. 28. V přestřelce zranili tři maďarské vojáky a ukořistili samopal se čtyřmi vojenskými pistolemi, načež beze ztrát unikli. Následovala rozsáhlá pátrací akce polního četnictva a německých vojáků v celkovém počtu dvou set mužů, avšak nezaznamenala žádný úspěch.⁵⁹ Tragicky naopak skončilo střetnutí 12. března u turistické chaty na Bunči nedaleko Roštína. Dva partyzáni zde napadli vojenskou hlídku ze stíhacího oddílu 540. divize

56 MZA, f. B 72, k. 124, hlášení č. 721 četnické stanice v Roštíně ze 2.3.1945, čj. 255/1945.

57 *Tamtéž*, hlášení č. 728 četnické stanice v Roštíně ze 2.3.1945, čj. 271/45; dále *tamtéž*, f. B 252, k. 104, folio 13, dálnopis č. 82 velitele pořádkové policie na Moravě z téhož dne.

58 VAŠEK, F.: Nezapomínejme statečných, s. 84–86 (viz pozn. 5). Zprávu o popravě Aloise Zavadila a Květoslava Kolaříka uveřejnil na první straně například *Moravský večerník* ze 13.3.1945.

59 Viz MZA, f. B 72, k. 124, hlášení č. 783 četnické stanice ve Zborovicích ze 7.3.1945, čj. 370/1945; dále *tamtéž*, f. B 252, k. 104, folio 31 n., dálnopis č. 323 velitele pořádkové policie na Moravě z téhož dne.

wehrmachtu pod velením poručíka Wilhelma Tanzmeistera. Strážný palbu opětoval a jednoho z partyzánů zastřelil. Druhý hodil granát maďarské výroby, který však neexplodoval, a partyzán byl poté sám v boji těžce zraněn. Nacisté jej zajali a podrobili výslechu, při němž uvedl, že se jmenuje Josef Dušek a pochází z Brna. Zastřeleným mužem byl podle něj Zdeněk Veselý z Prahy. Ve skutečnosti se však jednalo o příslušníky skupiny Olga Jiřího Týnka a Milana Kociána. Při boji utrpěl smrtelné zranění člen Tanzmeisterova oddílu poddůstojník Stefan Dobinek, který zemřel v kroměřížském vojenském lazaretu. Zajatý partyzán Týnek byl německými vojáky během vyslýchání krutě týrán a nakonec zastřelen.⁶⁰

Partyzáni potom provedli další významnější akci 21. března v obci Kobeřice v okrese Vyškov. Několik desítek jich v ranních hodinách vniklo do sedmi domů zdejších obyvatel a setrvali zde až do odpoledne. Kolem sedmnácté hodiny se z domů rozešli po celé vsi. Všechny silnice i polní cesty byly obsazeny a částečně uzavřeny překážkami, ani nikdo z místních nesměl vesnici opustit. Přitom partyzáni napadli tři německé vojáky z 1. polní trestní roty z Nížkovic a zatlačili je do průjezdu jednoho z domů, kde byli všichni tři zastřeleni ranami do týla. Poté přinutili obecního sluhu, aby bubnováním uvědomil obyvatelstvo, že obec obsadili partyzáni, a kdo se pokusí uniknout do osmi hodin příštího dne, bude zastřelen. Po zabavení většího množství potravin nakonec v noci z 21. na 22. března z Kobeřic odešli. Pátrání zahájili nejprve dva četníci z místní stanice a později je doplnilo šest příslušníků lesního personálu a patnáct mužů z nízkovické 1. polní trestní roty.⁶¹ Zajímavé je v této souvislosti stanovisko Okresního četnického velitelství ve Vyškově z 25. března, v němž se uvádí, že „vzhledem k pozdě učiněnému oznámení a ke ztrátě času spojené se zjišťováním skutkové podstaty nebyla provedena koncentrace větších četnických a vojenských sil k potření banditů, protože by toto opatření nemělo žádného účinku.“⁶² Také zde se zjevně jedná o případ záměrného pozdního ohlášení události ze strany obyvatel Kobeřic, stejně jako nechuti protektorátního četnictva se jí aktivněji zabývat.

Přes dosažené úspěchy byl oddíl Olga ve druhé polovině března 1945 ve značně složité situaci. Musel čelit neustálým zátahům nacistických bezpečnostních sil

60 *Tamtéž*, f. B 314, k. 3, hlášení č. 210 inspektora uniformované protektorátní policie na Moravě z 12.3.1945; *tamtéž*, f. B 72, k. 125, hlášení č. 880 četnické stanice v Roštíně z 13.3.1945, čj. 406/1945. K případu viz též PEŠA, V. – OCÁSEK, J.: *V dvojím ohni*, s. 68 n. (viz pozn. 2). Popis v této publikaci však není přesný. Tanzmeister a Dobinek zde mají uvedeny hodnosti příslušníků SS (Hauptsturmführer a Unterscharführer), avšak ve skutečnosti se jednalo o členy stíhacího oddílu wehrmachtu z 540. divize. Tanzmeister také velitelství této divize nahlásil celý případ jako první instanci.

61 MZA, f. B 72, k. 126, hlášení č. 1076 četnické stanice v Nížkovicích z 23.3.1945, čj. 419/45.

62 MZM, HO, f. Písemnosti, inv. č. S 4926, folio 36, opis stanoviska Okresního četnického velitelství ve Vyškově k událostem v Kobeřicích.

s cílem skupinu rozbít, a navíc uvnitř oddílu se vyhrocovaly mezilidské vztahy a narůstala vzájemná averze některých osob. Vše vyvrcholilo v noci z 24. na 25. března, kdy byli na Houfkův rozkaz zavražděni Jindřich Gloza z Morkovic a František Chlapík. Glozu Houfek obviňoval, že v oddílu podrývá jeho autoritu, zpochybňuje rozkazy a údajně jej chce odstranit z velitelské funkce. Svévolně poté partyzána odsoudil k trestu smrti. Jaroslav Kristek, Břetislav Schweidler a Timofej Gaučerov dostali rozkaz ihned odvést „odsouzence“ do lesního bunkru nedaleko Nemochovic a tam jej zastřelit, což také bylo provedeno. Případ Františka Chlapíka byl komplikovanější. Jak již bylo řečeno, dotčným se vydával před partyzány za lékaře a vystupoval pod jménem MUDr. Charpík. Uváděl také různé těžko uvěřitelné informace o své odbojové činnosti a prohlašoval, že je v pravidelném kontaktu s velitelem 1. čs. partyzánské brigády Jana Žižky. Svým jednáním nakonec vyvolal u partyzánů podezření, že je ve skutečnosti informátorem stíhacího oddílu v Litenčicích, což rozhodlo o jeho osudu.⁶³ Usmrcením Františka Chlapíka byli pověřeni Josef Malinka z Buchlovic a Simeon Žukov. Místem poprav se měl stát stejný bunker, ve kterém byl krátce předtím zlikvidován Jindřich Gloza. Partyzáni však po příchodu zjistili, že se zde jeho tělo nenachází, což způsobilo velký rozruch. Houfek proto pověřil Jaroslava Kristka, aby Glozu našel a dorazil. Kristek to ale odmítl. Nakonec příkaz provedli Malinka a Karel Pospíšil, kteří Glozu našli asi třicet metrů od bunkru, kam se z posledních sil doplazil.⁶⁴

V atmosféře všeobecné podezřívavosti a (do značné míry oprávněných) obav z činnosti konfidentů provedl oddíl Olga 28. března další kontroverzní akci. Terčem se stal německý správce zámku rodiny Dubských z Třebomyslic ve Zdislavicích na Kroměřížsku Rudolf Langer se svou manželkou Annou. Partyzáni po válce na svou obranu prohlašovali, že Langerovi „pracovali s Jagdkommandem v Litenčicích



Partyzán Jindřich Gloza, svévolně popravený na rozkaz velitele skupiny Olga Josefa Houfka (foto z publikace V. Peši a J. Ocáska V dvojím ohni)

63 *Tamtéž*, inv. č. S 4937, folio 12–16, opis výslechu Karla Pospíšila z 16.1.1947 v Brně.

64 *MZA*, f. C 141, k. 215, inv. č. 2327, spis Lsp 1411/46 Josef Houfek, folio 390 n., protokol sepsaný 23.9.1945 ve věznici Okresního soudu v Kroměříži s Jaroslavem Kristkem.

a zavinili smrt několika českých lidí“.⁶⁵ Otázkou však je, nakolik bylo toto tvrzení pravdivé a zda vůbec mohli mít partyzáni v době přepadu zámku nějaké konkrétní poznatky o spolupráci manželů Langerových s protipartyzánskými jednotkami.⁶⁶ Skutečností zůstává, že se jim za pomoci zámeckého zahradníka podařilo nepozorovaně vniknout do budovy, oba manžele odvedli do sklepa a zde je zastřelili. Poté zdemolovali vnitřní zařízení a uprchli.⁶⁷

Obdobně sporný případ představuje zavraždění velitele četnické stanice v Kvasicích, vrchního strážmistra Bohumila Teichmanna. Ten byl na Houfkův příkaz zajat v noci z 31. března na 1. duben a odvečen do lesa v katastru obce Nová Dědina v okrese Kroměříž, kde mu bylo sděleno, že je za kolaborantskou činnost odsouzen partyzánským soudem k smrti. Alois Chalupa poté Teichmanna udeřil pažbou pistole do hlavy, načež ho Antonín Vranka probodl bodákem. Partyzáni si pak předávali vzájemně bajonet nasazený na pušku a bodali četníka do prsou. Mrtvolu ukryli do hromady listí a odjeli informovat svého velitele o splnění krutého rozkazu.⁶⁸ Po zmizelém vrchním strážmistroví bylo zahájeno rozsáhlé pátrání, které završil nález jeho těla 3. dubna. Lékařské ohledání zjistilo, že bezprostřední příčinou smrti byla rána do hlavy, v těle se navíc nacházela dvě střelná poranění a četné bodné rány.⁶⁹ Teichmannova vražda způsobila v kraji velký rozruch a dále vystupňovala značnou nervozitu místního obyvatelstva.

Další střety s Němci

Činnost oddílu Olga kulminovala v dubnu 1945.⁷⁰ Hlavním protivníkem partyzánů tehdy nadále zůstával 43. oddíl ke zvláštnímu použití, jehož početnost koncem března 1945 narostla na přibližně stovku mužů, jak se k němu přidávali příslušníci dalších protipartyzánských oddílů ustupujících na Moravu před Rudou armádou. Jednou z těchto posil se stalo komando, jemuž velel SS-Untersturmführer kriminální komisař Egon Lüdemann. Ten působil od roku 1943 na brněnské řídicí úřadovně

65 MZM, HO, f. Písemnosti, inv. č. S 4929, folio 26–29, materiál o vzniku a činnosti oddílu Olga vypracovaný pro účely registrace likvidačním velitelem Antonínem Slabíkem.

66 Značně tendenční popis této události obsahuje kniha Rudolfa Ströbingera *Rudá zrada*, s. 167–169 (viz pozn. 7).

67 MZA, f. B 252, k. 101, folio 342–344, hlášení Okresního četnického velitelství v Kroměříži z 29.3.1945, čj. 859/45; *tamtéž*, f. B 314, k. 3, hlášení č. 598 inspektora uniformované protektorátní policie na Moravě z téhož dne.

68 *Tamtéž*, f. C 141, k. 215, inv. č. 2327, spis Lsp 1411/46 Josef Houfek, folio 207–212, zpráva velitele stanice SNB v Kvasicích o vraždě B. Teichmanna z 15.2.1947, čj. 724/1/45.

69 *Tamtéž*, folio 226 n., ohledací protokol Okresního soudu v Kroměříži z 3.4.1945, č. TV 77/45. Prohlídku těla provedl kroměřížský okresní lékař Antonín Kouřil.

70 K jednotlivým akcím oddílů v této době viz MZM, HO, f. Písemnosti, inv. č. S 4927, partyzánský oddíl Olga, hlášení četnických stanic v dubnu 1945.

gestapa, v květnu 1944 byl odvelen do Maďarska a poté v létě téhož roku přidělen ke 14. operačnímu oddílu (*Einsatzkommando*), který se podílel na potlačení Slovenského národního povstání. Po přiblížení fronty ustoupil se svými muži na Moravu a byl dán k dispozici Brandtovi. Jeho prvním působištěm byla Strážnice a odtud se přesunul do Kyjova. Zde se jeho jednotka spojila s Dautertovou skupinou, která sem byla přemístěna z Žarošic. Také Lüdemann využíval pro svou činnost služeb provokatérů ruské a ukrajinské národnosti.⁷¹

Ve spolupráci s brněnskou řídicí úřadovnou gestapa a služebnou v Uherském Hradišti pátrali muži SS-Sturmabführera Brandta zejména po totožnosti Františákové, jejíž křestní jméno Olga již delší dobu znali. Velitel německé Bezpečnostní policie na Moravě, vládní a kriminální rada SS-Obersturmbannführer Max Rausch o tom po válce při výslechu vypověděl: „Boje proti partyzánům a pátrání se v této oblasti soustředily především proti Murzinově skupině a skupině Olga. V případě partyzánské velitelky Olgy se podle mých vědomostí jednalo o ženu pocházející ze Zlína.“⁷² Nakonec došli nacisté k mylnému závěru, že by se mohlo jednat o Olgu Tesaříkovou z Nemochovic, čp. 79. Její otec František Tesařík byl totiž kvůli podpoře odbojových aktivit uvězněn na čtrnáct měsíců. Po odpykání trestu se vrátil do svého bydliště, avšak 3. ledna 1945 jej za poskytnutí pomoci parašutistům zatkl Bezpečnostní policie znovu a nakonec byl 28. února zastřelen v koncentračním táboře Flossenbürg.⁷³ Obě jeho dcery, Olga a Nina, se také zapojily do hnutí odporu a spolupracovaly s partyzány.

V ranních hodinách 3. dubna přišla Olgu Tesaříkovou zatknout tříčlenná hlídka Bezpečnostní policie z Litenčic a vedla ji pěšky po cestě z obce Nemochovice do nedalekých Brankovic. Po jejím odvedení vyrozuměla Tesaříkova rodina o události partyzány, kteří se rozhodli zadrženou osvobodit. Jako první odjel na koni ruský partyzán Ivan Korš, který skupinu dohnal, ale v nastalé přestřelce byl zabit.⁷⁴ Poté k místu střetnutí dorazilo okolo dvaceti partyzánů a během krátkého boje se Tesaříkové podařilo uprchnout. Tři členy zatýkácké skupiny partyzáni pronásledovali do Brankovic, zde však narazili na dva automobily obsazené německými vojáky pod

71 Blíže k tomu ČERNÝ, Vladimír: Činnost stíhacího oddílu Egona Lüdemanna na Moravě v roce 1945. In: MITÁČEK, Jiří – VYKOUPILO, Libor (ed.): *Morava v boji proti fašismu*. Brno, Moravské zemské muzeum 2008, s. 121–137. Lüdemannův oddíl nechvalně proslul především svým podílem na vypálení obce Javoříčko 5.5.1945 a povraždění 38 místních obyvatel.

72 Viz MZA, f. C 141, k. 253, inv. č. 2920, spis Lsp 8/47 Max Rausch, folio 88, protokol z výslechu Maxe Rausche na Oblastní úřadovně Státní bezpečnosti v Brně 18.11.1946. Rausch byl mimořádným lidovým soudem v Brně odsouzen k trestu smrti a popraven 1.3.1947.

73 Viz SLÁDEK, O.: *Ve znamení smrtihlava*, s. 303 (viz pozn. 3).

74 Viz MZM, HO, f. Písemnosti, inv. č. S 4937, opisy svědeckých výpovědí v přelíčení proti Josefu Houfkovi před Vojenským soudem trestním v Brně, folio 1–10, hlášení vrchního strážmistra Bernarda Chudoby z 28.1.1947; dále *tamtéž*, folio 17–19, oznámení stanice SNB v Brankovicích z 30.1.1947, čj. 14 dův./47.



Velitel 1. roty oddílu Olga Karel Pospíšil, který se vedle odbojových akcí podílel na exekucích partyzánů nařízených Josefem Houfkem (foto z publikace V. Peší a J. Ocáska V dvojím ohni)

ochotu požadované informace sdělit. Také místní četníci se pokoušeli odvést pozornost nacistů jinam. Rozhodující význam však mělo, že se hostinské Marii Schweidlerové podařilo ukrýt zápisník, který v boji ztratil velitel Houfek. V tomto notesu byli zapsáni všichni členové oddílu Olga včetně zbraní, které jim byly přiděleny. Případný nález Houfkova zápisníku tak mohl mít pro partyzány, a především pro jejich místní spolupracovníky, katastrofální důsledky. Pátrání příslušníků nacistických bezpečnostních sil však zůstalo bezvýsledné, ačkoli se na něm podílelo okolo stovky mužů.

V následujících dnech po přestřelce v Brankovicích posílila oddíl Olga řada lidí z okolních vesnic, díky čemuž se početně značně rozrostl. V noci z 9. na 10. dubna proto padlo rozhodnutí rozdělit jej na tři samostatné roty, kterým veleli Karel Po-

velením feldvébla Karla Ullricha. V prudké srážce na straně partyzánů padl syn řídícího učitele z Brankovic Milan Dias a Rus Timofej Gaučerov. Zastřelen byl také Jan Navrátil z Brankovic, čp. 258, kterého Ullrich omylem pokládal za jednoho z partyzánů. Na německé straně padl v boji Obergefreiter Franz Sangl, dva vojáci byli zraněni těžce a jeden lehce. Střelbu bylo slyšet až na statku v Nových Zámčích, odkud němečtí vojáci telefonovali pro posilu na četnickou stanici ve Vyškově. Do Brankovic poté dorazil vojenský oddíl a němečtí četníci z Vyškova, dále dvanáct mužů z koryčanského opěrného bodu pod velením SS-Untersturmführera Jahna a devět příslušníků litenčického opěrného bodu v čele s SS-Oberscharführerem Seitzem. V době jejich příjezdu však již bylo po boji a partyzáni z obce ustoupili.⁷⁵

Vyšetřování incidentu se ujal SS-Untersturmführer Jahn. Snažil se hlavně zjistit směr útěku partyzánů, protože měl k dispozici dostatečně velké síly, aby jejich skupinu zničil. K tomu ovšem byla nutná spolupráce místních občanů, kteří nejevili

⁷⁵ Viz MZA, f. B 252, k. 101, folio 718, hlášení německé četnické stanice ve Vyškově z 3.4.1945; dále *tamtéž*, f. B 72, k. 126, hlášení č. 1367 četnické stanice v Brankovicích ze 4.4.1945, čj. 529/45.

spíšil, Josef Bartoš a Josef Matoušek. Činnost rot měly koordinovat spojky a jejich velitelé měli udržovat spojení se štábem oddílu. Kromě tří rot vznikla ještě takzvaná štábní četa, určená k „ochraně“ Houfka a Františákové, která byla sestavena z několika jedinců zcela oddaných veliteli.⁷⁶ Vzhledem k poměrům v oddílu bylo jasné, že si ji Houfek zřídil z obav o vlastní bezpečnost.

Neustálé pátrací akce německého 43. komanda stupňovaly napětí mezi členy Olgy a další obětí všeobecné nervozity se stal Vladislav Chocholáč z obce Lubná v okrese Kroměříž. K partyzánům se přidal koncem března a v Houfkovi vyvolal podezření tím, že byl původně členem fašistické organizace Vlajka a údajně donášel na české dělníky totálně nasazené v Německu. Proto velitel oddílu rozhodl o jeho fyzické likvidaci, což měli zařídit Karel Pospíšil, Břetislav Schweidler a Zdeněk Váňa. Pravděpodobně 14. dubna se jim podařilo Chocholáče vylákat do lesa zvaného Na Blažce nedaleko obce Zástřizly, kde se ho vyptávali na minulou činnost. Podle výpovědi Karla Pospíšila se Chocholáč přiznal ke svému členství ve Vlajce a udávání dělníků s odůvodněním, že jej k tomu nutila matka z existenčních důvodů. Poté byl bez odporu pověšen na strom a ponechán zde asi půl hodiny. Když již nejevil známky života, partyzáni tělo sundali a zahrabali nedaleko místa činu. Vladislav Chocholáč během celé exekuce údajně vyslovil pouze pozdrav své matce.⁷⁷ Stejně jako u ostatních vražd nařízených Houfkem z titulu partyzánského velitele i tento případ vyvolává mnoho pochybností.

Zajetí německého generála a kroměřížského hejtmana

Přes kruté podmínky panující v oddílu se však partyzánům z Olgy krátce po Chocholáčově likvidaci podařilo provést akci, kterou se natrvalo zapsali do dějin druhého odboje: zajali totiž velitele německé 16. tankové divize generálmajora Dietricha von Müllera.⁷⁸ Jednotky této divize se v polovině dubna 1945 přesouvaly do oblasti jihozápadně od Brna, aby zde posílily uzlový bod německé obrany v okolí obce Ořechov. Osmnáctého dubna ve večerních hodinách asi třicet partyzánů obsadilo budovu zámku hraběte Františka Mořice Dubského v Hošticích, dva kilometry severovýchodně od Litenčic. Partyzáni poté rozestavili strážě a zůstali v zámku přes noc. Nikdo z nich přitom netušil, že příštího dne jejich odbojová činnost vyvrcholí. Dopoledne 19. dubna přijel svým osobním automobilem na neočekávanou návštěvu k hraběti generálmajor von Müller, který znal Dubského ještě z doby svého pů-

76 Viz PEŠA, V. – OCÁSEK, J.: *V dvojím ohni*, s. 101 (viz pozn. 2).

77 MZA, f. C 141, k. 215, inv. č. 2327, spis Lsp 1411/46 Josef Houfek, folio 419 n., zpráva stanice SNB ve Střílkách o zavraždění Vladislava Chocholáče z 13.8.1946, čj. 875/46. Chocholáčovy ostatky našli příslušníci SNB ze stanice Střílky za přítomnosti Zdeňka Váni 2.7.1946.

78 Křestní jméno generála von Müllera bývá v literatuře uváděno chybně: buď jako Hugo (viz PEŠA, V. – OCÁSEK, J.: *V dvojím ohni*, s. 121) nebo Hans Ludwig (SLÁDEK, O.: *Ve znamení smrtihlava*, s. 308).

sobení v Kroměříži v roce 1939. Partyzáni jej ihned po příchodu do vstupní haly odzbrojili a zajali i s tříčlenným doprovodem. K zámku mezitím dorazil další automobil s německými vojáky, které po vstupu do budovy partyzáni omráčili úderem do hlavy a poté odvedli do sklepa, kde je Antonín Slabík, Rudolf Kamený a Vladimír Křepelka postříleli.⁷⁹ Přežil pouze poddůstojník Hans Stöcker, jehož objevili následující den příslušníci Bezpečnostní policie zraněného pod hromadou sedmi mrtvých těl. Byl dopraven do Litenčic k ošetření u lékaře Ferdinanda Sehnala, který předtím několikrát poskytl pomoc i zraněným partyzánům. Stöckerovo dramaticky vylíčené svědectví o událostech v Hošticích publikoval roku 1957 ve svém seriálu „Die Partisanin“ Hans Schuhmann.⁸⁰

Po generálově zajetí a popravě jeho doprovodu oznámili partyzáni v poledních hodinách 19. dubna hraběti Dubskému, že nyní rozhodnou o jeho životě a osudu hraběcí rodiny.⁸¹ Na návrh hraběte byl zavolán starosta Hoštic Martin Vašíček a několik dalších osob. Všichni potvrdili, že Dubský je v kraji velmi oblíben a ke svým zaměstnancům se vždy choval slušně, což mu zachránilo život. Události v hoštickém zámku tím však ještě neskončily, protože večer přijel na návštěvu k Dubským kroměřížský okresní hejtman Karl Koblišček. Po vstupu do budovy jej partyzáni obdobným způsobem jako generála von Müllera přepadli, zbili a spoutali. Ráno 20. dubna potom uzamkli hraběcí rodinu a služebnictvo v pokojích a se svými dvěma zajatci zámek opustili. V té době uvědomil telefonicky hoštickou četnickou stanicí ředitel Okresního úřadu v Kroměříži Grumlík o tom, že se hejtman Koblišček dosud nevrátil, a vyjádřil obavy o jeho osud. Hoštická stanice předala zprávu příslušníkům německého 43. komanda v Litenčicích, kteří také zahájili pátrání.⁸² Posléze se do něj zapojily i dvě čety wehrmachtu.

Akce v hoštickém zámku, původně plánovaná pouze jako zákrok proti hraběti Dubskému, tedy pro partyzány skončila neočekávaným úspěchem. Pod vedením Josefa Matouška se přemístili s generálem von Müllerem a hejtmanem Kobliščkem na dvůr v Kamínkách u Roštína. Zde je však překvapil příjezd skupiny deseti vojáků ze zmíněného stíhacího oddílu 540. divize wehrmachtu pod velením poručíka Tanzmeistera, který měl svůj operní bod v letovisku na Bunči. Němečtí vojáci sem přijeli pro potraviny a přitom náhodně narazili na partyzány. Příslušníci Olgy zahájili palbu a údajně tři vojáky zastřelili, zatímco ostatním se podařilo uprchnout. Na místo pak dorazili další příslušníci Tanzmeisterovy jednotky a také litenčického

79 Viz *MZM, HO*, f. Písemnosti, inv. č. S 4934, folio 1–4, nedatovaný strojopis „Činnost Antonína Slabíka v partyzánském oddílu Olga“.

80 SCHUHMAN, Hans: Die Partisanin: 7. Fortsetzung. In: *Münchener Illustrierte*, č. 52 (28.12.1957), s. 28.

81 Kromě Františka Mořice Dubského byla v zámku v době přepadu přítomna jeho žena Marta a čtyřiatřicetiletá dcera Elizabeth Gisela.

82 Viz *MZA*, f. B 72, k. 128, složka četnického oddělení v Kroměříži č. 7, hlášení četnické stanice v Litenčicích z 21.4.1945, čj. 504/45.



Zámek hraběte Františka Mořice Dubského v Hořticích, kde partyzáni ze skupiny Olga zajali německého generála Dietricha von Müllera a kroměřížského okresního hejtmána Karla Koblischeka (foto z publikace V. Peši a J. Ocáska V dvojím ohni)

oddílu. Partyzáni ale mezitím dvůr opustili a přesunuli se do Milovic, kde rozhodli o likvidaci hejtmána Koblischka. Podle svědectví Antonína Slabíka byl Koblischek během dalšího přesunu v noci z 21. na 22. duben pověšen na strom a ubodán. Jeho tělo partyzáni zakopali v lese nedaleko Cvrčovic.⁸³

Německé pátrací akce, represe a exekuce

K dalšímu střetnutí došlo 22. dubna. Posílené protipartyzánské síly z Litenčic tehdy dorazily do obce Salaš, kde místní obyvatelstvo spolupracovalo s partyzány již od března 1945.⁸⁴ Nacisté zřejmě tuto spolupráci předpokládali, protože obec 22. dubna obklíčili a vykonali zde domovní prohlídky, které však nepřinesly žádný

83 Viz MZM, HO, f. Písemnosti, inv. č. S 4929, folio 15 n., opis hlášení stanice SNB ve Zdounkách ze 17.9.1945, čj. 1626/45.

84 *Tamtéž*, inv. č. S 4930, strojopis „Přehled o průběhu odbojového hnutí v obci Salaš“, datovaný 1.7.1945.

výsledek. Skupina pod velením SS-Oberscharführera Seitze poté vesnici opustila a postupovala směrem na Roštín. Partyzáni, kteří se zde během této razie zdržovali, měli v úmyslu podniknout přesun právě na Salaš. Olga Františáková proto vyslala Oldřicha Gremlicu do vily továrníka Huga Tichého v blízkosti Roštína, aby zde připravil ubytování pro ostatní. Na silnici mezi Roštínem a Litenčicemi se mezitím partyzáni střetli s příslušníky litenčické posádky 43. komanda posílené o vojáky wehrmachtu z Kroměříže, načež byli nuceni stáhnout se do blízkého lesa. Z jejich řad v přestřelce padl Břetislav Schweidler z Nemochovic a také Gremlica byl těžce zraněn.

Do pátrání v roštínském okolí zasáhli také příslušníci skupiny Egon Lüdemanna, kteří zde rozeřádili hlídky. Jedna z nich skutečně na partyzány narazila. Josef Váňa z Roštína, čp. 20, měl za úkol odvézt pohybu neschopného Gremlicu a požádal kvůli tomu o pomoc Antonína Hlavinku a Jaroslava Henzela. Zraněného společně odnesli do domu Antonína Skácela, čp. 246, kam v noci z 22. na 23. dubna vtrhla zmíněná hlídka. Ihned zahájila palbu a zranila Henzela, který zůstal ležet před domem. Členové Lüdemannova oddílu jej poté oloupili a zavraždili.⁸⁵ Zbývající muži padli do zajetí a společně se zraněným Gremlicou byli odvedeni k výslechu na místní četnickou stanicí. Sem muselo přijít i několik dalších obyvatel Roštína, kteří byli vyslýcháni zejména ohledně okolností zajetí generála von Müllera a jeho dalšího osudu.

Ráno 23. dubna nařídil Lüdemann převézt Gremlicu, Hlavinku, Váňu a Skácela do Litenčic, kde výslechy pokračovaly. V Roštíně mezitím nacisté vypálili vilu továrníka Tichého s přilehlými hospodářskými budovami, Skácelův dům a chatu Břetislava Chytila z Kroměříže.⁸⁶ Jelikož výpovědi zajatců nepřinesly žádné cenné poznatky, byli Hlavinka, Váňa a Skácel v budově litenčického zámku zastřeleni, jejich těla ve večerních hodinách 23. dubna odvezena a zakopána u silnice z Litenčic do Morkovic, kde je místní obyvatelé našli o měsíc později.⁸⁷ Přežil pouze Oldřich Gremlica, kterého 24. dubna dopravili v kritickém stavu do kroměřížské nemocnice. Léčen zde byl až do 18. dubna 1946, následkem střelného poranění a týrání během výslechů se však stal z osmdesáti pěti procent invalidou.⁸⁸

Přes tyto represe však pátrání po generálu von Müllerovi zůstávalo bezvýsledné. Partyzáni totiž mezitím přemístili svého zajatce do hájovny Inocence Tománka u Salaše. V lese za hájovnou se utábořil celý oddíl Olga a pomocí vysílačky průzkumné jednotky 2. ukrajinského frontu pod velením poručíka Ivana Nikiforoviče

85 MZA, f. C 143, k. 108, inv. č. 1126, spis Ls 7/48 Egon Lüdemann, folio 33 n., opis hlášení stanice SNB v Roštíně z 9.6.1945, čj. 59/45. Určeno Okresnímu soudu ve Zdouňkách.

86 *Tamtéž*, folio 35–37, opis zprávy stanice SNB v Roštíně ze 14.6.1945, čj. 80/45 o událostech v obci ve dnech 22. a 23. dubna téhož roku. Určeno Okresnímu soudu ve Zdouňkách.

87 *Tamtéž*, folio 39–44, udání stanice SNB v Litenčicích z 8.7.1945 na členy místního stíhacího oddílu, čj. 220/45.

88 *Tamtéž*, folio 30 n., protokol sepsaný 22.9.1947 v Kroměříži s Oldřichem Gremlicou.

Sokolova se mu podařilo navázat spojení se štábem frontu. Šestadvacátého dubna však došlo v tomto prostoru k přestřelce se čtyřmi německými vojáky, během níž byl vážně zraněn Ladislav Vykoukal z Honětic. Odborné ošetření mu v hájovně poskytl až o dva dny později lékař Antonín Zlámal. Převézt zraněného do nemocnice v Uherském Hradišti bylo možné teprve 1. května po osvobození města, o dva dny později zde ale Vykoukal na následky zranění zemřel.⁸⁹ Při poválečném vyšetřování někteří partyzáni prohlašovali, že byl vzhledem ke svému beznadějnému stavu v Tománkově hájovně na Houfkův popud otráven.⁹⁰ Doktor Zlámal to však popřel a do protokolu uvedl, že zraněného postihla sepse následkem průstřelu levé paže, takže pouze okamžitý transport do nemocnice a amputace jej mohly zachránit. Žádné stopy podání jedu při Vykoukalově vyšetření nezjistil.⁹¹

K oddílu se přidávali koncem dubna 1945 stále další dobrovolníci a jeho početní stav tak rychle vzrůstal. Nově příchozí však většinou neměli žádnou výzbroj, a proto nechal Houfek pořídit přesný soupis všech pěchotních zbraní, nábojů i ručních granátů. Na jeho základě potom měly být přebytečné zbraně přiděleny nováčkům. Velitel druhé roty Josef Bartoš při kontrole 27. dubna zjistil, že partyzáni Antonín Koupil z Roštína a Alois Novotný ze Zlámanky neodevzdali dvě staré, v podstatě nepoužitelné pistole. To se stalo zámkou k provedení nejbrutálnější exekuce za celou existenci partyzánského oddílu Olga. Podnapilý Houfek začal oba provinilé partyzány týrat, což se ještě vystupňovalo, jakmile velitel četnické stanice v Roštíně vrchní strážmistr František Vykydal prohlásil, že Koupil byl donašečem německého lesního správce Karla Pachera, u něhož pracoval před odchodem k partyzánům.⁹² Houfek poté nechal nastoupit celý



Generálmajor Dietrich von Müller, jehož zajetí oddílem Olga představovalo ojedinělý čin partyzánského hnutí na území Protektorátu Čechy a Morava (foto viz www.lexikon-der-wehrmacht.de)

89 ŠTĚPÁNEK, Z.: *Nacifikace a moravští lékaři*, s. 238 (viz pozn. 26).

90 MZM, HO, f. Písemnosti, inv. č. S 4937, folio 37–41, opis svědeckého výslechu Olgy Tesařkové z 23.1.1947; folio 53–56, opis svědeckého výslechu Anny Vykoukalové z téhož dne.

91 *Tamtéž*, folio 60, opis protokolu výslechu MUDr. Antonína Zlámala z 27.1.1947.

92 *Tamtéž*, folio 85–90, zápis svědecké výpovědi Josefa Matouška z 21.1.1947.

oddíl a Koupila s Novotným „odsoudil“ k trestu smrti ubodáním. Někteří partyzáni se sice obou mužů zastali, ale umlčely je Houfkovy výhrůžky. Provedení exekuce pak dostal za úkol Josef Bartoš. Podle výpovědi očitého svědka Vincence Vymazala byli odsouzcenci napřed udeřeni polenem do hlavy a poté probodnuti bodáky. Tento drastický způsob byl prý zvolen jako „zahanbující a pro výstrahu“.⁹³

Brutalita tohoto činu šokovala již tehdy většinu členů oddílu, kteří navíc nemohli pochopit, proč byli oba partyzáni vůbec zabiti. Nepřihlášených zbraní bylo mezi partyzány více a za tento přečin nikdy nebyl udělen tak tvrdý trest. Vínou proto mnozí spatřovali v Houfkově alkoholismu, jak se vyjádřila mimo jiné také partyzánska Marie Gremlicová-Parolková: „U našeho oddílu pili hodně jeho ruští členové a také obviněný. Byl vícekrát podnapilý, což mělo za následek, že v takovém stavu se daleko snáze rozčílil, a měla jsem dojem, že jeho rozhodnutí nebyla potom zcela uvážena... Že došlo k usmrcení Koupila a Novotného, vysvětluji si tím, že obviněný byl tehdy podnapilý a že Vykydal Koupila označil jako Pacherova špicla. To pronesl přede mnou. Houfek, když zdůvodňoval odstranění obou, se na to odvolával. Proč ovšem odsoudil k smrti také Novotného, nevím a vysvětluji si to jenom jeho podnapilostí.“⁹⁴

V následujících dnech se mělo rozhodnout, co se zajatým generálem von Müllerem. Sovětské velení pochopitelně projevilo o zajatce velký zájem a požadovalo, aby byl převeden přes frontovou linii a předán Rudé armádě. Velitel 1. čs. partyzánské brigády Jana Žižky Murzin přikázal Houfkovi a Františákové, aby generála přivedli do jeho štábu v Hostýnských vrších, s tím že se o jeho předání jednotkám 2. ukrajinského frontu postará sám. Zajatec měl být přiveden 29. dubna k letovisku Bunč, odtud jej mělo dopravit sanitní auto do Holešova a dále již měla cesta do Murzinova štábu pokračovat pěšky. Generálův doprovod měli tvořit partyzáni převlečení za ošetřovatele a von Müllera hodlali přinutit, aby se vydával za těžce zraněného pacienta na nosítkách.

Turistická chata na Bunči byla tehdy již vyklizena, neboť Tanzmeisterův stíhací oddíl odtud ustoupil. Partyzáni sem dorazili pod velením Josefa Matouška, avšak očekávaný sanitní vůz se neobjevil. Během čekání obsadili někdejší Tanzmeisterovy opěrné body v okolí chaty, což se vzápětí ukázalo jako velmi prozíravé. Na přítomnost partyzánů v této lokalitě byl totiž z blíže nezjištěného zdroje upozorněn Lüdemann, který nařídil provést proti letovisku ozbrojenou akci. Přijíždějící nákladní automobil s německými esesáky partyzáni napadli palbou ze zálohy a výsledkem bylo šestnáct mrtvých včetně někdejšího velitele žarošického opěrného

93 *Tamtéž*, inv. č. S 4934, folio 21–24, z protokolu sepsaného 31.8.1945 v Roštíně s Vincencem Vymazalem.

94 *Tamtéž*, inv. č. S 4937, folio 23–26, zápis svědecké výpovědi Marie Gremlicové-Parolkové z 15.3.1947.

bodou SS-Hauptscharführera Paula Dauterta.⁹⁵ Pouze jednomu či dvěma příslušníkům SS se z místa přepadu podařilo uniknout bez zranění a poté ve Zdounkách informovat o události Lüdemanna.

Za této situace z předání generála von Müllera Murzinovu štábu sešlo a Matouškova skupina se vrátila zpět. Z Litenčic vyrazil po stopách partyzánů početný oddíl Lüdemannových mužů včetně posilových jednotek SS. V místě přepadu zapálili letovisko Bunč a nedalekou hájovnu. Poté se zaměřili na areál ubytovacích baráků a skladu firmy Beneš, která se podílela na stavbě dálnice z Brna do Zlína. Také tyto objekty lehly popelem, přičemž zde zaživa uhořel šedesátiletý hlídač Václav Ranc, kterého esesáci přivázali k zábradlí a ponechali na místě. Ranc totiž přivedl v noci z 28. na 29. dubna skupinku rusky mluvících osob na dvůr Kamínka u Roštína v domněnání, že se jedná o partyzány. Ve skutečnosti to však byli Lüdemannovi provokatéři. Nacisté se tak dozvěděli, že je ochoten poskytnout partyzánům podporu, což rozhodlo o jeho osudu. Hlídačovy ostatky byly ve spáleništi nalezeny teprve 7. června 1945.⁹⁶

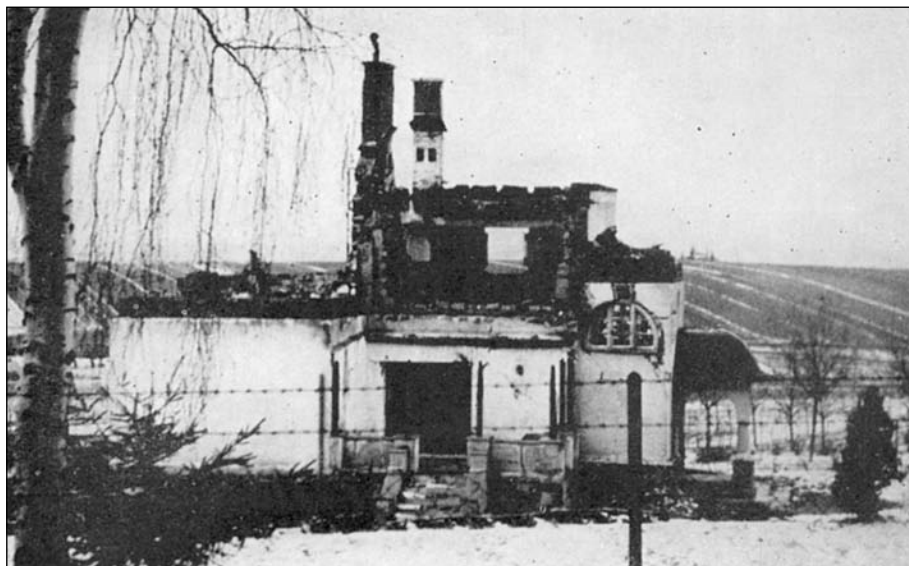
Masakr v Salaši

Ruští a ukrajinští provokatéři z Lüdemannova oddílu měli také rozhodující podíl na následující tragédii v Salaši. Devětadvacátého dubna dorazila jejich početná skupina do této obce, kde se vydávali za příslušníky partyzánské skupiny Ivan Hrozný. Jejich velitel pronesl ke shromážděným vesničanům projev v ruštině, v němž agitoval za boj proti nacistům, kteří prý chtějí před svým ústupem Salaš zničit. Skuteční partyzáni mezitím po střetnutí na Bunči předali svým salašským spolupracovníkům vzkaz, aby přišli do hájovny Františka Kováře, odkud měli být převedeni na partyzánskou základnu okolo myslivny Inocence Tománka a zde vyzbrojeni. Tato okolnost usnadnila provokatérům jejich úlohu, protože byli považováni právě za členy skupiny Olga.

Na výzvu domnělého velitele partyzánské skupiny přišlo přes dvacet místních obyvatel, kteří měli v úmyslu se k těmto „partyzánům“ připojit. Po rozloučení se svými rodinami šli do blízkého lesa, aby si tam převzali ukořistěné zbraně. Chování údajných partyzánů však již některým z nich začalo být podezřelé, takže četnický vrchní strážmistr František Vykydal a tři další muži se rozhodli v cestě nepokračo-

95 MZA, f. C 143, k. 40, inv. č. 339, spis Ls 176/46 Willi Kunze, folio 78, seznam členů Jagdkomanda postřílených 29.4.1945 na Bunči u Zdounek, sepsaný v Kroměříži 11.10.1945; obdobný seznam viz také MZM, HO, f. Pisemnosti, inv. č. S 4927, folio 47.

96 *Tamtéž*, k. 108, inv. č. 1126, spis Ls 7/48 Egon Lüdemann, folio 51 n., opis hlášení stanice SNB v Roštíně o nálezů ostatků Václava Rance z 8.6.1945, čj. 58/45. Určeno Okresnímu soudu ve Zdounkách. Ranc byl *in memoriam* dekorován Československým válečným křížem 1939, jak zveřejnil *Osobní věstník ministerstva národní obrany*, č. 56 (17.11.1945), s. 545.



Letní vila továrníka H. Tichého vypálená nacisty odvetou za to, že měla poskytnout přístřešek partyzánům (foto z publikace V. Peši a J. Ocáska V dvojím ohni)

vat. Podařilo se jim od skupiny nepozorovaně oddělit, čímž si zachránili život.⁹⁷ Příslušníci oddílu falešných partyzánů zatím přivedli ostatní dobrovolníky k Tománkově hájence. Asi kilometr od obce, v místě zvaném Vápenice, potom shromážděné muže ze Salaše postříleli. Jako jediný se zachránil František Mlýnek, jemuž se podařilo uprchnout.⁹⁸ K místu tragédie poté přijela na kole partyzánská spojka Aloisie Špičáková, která byla také zavražděna, aby nemohla podat svědectví o této události. Celý masakr si tedy vyžádal dvacet mrtvých.⁹⁹ Provokatéři oběti oloupili a u Roštína nasedli do nákladního automobilu, který je odvezl do Zdounek. Zde již na tuto

97 MZM, HO, f. Písemnosti, inv. č. S 4937, folio 31–33, z protokolu nadhajného Josefa Dobeše o salašské tragédii.

98 Viz OCÁSEK, Jindřich: *Salašská tragédie: Dokumenty o zavraždění dvaceti občanů fašisty v obci Salaš u Velehradu*. Salaš 1966, s. 20 n.; PEŠA, V. – OCÁSEK, J.: *V dvojím ohni*, s. 155–159 (viz pozn. 2).

99 Kromě Špičákové byli zavražděni Karel Klem, Emil Klem, Josef Klem, Alois Pravdík, Eduard Pravdík, František Pravdík starší a František Pravdík mladší, Vincenc Mucha, Antonín Mucha, Karel Jurčík, Ferdinand Vlček, Jan Bednář, Michal Šafraník, Josef Hasmanda, František Bičín, Stanislav Hanák a Josef Donáth ze Salaše, dále Josef Mošner z Kudlovic a Augustin Komínek ze Staré Hutě.

skupinu čekal Lüdemann s částí svého oddílu. V noci z 30. dubna na 1. květen pak zahájilo Lüdemannovo komando ústup přes Zdounky do Kroměříže, přičemž ještě nedaleko Zdounek zastřelili jeho příslušníci jednoho ze zakladatelů Olgy Simeona Žukova a také Jindřicha Hlaváče ze Strakonice. Oba byli zajati již 24. dubna.¹⁰⁰

Po masakru obyvatel Salaše se příslušníci oddílu Olga střetli s ustupujícími německými jednotkami v této vesnici a poté se 1. května přesunuli k Velehradu, který společně s rumunskými vojáky osvobodili. V místní četnické stanici se partyzáni zmocnili údajného konfidenta gestapa Bedřicha Nováka, který byl nejprve oběšen na stromě, a když se s ním ulomila větev, partyzáni ho zastřelili.¹⁰¹ V následujících dnech se pak zúčastnili pátracích akcí po rozptýlených německých vojácích ve Velehradě a okolí a po skutečných i domnělých kolaborantech. Čtvrtého května přitom zlikvidovali někdejšího spolupracovníka stíhacích oddílů v Litenčicích a Koryčanech Františka Veselého z Košíků.¹⁰² Veselý byl gestapem zatčen za účast na sabotáži při výrobě leteckých motorů v Praze a pod nátlakem přinucen ke spolupráci.

V době, kdy většina partyzánů z Olgy prováděla vyčišťovací akce v okolí Velehradu, došlo také k předání generála von Müllera Rudé armádě. Po neúspěchu plánované akce na Bunči 29. dubna byl odveden zpět do Tománkovy hájovny a Houfek nakonec pověřil partyzány Vladimíra Křepelku ze Zdislavic a komisaře oddílu Alexeje Virsenka (kapitán Žeško), aby zajatce převedli přes frontu. Generálovi byly navraceny jeho osobní věci včetně dokladů a poté byl přiveden k místnímu veliteli rumunské jednotky, který informoval štáb 1. rumunské královské armády. Odtud putovala informace k veliteli 53. armády 2. ukrajinského frontu.¹⁰³ Partyzáni dostali rozkaz dopravit von Müllera na Velehrad k prvnímu výsledku dvěma důstojníky Rudé armády. V dopoledních hodinách 2. května zajatce společně s Houfem a Františákovou odvezli do štábu 53. armády ve Slavkově u Brna, kde se nakonec uskutečnilo oficiální předání generála náčelníkovi štábu této armády generálmajoru A. J. Jakovlevovi.¹⁰⁴ Dietrich von Müller, který byl ještě den po svém zajetí, 20. dubna 1945, povýšen do hodnosti generálporučíka, poté prožil v sovětském zajetí následujících deset let. V zimě roku 1955 byl propuštěn a poslední léta života strávil ve Spolkové republice Německo. Zemřel v Hamburku 3. ledna 1961 ve věku šedesáti devíti let.¹⁰⁵

100 Jindřich Hlaváč nepatřil k oddílu Olga a zatčen byl proto, že jej nacisté podezřívali z úmyslu připojit se k partyzánům.

101 Viz *MZM, HO*, f. Písemnosti, inv. č. S 4932, folio 18–20, z písemných pamětí Josefa Houfka sepsaných ve vyšetřovací vazbě před 10.2.1947.

102 *Tamtéž*.

103 Viz PEŠA, V. – OCÁSEK, J.: *V dvojím ohni*, s. 168–170 (viz pozn. 2).

104 *MZM, HO*, f. Písemnosti, inv. č. S 4934, folio 20, opis potvrzení o převzetí generálmajora von Müllera vydaného 2.5.1945 ve Slavkově u Brna Josefu Houfkovi.

105 Životopisná data Dietricha von Müllera jsou čerpána z internetové encyklopedie *Lexikon der Wehrmacht* (viz www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/M/MuellerDv.htm, ověřeno k 28.4.2010).

Incident ve Střílkách

Den poté, co partyzáni předali německého generála Sovětům, nechal Houfek svévolně odzbrojit a internovat pět příslušníků milice ze Starého Města u Uherského Hradiště pod vedením Josefa Němečka, kteří měli za úkol zatknout v Salaši dva muže podezřelé ze spolupráce s nacisty. Členy hlídky Houfek obvinil, že chtěli jeho partyzánský oddíl odzbrojit, a vyhrožoval jim zastřelením. Celá záležitost vyzněla krajně absurdně už z toho důvodu, že pětičlenná skupina mohla sotva odzbrojit celý oddíl Olga, který tehdy čítal okolo sto třiceti členů. Teprve po zákroku předsedy Revolučního národního výboru ze Starého města Rudolfa Knota byli zadrženi propuštěni, jejich zbraně si ale partyzáni natrvalo přivlastnili.¹⁰⁶

Mnohem závažnější případ se však odehrál 4. května. Toho dne přijel Houfek v doprovodu Zdeňka Váni, Jana Beneše a Antonína Vranky do Střílek, kde měli v úmyslu doplnit pohonné hmoty. Po upozornění místních obyvatel přitom zadrželi Eduarda Hudečka a Bohumila Lozerta, kteří byli obviňováni ze spolupráce s nacisty. Partyzáni oba naložili do auta a posléze k nim přibyl ještě Bohumil Čihánek, jehož bratranec Ferdinand patřil k nejobávanějším konfidentům gestapa.¹⁰⁷ O dalších událostech vypověděl partyzán Jan Beneš: „Nato jsme vsedli do auta a jeli jsme směrem k Velehradu, kde jsme byli ubytováni. Měl jsem za to, že Houfek je veze, aby je předal GPU, jak sám mně řekl. Nad Stupavou jsme měli poruchu na autě, vystoupili jsme a radili jsme se, co budeme dělat. Když porucha nemohla být odstraněna a nemohli jsme pokračovat v cestě, nařídil Houfek těm třem zatčeným, aby vystoupili z vozu, a současně nám třem řekl: Jsou to stejně prasata, jsou to zrádci, co se s nimi budete tahat, jděte do lesa a zastřelte je.’ Řekli jsme nato těm třem: ‘Tak pojdte, půjdeme tam nahoru.’ Zda ti tři zadrženi věděli, že budou zastřeleni, to ani myslím nevěděli. Lozert, Čihánek a Hudeček šli v řadě za sebou, já jsem šel vedle nich a Váňa a Tonda šli s automatickým po jedné straně. Já jsem měl jenom pistoli. Když jsme ušli asi 150 m, dával mně Váňa posunky rukou znamením, abych

106 MZM, HO, inv. č. S 4937, folio 4–36, zápis výpovědi Antonína Bláhy z 31.1.1947.

107 Ferdinand Čihánek (narozený 3.3.1920 ve Střílkách) byl jedním z členů sovětského výsadku, který byl v poslední srpnový den roku 1941 vysazen na území okupovaného Polska. O týden později překročili parašutisté hranice Moravy, kde měli vyvíjet zejména zpravodajskou činnost. Již 30. září se ale Čihánek dobrovolně přihlásil na služebně gestapa v Olomouci a posléze se stal konfidentem. V důsledku jeho působení padlo do rukou gestapa mnoho odbojových pracovníků. Čihánkův osud však zůstal nejasný. Příbuzní jej naposled spatřili o Vánocích roku 1944 a poté beze stop zmizel. (K tomu viz HALAMA, Václav: Chronologie zrady: Osudy výsadku Karla Hovůrky a podpůrné odbojové sítě na Moravě. In: HALAMA, Václav – MIKULKA, Jiří (ed.): *Morava v boji proti fašismu*, sv. 2: *Sborník statí, vzpomínek a dokumentů*. Brno, Moravské zemské muzeum 1990, s. 37–68; ŠOLC, Jiří: *Za frontou na východě: Českoslovenští parašutisté ve zvláštních operacích na východní frontě za druhé světové války (1941–1945)*. Cheb, Svět křídel 2003, s. 196.)



Partyzáni Antonín Koupil a Alois Novotný, dvě z obětí svérázné spravedlnosti velitele Josefa Houfka (foto z publikace V. Peši a J. Ocáska V dvojm ohni)

odstoupil od nich poněkud stranou, čemuž jsem vlastně v tu chvíli nerozuměl, co tím míní. A najednou Váňa a Tonda začali z automatu do těch třech (*sic*) pálit, zatímco já jsem odskočil stranou, aniž jsem střílel ze své pistole. Zastřelení zůstali ležet na místě a my jsme se vrátili za Houfkem do auta. Nato jsme sedli do auta a jeli z kopce bez motoru zpátky na Stupavu... Podle mého názoru způsobila jen ta náhoda s tou poruchou auta to, že Houfek nám nařídil, abychom je odstřelili.¹⁰⁸ Obdobně popsali události také oba zbývající účastníci exekuce.¹⁰⁹

Svévolné rozhodnutí velitele partyzánského oddílu Olga tedy mělo za následek smrt dalších tří osob. Byl to ale již poslední incident tohoto druhu. Při poválečném vyšetřování odůvodňoval Houfek svůj rozkaz k zabití zadržených mužů ze Střílek tím, že původně měl v úmyslu předat je české policii v Uherském Hradišti, avšak porucha automobilu tomu zabránila. V nastalé situaci pak se souhlasem ostatních přítomných partyzánů rozhodl všechny tři zlikvidovat. Tehdy byl prý přesvědčen,

108 MZA, f. C 141, k. 215, inv. č. 2327, spis Lsp 1411/46 Josef Houfek, folio 20, zápis z výslechu Jana Beneše vyšetřujícím soudcem Mimořádného lidového soudu v Brně Legátem 4.2.1946.

109 *Tamtéž*, folio 57, zápis z výslechu Zdeňka Váni vyšetřujícím soudcem Okresního soudu ve Zdounkách Kudličkou 20.2.1946; folio 59, zápis výslechu Antonína Vranky vyšetřujícím soudcem Okresního soudu ve Vsetíně Boháčem 21.3.1946.

že jsou to zrádci a konfidenti gestapa, což mu ve Střílkách potvrdili místní obyvatelé. Eduarda Hudečka partyzáni obviňovali z toho, že během přestřelky v Brankovicích počátkem dubna 1945 telefonoval německé posádce pro posilu. Lozerta a Čihánka pak prý označil za konfidenty zahraniční rozhlas.¹¹⁰ Zdaleka ne všichni obyvatelé Střílek však s tímto výkladem souhlasili. Manželka Eduarda Hudečka Růžena vyvracela výpovědi partyzánů tvrzením, že Brankovice navštívil její muž za účelem nákupu v místní drogerii a do vsi přijel až po střelbě, takže již ani nemohl německou posilu přivolat. Znal také úkryt Jana Beneše, poté co Beneš uprchl z tábora Pod Kaštany v Brně a žil od 6. ledna 1942 v ilegalitě, a nikdy jej gestapu neprozradil.¹¹¹ Také ostatní příbuzní a přátelé tří zastřelených mužů shodně prohlašovali, že o jejich případné spolupráci s gestapem nic nevědí.

Do 5. května 1945 prováděli partyzáni hlídkovou službu v okolí Velehradu a po vypuknutí Pražského povstání zažádal Houfek o začlenění svého oddílu do Rudé armády, čemuž bylo vyhověno. Olga se stala v rámci 13. gardového pluku 1. gardové divize samostatnou rotou o třech četách, kterým měli velet sovětsí důstojníci. Partyzáni pak v nákladních automobilech odjeli směrem k Brnu a odtud se v odpoledních hodinách 8. května začali přesouvat západním směrem. Zasáhli ještě do závěrečných šarvátek s rozptýlenými německými vojáky v okolí Ostrovačic a poté postupovali dále, až dorazili ve dnech 12. a 13. května do Prahy. Jejich cesta definitivně skončila v Lounech.¹¹² Oddíl byl posléze ze svazku Rudé armády vyčleněn a jeho příslušníci se vlakem přepravili zpět na Moravu až do Zlína, kde se společně s ostatními partyzány 1. čs. brigády Jana Žižky ubytovali v Baťových internátech. Poté co odevzdali zbraně, 24. května 1945 oficiálně ukončili svou činnost a oddíl Olga byl rozpuštěn.

Poválečné vyšetřování a soudní procesy s Josefem Houfkem

Po rozpuštění oddílu Olga vznikla v Nemochovicích likvidační kancelář v čele s Karlem Pospíšilem. Druhá, konkurenční kancelář však zahájila činnost v Nesovicích a do jejího čela se postavil sám Josef Houfek; po jeho zatčení 17. srpna 1945 převzala vedoucí funkci Olga Františáková. Na veřejnost mezitím pronikaly zprávy o kontroverzní činnosti Houfkových partyzánů a vraždách provedených na jeho příkaz. Pospíšilova skupina se proto rozhodla očistit jméno celého oddílu a pokud možno se od Josefa Houfka distancovat. Počátkem července 1945 vypracoval Karel Pospíšil rozbor činnosti svého někdejšího velitele, kterou podrobil tvrdé kritice. Mimo jiné zde uváděl:

110 *Tamtéž*, folio 21, zápis z výslechu Josefa Houfka vyšetřujícím soudcem Mimořádného lidového soudu v Brně Legátem 14.2.1946.

111 *Tamtéž*, folio 82, protokol sepsaný na stanici SNB ve Střílkách s Růženou Hudečkovou 12.9.1945.

112 Viz PEŠA, V. – OCÁSEK, J.: *V dvojím ohni*, s. 174–176 (viz pozn. 2).



Členové partyzánského oddílu Olga na skupinové fotografii pořízené krátce po skončení druhé světové války (zdroj: Moravské zemské muzeum, Brno)

„Jest nám sice do určité míry dost trapné, že tento rozbor se týká právě našeho bývalého velitele, který by měl být všestranným vzorem. Skutečnosti jsou však takové, že máme obavu z toho, aby tento člověk, kterého nutno zvatí jedině vyvrhel lidské společnosti a sprosté individium (*sic*), aby svými dalšími činy neuvedl úplně vniveč dobré jméno našeho oddílu a tým i jméno všech partyzánů. Josef Houfek objevil se v našem kraji jako iniciátor nově tvořící se partyzánské skupinky. Přišel se svou partnerkou Olgou Františákovou, po které skupinka dostala jméno. Nutno přiznat, že měl i přes svoje mládí určité schopnosti, ale bohužel tyto nebyly nikdy plně uplatněny. Houfek byl v prvé řadě notorický alkoholik a pak teprve vše to ostatní. Podle určitých skutečností mého podstatného podezření (*sic*), že svým charakterem byl ochoten pro svůj prospěch vydat třeba všechny své spolupracovníky všanc, jen když on sám nemusel nikde vážně zasáhnout a zúčastnit se důležitých a vážných akcí. Hlavní věc, když měl co pít, a za podobného stavu byl pak nebezpečný nejen ve svých rozkazech, ale byl téměř nepřičetný proti každému rozumnému návrhu, který byl mnohdy uplatňován proti jeho strašným příkazům. (...) Pepa, jak byl obecně zván, byl snad jedině dobrý na vybírání trafik, opíjení, vyhrožování a odsuzování k smrti. Jedině zde dovedl ukázati plně své schopnosti.“¹¹³

113 MZA, f. C 141, k. 215, inv. č. 2327, spis Lsp 1411/46 Josef Houfek, folio 124, strojepis „Činnost Josefa Houfka“, sepsaný 8.7.1945 v likvidační kanceláři oddílu Olga v Nemochovicích.

Nemochovická likvidační kancelář poté začala shromažďovat všechny dostupné výpovědi o Houfkově životě. Vzhledem k tomu, že v obci bydlel jeho někdejší kolega z německé armády a účastník výcviku v Drážďanech na podzim 1941 Alois Naller, podařilo se do určité míry objasnit i Houfkovu činnost v tomto období. Houfek si uvědomil nebezpečí, které mu z tohoto vyšetřování hrozí, a 14. srpna 1945 vtrhl společně s Antonínem Slabíkem a Nikolajem Orlovem do budovy nemochovické kanceláře. Všichni tři byli silně pod vlivem alkoholu a měli v úmyslu se zmocnit kompromitujících dokumentů. Došlo ke rvačce, při níž Orlov ohrožoval přítomné zbraní. Před budovou se postupně shromáždil dav a dával najevo nespokojenost s celou situací. Nakonec bylo dosaženo kompromisu v tom smyslu, že spisy převzal do úschovy Bernard Chudoba, který nyní sloužil jako praporčík Sboru národní bezpečnosti. Posléze je však předal zpět členům nemochovické likvidační kanceláře.¹¹⁴ Ta pokračovala ve své činnosti a již následujícího dne bylo zaprotokolováno důležité svědectví Rudolfa Kameného, který uvedl, že „v době, kdy četnická stanice v Brankovicích (vrch[ní] strážm[istr] Huráb, t. č. ve Vrbně) mu obstarávala fingo- vané doklady, ještě téhož večera běhal s nimi opilý Houfek po vesnici a ukazoval, co dokáže, jak se ho četnictvo bojí a jak mu musí ve všem vycházeti vstříc. Tento čin mohl přivést na popraviště desítky našich dobrých lidí.“¹¹⁵ Kamený dále líčil, jak na takzvané ostatkové zábavě v Nemochovicích 11. února 1945 opilý Houfek veřejně požadoval zahrát sólo pro partyzány, což pochopitelně také mohlo mít tragické následky.

Na základě těchto svědectví byl Houfek na rozkaz náčelníka Hlavní správy Obranného zpravodajství majora Bedřicha Reicina 17. srpna 1945 zatčen.¹¹⁶ V posledním srpnový den byl pak umístěn do vazby Polního soudu I. stolice 1. čs. armádního sboru v Kapucínské ulici v Praze.¹¹⁷ Za vinu mu byly nejprve kladeny menší delikty, jako že se až do svého zatčení vydával za důstojníka a nosil uniformu nadporučíka, že používal k soukromým jízdám zabavený nepřátelský (tj. německý či maďarský) automobil, že se opíjel ve službě a podobně. Sedmadvacátého září však čerstvě povýšený podplukovník Reicin zaslal polnímu prokurátorovi 1. armádního sboru trestní oznámení na Josefa Houfka pro podezření z trojnásobné vraždy. Jednalo se o případy Jindřicha Glozy, Aloise Novotného a Antonína Koupila.¹¹⁸ Přísluš-

114 *Tamtéž*, folio 148 n., opisy protokolů sepsaných 14. a 15.8.1945 v nemochovické likvidační kanceláři.

115 *Tamtéž*, folio 143, opis protokolu sepsaného 15.8.1945 v likvidační kanceláři oddílu Olga v Nemochovicích s Rudolfem Kameným.

116 *Tamtéž*, folio 128, zpráva majora Bedřicha Reicina o uvalení zajišťovací vazby na Josefa Houfka z 20.8.1945, čj. 4116/III. taj. 1945, určená polnímu prokurátorovi 1. čs. armádního sboru.

117 *Tamtéž*, folio 132, protokol o uvalení vazby na Josefa Houfka, sepsaný u Polního soudu I. stolice 1. čs. armádního sboru 4.9.1945.

118 *Tamtéž*, folio 141 n., trestní oznámení na Josefa Houfka z 27.9.1945, čj. 4726/III Taj. 1945.

níci konkurenční likvidační kanceláře v Nesovicích v čele s Františákovou se snažili tato obvinění vyvracet a zaslali polnímu prokurátorovi 1. armádního sboru několik potvrzení o Houfkově bezchybném vedení oddílu. Kvůli neustávajícím vzájemným sporům byly pak obě kanceláře nakonec zrušeny a vytvořena nová likvidační komise v Komořanech na Vyškovsku v čele s Antonínem Slabíkem.

Jak se postupně objevovala další přitěžující svědectví, obžaloba byla rozšířena a 12. října 1945 již Houfek čelil obvinění z celkem patnácti různých deliktů.¹¹⁹ Z průběhu tehdejšího vyšetřování však jasně vyplývá, že případ byl považován za velmi choulostivý a jednotlivé instituce se jej snažily pokud možno zbavit. Polní soud I. stolice 1. čs. armádního sboru rozhodl 20. října 1945 postoupit Houfkovu věc Polnímu soudu 5. čs. armádního sboru v Brně.¹²⁰ Následoval 25. října převoz vyšetřovance z Prahy do věznice tohoto sboru v Brně na Špilberku. Ani vojenské justiční orgány v Brně však Houfkův případ nepřevzaly nadlouho. Již počátkem listopadu bylo navrženo postoupit kauzu Státnímu zastupitelství v Brně s odůvodněním, že dotýčný není vojenskou osobou a trestné činy, ze kterých je obviněn, nepodléhají vojenské soudní pravomoci. Patnáctého listopadu potom Polní soud v Brně postoupil brněnskému státnímu zastupitelství Houfkův spis.¹²¹ Vyšetřování převzala Oblastní úřadovna Státní bezpečnosti v Brně, sídlící v budově na Mozartově ulici čp. 3.¹²²

Houfkova sestra Alžběta Janečková v zastoupení svého bratra pověřila obhajobou brněnského advokáta Josefa Lochmana.¹²³ Přes množství úmrtí spjatých s odbojovou činností Josefa Houfka tvořily nakonec obžalobu z 19. října 1946 jen dva body. První se týkal obvinění ze zločinu vojenské zrady podle paragrafu 6 odstavec 1 Zákona na ochranu republiky č. 50/1923 Sb. a zločinu proti státu podle paragrafu 1 retribučního dekretu č. 16/1945 Sb. Obžalovaný se jich měl dopustit svou službou v německé armádě v letech 1941 a 1942. Ve druhém bodě byl žalován ze zločinu udavačství podle paragrafu 11 retribučního dekretu za údajné telefonické oznámení úkrytu partyzánů v hájovně Leopolda Karkána v Morkovicích 1. dubna 1945.¹²⁴

119 *Tamtéž*, folio 145 n., rozšíření žaloby na Josefa Houfka z 12.10.1945. Vypracoval polní prokurátor 1. čs. armádního sboru major Vladimír Buryšek.

120 *Tamtéž*, folio 151, usnesení Polního soudu I. stolice 1. čs. armádního sboru z 20.10.1945, č. P 1144/45-VII. Podepsán přednosta soudu štábní kapitán František Vohryzek.

121 *Tamtéž*, folio 184, oznámení Polního soudu v Brně o postoupení Houfkova spisu brněnskému státnímu zastupitelství z 15.11.1945, čj. P 191/45. Podepsán přednosta soudu podplukovník Viktor Navrátil.

122 Ironií osudu se jednalo o stejnou budovu, ve které v letech 1939 a 1940 sídlila brněnská řídicí úřadovna gestapa. Předtím zde v období 1. republiky působila Zemská školní rada.

123 MZA, f. C 141, k. 215, inv. č. 2327, spis Lsp 1411/46 Josef Houfek, folio 430 n., zmocnění pro JUDr. Josefa Lochmana podepsané Alžbětou Janečkovou z 11.10.1946.

124 *Tamtéž*, folio 434, žaloba na Josefa Houfka z 19.10.1946.

Proces s Josefem Houfkem se konal před Mimořádným lidovým soudem v Brně 27. listopadu 1946. Předsedou senátu byl JUDr. Pásek, žalobcem JUDr. Jiří Hemzal. Před soudem vystoupili se svým svědectvím pouze tři svědkové a poté bylo čteno čtyřiaadvacet protokolů výpovědí. Prokurátor navrhoval odsouzení podle obžaloby, obhájce naopak zproštění viny, nebo alespoň uložení mírného trestu.¹²⁵ Soud se pak odebral k poradě, která trvala pouhých deset minut, přičemž usnesení i rozsudek byly schváleny jednomyslně.¹²⁶ Josef Houfek byl uznán vinným ze zločinu proti státu, kterého se dopustil svou službou ve wehrmachtu. Soud jej za to odsoudil podle paragrafu 1 dekretu č. 16/1945 Sb., avšak podle paragrafu 16 odstavec 2 téhož dekretu upustil od potrestání, protože „obžalovaný konal služby partyzánské a dosáhl úspěchů, o nichž podal písemné důkazy“.¹²⁷ Obvinění ze zločinu udavačství byl Houfek zproštěn, jelikož svědectví tří partyzánů v jeho prospěch vyvrátilo podle rozhodnutí soudu podezření hajného Karkána.

Rozsudkem Mimořádného lidového soudu v Brně ale celá záležitost neskončila. Spis byl vrácen justičním úřadům a Houfek byl 28. listopadu 1946 propuštěn z vyšetřovací vazby a poté předán vojenským orgánům k dalšímu řízení.¹²⁸ O dva dny později však putoval zpět do vyšetřovací vazby Mimořádného lidového soudu, s tím že vojenské justiční orgány proti němu žádné soudní řízení nevedou. Ve zdejší vazbě pobyl až do 7. ledna 1947 a teprve poté na něj byla uvalena vyšetřovací vazba z rozhodnutí vojenského prokurátora v Brně. Již ve dnech 8. a 9. ledna byly zaprotokolovány jeho první výpovědi v rámci nové fáze vyšetřování.¹²⁹

V následujících týdnech probíhaly výslechy Houfka, Františákové i mnoha dalších příslušníků a spolupracovníků partyzánského oddílu Olga. Vojenský prokurátor plukovník Karel Mrázek vypracoval na jejich základě rozsáhlou obžalobu, v níž vinil Josefa Houfka z celkem pěti trestných činů. V prvním bodě šlo o přečin vojenské zrady podle paragrafu 6 odstavec 4 Zákona na ochranu republiky č. 50/1923 Sb., kterého se podle něj dopustil tím, že 11. února 1945 nechal v Nemochovicích na taneční zábavě zahrát sólo pro partyzány. V důsledku toho se pak o stanovišti jeho partyzánské jednotky v obci dozvědělo gestapo. Dále se podle obžaloby dopustil zločinu nešetření služebních předpisů podle paragrafu 289 písmeno a) vojenského trestního zákona, když 27. dubna 1945 v obci Salaš zbil a pak nechal zbit dalšími partyzány Aloise Novotného a blíže nezjištěného dne také Milana Kociána, takže jako představený ve službě fyzicky týral své podřízené. Třetím žalovaným skut-

125 *Tamtéž*, folio 436–442, protokol hlavního přelíčení s Josefem Houfkem před Mimořádným lidovým soudem v Brně 27.11.1946.

126 *Tamtéž*, folio 443, poradní protokol.

127 *Tamtéž*, folio 445, rozsudek Mimořádného lidového soudu v Brně nad Josefem Houfkem z 27.11.1946, č. Lsp 1411/46.

128 *Tamtéž*, folio 447, zpráva věznice Krajského soudu trestního v Brně z 28.11.1946.

129 *MZM, HO*, f. Písemnosti, inv. č. S 4937, folio 67 n., opisy výslechů Josefa Houfka z 8. a 9.1.1947.

kem se stala jiná událost z 27. dubna, kdy Houfek vyhrožoval Josefu Matouškovi zastřelením, pokud se bude nadále zastávat Josefa Koupila a Aloise Novotného, kteří měli být z rozhodnutí partyzánského soudu usmrceni. Zde se podle obžaloby jednalo o zločin veřejného násilí nebezpečným vyhrožováním podle paragrafu 377 vojenského trestního zákona. Nejzávažnější část žaloby představoval čtvrtý oddíl, v němž byl Houfek viněn z nařízení vražd Jindřicha Glozy, Františka Chlapíka, Vladislava Chocholáče, Antonína Koupila, Aloise Novotného, Bohumila Lozerta, Bohumila Čihánka, Eduarda Hudečka a Bohuslava Teichmanna. Jednalo se o zločin spoluviny na vraždě prosté podle paragrafů 11, 413 a 415 vojenského trestního zákona. Konečně pátým bodem žaloby byl zločin veřejného násilí bezprávným omezováním osobní svobody podle paragrafu 371 vojenského trestního zákona, spáchaný výše zmíněnou internací pěti příslušníků milice ze Starého Města u Uherského Hradiště.¹³⁰

Druhý soudní proces s Josefem Houfkem se konal před Vojenským soudem I. stolice v Brně od 19. do 27. srpna 1947. Soudu předsedal plukovník Metoděj Pauček, žalobcem byl podplukovník Jaroslav Mančal. Líčení znamenalo pro veřejnost senzaci prvního řádu a také tisk přinášel o jeho průběhu denně podrobné informace.¹³¹ Zároveň se ale jednalo o politicky značně ožehavou záležitost, což si dobře uvědomoval předseda soudu i prokurátor. Deník sociálnědemokratické strany na Moravě *Čin* popsal jejich postoj k věci takto:

„Před zahájením vlastního přelíčení zdůraznil prokurátor dr. Mančal, že v tomto procesu nejde o zlehčování partyzánů a domácího odboje, jak bylo v poslední době v některém tisku uvedeno. Tento proces byl vyvolán samotnými partyzány a bývalými podřízenými obžalovaného, kteří dnes jsou činovníky a členy odbojových organizací a jejich partyzánský charakter byl potvrzen partyzánskými průkazy, vydanými ministerstvem národní obrany. Oni to byli, kteří již od r. 1945 poukazovali na to, že se mezi ně vloudil člověk nehodný a žádali, aby jejich hnutí bylo tohoto člověka zbaveno. Předseda pak zdůraznil, že soudům, pokud podobné případy projednávají, nešlo nikdy o nějaké zlehčování partyzánského boje a že soudy vykonávaly pouze svou povinnost.“¹³²

Hlavním problémem ovšem bylo, že řada svědků vypovídala před soudem jinak než během vyšetřování a snažila se své kritické výpovědi vůči obžalovanému zmírnit. Také popis událostí se někdy v písemných zápisech svědeckých výsledků obsahově značně lišil. Jedna část svědků líčila Houfka jako bezpříkladného zločince,

130 *Tamtéž*, inv. č. S 4935, folio 1–12, žaloba vojenského prokurátora v Brně na Josefa Houfka z 27.5.1947.

131 Podrobné zprávy o průběhu jednotlivých dnů hlavního líčení přinášel zejména brněnský deník lidové strany *Národní obroda*, dále zemský tiskový orgán sociálnědemokratické strany na Moravě *Čin* a zemský orgán strany národněsocialistické *Slovo národa*. Komunistická *Rovnost* byla naopak na informace o procesu daleko více skoupá.

132 Velitel partyzánů před vojenským soudem. In: *Čin* (20.8.1947), s. 4.

zatímco druhá část omlouvala jeho počínání složitostí doby a podmínkami partyzánského boje.¹³³ Obžalovaný Houfek vystupoval před soudem velmi sebevědomě a napomáhala mu též obratná taktika obhájce Josefa Lochmana, který jej zastupoval i v tomto procesu. S výjimkou jediného bodu obžaloby byl Houfek nakonec ze všech deliktů buď osvobozen nebo se k nim soud prohlásil nepřislušným s odůvodněním, že tyto trestné činy nespádají pod vojenskou jurisdikci. Rozsudek z 27. srpna 1947 tedy zněl na pouhé tři roky těžkého žaláře za zločin nešetření služebních předpisů, jehož se Houfek podle soudu dopustil tím, že jako velitel partyzánského oddílu rozhodl o výkonu trestu smrti nad Aloisem Novotným.

Houstnoucí politická atmosféra se tedy zjevně podepsala i na rozhodnutí soudu v Houfkově procesu. Za jiných okolností by totiž rozsudek musel nutně vyznít mnohem více v neprospěch obžalovaného. Jeho odůvodnění bylo navíc sepsáno značně alibisticky; absurdně vyzněla zejména ta část, v níž bylo týráním Koupila a Novotného před jejich zavražděním hodnoceno jako prostředek nutný k udržení kázně.¹³⁴ Trest byl vyměřen dle platné sazby a do jeho výměru byla započítána délka vazby od 17. srpna 1945. Právoplatnosti nabyl rozsudek 29. srpna 1947, když se odsouzený předtím vzdal opravných prostředků. Ovšem ještě téhož dne byl Houfek usnesením komise pro podmíněné propuštění u vojenského soudu propuštěn se zkušební dobou dvou let. Dle usnesení téže komise ze 7. května 1948 bylo však toto rozhodnutí odvoláno a nařízen výkon zbytku trestu v trvání jedenácti měsíců a dvaceti čtyř dnů. Ne však nadlouho, neboť amnestií nového prezidenta republiky Klementa Gottwalda z 19. června 1948 byl zbytek trestu definitivně prominut a Josef Houfek poté propuštěn. Jeho další životní osudy se bohužel nepodařilo vypátrat.¹³⁵

Případ Jana Beneše

Soudní procesy s Josefem Houfkem nebyly jedinými případy, které v prvních poválečných letech vzbudily v souvislosti s partyzánským oddílem Olga zájem široké veřejnosti. Značné publicity se dostalo také kauze učitele Jana Beneše z obce Chvalnov na Kroměřížsku, jenž byl jedním z partyzánů, kteří zastřelili 4. května 1945 ve Strílkách tři zadržené muže. Záležitost se stala pozoruhodnou především z toho důvodu, že se do ní zapojil otec básníka Františka Halase a nepřímou také univerzitní profesor, literární historik a kritik Václav Černý.

133 *MZM, HO*, f. Písemnosti, inv. č. S 4938, opis protokolu hlavního přelíčení proti Josefu Houfkovi před Vojenským soudem v Brně ve dnech 19.–27.8.1947, 62 folií.

134 *Tamtéž*, inv. č. S 10 614, výpisy z trestních spisů, rozsudky a další materiály k případu Josefa Houfka vypracované v Brně pro dokumentační účely Svazu protifašistických bojovníků, datováno 26.8.1965.

135 Vycházím ze sdělení JUDr. Františka Vaška z 12.2.2008.



Sibiřský legionář, dělnický předák a komunista František Halas starší (1880–1960), otec básníka Františka Halase, na fotografii z konce padesátých let (uprostřed) ve společnosti básníka Ludvíka Kundery (vlevo) a redaktora Jiřího Žantovského (vpravo) (foto z publikace Ludvíka Kundery František Halas: O životě a díle. Brno, Atlantis 1999)

Vše začalo intervencemi pozůstalých po oněch třech zavražděných na stanicích Sboru národní bezpečnosti v Brankovicích, Buchlovicích a Střílkách, dále u Mimořádného lidového soudu v Brně, Krajského soudu v Uherském Hradišti a několika dalších institucí. Největší aktivitu přitom projevovala manželka Eduarda Hudečka Růžena, kterou podpořil František Halas starší. Ten byl vyučeným textilním dělníkem, za okupace působil v odboji a gestapo jej věznilo v době od 4. května do 11. srpna 1943.¹³⁶ Po válce pracoval na stavbě silnice u Kroměříže a bydlel ve Stříl-

¹³⁶ MZA, f. C 141, k. 237, inv. č. 2791, spis Lsp 1908/46 Jan Golda, folio 413, opis osobního záznamu Františka Halase staršího ze zajištěné kartotéky referátu II A (od roku 1943 IV 1a) brněnské řídicí úřadovny gestapa.

kách, čp. 279. Společně napsali 26. února 1946 otevřený dopis redakci kroměřížského oblastního komunistického časopisu *Reportáž*, v němž zpochybnili Benešovu odbojovou činnost za okupace. Halas také popíral možnost jeho útěku z brněnského tábora Pod Kaštany, kde byl Beneš v roce 1941 uvězněn:

„Pan Jan Beneš nějak zmizel z obzoru. Byl prý zatčen gestapem a uvězněn v Brně pod Kaštany. Podle jeho pozdějšího tvrzení utekl odtud, když si byl přestříhal dráty nůžkami. Pohádka pro malé děti. Byl jsem sám také vězněn pod Kaštany a není mi známo, že by si tam byl někdo mohl opatřit nůžky na drát a utéci. Pan Jan Beneš byl pak ukryt a objevil se až po osvobození jako ‘partyzán’, aby společně s také ‘partyzánem’, desateronásobným vrahem Pepkem Haufkem (*sic*) a s partyzánem Zd. Váňou z Vlčáku provedl vraždu na nepohodlných lidech na silnici u Stupavy. Přišlo osvobození. Z pana poručíka Haufka (*sic*) se vyklubal agent gestapa, nyní zajištěný v Brně. Gestapák a mnohonásobný vrah Ferda Čihánek zmizel a potuluje se někde po světě – prý nedaleko – a pan učitel Jan Beneš – nastojte – ještě dnes vychovává demokratické lidové republiky mládež na škole v Brně. Trojnásobný spoluprah je činným učitelem. Těsně po osvobození byl jistou osobou poznán podle skupinové fotografie jako bývalý gestapák.¹³⁷“

Uveřejnění dopisu pod titulkem „Vrah mezi námi“ vyvolalo značnou pozornost a okamžitou reakci napadeného Jana Beneše, který zaslal 14. března 1946 žádost ministerstvu spravedlnosti v Praze o prošetření případu. Popsal přitom svůj život za okupace, a co se týkalo událostí ve Střílkách v květnu 1945, bránil se tím, že musel splnit rozkaz velitele partyzánské skupiny a o celé záležitosti již několikrát protokolárně podrobně vypovídal. Spolupráci s gestapem kategoricky popřel a tvrdil, že se jednalo o záměrnou provokaci a pomluvy ze strany příbuzných konfidenta Ferdinanda Čihánka.¹³⁸ Skutečností zůstává, že údaje v článku nebyly přesné. Například Houfkovo příjmení zde bylo zkomoleno do podoby „Haufek“, což zřejmě autorům znělo více německy, a také informace o jeho zatčení kvůli spolupráci s gestapem se nezakládala na pravdě.

Spor se poté delší dobu táhl a vyostřoval, přičemž Halas podle vlastních slov dvakrát zabránil Benešovi ve vstupu do komunistické strany, když upozornil na jeho minulost. Případnému soudnímu postihu Jana Beneše však bránilo přijetí zákona č. 115/1946 Sb. z 8. května 1946 o právnosti jednání souvisejících s bojem o znovunabytí svobody Čechů a Slováků. Tento zákon, označovaný jako amnestijní, zaručoval beztrestnost činů spáchaných v době od 30. září 1938 do 28. říj-

137 HALAS, František – HUDEČKOVÁ, Růžena: Vrah mezi námi. In: *Reportáž: Zpravodaj KSČ v Kroměříži pro veřejný život a kulturu*, s. 4. Časopis není číslován ani datován, s ohledem na dopis Jana Beneše ze 14.3.1946 musel vyjít před tímto datem.

138 MZA, f. C 141, k. 215, inv. č. 2327, spis Lsp 1411/46, folio 49 n., žádost Jana Beneše ze 14.3.1946.

na 1945, pokud přispěly k boji za svobodu či směřovaly „ke spravedlivé odplatě za činy okupantů nebo jejich pomahačů“.¹³⁹ Takové jednání nemělo být podle zákona č. 115 stíháno, i když by jinak podle platných československých zákonů muselo být považováno za trestné. V praxi byl zákon aplikován v mnoha případech, z nichž některé se již tehdy jevily jako velmi problematické. Týkalo se to zejména různých násilností spáchaných na německém obyvatelstvu v prvních poválečných měsících roku 1945.

O těchto případech zveřejnil novinář Michal Mareš sérii článků v týdeníku *Dnešek*, který řídil Ferdinand Peroutka. Pozornost zde věnoval také Františku Halasovi staršímu.¹⁴⁰ Ten byl nakonec Benešem žalován pro urážku na cti a celý případ se v listopadu 1947 dostal před tiskový senát Krajského soudu v Uherském Hradišti. Proces probíhal ve značně emotivní atmosféře, jako svědkové vypovídali členové rodiny zavražděného Bohumila Lozerta a také Růžena Hudečková. Partyzán Zdeněk Váňa pak podrobně popsal průběh trojnásobné vraždy u Střílek.¹⁴¹ Jeho cynické líčení událostí vyvolalo odpor i mezi členy senátu a jeden ze soudců na adresu Beneše a Váni pronesl: „Však by se vám to moc hodilo, abyste i dnes mohli beztrestně vraždit a páchat zločiny, ale buďte bez starosti, že kdyby nebylo stopatnáctky, že bychom vás spravedlivě soudili.“¹⁴² Halas během přelíčení trval na stanovisku, že Beneš byl „intelektuálním původcem“ těchto vražd a že tři zavražděné muže sám označil partyzánům za přísluhovače nacistů, protože prý věděli o jeho spolupráci s gestapem již od roku 1941. Nakonec odmítl smírné řešení, které navrhl Benešův právní zástupce JUDr. Hrubý, a předseda soudu JUDr. Zeller poté odročil případ na neurčito.¹⁴³

Boj Františka Halase staršího vyvolal pozornost profesora Václava Černého, který byl dlouholetým přítelem jeho syna. Přátelský vztah se však v prvních poválečných letech začal kalit a schylovalo se ke vzájemné roztržce. Ta nastala v lednu 1948, poté co Černý uveřejnil k výše zmíněným událostem ve svém časopisu *Kritický měsíčník* komentář, v němž velmi tvrdými slovy zkritizoval laxní postoj básníka Halase – v té době přednosta publikačního odboru ministerstva infor-

139 K problematice spojené s tímto zákonem viz PAVLÍČEK, Václav: O amnestiích, zákonu č. 115/1946 Sb. a aktech odporu proti Německu. In: KURAL, Václav a kol.: *Studie o sudetoněmecké otázce*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1996, s. 151–164; dále HON, Jan – ŠITLER, Jiří: Trestněprávní důsledky událostí v období německé nacistické okupace Československa a v době těsně po jejím skončení a jejich řešení. In: *Tamtéž*, s. 165–179.

140 MAREŠ, Michal: Ejhle, muž z lidu! In: *Dnešek*, roč. 2, č. 35 (1947), s. 554 n.; přetištěno v souboru Marešových článků publikovaných v časopise *Dnešek* v letech 1945–1948 *Přicházím z periferie republiky*. Ed. Michal Jareš. Praha, Academia 2009, s. 512–518.

141 Viz TÝŽ: Muž z lidu před soudem. In: *Dnešek*, roč. 2, č. 36 (1947), s. 570–572; přetištěno v souboru Marešových článků *Přicházím z periferie republiky*, s. 519–526.

142 *Tamtéž*, s. 571; resp. s. 522.

143 *Tamtéž*, s. 572; resp. s. 526.

mací – k celé věci: „Františka Halasa, starého komunistu z moravských Střilek, upřímně obdivujeme. Je to celý muž. Má čestně za to, že poznal pravdu jednoho strašného případu pseudorevolučního násilí, a neváhá se mu – sám a vlastně bezbranný – postavit. Tváří v tvář silám nekonečně mocnějším, než je jeho hlas a jeho objektivní možnosti boje, nazývá věci pravými jmény. A jakkoliv je pouze řadovým členem své třídy a prostým vojákem revoluce, zachraňuje jejich čest. Je skličující srovnávat jeho chování, statečnost a ryzost s chováním věhlasných kulturních veličenstev, zabydlivších se na výsluní režimu! Politicky stojí zdánlivě na téže straně barikády jako on. A vědí více než on, mohou tisíckrát více než on, jejich slovo a protest by měly jinší ohlas a účinek než volání osamělého prostého veterána dělnických bojů. Jsou denními svědky jinších křivd a nepravd, jinšího falšování práva a národních kulturních hodnot, za jejichž představitele se ještě vydávají a jsou vydáváni. Mlčí, mlčeli – a budou mlčeti! Jediný zvuk, jež jsou ještě schopni vydat, je oslavný zpěv jejich nasycených a vskutku velkolepě trávících žaludků. Hrůza je prostě v tom, že v naší kultuře Františkové Halasové, starí komunisté ze Střilek, nemají vůbec synů.“¹⁴⁴

Takto vyrocený odsudek pochopitelně vyvolal básníkovu odmítavou reakci. Vzájemné spory měly být prodiskutovány během osobní schůzky, konflikt se ale neurovnal a setkání naopak znamenalo definitivní odcizení obou literátů. S odstupem mnoha let to potom Václav Černý ve svých *Pamětech* zhodnotil následujícími slovy: „Poměr mezi námi se vyhocoval až po okamžik, kdy se František odmítl zastat vlastního otce, starého dělníka a komunisty, který se dostal do konfliktu se stranou, do níž se vetřel na rudo přebarvený kolaborant. Vyvolalo to mou poznámku v KM (r. IX – 1948, č. 1–2, s. 43), jež vyvolala velký rozruch. A tehdy jsme se s Františkem sešli k trpké kontroverzi, poslednímu osobnímu setkání našich životů. Obhajoval svoje chování svou pokračující nemocí. Namítl jsem, že kdo hodlá své odpovědnosti ulehčovat nemocí, neměl odpovědnost na sebe, vědom si své nemoci, ani brát! Byl jsem bezpochyby příliš krutý. Však se tou krutostí také nechlubím, není proč na ni být pyšný... A jsem bytostně přesvědčen, že přátelství není nic, není-li statečné, není-li svrchovaně ctné a dá-li se nahlodat prospěchem. Ztráty přítele lituji, a někdy trvale a velmi bolestně, a zvláště jsem-li s ní ošizen o hodnoty halasovské. Mělo mne to v životě potkat ještě jednou, a znovu to mnou pěkně otrásl. A v Halasově případě jsem se měl později dozvědět o udici, na jejímž strachu byl držen, ho drželi. Ale nic naplat, přátelství bylo to tam, nebyl bych se smířil.“¹⁴⁵

144 Viz *Kritický měsíčník*, roč. 9, č. 1–2 (1948), s. 43. Poznámka vyšla bez názvu a byla podepsána iniciálami V. Č. Přetištěna byla v souboru Černého poválečné publicistiky: Františka Halasa... In: ČERNÝ, Václav: *Skutečnost svoboda: Kulturněpolitické stati a polemiky z let 1945–1948*. Ed. Jan Šulc a Jaroslav Kabíček. Praha, Český spisovatel 1995, s. 214.

145 ČERNÝ, Václav: *Paměti*, sv. 3: 1945–1972. Brno, Atlantis 1992, s. 88.

Václav Černý se pak již s Františkem Halasem mladším až do jeho smrti 27. října 1949 nikdy osobně nesešel. Kontroverzní činnost partyzánského oddílu Olga se tedy mimo jiné stala i jednou z příčin osobního rozchodu dvou velkých osobností české literatury 20. století.

Poválečné osudy partyzánů ze skupiny Olga

Přestože oddíl Olga si jak díky výsledkům, jichž v rezistenci dosáhl, tak kvůli „svěráznému“ způsobu Houfkova velení získal mezi partyzánskými skupinami velkou proslulost, po únoru 1948 se o jeho aktivitách přestalo hovořit. Důvodem bylo zapojení některých jeho členů do ilegální organizace Světлана, bojující proti komunistickému režimu. Z bývalých Houfkových spolubojovníků zde aktivně působil zejména Antonín Slabík, jemuž se také jako jednomu z mála příslušníků Světłany, infiltrované agenty Státní bezpečnosti, podařilo odejít do zahraničí.¹⁴⁶ Jeho případ si znovu získal mediální pozornost, poté co Jaroslav Pospíšil zveřejnil ve své knize *Hyeny* hypotézu o Slabíkově působení v úloze agenta-provokatéra, který svou činností zavinil nebo spoluzavinil smrt řady členů Světłany.¹⁴⁷ Tyto úvahy pak ještě dále podrobně rozvedl v rozsáhlé publikaci *Hyeny v akci*, která vyšla roku 2003.¹⁴⁸ Tím vyprovokoval k žalobě vdovu po Antonínu Slabíkovi Marii, žijící v Austrálii, kde se s mužem po emigraci nakonec definitivně usadili. Marie Slabíková požadovala po autorovi knihy písemnou omluvu za údajně nepravdivé výroky o manželově spolupráci se Státní bezpečností. Soudní spor trval velmi dlouho a nakonec skončil v říjnu 2007 rozhodnutím Vrchního soudu v Olomouci, který dal Pospíšilovi za pravdu a žalobu definitivně zamítl.¹⁴⁹

Zastánci odbojové činnosti Antonína Slabíka však nerezignovali a zveřejnili v elektronické podobě na internetu řadu dokumentů z fondů Archivu bezpečnostních složek, které se vztahují ke Slabíkově poválečné činnosti a okolnostem jeho útěku do Rakouska roku 1949, kdy se usadil ve Vídni.¹⁵⁰ Tyto dokumenty Slabíkovu práci pro Státní bezpečnost nepotvrzují a naopak ukazují, že dotyčný byl i v tajných materiálech československých bezpečnostních a zpravodajských složek z přelomu čtyřicátých a padesátých let minulého století považován za důležitého příslušníka protikomunistické rezistence a že zájem o jeho osobu zdaleka nepominul ani po

146 Viz RADOSTA, Petr: *Protikomunistický odboj: Historický nástin*. Praha, EGEM 1993, s. 107–118.

147 POSPÍŠIL, J.: *Hyeny*, s. 249 (viz pozn. 26).

148 TÝŽ: *Hyeny v akci*. Vizovice, Lípa 2003.

149 Viz KRYSTÝNOVÁ, Pavla: Já jsem nic neudělala: Komentář k rozhovoru se členkou Světłany Marií Slezákovou. In: www.pametnaroda.cz/data/witness/718/recording/342-transcript.htm (ověřeno k 28.4.2010).

150 Viz *Hyeny v akci*: JUDr. Jaroslav Pospíšil a falšování historie. In: <http://188.246.106.178/seznam.php> (ověřeno k 28.4.2010).

zdařilém útěku do zahraničí. Například zpráva jednoho z útvarů ministerstva vnitra pocházející z února 1950 obsahuje ke Slabíkové činnosti toto sdělení: „Ilegální organizace SVĚTLANA-JARMILA je v Rakousku, a sice ve Vídni, řízena Antonínem Slabíkem a jeho švakrovou (sic) Jarmilou. Tato organizace má v ČSR 55 odboček a má asi 2000 členů. Členové jsou zejména z řad bývalých zahraničních vojáků ze Západu, méně jest mezi nimi partyzánů, a sice proto, že se jim v ČSR mnoho nevěří a část z nich jest civilního původu.“¹⁵¹ O Slabíka se zajímala i vojenská kontrarozvědka, jejíž zpráva z března 1950 nadepsaná „Podezřelé živly ve Vídni: Zjištění“ mimo jiné uvádí následující informaci: „Je známý pod krycím jménem Tonda. Bydlí v činžáku vyhrazeném pro Francouze ve Vídni VII, Schumayerplatz 6, z čehož se dá soudit, že pracuje zpravodajsky pro Francouze. (...) Slabík má býti velitelem ilegální organizace ‘SVĚTLANA’ na jižní Moravě, která zde existovala již za okupace jako partyzánská skupina.“¹⁵² K definitivnímu objasnění pozadí činnosti Antonína Slabíka je tedy v budoucnu potřeba pečlivě projít fondy Archivu bezpečnostních složek a případně dalších archivních institucí, které by mohly uchovávat materiály vztahující se k tomuto případu. Teprve po jejich kompletním shromáždění a pečlivém vyhodnocení obsahu bude snad možné vynést konečný verdikt.

Méně dramatický, přesto však v něčem neobyčejný byl osud Olgy Františákové. Po únorovém převratu totiž odmítala nabídky ke spolupráci s tehdejšími režimem a podle vzpomínek jejího bratra Františka Františáka dokonce kategoricky odmítla převzít i vysoké sovětské vyznamenání, jehož udělení jí bylo za partyzánskou činnost nabízeno. Žila pak dlouhá léta v Šumperku, kde pracovala jako poštovná



Pomník obětem oddílu Olga na Bunci u Roštína, kde 12. března 1945 zahynuli dva partyzáni ve střetnutí s německými vojáky (foto z publikace V. Peší a J. Ocáska V dvojím ohni)

151 *Archiv bezpečnostních složek* (Praha), f. Vyšetřovací spisy Brno (BN-V), signatura V 2671 Brno, zpráva Útvaru 518-A určená Útvaru 701-A ministerstva vnitra z 16.2.1950.

152 *Tamtéž*, 302-199-3 (f. 302 – Hlavní správa Vojenské kontrarozvědky, k. 199, inventární jednotka 3), zpráva 5. oddělení Hlavního štábu Ministerstva národní obrany v Praze z 22.3.1950.

doručovatelka. V tomto městě také zemřela zcela zapomenutá 28. října 1988 a je zde i pohřbena.¹⁵³

Vzhledem k protikomunistické činnosti některých členů začala být skupina Olga v Československu opět veřejně připomínána až v roce 1965. U příležitosti dvacátého výročí osvobození se konalo v Salaši 18. dubna tohoto roku pietní vzpomínkové shromáždění k uctění památky dvaceti obětí masakru z 29. dubna 1945. Zúčastnil se jej i armádní generál Ludvík Svoboda a mnoho bývalých partyzánů.¹⁵⁴ Ti také stáli v pozadí další vzpomínkové akce, takzvané mírové manifestace uspořádané 29. srpna 1965 na Bunči. Byl při ní odhalen pomník se jmény devatenácti příslušníků a pomocníků partyzánského oddílu Olga, kteří zahynuli v důsledku odbojové činnosti. Manifestace se zúčastnilo okolo dvou tisíc osob a byla také komentována v tisku.¹⁵⁵ Bývalí partyzáni se potom v letovisku Bunč setkávali každý rok. Nástup takzvané normalizace však objektivnímu pohledu na partyzánský odboj rozhodně nepřál, což platilo i pro vydávané publikace. Pouze v letech 1972 a 1974 se ve dvou vydáních objevila na tehdejší dobu poměrně zdařilá kniha Václava Peši a Jindřicha Ocáska *V dvojím ohni*, která zůstává vlastně až dodnes jediným pokusem o monografické zpracování historie oddílu Olga.

Problematická výjimka, nebo typický případ?

První souhrnné zprávy o činnosti Olgy vypracovávali již během roku 1945 jednotliví její členové. Stejně jako tomu bylo u ostatních partyzánských skupin, ani oni se nevyhnuli zveličování vlastních zásluh a nekritickému nadhodnocování úspěchů svého oddílu. Antonín Slabík například ve funkci likvidačního velitele v Komořanech sepsal zprávu, v níž uvedl, že v boji s německými jednotkami u Roštína 22. dubna 1945 bylo pobito čtyřiatřicet Němců a mnoho dalších zraněno. Vlastní ztráty oddílu pak za celou dobu jeho odbojové činnosti vyčíslil na třicet čtyři padlých a patnáct zraněných.¹⁵⁶ Obdobně přehnané údaje ve svých písemných zprávách uváděli i Houfek, Františáková a další. Podrobnou a přesnou statistiku počtu zlikvidovaných nepřátel, případně ukořistěných či zničených zbraní a další vojenské techniky, nelze vypracovat; ostatně partyzáni ani neměli prostředky, jak by mohli v průběhu bojů ztráty protivníka zaznamenat. Je však možné vyčíslit, kolik partyzánů a jejich spolupracovníků zahynulo v důsledku akcí oddílu. Sedm partyzánů padlo přímo v bojových střetnutích nebo zemřelo na následky zranění, devět

153 Sdělení Františka Františáka autorovi této práce z 22.4.2010.

154 Viz OCÁSEK, J.: *Salašská tragédie*, s. 36 n. (viz pozn. 98).

155 MZM, HO, f. Písemnosti, inv. č. S 10 616, materiály k odhalení pomníku partyzánského oddílu Olga na Bunči 29.8.1965 (pozvánky, novinové články atd.).

156 *Tamtéž*, inv. č. S 4929, folio 28 n., Materiál o vzniku a činnosti oddílu „Olga“ vypracovaný pro účely registrace likvidačním velitelem Antonínem Slabíkem.

dalších osob (včetně obou mužů popravených v Brně 12. března 1945) zahynulo po zajetí nacisty. Pět členů skupiny pak bylo zlikvidováno na rozkaz Josefa Houfka. Početní stav oddílu dosáhl koncem války asi sto třiceti osob.

Činnost partyzánského oddílu Olga v období od ledna do května 1945 negativně poznamenala řada tragických událostí. Při bližším zkoumání této problematiky je však třeba konstatovat, že poměry panující v tomto oddílu ve srovnání s jinými partyzánskými skupinami tolik výjimečné nebyly. Partyzánské soudy podobného typu stejně jako likvidace skutečných i domnělých nepřátel se odehrávaly jak u 1. čs. partyzánské brigády Jana Žižky, tak u ostatních skupin (Jermak, Mistr Jan Hus a další), kde si rovněž vyžádaly mnoho lidských životů. Příčinou těchto událostí byla zejména skutečnost, že příslušníci rezistenčních organizací v protektorátu museli až do závěrečných dnů okupace čelit silnému tlaku nacistického bezpečnostního aparátu, který využíval služeb početné konfidentské sítě. Působení konfidentů bylo mezi odbojáři všeobecně známou realitou, a mnohdy stačil jen stín podezření ze spolupráce s gestapem k tomu, aby byla dotyčná osoba okamžitě usmrcena. Odbojáři takto zlikvidovali mnoho skutečných spolupracovníků gestapa či dalších složek okupačního represivního aparátu. Největší význam mělo v tomto směru zastřelení proslulého konfidenta B-105 brněnské řídicí úřadovny gestapa Františka Šmída příslušníky odbojové organizace Michala Malíka ve Valašském Meziříčí počátkem února 1945.¹⁵⁷

Je ovšem zřejmé, že partyzáni nemohli mít při svých soudech mnohdy dostatek důkazů o vině souzených a často tak došlo k likvidaci zcela nevinných osob. Rozsudky smrti byly většinou prováděny zastřelením či oběšením, takže drastický průběh poprav Antonína Koupila a Aloise Novotného ubodáním bajonety byl spíše výjimečný. I zde bychom však narazili na analogické případy. Například 23. února 1945 bylo v obci Ústí u Vsetína nalezeno tělo rolníka Martina Hrtáně, kterého partyzáni usmrtili devíti bodnými ranami, poté jeho mrtvolu pověsili na strom a na prsa jí připevnili ceduli s nápisem „Občané, tak skončí každý, kdo zaprodá své bratry. Part. brigáda Jana Žižky“. Případ tehdy vzbudil poměrně velkou pozornost bezpečnostních orgánů a dochovalo se o něm několik hlášení.¹⁵⁸

Činnost celého oddílu Olga bezpochyby negativně ovlivňoval Houfkův alkoholismus. Je třeba přiznat, že konzumace lihovin běžně patřila k životu mnoha partyzánů, což ovšem nelze *a priori* nějak odsuzovat. Životní podmínky partyzánů byly

157 Blíže k tomu viz KOPEČKOVÁ, Veronika: *Odbojová skupina Michala Malíka ve Valašském Meziříčí v letech 1944–1945*. (Nepublikovaná bakalářská práce na Historickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno 2010.)

158 MZA, f. B 72, k. 124, písemný záznam telefonického hlášení četnické stanice Vsetín z 23.2.1945; *tamtéž*, f. B 252, k. 103, folio 451–453, dálnopis velitelství pořádkové policie na Moravě č. 1185 z téhož dne; *tamtéž*, f. B 314, k. 2, hlášení inspektora uniformované protektorátní policie č. 254 z téhož dne.



Záhlaví seriálu článků, který pod názvem „Partyzánka“ vycházel v letech 1956–1957 v časopise Münchner Illustrierte. Podle upoutávky v něm „Hans Schuhmann podává zprávu o krásné Češce Olze Františákové a její démonické roli u partyzánů a gestapa“ (repro z publikace V. Peši a J. Ocáska V dvojím ohni)

po všech stránkách velmi tvrdé a alkohol pak pomáhal potlačovat stresy, které se u nich musely po určité době nahromadit. Skutečností ovšem také zůstává, že se stal příčinou (nebo alespoň jednou z příčin) mnoha tragédií, ke kterým v souvislosti s odbojovými akcemi došlo. Nejhorší byl zřejmě případ, který se odehrál v noci z 9. na 10. dubna 1945 v obci Javoříčko na Litovelsku. Podnapilí partyzáni v čele s Grigorijem Semjonovičem Litviškem ze skupiny Jermak – Fursenko tehdy obvinili ze zrady spolupracovníci partyzánů Hildu Victorovou, kterou pak ihned zastřelili společně s jejími dvěma malými dětmi ve věku čtyř a půldruhého roku. Litviško poté v nesmyslné palbě pokračoval a zabil další čtyři osoby včetně starosty sousední obce Veselíčko Františka Malínka.¹⁵⁹ Brutalita tohoto činu překonává vše, co se

¹⁵⁹ MZA, f. B 72, k. 128, hlášení četnické stanice Bouzov čj. 515/45 z 12.4.1945. K případu též BARTOŠ, Josef: *Javoříčko (pravda a legendy)*. Olomouc, Danal 1995, s. 26 n.

přihodilo v oddílu Olga z rozkazu Josefa Houfka, navíc jeho původce Litviško nebyl velením skupiny Jermak nikdy potrestán.

Závěrem lze konstatovat, že přes nepochybné stinné stránky působení skupiny Olga bylo v jejích řadách mnoho statečných lidí, kteří svou činností v závěrečných měsících druhé světové války citelně oslabovali okupační moc na území střední a jihovýchodní Moravy. Nebezpečnost oddílu Olga pro nacisty a snahu jej za každou cenu zlikvidovat potvrdili po válce ve svých výpovědích i souzení příslušníci brněnské řídicí úřadovny a zlínské služebny gestapa. Z provedených akcí je pak nutno vyzdvihnout především zajištění generála Dietricha von Müllera, které představuje v dějinách druhého odboje zcela výjimečný čin. Byl to totiž jediný případ, kdy se partyzánské skupině podařilo v českých zemích zajmout německého generála. Také proto má oddíl Olga své nezastupitelné místo v dějinách odporu českého obyvatelstva proti nacismu v letech 1939 až 1945.

Geneze jednoho kolaboranta

Novinář František Josef Prokop a jeho role při medializaci soudního procesu s generálem Aloisem Eliášem

Pavel Večeřa

*I nejkrásnější kráva, je-li děle jalová, se hodí jen pro řezníka.
Z deníku F. J. Prokopa, 1941*

Proces s odvolaným předsedou protektorátní vlády generálem Aloisem Eliášem před Německým lidovým soudním dvorem, který se odehrál 1. října 1941, téměř bezprostředně po instalaci Reinharda Heydricha do funkce zastupujícího říšského protektora, měl za cíl nejen zastrašit váhavé, opatrnícké, nebo dokonce pasivně rezistentní představitele protektorátního establishmentu,¹ ale svou tvrdostí a rychlostí představoval také sdělení *sui generis* pro veškeré české obyvatelstvo Protektorátu Čechy a Morava. Jádrem tohoto sdělení byla výstraha, že nacističtí okupanti nebudou tolerovat žádnou činnost, a to i osobností sebevýše postavených, která by jakkoli oslabovala jejich úsilí o naprosté mocenské ovládnutí „českomoravského prostoru“. Proces měl proto také svou důležitou mediální dimenzi, přičemž na zprostředkování „žádoucích“ a „potřebných“ informací o hlavním líčení proti Aloisu Eliášovi se podíleli i čeští novináři.

„Částečné“ doznání generála Eliáše² přenášel rozhlas, procesu ukončenému hrdelním rozsudkem se věnovaly úvodníky a komentáře českého legálně vychá-

1 Viz TOMÁŠEK, Dušan – KVACEK, Robert: *Generál Alois Eliáš: Jeden český osud*. Praha, Epoque 1996, s. 89 n.

2 Viz *tamtéž*, s. 90–93.

zejícího tisku, v samotné soudní síni byli přítomni dva reportéři, kteří měli přinést čtenářům svých novin „očitě svědectví“. Jedním z nich byl Karel Werner, předválečný zaměstnanec stříbrňáckého koncernu Tempo, muž krajně pravicových názorů již v době první republiky, v éře protektorátu přední kolaborantský žurnalista náležící k „sedmičce novinářských aktivistů“.³ Werner představoval typ ideového kolaboranta, přesvědčeného o finálním úspěchu nacistické politiky, a upřímného stoupence podřízení českého národa „třetí říši“. Od jara 1941 byl šéfredaktorem *Poledního listu* a v letech 1943 až 1945 šéfredaktorem *Večerního Českého slova*; při prosazování kolaborantského aktivismu se angažoval nejen mediálně, ale i politicky,⁴ a byl po válce v roce 1947 odsouzen Národním soudem k trestu smrti a popraven.⁵

Zatímco Karel Werner patří v rámci novinářské kolaborace ke známějším postavám, František Josef Prokop (1901–1973), druhý reportér v procesu s generálem Eliášem, zůstává na okraji pozornosti. Jistě je to dáno nepoměrně méně významnou rolí, již v protektorátním tisku zaujímal. V době, kdy se zmíněný proces konal, si Prokop teprve pracně a vlastně i opožděně získával zájem nacistických úředníků pověřených řízením českého tisku v protektorátu.⁶ K úspěchu mu přitom rozhodou-

3 Takto lze označit výrazně proněmeckou skupinu protektorátních novinářů zformovanou v letech 1940 a 1941, do níž náleželi Václav Crha, Vladimír Krychtaček, Jaroslav Křemen, Karel Lažnovský, Vladimír Ryba, Emanuel Vajtauer a Karel Werner. Vznik a vývoj této skupiny je osvětlen v textech T. Pasáka (PASÁK, Tomáš: *Problematika protektorátního tisku a formování tzv. skupiny aktivistických novinářů na počátku okupace*. In: *Příspěvky k dějinám KSČ*, roč. 11, č. 1 (1967), s. 51–80; TÝŽ: *K problematice české kolaborace a fašismu za druhé světové války*. In: *Příspěvky k dějinám fašismu v Československu a Maďarsku*. Bratislava, Slovenská akadémia vied 1969, s. 129–156). Emanuelu Vajtauerovi se podrobně věnoval B. Čelovský (ČELOVSKÝ, Bořivoj: *Strážce nové Evropy: Prapodivná kariéra novináře Emanuela Vajtauera*. Šenov u Ostravy, Tilia 2002). Někteří z novinářů „aktivistické sedmičky“ se dočkali zpracování v podobě rigorózních, diplomových či bakalářských prací. (Viz např. CEBE, Jan: *Očistné procesy s kolaboranty z řad českých novinářů po roce 1945: Příklad Vladimíra Krychtačka*. Rigorózní práce, obhájená na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze v roce 2005; ŠINDELÁŘ, Konstantin: *Causa protektorátního novináře Václava Crhy před Národním soudem*. Diplomová práce, obhájená na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně v roce 2008.)

4 V lednu 1944 spoluzakládal Českou ligu proti bolševismu.

5 Viz RÖDLING, Jan: *Causa Karla Wernera před Národním soudem*. Bakalářská práce, obhájená na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně v roce 2007.

6 Klíčovým řídicím orgánem byl tiskový odbor kulturněpolitického oddělení Úřadu říšského protektora (ÚŘP). V čele tiskového odboru stál Wolfgang Wolfram von Wolmar, celé kulturněpolitické oddělení řídil Karl Alex von Gregory. O struktuře řízení protektorátního tisku ze strany německých okupačních úřadů viz PASÁK, Tomáš: *Soupis legálních novin, časopisů a úředních věstníků v českých zemích z let 1939–1945*. Praha, Univerzita Karlova 1980, s. 52–55. O náplni „tiskových porad“, které pořádal tiskový odbor kulturněpolitického oddělení ÚŘP ve spolupráci s protektorátním tiskovým odborem předsednictva ministerské rady, viz KONČELÍK, Jakub – CEBE, Jan – KÖPPOVÁ, Barbara: *Řízení tisku v letech 1939–1945: Analýza protektorátních tiskových porad*. In: *Mediální studia*, roč. 2, č. 3 (2007), s. 272–291.

jícím způsobem pomohla neočekávaná smrt samozvaného „apoštola“ novinářské kolaborace Karla Lažnovského, který byl jako šéfredaktor *Českého slova* jeho bezprostředním předchůdcem a určitou dobu i přímým nadřízeným. Lažnovský zemřel 10. října 1941, krátce po Heydrichově příchodu do Prahy, přičemž jeho smrt posloužila nacistům neméně než jeho život, vrcholící strmou žurnalistickou kariérou, k níž tento v zásadě nedovzdělaný samouk dospěl svou horlivou, byť i poněkud svéráznou kolaborací. Lažnovský byl totiž po smrti prezentován jako oběť takzvané chlebičkové aféry,⁷ údajného „vražedného komplotu“ zosnovaného českým odbojem, v jehož pozadí snad měl stát sám Alois Eliáš.⁸

Smrt Karla Lažnovského znamenala rozhodující předěl v dosud nepřilíš úspěšné životní dráze novináře a šachisty⁹ Františka J. Prokopa. Na místo šéfredaktora *Českého slova*, uvolněné Lažnovského smrtí, hledal vedoucí tiskového odboru kulturněpolitického oddělení Úřadu říšského protektora Wolfgang Wolfram von Wolmar vhodného nástupce a jeho volba padla na snaživého, ke kolaboraci ochotného Prokopa. Jedním z prubířských úkolů nového vyvolence okupantů bylo připravit reportáž z procesu s generálem Eliášem.

Cílem tohoto příspěvku je popsat především počátek protektorátní novinářské kariéry Františka J. Prokopa, cestu, jak se tento zprvu spíše nenápadný žurnalista stal jedním z pražských šéfredaktorů denních listů. Text sleduje zlomové okamžiky Prokopovy kariéry ve fázi, kdy se snažil prosadit na poli protektorátní žurnalistiky,

7 Dne 18.9.1941 se ministerský předseda Eliáš uvolil přijmout zmíněnou „sedmičku aktivistických žurnalistů“, kteří v souvislosti s bojkotem protektorátního tisku českým obyvatelstvem, k němuž vyzval domácí odboj v týdnu od 14. do 21.9.1941, požadovali, aby jim protektorátní politická reprezentace poskytla viditelnou a spolehlivou oporu. Na schůzce se však čelní kolaborující novináři žádné přímé a zásadní podpory od premiéra Eliáše nedočkali. Nečekaným výsledkem schůzky byla „propagandisticky široce využitá takzvaná travická nebo chlebičková aféra. Existovalo podezření, že při přijetí u ministerského předsedy byl otráven šéfredaktor Českého slova Lažnovský. A neuskutečnilo se ani připravované přijetí aktivistických žurnalistů u státního prezidenta Háchy 25. září, neboť někteří z nich prý onemocněli chřipkou. 11. října 1941 (správně 10. října – pozn. autora) Lažnovský zemřel a jeho pohřeb, jenž se konal o čtyři dny později, se stal přležitostí k vystupňovaným projevům aktivismu, který měl u Emanuela Moravce a dalších zjevnou a nezastíranou podobu otevřené programové kolaborace.“ (GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Velké dějiny země Koruny české*, sv. XVb: 1938–1945. Praha – Litomyšl, Paseka 2006, s. 35 n.)

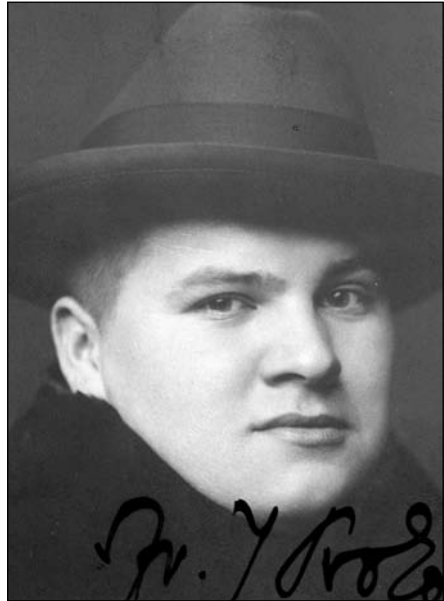
8 „Chlebičkové aféře“ se před nedávnem věnovaly dva texty v časopise *Historie a vojenství*. Zatlímco Jaroslav Čvančara s Janem B. Uhlířem v článku „Chlebičková aféra: Poslední odbojový čin ministerského předsedy Aloise Eliáše“ (roč. 55, č. 4 (2006), s. 37–48) prezentovali smrt Karla Lažnovského a onemocnění dalších novinářů pozvaných na audienci jako promyšlený akt aktivní rezistence za účasti samotného Eliáše, článek Jany Pasákové „Chlebičková aféra: Odbojový čin ministerského předsedy?“ (roč. 57, č. 1 (2008), s. 75–85) tuto hypotézu rozhodně vyvrací.

9 Prokop byl spíše skladatelem šachových úloh než šachovým hráčem, pro zjednodušení ho však zde označuji za šachistu.

a pokouší se též interpretovat příčiny Prokopova vzestupu stejně jako osobní motivy, které jej vedly k tomu, že svou „kariérní strategii“ ztotožnil s novinářskou kolaborací. Vedle toho si stať klade za cíl zhodnotit mediální zpracování procesu s generálem Aloisem Eliášem a objasnit, jaké výsledky si nacisté pověření řízením českého protektorátního tisku slibovali od reportážního „pokrytí“ Eliášova procesu v Petschkově paláci 1. října 1941.

Jestliže Františkem J. Prokopem se historici ani mediologové dosud téměř nezabývali, o dalších dvou hlavních protagonistech této statě toto tvrzení neplatí. O Karlu Wernerovi je možné získat dílčí informace především v souhrnných dílech pojednávajících o protektorátním období, která sepsali například Tomáš Pasák,¹⁰ Detlef Brandes,¹¹ Jan Kuklík společně s Janem Gebhartem¹² a další autoři. Heroickému a současně tragickému životu Aloise

Eliáše se věnují v prvé řadě dvě práce, a sice z pera Tomáše Pasáka¹³ a autorské dvojice Robert Kvaček a Dušan Tomášek.¹⁴ Pasák otiskl dvě podnětné studie již ve druhé polovině šedesátých let v *Československém časopise historickém*¹⁵ a je třeba zde zmínit také jeho práci rozebírající odbojovou činnost pražského primátora Ota-



František Josef Prokop na fotografii z cestovního pasu, vystaveného v roce 1926 (zdroj: Národní archiv, Praha)

10 Viz především PASÁK, Tomáš: *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*. Praha, Práh 1999; TÝŽ: *Pod ochranou říše*. Praha, Práh 1998; TÝŽ: *Soupis legálních novin, časopisů a úředních věstníků v českých zemích z let 1939–1945* (viz pozn. 6).

11 Viz BRANDES, Detlef: *Češi pod německým protektorátem: Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*. Praha, Prostor 1999.

12 Viz především GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Dramatické i všední dny protektorátu*. Praha, Themis 1996; TÍŽ: *Velké dějiny země Koruny české, sv. XVa a XVb: 1938–1945*. Praha – Litomyšl, Paseka 2006.

13 Viz PASÁK, Tomáš: *Generál Alois Eliáš a odboj*. Praha, Melantrich 1991, s. 3–40.

14 Viz TOMÁŠEK, D. – KVAČEK, R.: *Generál Alois Eliáš* (viz pozn. 1).

15 Viz PASÁK, Tomáš: Aktivističtí novináři a postoj generála Eliáše v roce 1941. In: *Československý časopis historický*, roč. 15, č. 2 (1967), s. 173–192; TÝŽ: Prohlášení gen. A. Eliáše před německým soudem v roce 1941 a jeho rozpornost. In: *Tamtéž*, roč. 16, č. 3 (1968), s. 447–458.

kara Klapky,¹⁶ jež souvisela s Eliášovými aktivitami tohoto druhu. Působení Aloise Eliáše včetně jeho odbojové činnosti byl zasvěcen rovněž historický seminář „Generál Alois Eliáš (1890–1942): Voják – diplomat – politik“, který se konal v Praze v březnu 2006. Některé přednesené texty byly otištěny ve sborníku, který vzešel z tohoto vědeckého setkání,¹⁷ není mezi nimi však příspěvek Zdeňka Stodoly „Alois Eliáš, Reinhard Heydrich a tisk“.¹⁸

Z pramenného hlediska tento příspěvek vznikl na základě studia fondu Národního soudu, uloženého v Národním archivu v Praze. V tomto fondu¹⁹ jsou uchovávány písemnosti vztahující se k soudním procesům s osobami obžalovanými před Národním soudem, zřízeným na základě dekretu prezidenta republiky o Národním soudu č. 17/1945 Sb. Autor studie z tohoto fondu využíval především dokumenty k soudnímu procesu s Janem Scheinostem,²⁰ Janem Vrbou²¹ a Františkem Josefem Prokopem (Trestní Národní soud 9/47), soustředěné v kartonech 136–140.

Skromné začátky F. J. Prokopa

Úvodem budiž poznamenáno, že cesta Františka J. Prokopa ke kolaboraci je zajímavá především jako ilustrace životní a profesní dráhy v podstatě apolitického člověka, který vnímal novinářskou činnost hlavně jako nástroj k zajištění vlastní materiální existence. Povolání novináře mu přitom patrně sloužilo jako východisko k alespoň částečné realizaci vlastních životních plánů. Morálně-politickou dimenzi výkonu své profese Prokop marginalizoval.

Prokop se narodil 18. července 1901 v Hořovicích ve středních Čechách v rodině relativně dobře situovaného úředníka.²² Od roku 1919 studoval obor strojního in-

16 TÝŽ: *Zápasy primátora JUDr. O. Klapky*. Praha, Melantrich 1991.

17 Viz LÁNÍK, Jaroslav (ed.): *Generál Alois Eliáš (1890–1942): Voják – diplomat – politik. Příspěvky z vědeckého semináře konaného dne 28. března 2006 v Praze*. Praha, Úřad vlády České republiky – Vojenský historický ústav 2006.

18 Tento konferenční příspěvek patrně nebyl dodán v tištěné podobě, neboť ve sborníku je avizován pouze jako příspěvek přednesený.

19 Tento fond obsahuje a v souhrnné podobě reflektuje důležité materiály i z jiných fondů v těchto záležitostech.

20 O Scheinostovi viz VEČEŘA, Pavel: Jan Scheinost – prominentní katolický novinář před Národním soudem. In: MAREK, Pavel – HANUŠ, Jiří (ed.): *Osobnost v církvi a politice: Čeští a slovenští křesťané ve 20. století*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2006, s. 487–502; BÁRTA, Jiří: *Jan Scheinost – prominentní katolický novinář před Národním soudem*. Diplomová práce, obhájená na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně v roce 2007.

21 O J. Vrbovi viz STRÁNSKÝ, Vojtěch: *Protektorátní novinář Jan Vrba před Národním soudem*. Diplomová práce, obhájená na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně v roce 2010.

22 Jeho otec byl oficiálem na okresním hejtmánství v Praze-Karlíně. Viz *Národní archiv* (dále NA), Praha, fond (f.) Národní soud, TNS (Trestní Národní soud) 9/47, karton (k.) 136, inventární číslo (inv. č.) 1699, výpověď F. J. Prokopa z 9.12.1946.

ženýrství na Českém vysokém učení technickém, souběžně i přírodovědu a práva na Univerzitě Karlově v Praze.²³ V roce 1922 však studií po čtyřech semestrech zanechal „pro finanční obtíže, jež nastaly v rodině následkem otcovy smrti“,²⁴ a poté si musel zvolit způsob, jak zajistit existenci sobě i svým blízkým. V policejním protokolu sepsaném 9. prosince 1946 o této pro něj nelehké době vypověděl: „V roce 1922 byl jsem kondičním odborem vysokoškolských studentů upozorněn na volné místo redaktora v olomouckém časopisu *Pozor*. Jelikož jsem se již jako student zabýval literární činností ... a přispíval povídkami a jinou beletrií do novin, přijal jsem ochotně tuto nabídku.“²⁵

V listu *Pozor* ovšem Prokop vydržel pouze do roku 1923, neboť jej postihl další osudový životní zásah v podobě „plicní choroby, která si vyžadovala zdlouhavé léčení“.²⁶ Pro novinářskou kariéru F. J. Prokopa jsou vůbec charakteristická občasná přerušování pracovní činnosti, jež by mohla vypovídat nejenom o zápase s nemocí, ale také o nechuti, s níž nepochybně talentovaný Prokop žurnalistickou praxi vykonával. Po celou dobu první republiky střídal Prokop zaměstnání v různých listech s více či méně dlouhými obdobími nezaměstnanosti. V letech 1924 a 1925 působil jako noční redaktor v deníku *28. říjen*, v letech 1927 až 1936 pracoval rovněž jako noční redaktor v *Národních listech*, v nichž také vedl šachovou rubriku, později i rubriku filmovou. Krátce byl také vydavatelem a odpovědným redaktorem měsíčníku *Magazín N. L.*, který vycházel v roce 1928 po dobu pouhých šesti měsíců.²⁷ O druhé polovině třicátých let z hlediska své kariéry Prokop před policejním vyšetřovatelem vypověděl: „V rámci restriktivních opatření obdržel jsem v roce 1936 výpověď. V roce 1937 byl jsem angažován firmou Baťa pro její tiskové oddělení ve Zlíně, kde po krátkém působení jsem byl poslán jako vedoucí redaktor hospodářského týdeníku *Groš* do Prahy. V redakci jsem setrval do zániku listu v roce 1938 následkem Mnichova.“²⁸

Prokopovy profesní úspěchy dosažené před okupací se jeví jako nepřilíš významné, což konstatovalo také trestní oznámení vypracované ministerstvem vnitra 18. prosince 1946 a adresované národnímu prokurátorovi při Národním soudu, v němž se přímo praví: „Novinářská činnost Prokopova v letech 1922–1938 se nijak nevyznamenala zvláštními důkazy o jeho novinářských schopnostech. Vyplyvá

23 Viz PROKOP, František Josef: *212 Endspielstudien*. Praha, A. Lapáček 1944, s. 3.

24 *NA*, f. Národní soud, TNS 9/47, k. 136, inv. č. 1699, trestní oznámení na F. J. Prokopa z 18.12.1946.

25 *Tamtéž*, výpověď F. J. Prokopa z 9.12.1946.

26 *Tamtéž*.

27 Viz BLODIGOVÁ, Alexandra – CEBE, Jan – JIRÁK, Jan – KÖPPOVÁ, Barbara – KRYŠPÍNOVÁ, Jitka – ŠÁDOVÁ, Eva: *Slovník odpovědných redaktorů a šéfredaktorů legálního českého denního tisku v letech 1939 až 1945*. Praha, Centrum mediálních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy – Matfyzpress 2007, s. 102.

28 *NA*, f. Národní soud, TNS 9/47, k. 136, inv. č. 1699, výpověď F. J. Prokopa z 9.12.1946.

to jednak ze skutečnosti, že Prokopovi byly vždy svěřovány úkoly technického rázu, jednak ze svědectví býv[alých] šéfredaktorů Národních listů Antonína Pimpera a Vojtěcha Holečka ... kteří ho souhlasně označili jako novináře jen průměrných schopností.⁴²⁹ A přece tento průměrný novinář rozhodně nebyl průměrným člověkem, o jeho talentu svědčí šíře mimoprofesionálních zájmů a aktivit. Literárně nadaný Prokop byl autorem několika nerealizovaných „filmových libret“ a podle svých slov dále spolupracoval na několika filmových námětech (například legionářského filmu *Zborov*).³⁰ Především však byl vynikajícím šachovým odborníkem, jenž se podle svých slov těšil respektu i v zahraničí, a o šachu rovněž hojně publikoval.³¹ Ostatně šachem pak omlouval i svou žurnalistickou kolaboraci, když před Národním soudem vysvětloval, že se obával Wolfganga Wolframa von Wolmara kvůli předválečné dedikaci své šachové publikace Josifu Vissarionoviči Stalinovi.³²

Zdá se, že sám Prokop si připouštěl, že zatímco jeho aktivity na šachových polích mu přinášejí uspokojení a patrně i uznání, výsledky jeho novinářské činnosti nejsou zdaleka tak oslnivé. Ve vyšetřovacím protokolu 9. prosince 1946 uvedl: „Po zániku časopisu *Groš* (na podzim 1938 – pozn. autora) jsem již neměl v úmyslu býti novinářsky činný. Byl jsem všeobecnými poměry, obzvláště politickým vývojem, znechucen a věnoval jsem se v druhé republice a později i po obsazení republiky Němci soukromým pracím.“³³ Těmito „soukromými pracemi“ myslel – nyní již bývalý – redaktor Prokop především publikační činnost věnovanou šachu. Formulaci o politických poměrech, jimiž měl být znechucen, je třeba brát s rezervou, neboť o několik řádků dále v témže odstavci téhož protokolu říká: „Jako bývalý redaktor

29 *Tamtéž*, trestní oznámení na F. J. Prokopa z 18.12.1946.

30 *Tamtéž*, výpověď F. J. Prokopa z 9.12.1946.

31 Většina těchto publikací se objevila až v protektorátním období, jen práce *Československo ve světovém šachu* vyšla již v roce 1935 v Prokopově vlastním nákladu. Patrně v roce 1940 nákladem A. Lapáčka v Praze bylo publikováno *100 samomatů*, *tamtéž* v roce 1943 (resp. 1944) *212 Endspielstudien* (resp. *212 šachových studií*). V roce 1944 se dočkali šachisté dalších Prokopových knížek: *1000 vybraných šachových úloh za posledních 25 let* a *Duras vítězí: Šachové dílo českého velmistra Oldřicha Durasa s jeho slavnými turnajovými partiiemi a šachovými problémy*. Obě knihy vydaly Českomoravské akciové tiskové a vydavatelské podniky. O tom, že F. J. Prokop zůstal šachovým odborníkem a rovněž propagátorem této hry i po druhé světové válce, svědčí jeho kniha z roku 1968, určená dětským zájemcům o šach, s názvem *Kouzlo šachového diagramu*. Jako jistou ironii je možné chápat fakt, že tuto dvojjazyčnou česko-německou publikaci vydal Ústřední dům dětí a mládeže Julia Fučíka u příležitosti 50. výročí založení ČSR v relativně vysokém nákladu pět tisíc výtisků.

32 V krátkém vlastním životopisu sepsaném pro Národní soud Prokop mj. uvedl: „Wolframových hrozeb jsem se bál, protože jsem byl znám v Rusku, dostal jsem uznání od ústavu Fyskultury a práci z šachového oboru jsem věnoval v roce 1938 Stalinovi. Když byli němci (!) hluboko v Rusku, obával jsem se, že tato věc bude prozrazena, a proto jsem nemohl dobře odmítat aktivistické náměty.“ (NA, f. Národní soud, TNS 9/47, k. 136, inv. č. 1699, vlastní životopis F. J. Prokopa.)

33 *Tamtéž*, výpověď F. J. Prokopa z 9.12.1946.

Národních listů jsem samozřejmě i v době národního útisku zaujal protiněmecké stanovisko. Pokud se týče politických událostí v letech 1938–39–40, mohu říci, že jsem se o tyto valně nezajímal.³⁴

O tom, že se Prokop během okupace vrátil k novinářské činnosti, rozhodly převážně finanční důvody. Od roku 1929 žil v manželském svazku s o tři roky mladší Annou Sedláčkovou; třebaže jejich manželství zůstávalo bezdětné, představovalo jistě určitou finanční zátěž. Když ovšem Prokop v roce 1938 opouštěl dráhu novináře s představou, že se k ní již definitivně nevrátí, rozhodně netrpěl nouzí, neboť získal dědictví po strýci, které mu umožnilo dočasně rezignovat na jakýkoli zaměstnanecký poměr.³⁵ Po válce při vyšetřování jeho protektorátní činnosti vyšlo najevo, že má v Živnostenské bance uloženu částku sedm set padesát tisíc korun; většina těchto peněz však pocházela až z protektorátního období, kdy Prokopova žurnalistická kariéra „vrcholila“ kolaborací.³⁶ Po necelých dvou letech od roku 1938 bylo již dědictví po zemřelém strýci pravděpodobně spotřebováno, neboť v létě 1940 Prokop znovu hledal zaměstnání, přičemž jako důvod svého úsilí uvedl právě neutěšenou finanční situaci. Zdá se, že „soukromé práce“ nebyly takovým zdrojem zisku, jaký očekával.

Východisko z nouze: kolaborace

Počátek kolaborační kariéry Františka Josefa Prokopa spadá do léta 1940. Sám Prokop svou tehdejší situaci popsal takto: „V červnu 1940 byl jsem upozorněn sekretariátem Syndikátem (správně Syndikátu – pozn. autora) českých novinářů – tuším, že to byl tajemník Zieris – že vydavatelstvo Melantrich hledá zkušeného redaktora. Použil jsem této informace a navštívil jsem inž. Horáčka, jenž mně nabídl krátkodobé zaměstnání. Použil jsem této nabídky, protože moje finanční prostředky již nedovolily další pokračování v nečinnosti. Hledal jsem sice i jinde zaměstnání, nemohl jsem však dostati místo mně vyhovující. Jelikož zaměstnání novináře mně bylo vzhledem k mé minulosti nejbližší, přijal jsem toto místo.“³⁷ Problém spočíval

34 *Tamtéž*.

35 Prokop k tomu vypověděl: „...mé finanční poměry (v roce 1938 – pozn. autora) byly urovnané a disponoval jsem jednak úsporami, jednak značnou částkou, kterou jsem získal odprodejem dědictví po zemřelém strýci.“ (*Tamtéž*.)

36 V trestním oznámení na Prokopa se o jeho majetkových poměrech píše: „Jeho příjmy se pohybovaly do vypuknutí druhé světové války v mezích pro novináře z povolání obvyklých. Jeho úspory, uložené na vkladních knížkách a běžných účtech u Živnostenské banky v Praze ve výši asi K 750.000-, pocházejí však převážně z doby protektorátu. Nemovitý majetek nevlastní.“ (*Tamtéž*, trestní oznámení na F. J. Prokopa z 18.12.1946.) Sám Prokop udával o svých příjmech v listech, jimiž prošel, tyto údaje: v olomouckém *Pozoru* měl údajně měsíční plat 1500 korun, v *Národních listech* 3500 korun a v týdeníku *Groš* nedlouho před jeho zánikem dostával prý 6000 korun.

37 *Tamtéž*, výpověď F. J. Prokopa z 9.12.1946.

v tom, že získaná pozice výpomocného redaktora v redakci melantrišského raníku *České slovo* byla časově omezena na dobu tří měsíců letních dovolených, a před Prokopem tedy záhy vyvstala otázka možného prodloužení kontraktu.³⁸ Nutno přitom podotknout, že povinnosti výpomocného redaktora měly technický charakter, vedení deníku ani podniku Melantrich nepočítalo s tím, že by Prokop vyvíjel vlastní publicistickou aktivitu.

Ovšem právě v publicistické činnosti, a to již s kolaboračním zaměřením, našel Prokop způsob, jak setrvat v zaměstnaneckém svazku tiskového koncernu Melantrich i po skončení termínované pracovní smlouvy. Poměry v *Českém slovu* po porážce Francie, kdy se v českém tisku obecně rozmáhalo psaní v kolaboračním duchu, charakterizovalo trestní oznámení na Prokopa z 18. prosince 1946, učiněné na základě výpovědí jeho nadřízených, především Jaroslava Simonidese, Bohumila Horáčka a vedoucího zahraničněpolitické rubriky listu Jana Pallauše: „V létě 1940 byla situace v redakci Českého slova taková, že jediným vyhraněným aktivistou byl ... redaktor Lažnovský, jenž redigoval vnitropolitickou rubriku listu a dával jí silně aktivistický ráz. Naproti tomu se spokojila zahraničněpolitická rubrika s reprodukcí a obvyklým zpracováním úředních zpráv. Její vedoucí redaktor Pallauš kategoricky odmítl jakékoliv komentování ve smyslu aktivistickém. V červnu 1940 svolal redaktor dr. Vajtauer, tehdy ředitel zahraničněpolitického zpravodajství denních listů Melantricha, jenž přijal direktivy přímo od vedoucího německé skupiny Tisk při tzv. Úřadu říšského protektora, schůzi a nařídil zahraničněpolitickým redaktorům, aby opatřili úřední zahraniční zprávy vlastními komentáři. Redaktor Pallauš i nyní toto odmítl s výmluvou, že na to nemá čas, když předtím šéfredaktoru dr. Houdkovi prohlásil, že nehodlá psát v intencích Němců, a ponechal vydavatelstvu vyvoditi z toho důsledek.“³⁹

Čeští protektorátní novináři, kteří se snažili zadat si s okupační mocí co nejméně a souběžně chránit své listy před kolaboranty různého stříhu, se totiž v roce 1939 a namnoze ještě i v roce 1940 vyhýbali psaní vlastních příspěvků komentářového charakteru. V tomto smyslu dávali přednost převzatým textům z německých protektorátních nebo říšských novin či z agenturních zdrojů (Česká tisková kancelář, Centropress, Prager Zeitungsdienst).⁴⁰ Především kulturněpolitické oddělení Úřa-

38 Konkrétní formulace v dopisu tajemníka syndikátu Karla F. Zierise Prokopovi ze 13.6.1940 tuto možnost prodloužení pracovní smlouvy naznačovala: „Vážení pane kolego! Nevíme, zdali jste dosud bez zaměstnání či zda jste již nějaké zaměstnání přijal. Měli bychom možnost Vás umístit, prozatím snad jen po dobu dovolených. Žádáme Vás proto, abyste nám laskavě oznámil, zdali byste byl ochoten přijmout novinářské zaměstnání na přechodnou dobu.“ (*Tamtéž*, dopis K. F. Zierise F. J. Prokopovi ze 13.6.1940.)

39 *Tamtéž*, trestní oznámení na F. J. Prokopa z 18.12.1946.

40 Viz VEČEŘA, Pavel: *Obraz Lidových novin, Venkova a Národní práce v období existence Protektorátu Čechy a Morava*. Disertační práce, obhájená na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně v roce 2001, s. 172.

du říšského protektora a jeho tiskový odbor v čele s Wolfgangem Wolframem von Wolmarem jako instituce řídící český protektorátní tisk dávaly však opakovaně najevo, že takový postup je nepřijatelný. Němci měli zájem na tom, aby úvodníky a komentáře v českém protektorátním tisku psali sami čeští novináři, pokud možno renomovaní. To se většinou nezdařilo, a proto se museli spokojit s těmi novináři, kteří k vytváření takových textů byli svolní, případně si opatřit ochotné „mozky a pera“ zvenčí.⁴¹

A právě to byl případ Františka J. Prokopa, jehož lze navzdory tříměsíčnímu pracovnímu záskoku v *Českém slovu* považovat za člověka, který do podniku Melantrich přišel z cizího prostředí. Prokopův zájem byl primárně utilitární, šlo mu o dlouhodobý zaměstnanecký poměr v Melantrichu, který si hodlal opatřit s pomocí německé protekce. „Ačkoliv nebyl nikým o to požadován, začal hned po svém příchodu psát komentáře a vlastní články, z nichž je patrné, že Prokop sledoval cíl zalíbiti se německým tiskovým činitelům a takto si zajistiti svoji jinak vratkou existenci v Melantrichu,“ stálo o tom v již citovaném poválečném trestním oznámení.⁴² Obžalovací spis vypracovaný národním prokurátorem pro Národní soud, před nímž se Prokop měl zodpovídat ze své protektorátní činnosti, toto hodnocení obsažené v trestním oznámení akceptoval a jako důkazy uváděl Prokopovy nevyžádané zahraničněpolitické komentáře uveřejněné v létě 1940 v *Českém slovu*.⁴³ To ale nebyl jediný prohršek: „Obviněný (Prokop – pozn. autora) se však nespokojil komentováním zahraniční situace, nýbrž psal i o vnitropolitických věcech.“ Jako vážný argument svědčící o Prokopově kolaborační aktivitě se v obžalovacím spise uvádí, „že dne 25. července 1940 (správně má být 28. července – pozn. autora), tedy v době, kdy jiní ještě neútočili na prezidenta republiky (Beneše – pozn. autora), ostře na něj zaútočil článkem ‘České loutky pana Churchilla’ a že své aktivistické články proti tehdejšímu zvyku podpisoval plným jménem“.⁴⁴

Poválečnému obvinění, že inkriminované články vznikly z jeho iniciativy, se Prokop bránil poukazem na to, že jejich produkce byla součástí jeho pracovních povinností, což ale odporovalo výpovědím jeho nadřízených a kolegů: „Svědék redaktor Pallauš ... vypověděl, že jako bezprostřední představený Prokopa nedával obviněnému žádné příkazy k psaní těchto článků. Naopak, Prokop se sám nabízel,

41 Viz PASÁK, T.: *Soupis legálních novin, časopisů a úředních věstníků v českých zemích z let 1939–1945*, s. 68 (viz pozn. 6).

42 NA, f. Národní soud, TNS 9/47, k. 136, inv. č. 1699, trestní oznámení na F. J. Prokopa z 18.12.1946.

43 Jednalo se o články Vyřadění Francie (25.6.1940), Roztržesená Anglie (26.6.1940), Vrchol anglické podlosti (5.7.1940), Čin v zájmu Evropy (18.8.1940), W.C. na kolenou (28.8.1940) a Nový triumf Osy (31.8.1940). (*Tamtéž*, TNS 9/47, k. 139, inv. č. 1717, obžalovací spis proti Janu Scheinostovi, Janu Vrbovi a Františku J. Prokopovi z 1.3.1947.)

44 *Tamtéž*.

že bude tyto články a komentáře psáti, což Pallauš samozřejmě nemohl zakázati. Ze svědectví redaktora Humplíka ... vysvítá, že způsob psaní Prokopa vzbudil všeobecný údiv v redakci, protože se o něm vědělo, že nikdy předtím se nevěnoval politické žurnalistice. (...) Redaktoři Českého slova Ledek a Hrnčíř, jakož i svědek inž. Horáček ... protokolárně prohlásili, že byli přesvědčeni, že Prokopovi šlo především o zlepšení vlastní situace. Jako jedinou možnou cestu k tomuto cíli považoval zřejmě Prokop upozorniti na sebe směřodatné činitele německé skupiny TISK, což chtěl patrně docílit i tím, že proti tehdejšímu všeobecnému zvyku redaktorů, kteří byli donucováni psáti aktivistické články, podepsal některé články a komentáře plným jménem.⁴⁴⁵

Prokop si při poválečných výsleších před odpovědnými státními orgány obnoveného Československa uvědomoval, že charakter jeho textů z léta 1940 korespondoval s nastupujícím aktivismem,⁴⁶ a snažil se je vysvětlit různorodým způsobem, kromě zmíněné výmluvy na pracovní povinnosti také vlastní politickou naivitou, profesní nezkušeností, a dokonce i ohledem na tehdejší politiku Sovětského svazu: „Z hlediska novinářského byla to podle mého názoru běžná práce pro redaktora zahraničněpolitické rubriky. Já jsem si tehdy nemyslel, že konám něco mimořádně prospěšného pro říši, zejména když jsem měl možnost pozorovati, že v těchto intencích pracovaly všechny noviny. Co jsem tenkrát napsal, nebylo mým osobním přesvědčením. Psal jsem proto, že jsem k tomu byl určen. Jestliže jsem obsahově snad tlumočil retrospektivně vzato naivní názory, pak mně (*sic*) jistě mýlila tehdejší politická a válečná situace a také postoj sovětského Ruska, které tehdy ještě nebylo ve válečném stavu s Německem, uznávalo samostatné Slovensko. Podotýkám, že

45 *Tamtéž*, k. 136, inv. č. 1699, trestní oznámení na F. J. Prokopa z 18.12.1946.

46 Písemné prameny z fondu Národního soudu v Národním archivu užívají termín „aktivismus“ jako jisté synonymum pro kolaboraci jako takovou. Autor tohoto článku v duchu přístupu Tomáše Pasáka chápe aktivismus jako specifickou formu kolaborace, vyznačující se vskutku aktivním napomáháním okupantovi: „Pro aktivismus je charakteristická právě kombinace aktivního a kreativního momentu. Aktivisté vynalézavě hledali nástroje umožňující účinněji ovládat porobené, iniciativně vnikali do struktur obranných mechanismů okupovaných a zevnitř je narušovali, oslabovali a paralyzovali, zdokonalovali propagandistické prostředky, jež měly zasáhnout vůli ovládaných, ba dokonce se snažili předvídat, takříkajíc odezírat ze rtů, ještě nevyřčená přání okupantů. Horlivě nastolovali témata, jež mohla být v poli zájmu okupační moci, objevovali okupantům dotud uniknuvší ‘problémy’, načež je pilně vytěžovali, se znalostí domácího prostředí ukazovali na prvky latentně rezistentních postojů, na reliktů předokupačních poměrů, na ‘kaverny svobody’ v kontextu každodennosti, odhalovali aspekty, jež jsou nebo by se v budoucnu mohly stát překážkou co nejhladšího fungování okupačních pák a převodů, někteří se neváhali snížit až ke špiclovství a udavačství spočívajícímu v demaskování ‘nepohodlných’.“ (VEČEŘA, Pavel: Ošemetné Scylly a zrádné Charybdy protektorátních novinářů: K projevům pasivní rezistence a kolaborace na stránkách českých tištěných médií za německé okupace (1939–1945). In: *Mediální studia*, roč. 2, č. 3 (2007), s. 252–271, zde s. 268.)

jsem v roce 1940 nebyl rutinovaným novinářem, protože jsem se do té doby věnoval novinářské práci především z hlediska technického, takže jsem musel tehdy mítí dojem, že způsob novinářské práce na mně požadovaný odpovídá novému způsobu novinářské práce pro list v tehdejší době nezbytné, a měl jsem vždy dojem, že to musí být.⁴⁷

Přitěžoval mu zejména výše zmíněný článek „České loutky pana Churchilla“. Prokop se jej ve své výpovědi snažil prezentovat jako „slušný“ svou formou, ba dokonce tvrdil, že se jím chtěl „distancovati od ostatních novinářů, kteří již tenkrát hrubě napadli prezidenta republiky“,⁴⁸ přestože je článek vůči Edvardu Benešovi a jím reprezentovanému československému státnímu zřízení v londýnském exilu ostře útočný a sžíravě výsměšný. Jasně je to patrné z následujícího úryvku: „Politika je tak relativní věc, že se v ní mohou dělat boty všeho druhu. Mnoho jich náš lid zažil a mnoho jich shovívavě odpustil. Jednu věc si však nesmí politik dovolit: být směšný. Čím větší auditorium takové politické směšnosti, tím rychlejší cesta do politického hrobu. Tuto praktickou zkušenost jsme si znova vybavili v mysli před několika dny, když jsme se dověděli, že v Londýně se ‘právě ustavila nová československá vláda’ s pány Masarykem, Slávikem, Šrámkem, Nečasem, Feierabendem a jinými, a že tato ‘nová československá vláda’ konala už také svou ‘první schůzi za předsednictví prezidenta republiky pana Edvarda Beneše’. (...) Tato komedie, sehraná s českými emigranty takřka před okny říšské branné moci někde na londýnském nádraží mezi sbalenými kufry, dala by se odbýt posměchem, jak si za svoji grotesknost zaslouží. (...) V dnešní situaci Anglie je nepochopitelné, že se čeští emigranti za všechny kopance mohli propůjčiti k tak trapné a směšné úloze. Snad si tím zlepšili osobní poměry, ale vlastnímu národu svým směšným činem naprosto neposloužili! (...) Buďte si směšni, jak chcete, ale jakým právem urážíte skutečné politické vedení národa v Praze?“⁴⁹

Výsledkem Prokopových publicistických aktivit s poměrně výraznými kolaboračními rysy bylo, že se přes odpor vedení Melantrichu, jež se obávalo jeho aktivistického potenciálu, stal definitivně zaměstnancem bývalého národněsocialistického tiskového podniku, třebaže nikoli v Praze, jak by si přál, nýbrž v Ostravě. Jak k tomu došlo, se dovídáme z některých výpovědí učiněných po válce v souvislosti s připravovaným procesem proti Prokopovi před Národním soudem.

Podle Karla F. Zierise, po roce 1945 vysoce postaveného úředníka ministerstva informací, „před uplynutím 3měsíční lhůty přišel obz[alovaný] Prokop ke mně a říkal, že má býti z Melantricha propuštěn. Já na to odpověděl, že byl přijat na 3 měsíce a že jistě ing. Horáček mu to řekl. Prokop to popřel a řekl, že bude žádat Wolframa [von Wolmara], aby zařídil, aby v redakci zůstal. Někdo z Melantrichu,

47 NA, f. Národní soud, TNS 9/47, k. 136, inv. č. 1699, výpověď F. J. Prokopa z 10.12.1946.

48 *Tamtéž*.

49 PROKOP, F. J.: České loutky pana Churchilla. In: *Nedělní České slovo* (28.7.1940), s. 1 n.



Wolfgang Wolfram von Wolmar (1910–1987) v uniformě SS-hauptsturmführera, do října 1943 jako vedoucí tiskového odboru kulturněpolitického oddělení Úřadu říšského protektora byl skutečným vládcem nad českým tiskem (foto z publikace Bořivoje Čelovského Strážce nové Evropy: Prapodivná kariéra novináře Emanuela Vajtauera. Šenov u Ostravy, Tilia 2002)

buď Horáček nebo Simonides, mi osobně sdělovali, že dostali příkaz z tiskového odboru, aby Prokopa jmenovali šéfredaktorem do Moravské Ostravy.⁵⁰ V prohlášení pro ministerstvo vnitra z 2. prosince 1946 popsal Zieris Prokopův postup ještě jasněji, když konstatoval, že Prokop „sám oznámil ve Svazu novinářů (správně má být Národním svazem novinářů – pozn. autora), že jedině na zákrok p. Wolframa v. Wolmara nebyl z ‘Českého slova’ propuštěn, a vytýkal to Svazu novinářů (viz výše – pozn. autora), že se o něho nestaral, a nebyti p. W. v. Wolmara, že by byl opět nezaměstnaný.“⁵¹ Kdy tento výrok Prokop pronesl, si ovšem již Zieris, jak uvedl ve své výpovědi před Národním soudem v roli svědka, nevzpomněl.⁵²

Do celé věci pak vnesly světlo především výpovědi Jaroslava Křemena,⁵³ jednoho z čelných novinářských kolaborantů a také člena pověstné „aktivistické sedmičky“, a bývalého generálního ředitele celého podniku Melantrich Jaroslava Šaldy. Jejich svědectví podrobně shrnuje trestní oznámení na Prokopa z 18. prosince 1946: „Z výpovědi dr. Křemena ... vysvítá, že vrchní ředitel Melantrichu (J. Šalda – pozn. autora) usiloval o odstranění Prokopa a že smlouva s ním neměla být prodloužena za žádných okolností. Tato snaha byla ... odůvodněna tím, že aktivistický ráz Prokopových článků vzbudil nelibost ředitelství, které se obávalo zesílení aktivistického charakteru denních listů Melantricha. Prokop se však proti propuštění vehementně bránil a docílil, že tiskový odbor předsednictva

50 NA, f. Národní soud, TNS 9/47 k. 140, inv. č. 1732, hlavní přelíčení – svědectví K. F. Zierise.

51 *Tamtéž*, TNS 9/47, k. 136, inv. č. 1699, prohlášení K. F. Zierise pro ministerstvo vnitra z 2.12.1946.

52 *Tamtéž*, k. 140, inv. č. 1732, hlavní přelíčení – svědectví K. F. Zierise.

53 Jaroslav Křemen v této době fakticky zastával funkci šéfredaktora melantrišského *Telegrafu* a souběžně i vedoucího politické redakce listu *A-Zet*, dalšího titulu tiskového koncernu Melantrich (viz BLODIGOVÁ, A. ad.: *Slovník odpovědných redaktorů a šéfredaktorů legálního českého denního tisku v letech 1939 až 1945*, s. 70 n. – viz pozn. 27).

ministerské rady, směrodatný a bezprostřední dozorčí úřad ve věcech tiskových, dal vydavatelstvu příslušný pokyn k dalšímu zaměstnání Prokopa. Personální záležitosti v oboru tiskovém tehdy zpracovával zemřelý vrch[ní] odborový rada dr. Hofman. Nebylo proto lze zjistiti, jakým způsobem byl tiskový odbor k intervenci ve prospěch Prokopa donucen. Možno však pokládati za vyloučeno, že tiskový odbor, jmenovitě dr. Hofman, jehož protiríšská činnost byla příčinou jeho smrti, by jednal z vlastního popudu. Ačkoliv Prokop toto popírá, nutno míti za to, že Prokop se obrátil buď přímo na Wolmara nebo na Gregoryho, tehdejšího vedoucího kulturněpolitického oddělení úřadu tzv. říšského protektora. Tomu nasvědčuje též také okolnost, že Wolmar byv dr. Křemenem z příkazu generálního ředitele Melantricha Šaldy o důvodech propuštění Prokopa informován, se vyjádřil v tom smyslu, že žádal o opětné přijetí Prokopa z vyššího příkazu. Že šlo v daném případě o nařízení tiskového odboru inspirované Němci, jest zřejmo také z toho, že generální ředitel Šalda se všemožně proti tomu bránil, dokonce tento případ vzal za záminku nabídnouti svoji rezignaci, a posléze musel ustoupiti. Prokop byl tehdy takřkajíc tuctovým novinářem, a nebýt zvláštního zájmu Němců, nerozrostla [by se] otázka opětného přijetí Prokopa do takových rozměrů. (...) Ihned po příchodu do redakce Českého slova navázal Prokop přátelské styky s redaktorem Lažnovským a ostatními aktivistickými redaktory, dr. Vajtauerem a Bartošem, a není vyloučeno, že Prokop intervencí jednoho z nich docílil německý zákrok ve svůj prospěch.⁵⁴

Ostravské intermezzo

Na přelomu září a října 1940 se tedy Prokop ocitl v tehdejší Moravské Ostravě. V tamním *Českém slovu* působil nejprve jako politický redaktor, který *de facto* vede celou redakci, a od začátku roku 1941 jako šéfredaktor s měsíčním příjmem osm tisíc protektorátních korun.⁵⁵ I podle Prokopa bylo ostravské *České slovo* v této době v podstatě hlavičkovým listem mateřského deníku, který samostatnou zpravodajskou aktivitu vykonával pouze na lokální úrovni, zatímco ostatní zpravodajství a komentáře přicházely z pražského ústředí.⁵⁶

Záhy po svém příchodu do Moravské Ostravy začal Prokop charakter listu měnit. Nejenže sám psal kolaborantské články, ale nutil k tomu i své podřízené, kteří byli v pozici takzvaných nepolitických redaktorů. Podle jejich výpovědí⁵⁷ se přitom vůči nim choval „povýšeně a nešetřil výhrůžkami“.⁵⁸ V případě, že neuposlechli, Prokop

54 NA, f. Národní soud, TNS 9/47, k. 136, inv. č. 1699, trestní oznámení na F. J. Prokopa z 18.12.1946.

55 Viz *tamtéž*.

56 *Tamtéž*, k. 136, inv. č. 1699, výpověď F. J. Prokopa z 10.12.1946.

57 Jednalo se o výpovědi Josefa Skoumala, Františka Bergmana, Karla Niessnera, Vratislava Bejčka, Zdeňka Dvořáčka, Jaroslava Fryčera a Jaroslava Veselého.

58 *Tamtéž*, trestní oznámení na F. J. Prokopa z 18.12.1946.

dokonce prý měnil vyznění jejich textů v proněmeckém smyslu. Ostravské *České slovo* se tak podle nich kvůli Prokopovi změnilo z deníku, který dosud odpovídal „aktivistickým záměrům jen v míře nejnütnější, v list s vyhraněným aktivistickým směrem“.⁵⁹

Prokop po válce popíral, že by podřízeným vyhrožoval, připouštěl ovšem, že na ně vykonával „přátelský“ nátlak, jehož cílem byla prý ochrana listu i jich samotných: „Po mém příchodu do Ostravy jsem se dostal do úředního styku se šéfem tamní německé vojenské cenzury. (...) Tento mne upozornil, že redakce *Českého slova* v Ostravě jest pozorována z mnoha stran a že má z hlediska německého špatnou pověst, přičemž poukázal na to, že již dva redaktori byli zatčeni nebo internováni. Vybídl mne v zájmu redakce, abych jednak sám byl opatrný, jednak abych varoval členy redakce. Tato výzva k opatrnosti se týkala různých německých složek Bezpečnostní služby. Toto upozornění bylo mně důvodem, abych přátelským způsobem upozornil redakci, že by bylo záhodno, kdyby každý ve svém oboru občas něco napsal, co by vyhovovalo příslušným tiskovým úřadům, jmenovitě odbočce Ústředí tiskové dozorcí služby. Redaktori vyhovovali a občas napsali takové články. Popírám, že bych byl výhrůžkami donucoval redaktory nebo že bych předělával tyto články ve smyslu Němcům příznivějším.“⁶⁰ I k dalším obviněním ze strany svých podřízených se Prokop stavěl odmítavě; patřilo k nim například tvrzení Josefa Skoumala, že mu bránil v odchodu z redakce, s jejíž novou orientací Skoumal nesouhlasil, nebo svědectví Zdeňka Dvořáčka, podle nějž v politické přednášce pro členy redakce ostouzel Sovětský svaz. Zvláště ostře Prokop odmítl, že by nabádal své kolegy k tomu, aby mu podávali zprávy o osobách vystupujících nepřátelsky vůči říši.⁶¹ Takové obvinění z denunciací pro něho mohlo mít už závažné následky.

Proměnu *Českého slova* v kolaboračním duchu Prokop nepopíral, vysvětloval ji však konkurenčním bojem ostravských denních listů a potažmo ekonomickým zájmem mateřského vydavatelství Melantrich. Podle něj „redaktori ostatních aktivistických listů vycházejících v Ostravě, popřípadě vůbec na Moravě, poukazovali na to, že ostravské *České slovo* není vlastně samostatným listem, poněvadž přetiskuje jen materiál pražské redakce. Jak mně bylo později redaktorem Lažnovským naznačeno, ohrožoval tento stav prosperitu vydavatelstva, a dokonce i samotnou redakci v Ostravě. Mám dojem, že tenkrát hlavně Kožíšek, šefredaktor Moravské orlice, měl obzvláštní zájem ... aby list byl zastaven a čtenářská obec převedena na Moravskou orlici. Mým odchodem do Ostravy mělo být čeleno tomuto nebezpečí, a to v té formě, že jsem materiál získaný na tiskových konferencích v Praze samostatně přepracovával pro ostravské *České slovo*.“⁶² Prokop ovšem přiznával, že žádné speciální směrnice od vedení firmy v této věci neobdržel.

59 *Tamtéž*.

60 *Tamtéž*, výpověď F. J. Prokopa z 10.12.1946.

61 *Tamtéž*.

62 *Tamtéž*.

Po válce se Prokop nemohl vyhnout ani otázkám po vlastní publicistické činnosti v ostravském *Českém slovu*. Hájl se obligátním způsobem řady kolaborantů, jejichž činnost oscilovala mezi proněmeckým konformismem a aktivismem.⁶³ Argumentoval, že psal pouze dle instrukcí, jež přicházely z center řídicích tisk, jak od orgánů protektorátních, tak především okupačních. Odvolával se přitom na pravidelné „tiskové konference“⁶⁴ konané v Praze pod záštitou tiskového odboru prezidia ministerské rady a tiskového odboru kulturněpolitického oddělení Úřadu říšského protektora a zdůrazňoval, že své články v tom směru „neobohatil“ žádnou původní myšlenkou. Smysl své novinářské činnosti vysvětloval zejména potřebou „býti prospěšný podniku, udržovati hladký chod redakce“ a zodpovídat za „existenci svých podřízených“.⁶⁵ Že by svou publicistickou činností negativně morálně-politicky ovlivňoval čtenáře, si nepřipouštěl: „Nepovažoval jsem za možné, že by mé články měly zhoubný vliv na národ,“ vypověděl 10. prosince 1946. „Ostatně jsem se domníval, že mé články zůstaly úplně bez vlivu na obyvatelstvo, a sám jsem se přesvědčoval o tom, že skoro nikdo nevěřil tomu, co se v novinách psalo, a soudil jsem takto podle sebe.“⁶⁶

Proces s generálem Eliášem

Ačkoliv Prokop nejspíše k 1. říjnu 1940 získal stálé zaměstnání v tiskovém podniku Melantrich, přesto zůstával nespokojen. Usiloval totiž o přesun z detašovaného pracoviště, tedy z redakce v Moravské Ostravě, do některé z redakcí Melantrichu v jeho domovské Praze, v níž měl i nadále trvalé bydliště společně s manželkou. V březnu 1941 měl snad být jmenován šéfredaktorem dalšího z melantrišských deníků, *A-Zet*, šéf tiskového odboru prezidia ministerské rady František Hofman,⁶⁷ jenž pak byl v květnu 1941 zatčen gestapem a o rok později umučen v koncentračním táboře Osvětim, tomu však stačil zabránit.⁶⁸

Prokop se svého cíle dočkal téměř přesně po ročním pracovním pobytu v Ostravě. Svůj odchod do Prahy vylíčil v zaprotokolované výpovědi z 12. prosince 1946:

63 Viz VEČEŘA, P.: *Ošemetné Scylly a zrádné Charybdy protektorátních novinářů*, s. 265–269 (viz pozn. 46).

64 Viz PASÁK, T.: *Soupis legálních novin, časopisů a úředních věstníků v českých zemích z let 1939–1945*, s. 53 n. (viz pozn. 6).

65 NA, f. Národní soud, TNS 9/47, k. 136, inv. č. 1699, výpověď F. J. Prokopa z 10.12.1946.

66 *Tamtéž*.

67 František Hofman ve funkci vedoucího tiskového odboru prezidia ministerské rady zprostředkovával styk mezi protektorátní vládou a tiskem. Tiskový odbor zasílal jednotlivým redakcím písemné pokyny, jak postupovat při uveřejňování potřebných informací, na co klást důraz a čeho se naopak vyvarovat. Povinností jeho vedoucího bylo také organizovat tzv. tiskové konference, tedy schůzky, na nichž úředníci skupiny Tisk Úřadu říšského protektora a tiskového odboru instruovali české novináře protektorátních tištěných médií.

68 Viz *tamtéž*, trestní oznámení na F. J. Prokopa z 18.12.1946.

„Koncem září 1941 jsem se dozvěděl na obvyklé tiskové konferenci v Praze, že Lažnovský onemocněl záhadným způsobem a zároveň s ním redaktoři dr. Vajtauer, dr. Křemen, Krychtálek. Po ukončení této tiskové konference vzal mne na chodbě Wolmar stranou a nařídil mně, abych zůstal v Praze a převzal na přechodnou dobu vedení redakce pražského *Českého slova*. Poukázal jsem na to, že snad nejsem pro tento úkol dosti schopný, avšak Wolmar tuto námitku neuznal a opětně podotkl, že musím zůstat v redakci, až se vše vysvětlí. Měl zřejmě na mysli případ Lažnovského a tím zaviněný chaos v českém tisku.“⁶⁹ Na samém konci září 1941 tak před Prokopem vyvstal úkol řídit jak redakci ostravského *Českého slova*, tak redakci raního *Českého slova* v Praze.

V dané chvíli se František J. Prokop – téměř by se chtělo říci zásahem osudu – stal pro Němce řídicí český protektorátní tisk velmi důležitou osobou, neboť v nejvýznamnějším novinovém vydavatelství českých zemí, v Melantrichu, během takzvané chlebičkové aféry onemocněli tři klíčoví kolaborantští novináři – Karel Lažnovský, řídicí *České slovo*, Emanuel Vajtauer, šéfredaktor komerčně velmi úspěšného *Večerního Českého slova*, i Jaroslav Křemen, jenž vedl deník *A-Zet*, stojící poněkud ve stínu předchozích titulů. Prokop, který signalizoval ochotu ke spolupráci s okupanty již během svého přechodného zaměstnání v *Českém slově* v létě 1940 a svou kolaborační iniciativu potvrdil za svého ročního působení v Moravské Ostravě, se nyní jevil jako vhodný náhradník. Svou novou funkci začal vykonávat v přelomové době podzimu 1941, kdy se vlády nad Protektorátem Čechy a Morava ujal jako zastupující říšského protektora Reinhard Heydrich, jenž se okamžitě uvedl vyhlášením částečného stanového práva, zahajujícího represe takzvané první heydrichiády.⁷⁰

Prokop nastoupil do raního *Českého slova* téměř symbolicky na svátek sv. Václava, 28. září 1941, nejprve ovšem v pozici prozatímního šéfredaktora. Jedním z prvních úkolů, jimiž byl pověřen, bylo vypracovat reportáž z procesu s Aloisem Eliášem, právě zatčeným protektorátním expremiérem. O Eliášově napojení na odbojovou činnost věděla příslušná okupační místa již více než rok, zasáhla však až tehdy, když to považovala za vhodné, v podstatě tváří v tvář možnosti Eliášovy rezignace, která by znamenala demonstraci protiněmeckého postoje.⁷¹ Eliáš byl

69 *Tamtéž*, výpověď F. J. Prokopa z 12.12.1946.

70 Civilní výjimečný stav byl vyhlášen 28.9.1941 v poledne v okresech pražského, brněnského, moravskoostravského, olomouckého, kladenského a královéhradeckého oberlandrátu, 1. října byl výjimečný stav rozšířen na politické okresy Hodonín, Uherské Hradiště a Uherský Brod (viz BRANDES, D.: *Češi pod německým protektorátem*, s. 251–254 – viz pozn. 11).

71 „...vhodný čas k jeho zatčení nastal podle Berlína i Prahy tehdy, když se SD dozvěděl, že Eliáš 'několik dní před svým zatčením' přijal vyslance prezidenta Beneše ... Bořka-Dohalského, který mu opět doručil pokyn, podle něhož neměl Eliáš spolupracovat s Německem, nýbrž při vhodné příležitosti odstoupit. Skutečnost, že Bořek-Dohalský byl zatčen a vypovídal o svých kontaktech s Eliášem a Háchou, vyplývá z Heydrichovy výzvy Háchovi, aby se k výpovědím Bořka-Dohalského vyjádřil.“ (*Tamtéž*, s. 256.)



Předseda protektorátní vlády generál Alois Eliáš (1890–1942) na oficiální fotografii (foto z publikace Bořivoje Čelovského Strážce nové Evropy)

zatčen 28. září 1941 a před soud postaven o několik dní později, 1. října 1941. Přípravě justičního aktu věnoval Heydrich velkou pozornost, neboť „sestavil v podstatě sám scénář procesu, upravil i Eliášovo prohlášení a vybral také aktéry soudu. Z politických důvodů proces neproběhl před stanným soudem, nýbrž před lidovým soudním dvorem, aby získal punc ‘regulérnosti’.“⁷² Přelíčení za předsednictví proslulého Otto Geорга Thieracka, prezidenta této soudní instituce, trvalo pouhé čtyři hodiny. Po jeho skončení byl Eliáš odsouzen k trestu smrti na základě obžaloby z kontaktů s odbojem, o nichž neinformoval okupační orgány.⁷³ Vykonání rozsudku však bylo odloženo, pod kulkami popravčí čtyř padl statečný generál až během druhé heydrichiády 19. června 1942.

Prokopovo angažmá v soukolí této pochmurné justiční frašky bylo samozřejmě pouze okrajové, mělo však svou logiku. Jistě je potvrzením důvěry, kterou šéf tiskového odboru kulturněpolitického oddělení Úřadu říšského protektora Wolfgang

72 GEBHART, J. – KUKLÍK, J.: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. XVb, s. 49 (viz pozn. 7).

73 BRANDES, D.: *Češi pod německým protektorátem*, s. 256.

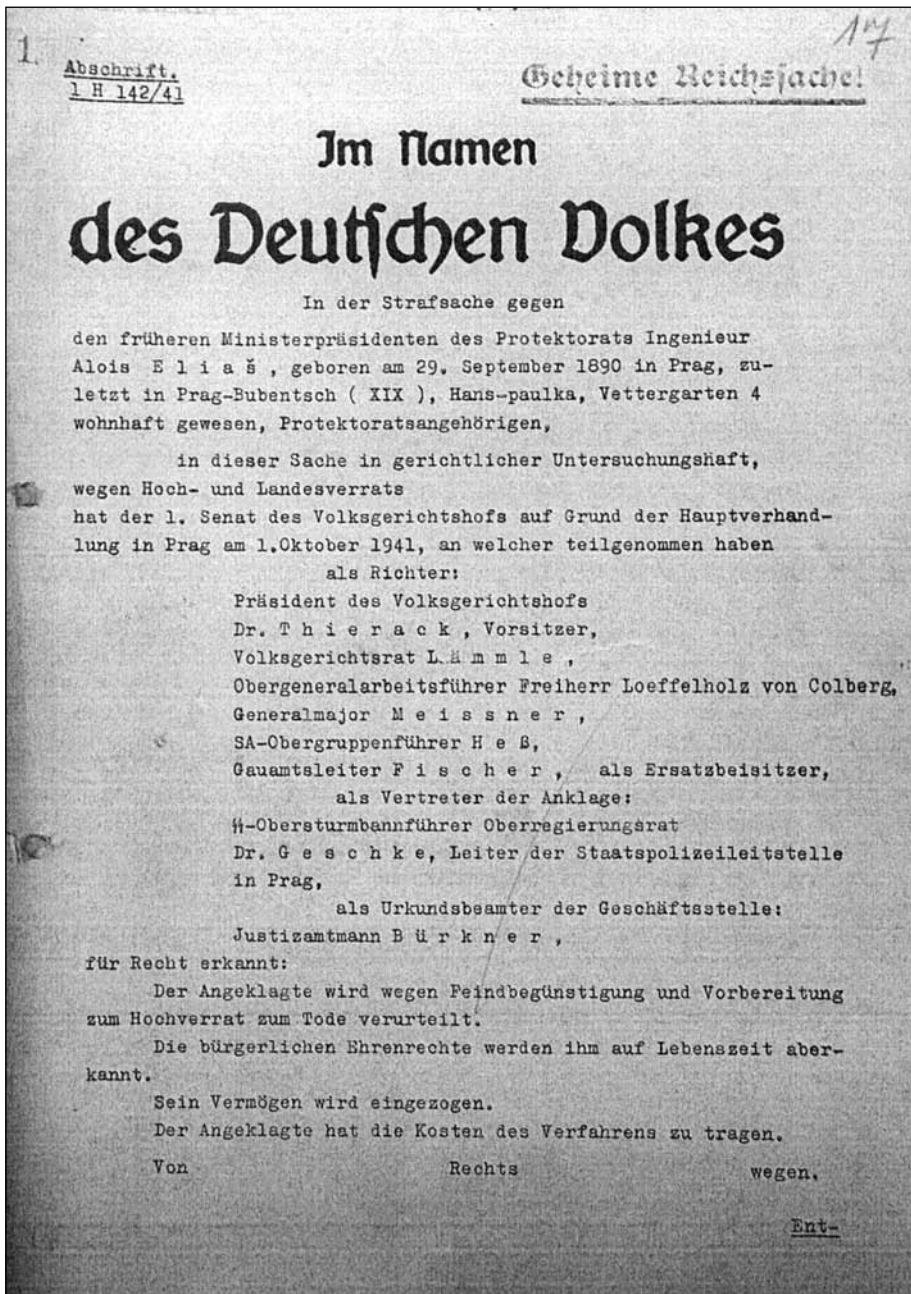
Wolfram von Wolmar choval k Prokopovi, stejně jako ke druhému vybranému reportérovi Karlu Wernerovi.⁷⁴ Určité okolnosti, za nichž se oba novináři procesu zúčastnili, však svědčí o improvizaci v přípravě na mediální zužitkování této události.

František Josef Prokop o pohnutém 1. říjnu 1941 o více než pět let později vypověděl: „Dva nebo tři dny po mém příchodu do redakce Českého slova byl jsem telefonicky v noci vyzván, abych se dostavil druhého dne v 8 hodin ráno do kanceláře Wolmara. Na dotaz, oč se jedná, bylo mi řečeno, že jde o úřední záležitost. Druhého dne ráno jsem se dostavil, jak mně bylo přikázáno, a byl jsem uveden do předsíně Wolmara, kde již čekal redaktor Werner z Poledního listu. Krátce poté jsme byli voláni k Wolmarovi, jenž byl v uniformě. Wolmar nám sdělil, že téhož dne ráno se má konati proces s inž. Eliášem a že redaktor Werner a já půjdeme s ním, protože si přeje, abychom byli přítomni jako zástupci českého tisku. Werner se dotazoval, zda se bude o tomto procesu referovati, načež Wolmar prohlásil, že nikoliv. Werner se pak ptal ještě, zda si může přesto dělati nějaké poznámky, což Wolmar povolil s poznámkou, aby to dělal opatrně a pod stolem. Odebrali jsme se pěšky do Pečkova paláce. Wolmar nás uvedl do bankovní haly, která byla zařízena jako soudní síň. Wolmar umístil nás v levém rohu haly u stolu, který byl skryt za sloupem. K nám se později přidal šéfredaktor časopisu *Der Neue Tag Wannemacher*. Krátce po našem příchodu byl přiveden inž. Eliáš a zahájen proces. Seděl jsem po celou dobu procesu u toho stolu a pozoroval jsem líčení, které působilo na mne hluboce tísnivě. Jelikož ovládám německy, mohl jsem sledovati celý průběh líčení. Poznámky jsem si však nedělal, protože jsem nepředpokládal, že se bude o tomto procesu referovat. Průběh procesu byl klidný a nedošlo k žádnému vzrušujícímu výstupu, pokud se pamatuji. Líčení skončilo v odpoledních hodinách. Asi o 5. hod. byla svolána tisková konference šéfredaktorů pražského denního tisku. Wolmar přečetl již připravenou úřední zprávu o průběhu procesu, ve které na konci bylo poznamenáno, že líčení se zúčastnili také dva členové českého tisku, kteří budou o tom podrobně referovat. Toto oznámení působilo na přítomné šéfredaktory drtivě, protože nikomu nebylo nic známo o tom, že Eliáš byl za tak krátkou dobu po svém zatčení postaven před soud. Já jsem byl pak překvapen tím, že jsem měl o tom referovati, ačkoliv předtím nám bylo řečeno, že se o tom referát nebude psát. Wolmar pak vyzval Wenera, aby ústně referoval šéfredaktorům o svém dojmu, což Werner učinil. Pak se obrátil Werner s touto výzvou na mne, načež jsem prohlásil, že nemám, co bych k tomu řekl.“⁷⁵

Z Prokopova líčení se zdá, že von Wolmar zpočátku, dokonce ještě ani během procesu, nepočítal s tím, že by čeští novináři přítomní hlavnímu líčení o něm psali reportáže ve svých listech. Je ale také možné, že se německý vládce nad protektorát-

74 Viz NA, f. Národní soud, TNS 9/47, k. 136, inv. č. 1699, trestní oznámení na F. J. Prokopa z 18.12.1946.

75 *Tamtéž*, výpověď F. J. Prokopa z 12.12.1946.



Rozsudek, jímž byl generál Alois Eliáš 1. října 1941 odsouzen 1. senátem německého Lidového soudu k trestu smrti za napomáhání nepřátelskému jednání a přípravu vlastizrady. Popraven byl za hejdrichiády 19. června 1942 (zdroj: Národní archiv, Praha)

ním tiskem uchýlil k „nordické lsti“, která měla překazit, aby se vybraní čeští žurnalisté zpěchovali účastnit se procesu. Byl jistě rozdíl mezi pasivní účastí na přelíčení se souzeným protektorátním premiérem a víceméně aktivním koncipováním reportáže z takového soudního jednání. Chování opatrnějšího Prokopa, pohybujícího se na pomezí konformistické a aktivistické kolaborace, to jistě mohlo ovlivnit; horlivý Werner, který byl v podstatě ideovým kolaborantem, by takové zábrany nejspíš neměl.

Ze zaprotokolované výpovědi Karla Wenera z konce srpna 1946 vysvítají mnohé detaily, které dokreslují, ba mění obraz inscenované medializace Eliášova procesu. Wernerova výpověď tvoří poměrně rozsáhlý a podrobný korpus, mnohem obsažnější, než jak o celé věci referoval vyšetřovatelům Prokop, a obě výpovědi vybízejí ke konfrontaci. Předně Werner zpochybnil Prokopovo tvrzení, že si poznámky z procesu dělal tajně; podle Wenera si je mohl pořizovat otevřeně, byť z jeho slov není jasné, zda toho využil.⁷⁶ Prokopova verze zase vyznívá tak, že Werner si tyto poznámky dělal z vlastní iniciativy; netřeba snad zdůrazňovat, že tímto tvrzením se Prokop snažil zesílit dojem Wernerovy viny oproti své vlastní.

Podstatnější je, jaký záměr sledoval von Wolmar medializací soudního procesu s Eliášem, která vedle přínosu pro německou okupační politiku v sobě skrývala i potenciální nebezpečí. I o tom si lze udělat představu z Wernerova svědectví: „Po rozsudku odvedl Wolfram mě a kolegu Prokopa opět do své kanceláře do Beethovenovy ulice, kde si nás nejprve posadil a měl k nám obšírný výklad o tom, jak si přeje, aby byl referát o procesu zpracován. Zdůraznil, že mu záleží nejvíc na tom, aby Eliáš nebyl v referátu glorifikován. Toto slovo několikrát opakoval a výslovně se tázal: ‘Wissen Sie, was heisst es glorifizieren, verstehen Sie das Wort gut?’⁷⁷ Kromě toho záleželo mu velmi na tom, abychom v referátu zdůraznili konfrontaci Eliáše s Klapkou a to, jak tato konfrontace byla trapná. Žádal také, abychom vyzvedli Eliášovy majetkové poměry.“⁷⁸ V kanceláři von Wolmara na tehdejší Beethovenově ulici pak Werner vypracoval o procesu s Eliášem referát, který byl okamžitě překládán do němčiny. O jeho případném otištění však podle Wernerových slov nejspíše nemohl směřodatně rozhodnout ani sám von Wolmar, nýbrž někdo z jeho nadřízených, možná Karl Alex von Gregory, šéf kulturněpolitického oddělení Úřadu říšského protektora.⁷⁹ Tato okolnost by mohla nasvědčovat verzi, že

76 Werner vypověděl: „Po levé straně za sloupy na poměrně nenápadném místě u velikého stolu bylo vykázáno místo Wolframovi a nám dvěma (Wernerovi a Prokopovi – pozn. autora). Seděli jsme u tohoto velikého stolu sami tři. Měli jsme s sebou papír a tužky a mohli jsme si dělat poznámky, které nebyly nijak kontrolovány. Pokud jsem stačil, tak jsem stenografoval (ovšem česky, překládaje rychle v duchu přednášené, poněvadž německý těsnopis neovládám).“ (*Tamtéž*, TNS 8/47, k. 122, inv. č. 1649, výpověď K. Wenera z 29.8.1946.)

77 „Víte, co to znamená glorifikovat, rozumíte tomu slovu dobře?“

78 *Tamtéž*.

79 Werner si na celou situaci vzpomínal detailně: „Wolfram mi neřekl ani slovo posudku o tomto referátě, z čehož jsem měl dojem, že o jeho otištění nemůže rozhodnouti on sám, nýbrž se ... patrně půjde poradit ještě na jiná vůdčí místa.“ (*Tamtéž*.)

příslušné německé okupační orgány skutečně s výraznější medializací Eliášova procesu váhaly a rozhodovaly se takřkajíc na poslední chvíli. Mluvil by pro to i fakt, že samotná příprava Eliášova procesu před Německým lidovým soudním dvorem probíhala hekticky a improvizovaně. Během procesu se také ještě neobjevila obvinění na Eliášovu adresu ohledně „chlebičkové aféry“.

Článek, který Werner vypracoval, byl podroben následným úpravám, z nichž lze dobře pochopit, jaká úskalí měla medializace Eliášova procesu z hlediska okupačních orgánů. Na druhý den po procesu, 2. října 1941, měl Werner navštívit von Wolmara, aby byl seznámen s těmito úpravami. Při výslechu tvrdil, že jeho text „byl podstatně seškrtán“, prý „na dobrou polovičku“. „Pokud si mohu po pěti letech vzpomenout, týkaly se škrty zejména pasáže o vojenském spiknutí gen[erála] Bílého, o tajných vysílačkách, o organizaci důstojnických štábů a o účasti Sokola. Wolfram mi tyto škrty odůvodnil tím, že jde prý o choulostivé vojenské věci, že musíme uvážit, že se naše noviny dostanou oklikami do rukou nepříteli, a že nesmíme poskytovat takto nepříteli důležité informace, které by mu mohly prospěti. Kromě toho týkaly se škrty do jisté míry Eliášova postoje. Vzpomínám si například, že jsem na jednom místě uvedl, že Eliáš se choval statečně, což mi Wolfram zvláště vytkl, a slovo statečně bylo nahrazeno slovem klidně. Také byla škrtnuta slova, že Eliáš přijal rozsudek ‘jako voják’. Škrtnuty byly také podrobnosti o tom, že Feierabend a Nečas byli provedeni přes slovenskou hranici v lokomotivě jako topiči, což mi Wolfram odůvodnil tím, že by se tím dával návod jiným uprchlíkům, jak to mají udělat. Když jsem chtěl slovo ‘statečně’ nahradit slovy ‘s důstojným klidem a postojem vojáka’, opakoval mi Wolfram opět: ‘Verstehen Sie, was heisst es glorifizieren?’ Podrobnosti konfrontace s Klapkou byly poněkud proškrtány, tak aby konfrontace vypadala ještě trapněji, než jak jsem to původně napsal. Eliášova obhajoba, že jako Čech nemohl udávat Čechy, byla zmírněna.“⁸⁰

Z obšírného Wernerova výkladu vcelku zřetelně plyne, že von Wolmar měl zájem především zamezit tomu, aby se na veřejnost dostaly jakékoli podrobnosti o odbojové činnosti v protektorátu. Noviny vycházející pod nacistickou egidou nesměly nejen sloužit jako návod k ilegální činnosti, ale ani být dílčím informačním zdrojem o aktivní rezistenci. Souborný přehled pokynů pro „tiskovou přehlídku“ neboli cenzuru, který byl pro veškerý protektorátní tisk závazný od 17. září 1939 jako instruktážní materiál tiskového odboru prezidia ministerské rady, k tomu v osmé kapitole, nazvané „Vnitřní věci Protektorátu“, říká jasně: „Potlačujte všechny zprávy o jakýchkoliv ilegálních akcích (tajné schůze, letáky atd.).“⁸¹

Von Wolmar měl v souvislosti s Eliášovým procesem obavu také z toho, aby prezentace obhajoby, a především chování souzeného protektorátního premiéra nevyzněly spíše v Eliášův prospěch. V tomto smyslu bylo jeho cílem hlavně snížit

80 *Tamtéž*.

81 *Tamtéž*, TNS 6/47, k. 117, inv. č. 1622, Souborný přehled pokynů pro tiskovou přehlídku platných ode dne 17. září 1939, s. 15.

důstojnost a pohanět čest k smrti odsouzeného vojáka a státníka, pošpinit jeho odkaz, zabránit tomu, aby se pro Čechy v protektorátu stal hrdinou. Ve Wernerově výpovědi bylo již naznačeno, jakými prostředky toho chtěl dosáhnout.

Stanovený cíl samozřejmě kladl nároky na „loajalitu“ vybraných kolaborantů. U Karla Wenera, osvědčeného předválečného profašistického radikála z *Poledního listu* a upřímného stoupence ideové kolaborace za protektorátu, který byl jedním z předních žurnalistických aktivistů, se von Wolmar neměl čeho obávat. Na něj ostatně spoléhal především; byl to on, kdo vypracoval klíčový referát ze soudního procesu a kdo vystupoval aktivně na „tiskové konferenci“ pro šéfredaktory protektorátního tisku. Prokop stál vedle něj, jak se zdá, spíše ve stínu jako jakýsi reprezentant „chlebičkovou aférou“ tak „postiženého“ podniku Melantrich.⁸² Ovšem i on sepsal svou verzi referátu o soudním procesu s Eliášem, byť prý s jistými von Wolmarovými výhradami: „Referát jsem začal koncipovat, pokud se pamatuji, téhož dne. Pokud se pamatuji, obdržel jsem snad druhého dne směrnic od Wolmara, pokud se týče komentování referátu. Víím, že Wolmar si vyhradil osobně cenzuru referátu. Asi druhého října 1941 v dopoledních hodinách jsem mu předložil rukopis, načež jsem byl odpoledne opět volán k němu. Wolmar začal přede mnou číst a probírat, přičemž prováděl škrty a vsuvky. Jelikož jsem nepřipojil komentář k referátu a Wolmar chtěl, aby komentář byl současně otištěn s referátem, vrátil jsem se do redakce, abych napsal vyžádaný komentář. Poté jsem se vrátil k Wolmarovi, který označil komentář za ‘ubřečený’, vyškrtl podstatnou druhou část komentáře a diktoval mně pasáže, které tam chtěl mít. Wolmar mi též nařídil, abych podepsal též komentář, protože zjistil z rukopisu, že jsem podepsal jen referát. Poukázal jsem na to, že komentář nepochází úplně z mého pera a že tudíž nemohu komentář podepsati. Wolmar trval na tom.“⁸³

Výsledkem účasti obou protektorátních novinářů, Wenera a Prokopa, na procesu s Eliášem byly články, které měly po náležitě „mediální masáži“ ze strany von Wolmara zprostředkovat českému čtenáři průběh i atmosféru soudního přelíčení. Karel Werner byl autorem reportáže nazvané „Soud nad Eliášem“⁸⁴ a úvodníkového dovětku „Eliášovo osudové ‘kdyby’“,⁸⁵ které se objevily 4. října 1941 v *Poledním listu*. Z pera Františka J. Prokopa pocházel text „Přelíčení proti Aloisu Eliášovi“, jenž vyšel téhož dne jak v pražském,⁸⁶ tak v moravskoostravském⁸⁷ vydání *Českého*

82 Prokop tuto verzi ve své výpovědi naznačoval, když řekl: „Nevím, proč si Wolmar vybral právě mne, soudím však, že se takto stalo proto, protože ostatní šéfredaktoři Melantricha byli tenkrát nemocní, a to v souvislosti s aférou Lažnovského.“ (*Tamtéž*, TNS 9/47, k. 136, inv. č. 1699, výpověď F. J. Prokopa z 12.12.1946.)

83 *Tamtéž*.

84 WERNER, Karel: Soud nad Eliášem. In: *Polední list* (4.10.1941), s. 1.

85 TÝŽ: Eliášovo osudové „kdyby“. In: *Tamtéž*, s. 1 n.

86 PROKOP, František Josef: Přelíčení proti Aloisu Eliášovi. In: *České slovo* (4.10.1941), pražské vydání, s. 1–3.

87 TÝŽ: Přelíčení proti Aloisu Eliášovi. In: *České slovo* (4.10.1941), ostravské vydání, s. 1 n.

slova; nadto byla Prokopova reportáž, údajně z iniciativy Václava Crhy, šéfredaktora *Národní politiky*,⁸⁸ pod poněkud korektněji znějícím titulkem „Ing. A. Eliáš před německým lidovým soudem“ přetištěna ve stejný den i v tomto deníku,⁸⁹ veledůležitým díky svému vysokému nákladu.

Srovnáním obou opusů, Wernerova a Prokopova, lze dojít k celkem zřetelnému poznatku, že obě reportáže jsou takřkajíc odlity z téhož kadlubu. Nic na tom nemění jisté stylistické rozdíly, odrážející na jedné straně určitou Wernerovu přímočarost, schopnost zkratky i věcnou preciznost stejně jako umění vypíchnout klíčové momenty procesu, na straně druhé pak Prokopův talent téměř beletristicky vystihnout prostředí procesu, někdy ovšem za cenu zbytečné mnohomluvnosti. Oba reportéři pečlivě „zhodnotili“ Eliášovo hmotné postavení,⁹⁰ jak to požadoval von Wolmar. Rovněž okatě zdůraznili „trapnost“ konfrontace mezi souzeným protektorátním expremiérem a bývalým pražským primátorem Otakarem Klapkou,⁹¹ který prý při procesu tvrdil, že byl k odbojové činnosti „sveden“ právě generálem Eliášem; spor přitom běžel zejména o dispoziční vztah k takzvanému Kinkalovu fondu, který byl zřízen na pražském magistrátu s cílem podporovat rodiny emigrantů a proskribovaných osob v protektorátu.⁹²

88 Viz NA, f. Národní soud, TNS 9/47, k. 136, inv. č. 1699, výpověď F. J. Prokopa z 12.12.1946.

89 PROKOP, František Josef: Ing. A. Eliáš před německým lidovým soudem. In: *Národní politika* (4.10.1941), s. 3.

90 Prokop popsal ve své reportáži výši Eliášova majetku takto: „Předseda senátu se vyptává velmi podrobně také na majetkové poměry. Eliáš udává, že měl jako předseda vlády měsíčního platu asi 20.000 K a kromě toho generálskou penzi 6000 K měsíčně. Má v Praze dům v ceně jednoho milionu a také asi za jeden milion korun různých akcií. Předseda senátu se táže na výši hotových peněz. Eliáš odpovídá, že to je maličkost. Předseda chce vědět přesnou částku. Eliáš na to sděluje, že na bankovním účtu má asi 40.000 K. V klidném a mírném tónu, ve kterém se celý tento výslech děje, poznamenává předseda senátu, že tato částka není maličkostí, že to pro jiného občana je celé jmění. Obžalovaný bývalý předseda vlády dále doznává, že tento celý majetek je z polovice vlastnictvím jeho manželky, a dále vypovídá, že jako předseda vlády měl k dispozici nevyúčtovatelný fond ve výši sedmi milionů korun.“ (PROKOP, F. J.: Přelíčení proti Aloisi Eliášovi.)

Werner vylíčil Eliášovy hmotné poměry ještě detailněji: „O stavu svého jmění vypověděl obžalovaný, že jeho příjem jako předsedy vlády činil 20.000 K měsíčně, vedle toho že pobíral generálskou penzi ve výši 6000 K, vlastní dům v Praze v ceně asi 1.000.000 K, různé akcie v ceně asi 1.000.000 korun a na bankovním kontě maličkost 40.000 K. (K slovu ‘maličkost’ podotkl předseda soudu, že pro mnohého občana snad by to byla dost velká částka.) Vyjmenované jmění patří obžalovanému z poloviny. Majitelkou druhé poloviny je jeho manželka. Ing. Eliáš je ženat, děti nemá. Kromě soukromého jmění měl ing. Eliáš k ruce dispoziční fond ve výši 7.000.000 K ročně. Popírá obvinění, že by z tohoto fondu financoval ilegální akce. Šlo prý vesměs o sociální případy. Doklady o vydání se vždy na konci roku ničily.“ (WERNER, K.: Soud nad Eliášem.)

91 O Klapkově podílu na odboji i jeho procesu, který se konal před Německým lidovým soudním dvorem 2.10.1941, viz PASÁK, T.: Generál Alois Eliáš a odboj, s. 32–34 (viz pozn. 13).

92 Pražský primátor Otakar Klapka se zasloužil především o financování odbojové činnosti. Dohodou s finančním referentem magistrátu Antonínem Kinkalem vznikl 2.9.1939 dispoziční fond

V souvislosti s touto záležitostí je nutno konstatovat, že do jisté míry zákeřněji konstruoval svůj obraz Aloise Eliáše před Německým lidovým soudním dvorem Prokop. V jeho reportáži byla konfrontace mezi Eliášem a Klapkou popsána podrobněji a zřetelně vynívala v Eliášův neprospěch: „Jeho (Klapkova – pozn. autora) konfrontace s obžalovaným (Eliášem – pozn. autora) byla již živější, ale díky opravdu taktnímu vedení přelíčení ze strany předsedy senátu (Thieracka – pozn. autora) nerozvinula se v ještě trapnější obraz, zejména pro českého diváka tohoto procesu. Svědek dr. Klapka řekl před německým soudem do očí obžalovanému býval. předsedovi vlády Eliášovi, že on nejen věděl o tomto fondu, ale že přímo jemu, Klapkovi, dal příkaz k jeho zřízení, že ho vybídl k ilegální činnosti proti Říši a pobízel k organizování a šíření šeptané propagandy. On, dr. Klapka, když převzal úřad pražského primátora, chtěl prý čestně plnit svou povinnost k Říši, ale jen ustavičným naléháním obžalovaného Eliáše dal se strhnouti k protirišské činnosti. O výplatách ze zmíněného již dvoumilionového fondu řekl svědek Klapka, že byl uložen na zvláštní vkladní knížce, kterou disponoval bývalý finanční referent obce pražské Kinkal. Popřel, že by z tohoto fondu byli podporováni příslušníci rodin uprchlíků. Obžalovaný bývalý předseda Eliáš tváří v tvář svědku Klapkovi opětovně popřel jeho svědectví. Poté svědek Klapka znovu opakoval své tvrzení a přidal, že jakýsi Wenig ... mu říkal, že Eliáš jest hlavou ilegální vojenské organizace na území Protektorátu. Obžalovaný inž. Eliáš znovu popřel Klapkova tvrzení. Oba tyto čeští lidé dívali se přitom na sebe tak nepěkně, že to působilo odpudivě.“⁹³

Karel Werner stejnou situaci popsal poněkud zdrženlivěji, byť i on samozřejmě zdůraznil požadovanou „trapnost“ konfrontace: „Nejdramatičtějším okamžikem přelíčení bylo svědectví býv. nár[odně] soc[ialistického] poslance a pražského primátora dr. Otto (správně Otakara – pozn. autora) Klapky. Dr. Klapka zřídil z obecních peněz dvoumilionový tajný fond, který dal uložit na knížku v záložně na jméno finančního referenta Kinkala. Z tohoto fondu byly pod sociální záminkou podporovány rodiny osob, které prchly za hranice, aby se připojily k Benešově

obnášející dva miliony korun, které pocházely z hlavní pokladny magistrátu, přičemž fond měl spravovat právě Kinkal. Z prostředků byly financovány některé odbojové skupiny, jako např. skupina redaktora Jošta z *Národních listů*, zčásti také Politické ústředí a další. Peníze rovněž přicházely ve formě sociální výpomoci rodinám pronásledovaných nebo těch, kteří v cizině bojovali proti říši. Tomáš Pasák zhodnotil míru a charakter Klapkovy odbojové angažovanosti takto: „...byl zapojen do našeho demokratického, národně občanského domácího odboje. Spolupracoval především s Obranou národa a pak s Politickým ústředím. Byl v úzkém kontaktu s ministerským předsedou gen. Eliášem a J. Nestávalem a tato trojice vtiskla demokratickému odboji na pražské radnici v letech 1939–1940 výrazný profil. Scházeli se na konspirativních poradách a dohadovali se na nich na formách odporu proti okupantům a na spolupráci s vojenským odbojem.“ (PASÁK, T.: *Zápasy primátora JUDr. O. Klapky*, s. 23 n. – viz pozn. 16).

93 PROKOP, F. J.: Přelíčení proti Aloisu Eliášovi. In: *České slovo*, pražské vydání, s. 3.

londýnskému odporu, nebo rodin osob, které byly německými úřady zatčeny. Ale kromě toho poskytovaly se také peníze k útěku. Osoby, které chtěly uprchnouti za hranice, aby tam pracovaly proti Německé říši, dostaly jednak na cestu a jednak měly jistotu, že o jejich rodiny zde doma je postaráno. Klapka ovšem prohlásil, že nevěděl o tom, že se z fondu vyplácí také podpora na útěk do ciziny, to všechno že dělali Kinkal a Jošt. Předseda senátu (Thierack – pozn. autora) připomněl pak Klapkovi: Vy přece, když tu byl Vůdce, jste mu slíbil nejloajálnější podporu hlavního města Prahy. To Klapka potvrdil a pravil, že měl tenkrát opravdu nejlepší vůli konat svědomitě svou povinnost, pracovat loajálně s německými úřady a usilovat o dorozumění s německým národem. – Z této cesty byl však sveden předsedou vlády ing. Eliášem, který se jej vytrvale snažil přesvědčovat, že současný stav Protektorátu je jen přechodný a že stejně brzy opět dojde ke znovuzřízení samostatného českého státu. Teprve na Eliášovo přemlouvání se Klapka dal strhnout k ilegální činnosti. Ing. Eliáš toto Klapkovo tvrzení popřel, ale dr. Klapka setrval na svém.

Chvilí stáli tu tito dva muži nenávislně proti sobě jako nepřátelé na život a na smrt. A lze jen děkovati rozšafnému, klidnému a věčnému řízení pře ze strany předsedy soudu, že nedošlo k živější scéně. Klapkovým svědectvím zhroutila se pak celá konstrukce Eliášovy obhajoby.⁹⁴

Byl to také Prokop, kdo – narozdíl od vyhlášeného aktivisty Wernera – přidal ve své reportáži doušku, která na mravní profil ministerského předsedy vrhala nepříznivé světlo. Podle něj po Klapkově odchodu z místnosti, v níž proces probíhal, Eliáš na jeho adresu poznamenal, „že Klapka je starý politický rutinér, kdežto on byl



Přední kolaborantský novinář Karel Werner (1906–1947) při projevu na ceremonii přejmenování Rašínova nábřeží na Karl Lažnovský Ufer 13. května 1942. Werner byl za protektorátu šéfredaktorem Poledního listu a Večerního Českého slova, po válce byl odsouzen k trestu smrti a 22. dubna 1947 popraven (foto z publikace Bořivoje Čelovského Strážce nové Evropy)

94 WERNER, K.: Soud nad Eliášem, s. 1.

dvacet let jenom vojákem a nevyznal se dobře v lidech tohoto druhu“.⁹⁵ Nato prý předseda senátu Thierack⁹⁶ Eliáše ponížil svou replikou: „Jestliže jste byl ve svém dřívějším životě vojákem, tak jste musil jako voják vědět, že zpravodajská služba Schmoranzova během války je špionáží ve prospěch nepřítele Říše. Měl jste jako voják jednat a ihned zakročit. Pročpak jste v tomto případě vojensky nejednal?“ V Prokopově podání pak „inž. Eliáš opětovně jen pokrčil rameny a mlčel“.⁹⁷ Proč se jinak opatrnější Prokop uchýlil k takovému postupu, zůstává nejasné. Pravděpodobně to bylo z více důvodů, mezi nimiž horlivost začátečníka, který se náhle ocitl v „záři reflektorů“, sehrála svou roli.

Součástí obou reportáží je také sporné prohlášení, které obžalovaný generál Eliáš přečetl v závěru procesu,⁹⁸ stejně jako zhodnocení celého soudu, jímž oba reportéři sdělovali českému publiku svůj výsledný dojem z justičního „theatrum“, jehož byli právě svědky. Ve Wernerově podání je odsouzený protektorátní expremiér klíčovým viníkem, který strhl primátora i úředníky magistrátu do záhuby, a jeho osobnost je s opovržením odsouzena: „Na křesle předsedy vlády nesmí sedět obojživelník, který chce opatrně proplout všemi proudy, protože kalkuluje, aby to měl jednou dobré, ať to dopadne tak nebo tak. Na křeslo předsedy vlády v těžké dějinné době patří silný a statečný chlap, který umí vládnout a pevně vést svůj národ. A pevnou rukou jej pak také ochránit před každým nebezpečím. Eliáš nedovedl zachránit svůj národ před dnešními důsledky. Byl to slaboch, který neuměl vládnout.“⁹⁹ Celý článek pak končí tvrdým útokem proti exilové reprezentaci jak londýnské, tak moskevské.

Prokop ve svém článku Eliáše pasuje na muže „dvojí hry“, který prohrál, a s ním i jeho stoupenci. S poráženeckou malověrností, legitimizovanou zneužitím „mnichovského traumatu“, přitom odmítá i jen pouhé snění o změně státoprávního postavení českého národa v německé Evropě: „...uplatňovat bláhovým násilím starou orientaci nemá vůbec smyslu, poněvadž je to nelogičnost vzhledem k tomu, k čemu jsme se přece před třemi roky za souhlasu a přímého rozkazu naší generality a bývalého prezidenta sami dobrovolně rozhodli. Tehdy před třemi roky dva miliony po zuby ozbrojených českých mužů leželo v zákopech. Za nimi bylo silné lelectvo, tanky, děla a jeden z největších arzenálů v Evropě. A tehdy takto vyzbro-

95 PROKOPEJ F. J.: Přelíčení proti Aloisu Eliášovi. In: *České slovo*, pražské vydání, s. 3.

96 K Thierackovi byl Prokop servilní, zvláště zdůrazňoval jeho „zdvořilost“ vůči obžalovanému Eliášovi (patrně proto, aby tak posílil dojem „korektnosti“ procesu). Tohoto rysu si ve svých pamětech povšiml již novinář Vojtěch Dolejší: „Prozatímně ustanovený šéfredaktor Českého slova Prokop napsal o procesu obsáhlou reportáž, ve které vylíčil, jak nacistický předseda soudu, mnohonásobný vrah dr. Thierack byl vůči Eliášovi ‘zdvořilý’ a ‘ohleduplný’.“ (DOLEJŠÍ, Vojtěch: *Noviny a novináři: Z poznámek a vzpomínek*. Praha, Nakladatelství politické literatury 1963, s. 409.)

97 PROKOPEJ F. J.: Přelíčení proti Aloisu Eliášovi. In: *České slovo*, pražské vydání, s. 3.

98 PASÁK, T.: Generál Alois Eliáš a odboj, s. 30–32 (viz pozn. 13).

99 WERNER, K.: Eliášovo osudové „kdyby“, s. 2.

jení a připravení dostali jsme najednou rozkaz vrátiti se domů a nic násilného proti německému národu nepodnikat, poněvadž to bylo bezúčelné. Ten rozkaz podepsal pan dr. Beneš. Co nyní, nepatrní v tomto obrovském zápolení, maličtí a slaboučcí, chceme s holýma rukama dělat? Nevidíte v tomto krátkém pohledu zpět celou tu zbytečnost toho, co právě s hlubokým smutkem prožíváme? Nejsou ti, kdož toto našemu drahému národu nedovedou po chlapsku říci, jeho velikými škůdci?“¹⁰⁰

Šéfredaktorem do hořkého konce

Pro Františka Josefa Prokopa znamenala účast na přelíčení s generálem Aloisem Eliášem před Německým lidovým soudním dvorem patrně vrchol jeho neblahé novinářské kariéry. Zároveň však také výrazné zatížení do budoucna, jak měl seznat o více než pět let později před jinou soudní instancí – Národním soudem.

Prokopova žurnalistická kariéra však prvním říjnovým dnem roku 1941 nekončila. Právě naopak, po smrti Karla Lažnovského se mu dostalo za soustavnou kolaborantskou činnost v Moravské Ostravě a patrně také za účinkování v Eliášově procesu „odměny“ v podobě šéfredaktorství *Českého slova*,¹⁰¹ jež vedl až do posledního dubnového dne roku 1943. V pražské redakci klíčového raníku melantrišského podniku si počínal podobným způsobem jako v jeho ostravské pobočce. I zde aktivně publikoval kolaborantské články a vykonával nátlak na své podřízené¹⁰² – s některými se proto dostal do ostrého konfliktu¹⁰³ – aby ve svých člancích co nejhrošivěji uplatňovali přání nacistických „vládců“ nad českým protektorátním tiskem. S nimi naopak udržoval dobré, zpočátku snad i přátelské vztahy.¹⁰⁴

Jaké bylo Prokopovo skutečné smýšlení, nakolik byl opravdu přesvědčeným kolaborantem, je sporné. Někteří z kolegů jej hodnotili jako ideového kolaboranta, jiní v něm spíše viděli opatrnického oportunistu, který se pouze přizpůsobuje situaci.

100 PROKOP, F. J.: Přelíčení proti Aloisu Eliášovi. In: *České slovo*, pražské vydání, s. 3.

101 Jako šéfredaktor *Českého slova* pobíral Prokop měsíčně deset tisíc protektorátních korun; tedy polovinu toho, co premiér Eliáš, skandalizovaný za své majetkové poměry a údajně vysoký plat.

102 NA, f. Národní soud, TNS 9/47, k. 140, inv. č. 1732, hlavní přelíčení – svědectví A. Houdka.

103 Jednalo se o redaktory Stanislava Kolářka a Františka Švehlu. Oba novináři byli Prokopem šikanováni za „protiněmecké stanovisko“, načež dostali výpověď. Koláček před Národním soudem prohlásil, že „obžalovaného Prokopa ... se bál více než Lažnovského, ačkoliv ... s Lažnovským měl rovněž konflikty“. (*Tamtéž*, hlavní přelíčení – svědectví S. Kolářka.)

104 Obžalovací spis hodnotil Prokopovo počínání v redakci jednoznačně: „...nutil redaktory do psaní, vyhrožoval nejhrošivšími důsledky, nebudou-li jeho směrnice dodržovány, nařizoval, co psát, škrtal, upravoval, upozorňoval, že odejít z redakce by bylo projevem protiněmeckého postoje, a tedy trestné. Také zde zavedl redakční schůzky, na nichž zdůrazňoval aktivistické stanovisko, zejména se i zde několikrát vyjádřil, že je přesvědčen, že Německo válku vyhraje.“ (*Tamtéž*, TNS 9/47, k. 139, inv. č. 1717, obžalovací spis proti Janu Scheinostovi, Janu Vrbovi a Františku J. Prokopovi z 1.3.1947.)

Například redaktor Antonín Houdek před Národním soudem tvrdil, že Prokop „neodůvodňoval, proč chce, aby se psalo aktivisticky. My všichni v redakci jsme byli přesvědčeni, že Prokop je aktivistou z přesvědčení. Není mi známo, že by někdy před někým řekl něco, z čeho by se dalo soudit, že jeho aktivismus neodpovídá jeho vnitřnímu přesvědčení.“¹⁰⁵ Jiný pohled na Prokopovo působení v *Českém slovu* poskytl redaktor Josef Danda, který však byl po válce potrestán za kolaboraci Mimořádným lidovým soudem v Praze, a měl tedy k Prokopovi spíše blízko. Podle jeho výpovědi před Národním soudem „Prokop říkal, že Němci na něm to a to chtějí a že to musíme dělat. Nemohu dnes říci, že by obž[alovaný] Prokop mé články měnil, aby byly psány více aktivisticky. (...) Prokop mne nenutil k psaní aktivistických článků a také jsem neměl obavu před ním otevřeně mluvit.“¹⁰⁶ Ať tak či tak, postupem doby Prokopova kolaborační aktivita v *Českém slovu* zřejmě poněkud opadala.¹⁰⁷

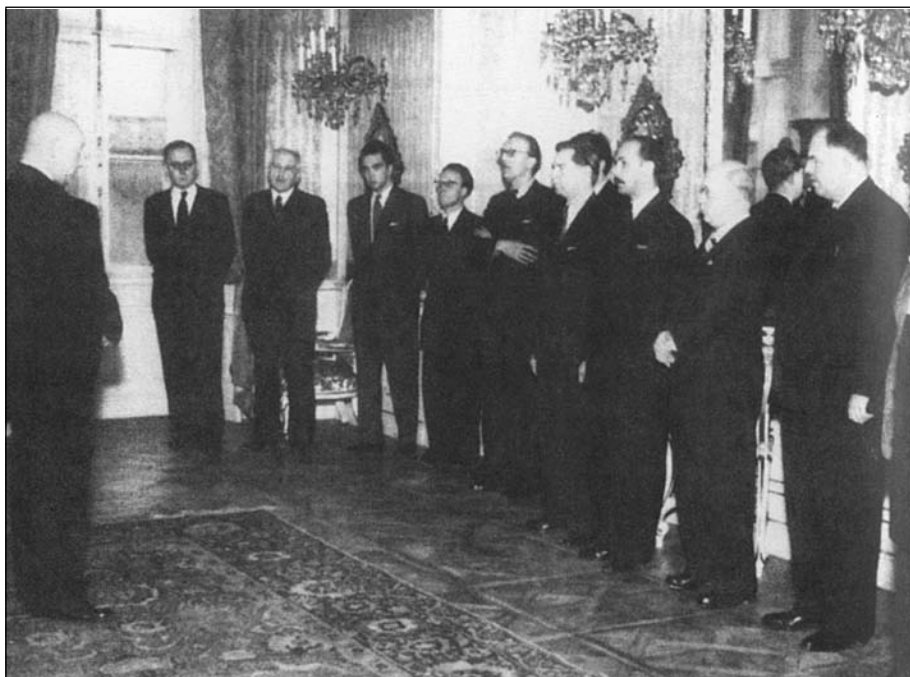
I Prokopa se pak týkala rotace šéfredaktorů pražských listů k 1. květnu 1943 z nařízení Wolfganga Wolmara von Wolmara, který tímto krokem zamýšlel rozbít zavedené vztahy mezi nadřízenými a podřízenými v redakcích pražských denních listů. Narušení těchto vytvořených vazeb usnadnilo tiskovému odboru kulturněpolitického oddělení Úřadu říšského protektora kontrolu nad protektorátním tiskem v situaci, kdy ochota ke kolaboraci začala u mnohých novinářských prominentů pod dojmem německého neúspěchu u Stalingradu slábnout. Prokop měl být v rámci této „rotace kádrů“ pravděpodobně odsunut z Prahy a přejít jako vedoucí redaktor do *Moravského slova* v Brně, čemuž se bránil s ohledem na zdravotní stav své ženy. Nakonec ve své snaze uspěl díky intervenci přímo u von Wolmara. Ve své výpovědi z 13. prosince 1946 popsal onu situaci takto: „U příležitosti jedné tiskové konference ... obrátil jsem se před zahájením schůze na Wolmara s prosbou, aby mě zprostil novinářského povolání, přičemž jsem poukázal na to, že jsem patrně ztratil jeho důvěru. Současně jsem uvedl, že bych vzhledem k špatnému zdravotnímu stavu své ženy nerad opustil Prahu. Wolmar moji žádost velmi brzkým způsobem odmítl s tím, že to není možné s ohledem na ostatní. Pak se mě ptal, jakého jsem náboženství. Při konferenci jsem se pak dozvěděl, že jsem byl jmenován šéfredaktorem *Lidových listů* v Praze.“¹⁰⁸ V tomto katolicky orientovaném deníku Prokop

105 *Tamtéž*, TNS 9/47, k. 140, inv. č. 1732, hlavní přelíčení – svědectví A. Houdka.

106 *Tamtéž*, hlavní přelíčení – svědectví J. Dandy.

107 Redaktor *Českého slova* Alois Humplík před Národním soudem mj. dosvědčil: „Když k nám přišel Prokop (tedy k 1.10.1941 – pozn. autora), ze začátku byl autoritářský a měli jsme dojem, že hodně píše aktivisticky proto, aby byl jmenován definitivně. (...) Před svým odchodem byl v osobním styku mírnějším, ovšem ve vymáhání aktivistických článků zůstal stejný. Obžalovaný neřekl přímo, že měl obavu, co se stane s aktivist[ickými] redaktory, kdyby Němci prohráli, ovšem v redakci jsme měli dojem, že takové obavy má.“ (*Tamtéž*, hlavní přelíčení – svědectví A. Humplíka.)

108 *Tamtéž*, TNS 9/47, k. 136, inv. č. 1699, výpověď F. J. Prokopa z 13.12.1946.



Pravidelný nástup šéfredaktorů českého tisku na poradě u ministra Emanuela Moravce (foto z publikace Bořivoje Čelovského Strážce nové Evropy)

nahradil Jana Scheinosta, který byl nucen přejít do *Národní politiky*;¹⁰⁹ původně tu měl být jeho nástupcem dlouholetý redaktor tohoto kdysi lidoveckého deníku Josef Doležal.

Jak návrh na eventuální odsunutí Prokopa z vlivného *Českého slova* do – v tomto srovnání – druhořadé brněnské redakce, tak jeho přemístění do komerčně i žurnalisticky málo úspěšných *Lidových listů* by svědčily spíše o tom, že nacisté si Prokopových novinářských služeb příliš necenili. Sám Prokop to svou poválečnou výpovědí potvrzoval: „Má situace byla také obtížná v poměru k tiskovému odboru a k Wolmarovi. Někdy v létě 1942 jsem vzbudil Wolmarovu nelibost špatným zpracováním úředního materiálu. Při této příležitosti vytýkal mi Wolmar moje akademické a nesrdečné – jak říkal – psaní, a že jsem ho zklamal, poněvadž ani trochu nenahražuji Lažnovského. Tenkrát mně řekl asi toto: ‘Pane Prokope, svým

109 VEČERA, P: Jan Scheinost, s. 491 (viz pozn. 20).

způsobem psaní jste zničil 3letou práci českého tisku.“¹¹⁰ Na druhé straně však údajně von Wolmar při Prokopově inauguraci do funkce šéfredaktora *Lidových listů* prohlásil, „že si redakce může pokládat za čest, že bude jejím šéfredaktorem člověk, který byl nástupcem ... nejlepšího českého novináře Lažnovského“.¹¹¹

V *Lidových listech* sice po sobě Prokop také zanechal stopu proněmecké horlivosti,¹¹² jeho kolaborační aktivita však již slábla, čehož si nemohli nepovšimnout jeho noví kolegové, jako například Josef Doležal¹¹³ nebo František Vondráček-Habětínek. „Než přišel obžal[ovaný] Prokop,“ vypověděl Doležal v přelíčení před Národním soudem, „do redakce Lid[ových] listů, předcházela ho pověst velkého aktivisty, ale v naší redakci velmi polevil, postupem času staral se více o vydávání svých šachových knížek než o přílišný aktivismus.“¹¹⁴ Vcelku příznivou relaci o Prokopově působení v *Lidových listech* zanechal zvláště František Vondráček-Habětínek, který tvrdil, že s ním Prokop o samotě „mluvil ... protinacisticky, ovšem když přišel někdo jiný, cizí, mluvil aktivisticky“. Nadto mu prý od konce roku 1943 přenechával zprávy, které jmenovaný využíval pro domácí odboj.¹¹⁵ Je obtížné rozhodnout, nakolik bylo toto jednání z Prokopovy strany upřímné; spíše však šlo o alibi, neboť i Prokop si po stalingradské porážce Němců spočítal, že válka nemusí skončit jejich vítězstvím.

S blížícím se koncem války se Prokop snažil především vyhnout povinností, jež měl plnit z titulu šéfredaktora *Lidových listů*. Koncem ledna 1945 nařídil, aby bylo z tiráže listu odstraněno jeho jméno, a současně oznámil tiskovému odboru, že je ze zdravotních důvodů „nucen přerušit šéfredaktorskou činnost“. Kvůli obavám, že bude Němci zatčen za neplnění svých úkolů, se pak uchýlil do Vinohradské nemocnice. Zde setrval do 14. února, kdy byla Praha zasažena spojeneckým nále-

110 NA, f. Národní soud, TNS 9/47, k. 136, inv. č. 1699, výpověď F. J. Prokopa z 12.12.1946. Nutno ovšem konstatovat, že občasně konflikty šéfredaktorů a vedoucích redaktorů protektorátního tisku s tiskovým odborem kulturněpolitického oddělení Úřadu říšského protektora, jmenovitě právě s von Wolmarem, byly podle Ctibora Melče, vedoucího tiskového odboru nejprve prezidia ministerské rady a pak Úřadu lidové osvěty, vcelku běžné, tu a tam nevole Němců postihla toho či onoho českého novináře. (Viz *tamtéž*, k. 140, inv. č. 1732, hlavní přelíčení – svědectví C. Melče.)

111 *Tamtéž*, k. 139, inv. č. 1717, obžalovací spis proti Janu Scheinostovi, Janu Vrbovi a Františku J. Prokopovi z 1.3.1947.

112 V obžalovacím spise z března 1947 se o tom na základě výpovědi Josefa Doležala pravilo: „...přestože vydavatelstvo Lidových listů nepokrytě dávalo najevo, že si nepřeje, aby list byl zvláště aktivistický nad to, co vyžadovalo bezpodmínečně zachování listu, začal obviněný pracovat týmiž způsoby, jak o nich byla zmínka dříve, a učinil i pokus získat církevní hodnostáře k projevům proti bolševismu a k aktivistickým projevům vůbec.“ (*Tamtéž*.)

113 *Tamtéž*, k. 136, inv. č. 1699, výpověď J. Doležala z 2.10.1945.

114 *Tamtéž*, k. 140, inv. č. 1732, hlavní přelíčení – svědectví J. Doležala.

115 *Tamtéž*, hlavní přelíčení – svědectví F. Vondráčka-Habětínka.

tem a nemocnice byly vyhrazeny především pro oběti náletu. Do počátku března byl Prokop v domácím ošetřování, načež znovu musel nastoupit do *Lidových listů*, mimo jiné na výslovnou žádost redaktora Josefa Doležala.¹¹⁶

Ještě v roce 1945 se ovšem Prokopovi přihodily dvě pro něj nyní již nemilé věci: v lednu byl jmenován členem výboru České ligy proti bolševismu a v březnu se stal nositelem bronzové Svatováclavské orlice.¹¹⁷ O obě „vyznamenání“ Prokop v závěru války už jistě nestál, jeho „kolaborační konto“ se tím jen dál zatížilo.¹¹⁸

Před Národním soudem

Až do Pražského povstání byl Prokop nucen setrvat v redakci *Lidových listů*, zatčen byl 17. května 1945. Vyslyšely ho orgány Sboru národní bezpečnosti a po necelém roce, 12. března 1946, byl předán do vazby Národního soudu, kde další rok čekal na soudní proces. Prokop byl souzen společně s Janem Scheinostem a Janem Vrbou ve dnech 24. až 28. března 1947; senátu Národního soudu předsedal František Tomsa,¹¹⁹ Prokopovým advokátem byl Josef Pařík.

Prokopova obhajoba byla postavena na tezi, že vykonával jen to, co jako šéfredaktor nezbytně konat musel, přičemž hrál dvojí hru – něco jiného říkal a něco jiného si myslel. Ve své výpovědi z 13. prosince 1946 Prokop vysvětloval: „Okupaci jsem vždy pokládal za čin násilný. Jelikož jsem jako jednotlivec tomu násilí čelit nemohl, musel jsem ustoupiti a pod tlakem tohoto násilí dělal jsem jen to, co jsem nezbytně musel. Považoval jsem celkem situaci za takovou, jaká byla za dob starého Rakouska, kdy český národ byl nucen jinak myslet a jinak mluvit a jednat. Nebyl jsem nikdy politik a neměl jsem tudíž dostatečný přehled o politické situaci a o podstatě politického dění. V podstatě nedělal jsem nic jiného než protektorátní vláda a dr. Hácha a předpokládal jsem, že i oni jednají pod nátlakem a že jejich pravé smýšlení je docela jiné.“¹²⁰ Svou kolaborační publicistickou činnost Prokop omlouval tím, že je třeba ji chápat z hlediska doby jako nutnou daň okupantům. Podle svých slov nikdy nepsal nic, co by po něm Němci nežádali, v podstatě jen

116 *Tamtéž*, k. 136, inv. č. 1699, výpověď F. J. Prokopa z 13.12.1946.

117 *Tamtéž*, k. 139, inv. č. 1717, obžalovací spis proti Janu Scheinostovi, Janu Vrbovi a Františku J. Prokopovi z 1.3.1947.

118 V souvislosti s členstvím ve výboru České ligy proti bolševismu to konstatoval i trestní spis: „Prokop tvrdí, že o toto členství neusiloval, že byl jmenován bez jeho vědomí, což je potvrzeno svědectvím bývalého generálního tajemníka Ligy proti bolševismu Karla Korpa. (...) Předchozí členství v Lize proti bolševismu nebylo Prokopovi prokázáno.“ (*Tamtéž*, k. 136, inv. č. 1699, trestní oznámení na F. J. Prokopa z 18.12.1946.)

119 Přisídící senát Národního soudu zasedal ve složení Jiří Nygrín, Rudolf Holčák, Antonín Sochor, František Sachs, Jindřich Melich a Bohumír Pavlík (viz *tamtéž*, k. 140, inv. č. 1732, hlavní přelíčení.)

120 *Tamtéž*, k. 136, inv. č. 1699, výpověď F. J. Prokopa z 13.12.1946.

dával požadovanému obsahu adekvátní formu.¹²¹ Že nutil podřízené k obdobným aktivitám, vysvětloval Prokop rovněž jako součást svých povinností, přičemž se stavěl do role jakési „převodové páky“ mezi svými podřízenými a nacisty, kteří řídili český protektorátní tisk.

Své jednání obecně Prokop odůvodňoval zejména mimořádným strachem z Němců, který prý pocházel mimo jiné z doby jeho účinkování při procesu s generálem Aloisem Eliášem. Souzený expremiér tam podle Prokopa prohlásil, že „právě tak jako on (Eliáš – pozn. autora) věděl i dr. Hácha, že jistý generál čsl. armády – tuším, že se mluvilo o generálu Ingrovi – odešel do ciziny s vědomím dr. Háchy“. Toto sdělení prý mezi Němci vyvolalo překvapení, načež „Wolmar bezprostředně potom Wernerovi a mně zakázal pod přísnými následky o tom psát i mluvit. Cítil jsem se od této doby pod silným tlakem Němců a cítil jsem ustavičně nebezpečí, že bych mohl býti odstraněn jako jeden z dvou nepohodlných svědků tohoto případu. Má žurnalistická činnost byla vůbec ovládána strachem před Němci a obával jsem se nejhorších následků, kdybych byl odporoval jejich příkazům.“¹²²

Prokop před soudem zdůrazňoval, že za protektorátu nevyvíjel žádné mimořádné pracovní politické aktivity,¹²³ a operoval s argumentem, že s okupanty nepěstoval společenské vztahy.¹²⁴ Na svou obranu ještě uváděl, že s úředníky tiskového odboru kulturněpolitického oddělení Úřadu říšského protektora, hlavně s Wolfgangem Wolframem von Wolmarem, míval pracovní konflikty¹²⁵ (stejně jako s Úřadem lidové osvěty, který vedl Emanuel Moravec),¹²⁶ a nadto prý jimi býval mnohdy pracovně i společensky opomíjen.

Jako řada jiných kolaborantů se ani Prokop neopomněl před soudem zaštitit tvrzením, že pomáhal ilegálnímu odbojovému hnutí. Například ve své svědecké výpovědi z 13. prosince 1946 tajnosnubně tvrdil: byl jsem „od roku 1944 zapojen na jednu skupinu domácího odboje, které jsem dodával důvěrné zprávy, vyhražuji si sdělení podrobností pro dobu pozdější“.¹²⁷ Patrně tím měl na mysli dosti nasazenou spolupráci s výše zmíněným redaktorem Františkem Vondráčkem-Habětínkem. Ještě pochybněji zní Prokopova „historka“ o úmyslu odejít do emigrace, a to s pomocí jeho šachových kontaktů, konkrétně na světoznámého Alexandra

121 „Potřebný materiál byl nám zpravidla dodán a má práce pozůstávala jediné v tom, dávat vhodnou formu a stylizaci.“ (*Tamtéž.*)

122 *Tamtéž.*

123 „Neobdržel jsem nikdy žádnou peněžitou cenu za svou novinářskou činnost, nenapsal jsem žádnou politickou brožuru, neučinil jsem žádné rozhlasové projevy nebo jiné projevy na schůzích apod.“ (*Tamtéž.*)

124 Viz *tamtéž*, k. 136, inv. č. 1699, vlastní životopis F. J. Prokopa.

125 Viz např. *tamtéž*, výpověď F. J. Prokopa z 13.12.1946.

126 Viz *tamtéž*, k. 140, inv. č. 1732, hlavní přelíčení – výslech F. J. Prokopa.

127 *Tamtéž*, k. 136, inv. č. 1699, výpověď F. J. Prokopa z 13.12.1946.

TNs 9/47

97

R o z s u d e k 1
J m é n e m r e p u b l i k y 1

Národní soud v Praze jako soud trestní uznal po hlavním líčení, skončeném dne 28. března 1947, takto právem:

Obžalovaní

- 1./ Jan Scheinost, nar. 23./2. 1896, ženatý, býv. šefredaktor, bytem v Praze XVIII., Říčanova 44,
- 2./ Ing. Jan Vrba, nar. 29./8. 1898, ženatý, býv. šefredaktor, bytem v Praze I., Náprstkova č. 8,
- 3./ František Josef Prokop, nar. 18./7. 1901, ženatý, býv. šefredaktor, bytem v Praze XIV., Palackého č. 1

j s o u v i n ě i, ž e

v době zvýšeného ohrožení republiky všichni tři v Praze, František Josef Prokop i v Ostravě jako novináři propagačně sloužili vládě vetřelců v denním tisku tím, že propagovali a podporovali nacistické hnutí tiskem, obž. Jan Scheinost také na veřejných shromážděních, schvalovali a obhajovali nepřátelskou vládu na území republiky a jednotlivé nezákonné činy okupačních velitelství a úřadů,

č í m ž s p á č h a l i:

zločin proti státu dle §u 3., odst. 1 dekr. presidenta republiky č. 16/45 Sb. ve znění zákona č. 23/46 Sb. a

o d s u z u j í s e z a t o

dle § 3 odst. 1 cit. ustanovení, 1. sazby s použitím §u 16/2 téhož dekretu k trestu těžkého žaláře:

Rozsudek Národního soudu z 28. března 1947 nad novináři Janem Scheinostem, Janem Vrbou a Františkem Josefem Prokopem. Scheinost byl odsouzen na dvaadvacet měsíců, Vrba na tři roky a Prokop na čtyři roky žaláře, k tomu čtvrtina jmění obžalovaných připadla státu (zdroj: Národní archiv, Praha)

Aljechina. V uvedené výpovědi doslova prohlásil: „Sám jsem měl v úmyslu opustiti tzv. protektorát a emigrovati na Západ. V zimě r. 1942 konal se v Praze šachový turnaj za účasti dr. Aljechina. Sám jsem na tomto turnaji také hrál... Ucházet jsem se o místo tajemníka u něho, abych se mohl dostatí tímto způsobem alespoň do Francie. Tento úmysl jsem nemohl uskutečniti, protože Wolmar nedal souhlas k vystavení propustky do Paříže. O tom jsem z pochopitelných důvodů s nikým nemluvil, takže nemohu toto své tvrzení doložiti, obzvláště když jsem se ve vazbě dozvěděl, že dr. Aljechin zemřel.“¹²⁸ Co však lze Prokopovi věřit, to je několik intervencí, jež vykonal ve prospěch osob, které byly okupačními orgány z různých důvodů popotahovány,¹²⁹ jako například v případě redaktora ostravského *Českého slova* Jaroslava Fryčera.¹³⁰

Pro Prokopovu obhajobu bylo charakteristické, že se snažil i s pomocí drobných detailů vzbudit dojem, že byl vždy oddaným vlastencem.¹³¹ Národní soud této konstrukci neuvěřil a odsoudil jej na čtyři léta do vězení, a navíc ke konfiskaci čtvrtiny jmění a ztrátě občanské cti po dobu výkonu trestu. V rozsudku se mimo jiné pravilo, že obžalovaní Jan Scheinost, Jan Vrba a František Josef Prokop „jsou vinni, že v době zvýšeného ohrožení republiky všichni tři v Praze, František Josef Prokop i v Ostravě, jako novináři propagačně sloužili vládě vetřelců v denním tisku tím, že propagovali a podporovali nacistické hnutí tiskem ... schvalovali a obhajovali nepřátelskou vládu na území republiky a jednotlivé nezákonné činy okupačních velitelství a úřadů, čímž spáchali: zločin proti státu dle § 3., odst. 1 dekr[etu] prezidenta republiky č. 16/45 Sb. ve znění zákona č. 23/46 Sb.“¹³² Rozsudek vycházel z výše zmíněného dekretu prezidenta republiky z 19. června 1945 o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech.¹³³

Tresty uložené obžalovaným byly v kontextu retribučního soudnictví relativně nízké,¹³⁴ neboť Národní soud na druhé straně uznal, že „obžalovaní přece jen jednali do jisté míry s úmyslem přispěti českému národu, tj. veřejným předstíráním loajality českého národa k říši zmírňovati německé zásahy, a že se do jisté míry i snažili zlo okupantem způsobené zmírniti“. V případě Prokopa Národní soud na základě svědectví Františka Vondráčka-Habětínka uznal, že „dodával zprávy pro odbojové hnutí“.¹³⁵ O necelý rok později, 22. ledna 1948, byl Prokop nadto před vypršením větší části trestu propuštěn.

128 *Tamtéž*.

129 *Tamtéž*, k. 140, inv. č. 1732, hlavní přelíčení – svědectví O. Zdeňka a J. Skoumala.

130 *Tamtéž*, hlavní přelíčení – svědectví J. Skoumala.

131 *Viz tamtéž*, k. 140, inv. č. 1722, vývodní návrh JUDr. J. Paříka.

132 *Tamtéž*, k. 140, inv. č. 1740, rozsudek Národního soudu.

133 *Dekrety prezidenta republiky Edvarda Beneše: Z roku 1945*, sv. 1. Praha, Adonai 2002, s. 23 n.

134 Jan Scheinost byl odsouzen k trestu těžkého žaláře v trvání 22 měsíců a Jan Vrba v délce tří let.

135 *NA*, f. Národní soud, TNS 9/47, k. 140, inv. č. 1740, rozsudek Národního soudu.

Po návratu z vězení se již Prokop profesi novináře nevěnoval, patrně to ani v podmínkách nastupujícího komunistického totalitarismu nebylo možné. Před odchodem do důchodu pracoval jako účetní národního podniku Kovodružstvo Rakov v Praze.¹³⁶ Až do své smrti se věnoval teorii šachové hry. V tomto směru k němu byl osud vcelku milostivý, neboť se mu v roce 1968 podařilo vydat knihu *Kouzlo šachového diagramu*, kterou lze v jistém smyslu chápat jako Prokopovu šachistickou závěť, v níž vyložil své „šachové krédo“, poznamenané pro něj příznačnou estetizací této ušlechtilé hry.¹³⁷ František Josef Prokop zemřel v Praze 21. září 1973 ve věku dvaasedmdesáti let.

„Šachový diagram“ kolaborace

Není sporu o tom, že novinář Prokop byl kolaborantem; problematičtější by již bylo, zda jej máme řadit ještě ke kolaborantům konformistického či již aktivistického typu. Aby bylo možné na takovou otázku podat vyčerpávající odpověď, bylo by nezbytné důkladně analyzovat Prokopovy články v protektorátním tisku, což však již není náplní tohoto příspěvku. Z výše uvedených faktů je pouze celkem zřejmé, že Prokop neztělesňoval typ ideového kolaboranta.

Tímto zjištěním se dostáváme k motivům Prokopovy činnosti. Prokop se jeví jako v zásadě apolitický člověk, jemuž byla veřejná sféra – na novináře snad až příliš – vzdálena. Podle mého názoru ho přivedla ke kolaboraci s okupační mocí v první řadě snaha zajistit si dlouhodobé zaměstnání v tiskovém podniku Melantrich, snad v kombinaci s osobní ctížádostí. Prokopovi záleželo na takovém pracovním zařazení, ve kterém by již nebyl ohrožen nezaměstnaností, s níž měl nepříjemné zkušenosti z doby první republiky, a které by považoval za adekvátní jeho schopnostem. Z hlediska kariéry, ale především existenční jistoty a hmotného zabezpečení bylo pro něj zřejmě lákavé vedoucí postavení v ostravské, respektive pražské redakci *Českého slova*. Svého cíle se pak snažil dosáhnout i za cenu výrazné vstřícnosti vůči požadavkům okupačního aparátu řídicího protektorátní tisk.

Profesně kariérní ambice byly u Prokopa navenek slabé, ostatně povolání novináře nevnímal jako příliš přitažlivé, neboť před okupací byl rozhodnut tuto profesi definitivně opustit. Teprve jeho vlastní ekonomická situace jej v roce 1940 přinutila rozhodnutí změnit. Prokopova ctížádost směřovala výše než k tehdy relativně

136 Viz BLODIGOVÁ, A. ad.: *Slovník odpovědných redaktorů a šéfredaktorů legálního českého deního tisku v letech 1939 až 1945*, s. 102 (viz pozn. 27).

137 Prokop definoval šach jako „krásné umění, jehož ústřední tematikou je boj. Tato definice je v souladu s dějinami a odpovídá estetickému charakteru hry. Se zadostiucněním by ji asi přijal i literární kritik tak přísný, jako byl F. X. Šalda, který romanticky rád srovnával umění s válečnictvím.“ (PROKOP, František Josef: *Kouzlo šachového diagramu*. Praha, Ústřední dům dětí a mládeže Julia Fučíka 1968, s. 7 n.)



Obálka Prokopovy publikace *Kouzlo šachového diagramu*, vydané česko-německy roku 1968 v Praze nákladem Ústředního domu dětí a mládeže Julia Fučíka

je ‘myšlení, jež k ničemu nevede, matematika, jež nic nevypočte, umění bez děl, architektura bez substance’, pak tento výrok diktoval nejen jeho nevyléčitelný a nakonec zabíjející pesimismus, ale hlavně jeho hluboká neznalost předmětu, považující šachovou partii a šachové umění za synonyma. Kdyby tomu tak bylo, dalo by se o obsahu jeho výroku aspoň diskutovat, avšak Zweig neznal životní nerv šachu – umělecký šachový diagram a jeho kulturu, a proto jeho výlet do oblasti šachu je omyl.⁴¹³⁸

Těžko říci, nakolik mohl Prokopa traumatizovat rozpor mezi jeho předválečnou žurnalistickou bezvýznamností na jedné straně a věhlasem šachového teoretika i úspěšného přeborníka šachových turnajů na straně druhé. Přinejmenším mu

nepříliš prestižnímu povolání novináře. Tento nesporně inteligentní, i když nejspíše emocionálně chladný a racionálně kalkulující člověk hledal – možná trochu paradoxně – uplatnění a ocenění v umělecké sféře (zajímal ho film a beletrie) a nalézal je alespoň v šachu, hře s aristokratickou a estetickou pečeti *sui generis*.

V tomto směru příznačná je v Prokopově publikaci *Kouzlo šachového diagramu* z roku 1968 až pohrdavá kritika Stefana Zweiga za jeho slavnou *Šachovou novelu*. Německý romanopisec v ní zobrazuje intelekt hlavního hrdiny povídky, vynikajícího šachisty Mirka Čentoviče, jako primitivní a hru samu jako neplodnou kratochvíli. Prokop v kultivovaném textu, prozrazujícím sečtělou i určitou afektovanost s odstínem velikášství, Zweigovi oponoval: „Většina spisovatelů, pokud se šachem literárně zaměstnávala, vždycky ... okamžitě rozpoznala, že šach je umění, a jako umění jej podle svých vědomostí posuzovala. Jestliže však literární zjev tak význačný, jako byl Stefan Zweig, ve své poslední novele (*Schachnovelle*, 1942–43) o šachu napsal, že šach

138 Tamtéž, s. 8.

úspěchy v šachu kompenzovaly profesní průměrnost i společenskou nejistotu a posilovaly jeho sebevědomí. Nelze však vyloučit, že jeho ochota ke kolaboraci byla vedena i touhou vyniknout na poli, v němž se dosud příliš nevyznamenal, a tak souběžně vyrovnat disproporci mezi pozicí „celebrity“ v oblasti efemérní volnočasové aktivity a vlastní profesní a společenskou inferioritou. K tomu musíme vzít v úvahu jako další možný motiv zbabělost, kterou u šéfredaktora *Českého slova* a *Lidových listů* shledal Antonín Finger, melantrišský novinář a autor ilegálních záznamů z nacistických „tiskových konferencí“, který Prokopa přímo označil za člověka „zbabělého až k udavačství“.¹³⁹ (Ještě hůře jej pak ve svých tendenčně zkreslených pamětech hodnotí komunistický novinář Vojtěch Dolejší – podle něj to byl „za okupace jeden z několika hlavních novinářských zrádců“.)¹⁴⁰ Ostatně na svůj strach z Němců se před Národním soudem – jak už o tom byla řeč – odvolával i sám Prokop.

Přesto se domnívám, že profesně kariérní pohnutky Prokopovy kolaborace hrály až sekundární roli a že primární byly zmíněné důvody materiální, které občas mohly ústit ve zbabělé jednání, motivované jak strachem z důsledků případné nemilosti nacistických šéfů protektorátního tisku, tak obavou ze ztráty relativně pohodlného zaměstnání. S jistou nadsázkou by bylo možné Prokopa nazvat „nájemným kolaborantem“, který byl za peníze ochoten psát v podstatě cokoli, přičemž za důležitější považoval svůj privátní život, koncentrovaný hlavně na naplnění svých šachových zálib. Prokop by tak představoval v době, která výrazně potlačovala individualitu člověka ve jménu jeho kolektivisticky konstruované politické dimenze, typ politicky indiferentního jedince, zaměřeného především na realizaci svých „hobby-aktivit“ (zde se může vkrádat asociace s většinovým chováním české společnosti v éře takzvané normalizace v sedmdesátých a osmdesátých letech). Šachy přitom lze chápat i jako prostor, v němž Prokop hledal a nalézal smysl vlastního života; svět šachu mu poskytoval obecnou i každodenní životní orientaci, nacházel v něm společenství, kde vystupoval v roli povznesené nad normalitu běžného života, a snad mu dokonce dopřával i něco, co lze nazvat transcendentí.

Takovému pohledu vcelku konvenují slova Františka Dedrleho z úvodní poznámky k Prokopově publikaci *212 Endspielstudien* z roku 1943, který jejího autora představil s neskryvanou, až adorující úctou. I když lze namítnout, že leccos z toho má svůj důvod v Prokopově dobovém společenském postavení, nedá se pominout, že Prokop se musel v tehdejší českém šachovém světě těšit skutečnému a zaslouženému respektu. Dedrle ho charakterizoval jako mimořádně nadaného

139 Viz KONČELÍK, Jakub – KÖPPOVÁ, Barbara – KRYŠPÍNOVÁ, Jitka: *Český tisk pod vládou Wolfganga Wolframa von Wolmara: Stenografické zápisy Antonína Fingera z protektorátních tiskových porad 1939–1941*. Praha, Karolinum 2003, zvláště s. 12 n., cit. s. 21.

140 DOLEJŠÍ, V.: *Noviny a novináři*, s. 115 (viz pozn. 96).

šachistu, jenž dosáhl „oslňujících úspěchů“ a který se světové šachové veřejnosti představil jako „hotový umělec mezinárodního významu“. Podle Dedrleho pro něj byla příznačná píle a preciznost, „myšlenkové bohatství“, „technická dokonalost“ a „charakter umělce“, zároveň ale také odvaha a disciplinovanost novátora. Prokop z Dedrleho pera vychází jako nesporně originální osobnost českého šachu.¹⁴¹

Kontury Prokopova myšlenkového i charakterového horizontu vytvářejí dojem člověka, který zřetelně preferuje vlastní záliby před profesní činností, neřku-li veřejným zájmem. Prokop nejspíše reprezentoval typ inteligentního, do sebe uzavřeného, poněkud egocentrického jedince, jenž hledá seberealizaci a s ní i smysl vlastního života v kultivované intelektuální hře, distancované od aktuálních politických a společenských problémů. Únik do světa odtaziťého šachu, který spojuje nutnost individuální volní koncentrace, racionální kalkulace i fatálně dané kreativity s komplikovaným, leč neporušitelným nadosobním řádem hry, mohl Prokopovi umožňovat, aby se mentálně vzdálil z tíživé reality okupované země. I z poválečných výpovědí určených pro Národní soud vychází Prokop jako distancovaný soukromník, jenž si v zásadě nepřipouští vlastní morální pochybení a svou kolaboraci vnímá jako svého druhu nutnost, jíž je třeba čelit fatalitě vnějšího světa, k němuž má lhostejný poměr jako k něčemu, co není ani šachem, ani uměním. Dovolíme-li si trochu spekulace, mohl Prokop nejen povýšit ve svých očích univerzální řád šachové hry nad momentální řád sociální reality, ale také vnímat vlastní roli v tomto sociálním prostoru jako strategii šachového hráče, který – je-li dostatečně intelektuálně a kreativně disponován – může vyjít z této svébytné partie jako vítěz nad ozbrojenou mocí diktujícího okupanta i nad odzbrojenou bezmocí poníženého národa.

Ať už však byly Prokopovy motivy ke kolaboraci jakékoli, v dějinách protektorátního tisku zůstává jeho jméno trvale zapsáno jako jméno muže, jenž se podílel na mediálním využití procesu s ministerským předsedou generálem Aloisem Eliášem a poskytl tak tomuto procesu i hrdelnímu rozsudku justifikaci.

141 Viz PROKOP, F. J.: *212 Endspielstudien*, s. 3 n. (viz pozn. 23).

Výchova k vlastenectví, nebo nacistická indoktrinace?

*Výuka českého jazyka na středních školách
Protektorátu Čechy a Morava*

Martina Šmejkalová

Historické práce zabývající se středním školstvím v Protektorátu Čechy a Morava¹ skládají jeho obraz již tradičně za pomoci nejmarkantnějších determinant, jimiž jsou především restriktce a reorganizace škol, selekce žactva i učitelů, usměrňování a změny obsahové náplně předmětů, výhružné a zastrašovací útoky proti celým školám i jednotlivcům, represivní zásahy vůči učebnicím a učebním pomůckám

1 Viz např. BOSÁK, František: *Česká škola v době nacistického útlaku*. České Budějovice – Praha, Pedagogická fakulta České Budějovice – Státní pedagogické nakladatelství 1969; DOLEŽAL, Jiří: *Česká kultura za protektorátu: Školství, písemnictví, kinematografie*. Praha, Národní filmový archiv 1996; GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. XVa. Praha – Litomyšl, Paseka 2006 s. 536–548; MORKES, František: *Československé školy v letech 2. světové války*. Praha, Pedagogické muzeum J. A. Komenského 2005; NĚMEC, Petr: Úloha školství při germanizaci českého národa v období okupace. In: LACINA, Vlastislav (ed.): *Sborník k dějinám 19. a 20. století*. Praha, Historický ústav ČSAV 1991, s. 67–89; PASÁK, Tomáš: Organizační a správní změny v českém školství v období nacistické okupace. In: VEBR, Lubomír (ed.): *In memoriam Zdeňka Fialy: Z pomocných věd historických*. Praha, Univerzita Karlova 1978, s. 215–257; UHLÍŘ, Jan Boris: *Protektorát Čechy a Morava v obrazech*. Praha, Ottovo nakladatelství 2008, s. 432–480. Nedostupná autorce zůstala zřejmě nejnovější monotematická studie k danému tématu, ročníková práce Jana Špringla na Filozofické fakultě UK z roku 2000 *České protektorátní střední školství*.

a rozličné projevy germanizace školní komunikace. Ze zavádění němčiny do všech oblastí školního vzdělávání zákonitě vyvozují úkorné postavení českého jazyka jako jejího bezprostředního antipodu. Při hodnocení výuky češtiny však někdy operují se soudy pocházejícími z doby bezprostředně poválečné, které mohou být vlivem tehdejších poměrů zjednodušující, jak o tom svědčí například následující citace: „Z hlediska výchovného jsou škody velmi nepatrné. (...) V ohledu naukovém však česká škola všech stupňů *zle doplatila* na německou okupaci ve všech oborech, zejména však ... *v mateřském jazyce i v ostatních světových řečech.*“²

Pokud je mi známo, nebyl specifický problém vyučování mateřského jazyka za války v historické literatuře detailněji analyzován. Tento článek proto usiluje naznačenou monolitně neuspokojivou představu o výuce češtiny vytvarovat do plastičtějších dimenzí. Skutečnost totiž byla podobně jako v jiných oblastech kulturního života mnohotvará. Školství jako sféra formující názory a postoje dorůstající generace bylo přirozeně pod kuratelou okupační moci, ale ani ono nevybočovalo z obecné koncepce vytváření iluze české kulturní autonomie.³ Ta měla být zabezpečena mimo jiné tím, že dohled nad školami i jejich správa byly ponechány v rukou protektorátních úřadů, kontrolovaných ovšem úřady říšskými; například stěžejní význam v aprobačním procesu učebnic měl postoj Říšského úřadu pro školní a vyučovací písemnictví (*Reichsstelle für das Schul- und Unterrichtsschrifttum*), zvláštního oddělení v rámci Úřadu říšského protektora.⁴ Ministerstvo školství sice nadále provádělo samo aprobační řízení, avšak každou učebnici muselo předložit říšskému úřadu ke schválení.⁵ S ohledem na to, že právo aprobovat učebnice si ministerstvo podrželo až do konce války, vyústila tato situace ve faktickou dvojkolejnost schvalovacího řízení.

2 DOLEŽAL, J.: *Česká kultura za protektorátu*, s. 82 a 95 (kurzivou zvýraznila autorka). Doležal cituje podle časopisu *Naše škola* z roku 1946, lze k tomu ale srovnat např. studii inspektora Antonína Juppy již z jara 1945 „Byl to soumrak české výchovy?“ (in: *Šest let okupace Prahy*. Praha, Osvětový odbor hl. m. Prahy 1946, s. 47).

3 Srv. např. UHLÍŘ, J. B.: *Protektorát Čechy a Morava v obrazech*, s. 432–480.

4 Například v učebnici pro 5. školní ročník bylo podle posudku tohoto úřadu třeba nahradit spojení „říšských vojáků“ souslovím „německých vojáků“ (s. 65), odstranit „přebytečné“ jméno Františka Palackého (s. 134) a životní data „Führera“ jako materiál k procvičování číslovek (zajímavý doklad autorské nežádané asistence, s. 137), naopak přidat k památným dnům též 20. duben (jako den Hitlerových narozenin) a zvážit, zda je nutné udávat i 5. a 6. červenec (s. 144), užívat místo výrazu „Vůdce“ německé slovo „Führer“ (s. 155) apod. (*Národní archiv*, Praha (dále NA), fond (f.) Ministerstvo školství, signatura (sign.) 17G 2, karton (k.) 2761, posudek Říšského úřadu pro školní a vyučovací písemnictví ze 14.7.1943 na 4. díl učebnice Václava Medonosa, Bohumila Tožičky, Lidmily Žofkové a Jiřího Hallera *Jazyk vyučovací na škole obecné* pro 5. postupný ročník, aprobační udělena 27.7.1943. Materiál nalezl Josef Lesák, který pracoval v letech 2006–2008 jako pomocná vědecká síla na Katedře českého jazyka a literatury Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy.)

5 Viz *O učebnicích*. Praha, Státní nakladatelství 1945, s. 16 a 29–33.

Utilitaristickým záměrům okupační moci vyhovovalo zdání relativní stability, proto tolerovala redukované projevy české kultury (kina, divadla, hudbu, slovesnou tvorbu) a proto se i ve výuce českého jazyka oficiálně pěstovalo české národní cítění, ovšem přizpůsobené konceptu „českého národa v rámci Říše“, jak jej prosazoval ministr školství Emanuel Moravec.⁶ Ten osobně propagoval nové pojetí českého národa i v učebnicích českého jazyka: „Všichni máme svůj národ rádi. A nyní přichází chvíle, abychom tuto lásku zařídili podle úkolů, které náš národ čekají. (...) Český národ nezemřel a Evropa o něm ještě dlouho bude slyšet. Český národ musí dostat nový velitelský sbor, novou kázeň, nový, tvrdší a výkonnější způsob života. Je nejvyšší čas, aby někdo na českém dvoře zatroubil budíček, nechal nastoupit, odpočítat a ve stručných rozkazech rozdělil práci. Český Vašek musí nyní s pece dolů a bez dlouhého protahování nastoupit k dílu.“⁷

Historik František Červinka hodnotí protektorátní kulturní politiku obratem „uspávací prášky a iluze“.⁸ V tomto ohledu se výuka češtiny, jak bude patrné, nijak neodlišovala od oficiálního proudu: také učebnice češtiny spoluvytvářely snový svět českého národa a *čistého nezkaženého českého jazyka*. Hodnocení této skutečnosti je ale rozporuplné: na jednu stranu sice představovala jeden ze specifických prostředků k dosažení záměrů německých okupantů, na druhou stranu ovšem vytvářela předpoklady k tomu, aby výuka mateřského jazyka neatrofovala. Tuto tezi se předkládaná studie pokouší doložit na základě primárních úředních pramenů k výuce češtiny za protektorátu objevených nově v archivech středních škol (včetně dokumentů zásadního významu, jako byl výnos zastavující v roce 1941 výuku dějin literatury), které byly dosud interpretovány často pouze podle poválečných svědectví, a s přihlédnutím k reflexi těchto dokumentů v tehdejší vyučovací praxi.

Ti, kteří zůstali

V protektorátním školství a realitě s ním souvisící je třeba odlišit dvě osudové sféry. První z nich se vymyká předmětu a detekčním možnostem této studie – je to sféra života těch, kteří byli exkomunikováni: učitelů, již byli vykázáni ze školství, a žáků, kteří z rasových důvodů nemohli studovat⁹ nebo kteří byli ze škol vyloučeni pro špatnou známku z němčiny či třeba jen pro nevhodné žertování.

Čeho si však chci povšimnout, jsou osudy těch, kteří zůstali, neboť navzdory válečnému stavu všední školská práce neustávala. Atmosféra na školách přitom byla

6 Viz UHLÍŘ, J. B.: *Protektorát Čechy a Morava v obrazech*, s. 50 n.

7 Projev E. Moravce z knihy *Tři roky před mikrofonem*. In: *Nová čítanka*, sv. 6. Praha, Školní nakladatelství 1943, s. 205 (kurzivou zvýraznila autorka).

8 ČERVINKA, František: *Česká kultura a okupace*. Praha, Torst 2002, s. 30.

9 O židovském vzdělávání za protektorátu srv. KASPEROVÁ, Dana: *Vzdělávání židovských dětí v Protektorátu Čechy a Morava v letech 1939–1942*. In: *Pedagogika*, 55, č. 3 (2005), s. 217–229.

tíživá a vnější tlak na učitele enormní – sousloví „je osobně zodpověden“ se stává hlavním imperativem válečných školských nařízení. V tlaku na individuální odpovědnost spočíval potenciál účinného donucovacího prostředku.

Středoškolští profesori byli k loajalitě vázáni slibem podle paragrafu 2 odstavce 1 dekretu státního prezidenta ze dne 8. března 1940,¹⁰ jímž se vyvazovali ze slibu daného Československé republice¹¹ a slibovali poslušnost „Vůdci Velkoněmecké říše“. Zároveň jim hrozilo trestní stíhání, jestliže by odepřeli složit slib nebo se provinili proti jeho obsahu.¹² Této situaci se snažili čelit vesměs pragmaticky a nepodněcovat žáky k otevřenému odporu, jak je to patrné například na proslovu správce největší brněnské průmyslové školy Ladislava Duniewiczze, později vězňeného gestapem: „Vážná doba klade požadavky na nás všechny ... abychom dostáli ke státu, národu a i před vlastním svědomím svým povinností. (...) Změněné státoprávní poměry vyžadují, aby ... si naše mládež uvědomila *výhody* plynoucí jí ze začlenění do Velkoněmecké říše.“¹³

Ztížená byla situace na školách, kde se v učitelském sboru vyskytoval kolaborant. Doslova diplomatické manévry museli (v souladu „se svým svědomím“!) vyvinout učitelé zmíněné brněnské průmyslové školy, aby odvrátili aktivistické návrhy pozdějšího zatímního správce Jana Bujniaka¹⁴ (mimo jiné na zavedení povinného pozdravu vztyčenou pravicí, na zavedení vyučovacího předmětu říšská výchova, na osobní vyslovení bezpodmínečné loajality zastupujícímu říšského protektora Reinhardu Heydrichovi a podobně).¹⁵ Profesorský sbor po vleklé diskusi využil aktuální

10 Dekret státního prezidenta č. 83/1940 Sb. z 8.3.1940 o slibu členů vlády, veřejných zaměstnanců a jiných orgánů veřejné správy. In: *Sbírka zákonů a nařízení 1941*. Praha, Státní nakladatelství 1941, s. 225 n.

11 Nařízení č. 101/1918 Sb. veškerého ministerstva z 28.12.1918 o přísaze státních úředníků, úředníků podniků a zřízenců. In: *Sbírka zákonů a nařízení 1919*. Praha, Státní nakladatelství 1919, s. 87.

12 *Archiv města Brna* (dále AMB), f. Státní dívčí reálné gymnázium v Brně, osobní spisy členů sboru, pořadové číslo 6/86, 6/87, 6/88. Školy obdržely v dubnu a v květnu 1940 zvláštním oběžníkem Zemské školní rady vyrozumění o zániku závazků z dřívějších služebních přísah; zároveň byl připomenut paragraf 6 dekretu státního prezidenta, podle něhož mělo být stíháno odepření slibu nebo provinění proti jeho obsahu. Každý učitel musel předmětné vyrozumění podepsat. Vyrozumění, jakož i podepsané tiskopisy slibů (z roku 1918 i z roku 1940), jsou dosud uloženy v osobních spisech učitelů.

13 *Tamtéž*, f. 1. vyšší průmyslová škola strojnická, Sokolská 1, Konferenční protokoly 1941/42, Kniha č. 1582, protokol o poradě 1.9.1941 (řeč ke sboru); srv. také GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Dramatické i všední dny protektorátu*. Praha, Themis 1996, s. 9 n. (kurzivou zvýraznila autorka).

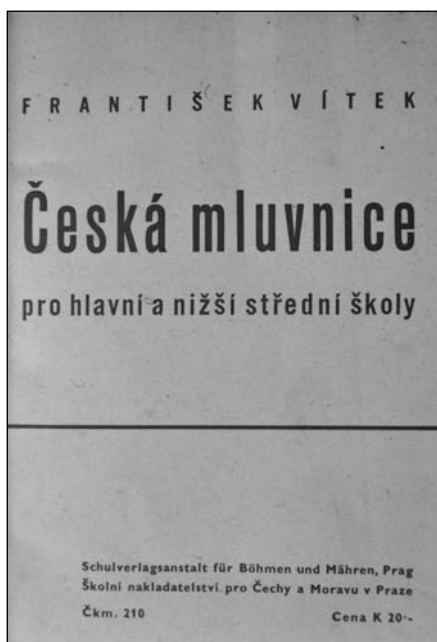
14 Bujniak byl popraven na základě retribučních dekretů 20.6.1945 v Brně (viz LIŠKA, Otakar a kol.: *Vykonané tresty smrti: Československo 1918–1989*. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu Parlamentu ČR 2000; online dostupné na <http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/policie/udv/sesity/sesit2/sesit2.doc>).

15 AMB, f. 1. vyšší průmyslová škola strojnická, Sokolská 1, Konferenční protokoly 1941/42, Kniha č. 1582, protokoly o mimořádných poradách profesorského sboru z 1. a 7.11.1941.

výzvy vlády ze 6. listopadu 1941, aby veřejnost „nehlobala o věcech, jejichž vedení odpovědně přísluší jedině státnímu prezidentu a vládě“, a návrhy jako politické zamítl.¹⁶

Ale i v takto postižených učitelských sborech se vyskytovaly projevy pasivní rezistence: učitelé například pod rozličnými záminkami odmítali árijský pozdrav.¹⁷ S přihlédnutím k faktu, že nově instalovaný správce v tomto ohledu nastolil tvrdý diktát, je to postoj obdivuhodný: „Jestliže žák nezdraví vztyčenou pravicí ... požadují německy psané vyjádření třídního, v němž objasní náležitým způsobem předmět provinění žáka... Žáky, kterým se do árijského pozdravu nechce, hlásí kdykoliv třídní pod vlastní zodpovědností ihned na ředitelství.“¹⁸

Nátlak na učitele přirozeně kulminoval v období heydrichiády. Desátého června 1942 na školy dorazil výhružný přípis ministra Emanuela Moravce, v němž se kategoricky pravilo: „Je vyloučeno, aby představený v těchto těžkých chvílích ... nevěděl o tom, jak ve skutečnosti vyhlíží po stránce spolehlivosti jeho podřízení. (...) V posledních dnech v rozsudcích stanného soudu velmi často se objevují jména profesorů a učitelů, což znamená, že představení těchto zločinců nekonali svou povinnost tak, jak si to představují. (...) Nezastavím se před žádnými ostrými prostředky, abych české školství zbavil elementů, které ohrožují existenci národa a v první řadě ovšem existenci českého školství.“¹⁹



Obálka České mluvnice pro hlavní a nižší střední školy Františka Vítka (Praha, Školní nakladatelství 1945)

16 *Tamtéž*.

17 „Stran pozdravu zdviženou paží bylo několik připomínek. Profesor ing. dr. Josef Stenzl se omlouvá, že *nemůže zdraviti*, protože má v pravém rameni kloubový reumatismus.“ (*Tamtéž*, Protokol o mimořádné poradě profesorů třídních dne 16. dubna 1942, kurzivou zvýraznila autorka.) Zdravotní indispozice byly častým znakem pasivního odporu protektorátních zaměstnanců (viz BRANDES, Detlef: *Češi pod německým protektorátem*. Praha, Prostor 1999, s. 413).

18 *AMB*, f. 1. vyšší průmyslová škola strojnická, Sokolská 1, Konferenční protokoly 1942/43, Kniha č. 1583, příloha k protokolu 2/1942.

19 *Tamtéž*, k. 1731, oběžník ministerstva školství a národní osvěty č. 50575/42-II z 10.6.1942 „Vážný apel na učitelstvo a žactvo“.

Věty citované v předchozích odstavcích ilustrují dva hlavní přesvědčovací principy uplatňované vůči učitelům: neustálé zastrašování a morální apely na „rozumný postoj“. K nim se družila antikomunistická rétorika a vyvolávání malověrného fatalismu: „Připusťme v pohádce, že německý voják pod sovětským nápořem ustoupí až do Münchenu. Co bude pak s českým národem? Ubozí bloudi! V okamžiku, kdy do Prahy vtáhne vojsko Stalinovo, z českých zemí bude utvořena sovětská republika, do které pan Beneš bude mít přístup přísně zakázán. Do Prahy vpadne se sovětskými vojsky pan Gottwald. A bude to právě náš inteligentský bloud, kterému zrekvírují ze tří pokojů dva a kterého pošlou v prvé řadě na práci s lopatou.“²⁰

Časopisecký diskusní ruch, dříve zcela běžný, utichl. Zastavena byla periodika, na jejichž stránkách se diskutovalo o otázkách vyučování, jako například *Časopis Spolku profesorů průmyslových a odborných škol*, *Hospodářská škola*, *Střední škola* a jiná. Zaniklé pedagogické časopisy měl nahradit *Vychovatel v Čechách a na Moravě*, který vyšel poprvé 15. listopadu 1943 a jehož úkolem bylo sjednotit všechny pedagogy, dosud „roztržštěné v různých skupinách a kolem různých tisků“. *Vychovatel* byl tiskovinou nezakrytě prorežimní, nevalné odborné úrovně, a měl především za úkol formovat „nové“ pedagogy – v souladu s ideovou směrnicí, že „nový svět, který se v Evropě rodí pod vedením nacionálněsocialistické revoluce, žádá si nového člověka“.²¹

Všichni účastníci výchovně-vzdělávacího procesu byli podrobni všeobjímající germanizaci. A přestože se úspěšné složení zkoušky z němčiny stalo podmínkou pro jakýkoliv služební postup, výsledky nebyly z pohledu dohlížitelů nad českou školou uspokojivé.²² Neznalost němčiny přitom znamenala likvidační faktor, a to i pro jejich zkoušející, jimiž byli aprobovaní němčináři. Ilustruje to úryvek z dopisu pedagoga a renomovaného autora školních učebnic Václava Medonosa jeho kolegyni Lidmile Žofkové: „Předpisy o zkouškách (způsobnosti z němčiny – pozn. autorky) byly zostřeny. Profesori zkoušejí (někteří) velmi přísně, poněvadž se obávají, že jestliže by zemská inspekce zjistila neschopnost učitele němčiny, půjde se na ty, u kterých dělali zkoušky (že je pustili), a to by mohlo mít vážné (existenční) důsledky pro ně.“²³

Postupující germanizace zasáhla zejména lexikální rovinu jazyka, a to přejímáním výrazů označujících jednotlivé oblasti státní správy či hospodářství; ty však

20 MORAVEC, E.: Vážná slova k českému učitelstvu. In: *Věstník pedagogický*, roč. 21, č. 1 (1943), s. 1.

21 TÝŽ: Prolog ministra školství. In: *Vychovatel v Čechách a na Moravě*, roč. 1, č. 1 (1943–1944), s. 1.

22 K tomu srv. DOLEŽAL, J.: *Česká kultura za protektorátu*, s. 70 n. (viz pozn. 1). Podobně vyznívá i poznámka absolventky dívčího reálného gymnázia z roku 1945 (výzkum autorky): „Chudák naše profesorka zeměpisu neuměla německy a musela se na hodinu našprtat nazpaměť.“

23 *Literární archiv Památníku národního písemnictví*, Praha (dále LA PNP), f. Lidmila Žofková, korespondence, složka Václav Medonos, dopis Václava Medonosa z 23.4.1942.

v běžném používání nabyly pejorativního významu, když byly derivovány sufixy nesoucími v češtině dehonestující příznak: *pracák* namísto *Arbeitsamt*, *luftšucák* jako příslušník organizace *Luftschutz* a podobně. Jazykové přejímky neznamenal pro národní jazyk větší nebezpečí, tím mohl být jiný jev: spisovná čeština byla pozvolna funkčně omezována. Byla vytlačena z úředního styku, redukována byla její funkce vyučovacího jazyka, ztrácela postavení i coby jazyk uměleckých děl. To vše vyvolávalo obranný reflex jejich uživatelů a zvýšený zájem o češtinu, ať už o její fungování jako komunikačního prostředku nebo o teoretickou znalost jejího systému.²⁴ Pocit ohrožení modeloval vztah k národnímu jazyku do velké intenzity a emocionality.²⁵ Tento veřejný postoj se analogicky promítl i do vyučování mateřského jazyka: „Profesoři zdůrazňovali příkladnou znalost češtiny jako základní průkaz a povinnost národní příslušnosti.“²⁶

Postavení českého jazyka v učebních plánech

V důsledku zřízení protektorátu byly 27. července 1939 vyhlášeny poslední předválečné osnovy všech předmětů vyučovaných na středních školách. Zásahy okupační moci byly ještě slabé, proto osnovy stále zachovávaly postavení češtiny jako ústředního vlastivědného předmětu. Hodinová dotace češtiny zůstala zachována v nezměněné podobě, jak to ilustruje následující tabulka:²⁷

Typ školy, ročník	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Celkem
Gymnázia	5	5	4	4	3	3	3	4	31
Reálky	5	5	4	4	3	4	4	0	29

Jen o čtyři měsíce později nacisté uzavřeli české vysoké školy. Podle záměrů státního tajemníka Karla Hermanna Franka, zformulovaných ve známém memorandu v roce 1940, bylo prvořadými úkoly školské politiky „vymýcení českého dějinného

24 Viz *Archiv Masarykovy univerzity*, Brno (dále AMU), f. František Trávníček, k. 46, „Český jazyk za protektorátu“ (rukopis). Autor zmiňuje „tisíce dopisů“ čtenářů jazykových sloupků protektorátních *Lidových novin*.

25 Srv. také DANEŠ, František: Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. In: KUCHAŘ, Jaroslav a kol.: *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha, Academia 1979, s. 79–91; BĚLIČ, Jaromír: 50 let spisovné češtiny v samostatném státě. In: *Kultura českého jazyka*. Liberec, Severočeské nakladatelství 1969, s. 19–29.

26 ŠMEJKALOVÁ, Martina: Komunikační klima při výuce českého jazyka: Historický pohled. In: KESSELOVÁ, Jana (ed.): *Jazyk a literatura v škole: Zážitek a poznání*. Prešov, Fakulta humanitních a přírodních věd 2008, s. 117–121. Citován je výrok absolventa Reálného gymnázia Smíchov v Praze z roku 1942.

27 Zdroj: *Zatímní učebné osnovy*. Praha, Státní nakladatelství 1939, s. 6

mýtu“, výchova mládeže k říšské myšlence, odbourání nejprve středního, pak i národního školství a germanizace škol.²⁸

Přesto se však ministerstvo školství zachovalo do jisté míry protisměrně, jak plyne z dalších učebních plánů, jež vešly v platnost od školního roku 1940/1941. Je smutným paradoxem, že až nyní, v době německé nadvlády, se češtině dostalo vyšší hodinové dotace,²⁹ po níž se v odborných pedagogických časopisech volalo již od roku 1918, a čeština tak měla vyhrazen dosud historicky nejvyšší počet vyučovacíh hodin. Tato skutečnost byla v souladu s celkovým vzepětím národního uvědomění v prvních dvou letech okupace³⁰ a měla také utvrzovat domácí obyvatelstvo v pocitu, že je respektována autonomie protektorátu. V pozdějších letech války pak alespoň částečně zmírňovala křiklavý rozdíl mezi počtem hodin mateřštiny a stoupající hodinovou dotací němčiny. Navýšení hodin češtiny v kontrastu s všeobecným poněmčováním je tak třeba chápat jako taktický ústupek obyvatelům protektorátu, kteří jako pracovní síla měli pro chod německého válečného hospodářství klíčový význam.³¹ A ještě jeden důvod této „úlitby“ můžeme zvažovat: vzhledem k tomu, že český jazyk měl plnit významnou převýchovnou úlohu, měla jeho vyšší hodinová dotace otevírat prostor pro zařazení nových složek obsahu učiva týkajících se vývoje německého písemnictví.

Týdenní hodinová dotace češtiny a němčiny ve školním roce 1940/1941³²

Gymnázia	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Celkem
Jazyk německý	6	6	5	5	5	5	5	5	42
Jazyk český	5	5	4	4	4	4	4	4	34

Reálky	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	Celkem
Jazyk německý	6	6	5	5	5	5	5	37
Jazyk český	5	5	4	4	3	4	4	29

28 Viz BOSÁK, F.: *Česká škola v době nacistického útlaku*, s. 11 (viz pozn. 1); TUNYS, Ladislav: *Noc před popravou: K. H. Frank a jeho obhájce. Archivy promluvily*. Praha, Nakladatelství J&J 1995, s. 64.

29 Srv. již VESELÁ, Zdenka: *Kapitoly z literární pedagogiky*. Praha, SPN 1977, s. 30 n.

30 Viz např. TOMEŠ, Josef: O české kultuře v letech 1939–45. In: KOPECKÝ, Miloslav (ed.): *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, sv. 2: *Obrozený národ na fóru evropském a světovém*. Praha, Evropský literární klub 1999, s. 519–540.

31 Již den po svém nástupu do funkce zastupujícího říšského protektora prohlásil Reinhard Heydrich před zástupci tisku, že ho zajímá pouze to, aby prostor Čech a Moravy využil svého hospodářského potenciálu. „Co tomuto cíli slouží, budu podporovat,“ vyjádřil se jasně. (HAA-SIS, Hellmut G.: *Smrt v Praze: Atentát na Reinharda Heydricha*. Praha, Vitalis 2004, s. 62; srv. také DESCHNER, Günther: *Reinhard Heydrich: Architekt totální moci*. Praha, Rybka Publishers 2002, s. 229.)

32 Výnos MŠANO z 9.9.1940, č. 110845/40-I. Přetištěn ve *Věstníku Ministerstva školství a národní osvěty*, roč. 22, sešit 9 (1940), s. 223–226.

Výnosem ministerstva školství a národní osvěty z 6. srpna 1941 byla provedena zásadní reorganizace středního školství:³³ reálky z jeho systému vymizely a byly postupně změněny na osmiletá reálná gymnázia podle německého vzoru, rozdělená na chlapecká a dívčí, s rozdílnými vzdělávacími plány i programy. Jako samostatný typ se připouštělo gymnázium, takzvané klasické, to však zůstalo vyhrazeno pouze chlapcům. Byl vyhlášen nový přehled vyučovacích hodin, jímž bylo na chlapeckých reálných gymnáziích a na gymnáziích klasických v souhrnu všech ročníků němčině přisouzeno osmačtyřicet hodin týdně.

Týdenní hodinová dotace češtiny a němčiny ve školním roce 1941/1942³⁴

Gymnázia reálná chlapecká	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Celkem
Jazyk německý	6	6	6	6	6	6	6	6	48
Jazyk český	5	5	4	4	4	4	4	4	34

Gymnázia reálná dívčí	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Celkem
Jazyk německý	6	6	5	5	5	5	4	4	40
Jazyk český	5	5	4	4	4	4	3	3	32

Gymnázia klasická	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Celkem
Jazyk německý	6	6	6	6	6	6	6	6	48
Jazyk český	5	4	4	4	4	4	4	4	33

Čtvrtého října 1941 byl dorovnán vzniklý deficit i na dívčích reálných gymnáziích a 5. srpna 1942 byl počet hodin němčiny rozšířen na osm týdně na vyšším stupni.³⁵

Týdenní hodinová dotace češtiny a němčiny ve školním roce 1941/1942³⁶

Gymnázia reálná dívčí	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Celkem
Jazyk německý	6	6	6	6	6	6	6	6	48
Jazyk český	5	5	4	4	4	4	3	3	32

33 O tom se pojednává v četné sekundární literatuře (srv. pozn. 1).

34 Výnos MŠANO z 6.8.1941, č. 98445-I. In: *Tamtéž*, roč. 23, sešit 8 (1941), s. 272 n.

35 Viz ŠMEJKALOVÁ, Martina: Prostor okleštěný: Čeština na středních školách Protektorátu Čechy a Morava. In: MITTER, Patrik – KOTEN, Jiří (ed.): *Prostor v jazyce a literatuře*. Ústí n/L., Univerzita J. E. Purkyně 2007, s. 167–170.

36 Výnos MŠANO ze 4.10.1941, č. 121280-I. In: *Věstník Ministerstva školství a národní osvěty*, roč. 23, sešit 11 (1941), s. 389.

Týdenní hodinová dotace češtiny a němčiny ve školním roce 1942/1943 (vyšší stupeň)³⁷

Reálná gymnázia	V.	VI.	VII.	VIII.	Celkem
Jazyk německý	8	8	8	8	32
Jazyk český	4	4	4	4	16

Ve školním roce 1944/1945 germanizační tlak na střední školy poněkud zeslábl.³⁸ Odpovídá tomu i výnos ministerstva školství a lidové osvěty (v červnu 1942 došlo ke změně názvu ministerstva) ze 17. srpna 1944, v němž se konstatovalo, že s ohledem na pokroky dosažené ve výuce němčiny a také dějepisu, zeměpisu a matematiky (zčásti vedených v němčině) může být ve školním roce 1944/1945 ve všech třídách povoleno snížení počtu hodin němčiny za týden z osmi (tolik činila dotace němčiny ve svém kulminačním bodě) na šest. Hodinová dotace pro češtinu se do konce války nezměnila a představovala pět hodin v prvních dvou a čtyři hodiny ve zbývajících šesti ročních reálných gymnáziích, respektive pět hodin v prvním a čtyři hodiny ve zbývajících sedmi ročních klasických gymnáziích.³⁹ Tyto úpravy však zůstaly fakticky nerealizovány, protože školní vyučování jako celek ve školním roce 1944/1945 v podstatě zkolabovalo.

„Předmět utvářející názor“

První změny poznamenaly vyučování češtiny v souvislosti se sílící hrozbou války ještě na sklonku první republiky a příznačně se týkaly výchovných cílů. V souvislosti s vyostřenou domácí i zahraniční situací do výuky češtiny pronikaly prvky *branné výchovy*,⁴⁰ jejíž těžiště spočívalo v literární složce vyučovacího předmětu, zatímco jazyková složka na rozvoji brannosti participovala zejména mluvními cvičeními a tématy písemných slohových prací. Deziluze z dosavadního vývoje a deprese z mnichovských událostí pak vyústily v duchovní atmosféře druhé republiky mimo jiné ve větší důraz na tradiční křesťanské hodnoty.⁴¹ V souladu s těmito tendencemi

37 Výnos MŠ z 5.8.1942, č. 67370-II. In: *Tamtéž*, roč. 24, sešit 9 (1942), s. 301.

38 „Se zhoršující se vojenskou situací hitlerovského Německa ... ztrácely germanizační plány svou aktuálností.“ (DOLEŽAL, J.: *Česká kultura za protektorátu*, s. 80 – viz pozn. 1.)

39 Viz *Státní okresní archiv Hradec Králové (SOka Hradec Králové)*, f. Gymnasium J. K. Tyla Hradec Králové, k. 52, inventární číslo (inv. č.) 966, německy psaný výnos ministerstva školství a lidové osvěty č. 67971/44-II/2 ze 17.8.1944.

40 Viz Výnos MŠANO č. 112426-II z 5.8.1938. In: *Věstník Ministerstva školství a národní osvěty*, roč. 20, sešit 8 (1938), s. 301–303.

41 Viz RATAJ, Jan: *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*. Praha, Karolinum 1997, s. 136.

15

Dbejme vždy svého zevnějšku, chovejme se slušně – ale nezapomínejme, že i naše řeč je důležitým doporučovacím listem. Vyjadřujeme se vždy výstižně a čistě!

Ptáka poznáš po peří — člověka po řeči!

Mluvme prostě — ale správně a slušně!

Přijda domů, zuji svou obuv, a převlék- na se zaujmu své místo u stolu, očeká- vaje oběda.	Když přijdu domů, zuju se, převléknu a sednu si za stůl. Čekám na oběd.	Já když vpadnu dom, tāk majznu škrábama do kouta, schodím vohoz a seknu sebou k stolu. Čekám na futro.
--	--	--

Jazyk

strojený

přirozený

hrubý

Jazyk kterého sloupce označíte jako papírový, nepřirozený?

Který sloupec je napsán prostým lidovým jazykem?

A který jazykem spodiny?

Varujme se krajností! Strojenost i sprostota slušné lidi odpuzují.

Mluvte prostě — ale správně!

Správné řeči se učíte především v hodinách vyučovacího jazyka.

Řekněte správně po česku:

To je dneska hic!

To bylo fain.

Ten se zatumloval.

Zaplat' u kasy!

Je furt v luftě.

Mám novej futrál na housle.

Klepal tepichy.

Hraje na valdhornu.

Leží ve špitále.

Hans sedí na sicu vpředu.

K večeri sme měli kafe.

Počkej, až vytáhnou šraňky!

Jak vám ten buřt šmakoval?

Fotr je v maštali.

Ten dělal velký voči.

Kódl hraje v beku.

Vemte u nás místo!

Byls ofsajt.

Nedělej fóry!

Chytil ho za flígl.

Je ostríhaná na bubíka.

Měl na botách šporny.

Pil jen špiritus.

Kravata je v šufletu.

Nešvindluješ?

To byl pěknej vinš.

Všímejte si pozorně řeči svých spolužáků!

Pro nečeská slova a výrazy, které se v jejich řeči vyskytují nejčastěji, najdete výstižné výrazy české, napište je na boční tabuli a dbejte, aby se dokonale vžily (upozorňujte, budujte . . .).

Vyjadřujeme se vždy výstižně a čistě! Ukázka z České mluvnice pro hlavní a nižší střední školy Františka Vítka

se ve vyučování češtiny objevily hypertrofované projevy *národovectví a křesťanství*, opět zejména ve slohových cvičeních.⁴²

Nejzřetelnější změnou učebních osnov v roce 1939 bylo odstoupení od dřívějšího konceptu čechoslovakismu, což se odrazilo ve vypuštění – byť ne bezesbýtku – učiva o slovenštině a také ve změně názvu vyučovacího předmětu z *jazyka československého* na *jazyk český*. Již 7. května 1940 však Úřad říšského protektora vydal přípis, podle nějž měly být relativně čerstvé učební osnovy přezkoumány a přepracovány.⁴³ Revizní proces byl dosud v rukou domácích odborníků: například revizí osnov pro obchodní akademie byl pověřen Studijní ústav obchodního školství,⁴⁴ analogicky probíhal revizní proces na průmyslových školách,⁴⁵ k budoucím osnovám se vyjadřovaly v rozsáhlé dotazovací akci i školy, na podkladě jejichž podnětů byl zpracován návrh nových učebních osnov pro jazyk český. Realizace se však již nedočkal.

Po dobu platnosti učebních osnov z roku 1939 se vyučovací předmět „český jazyk“ zásadně neodchýlil od své předválečné podoby. Tento stav trval až do listopadu 1941, tedy přibližně do příchodu Reinharda Heydricha jako zastupujícího říšského protektora. Čeština však byla od počátku války jako jeden z „předmětů utvářejících názor“ (*Gesinnungsgegenstände*) vystavena zesílenému tlaku okupační školské politiky,⁴⁶ jak o tom svědčí i zde citovaná směrnice: „Pěstování mateřského jazyka ... je velmi vydatným prostředkem výchovy národní a sociální. (...) Proto je třeba zdůrazňovati vše, co podporuje vzájemné pochopení a loajální spolupráci národa českého s německým. (...) Vyučovací jazyk přispívá k výchově žáků v ušlechtilé povahy, které živě cítí své povinnosti k národu, vlasti, Říši a lidstvu.“⁴⁷

42 NA, f. Zemská školní rada, k. 91, Zpráva gymnázia v Praze, Slezské ulici, nové učební osnovy.

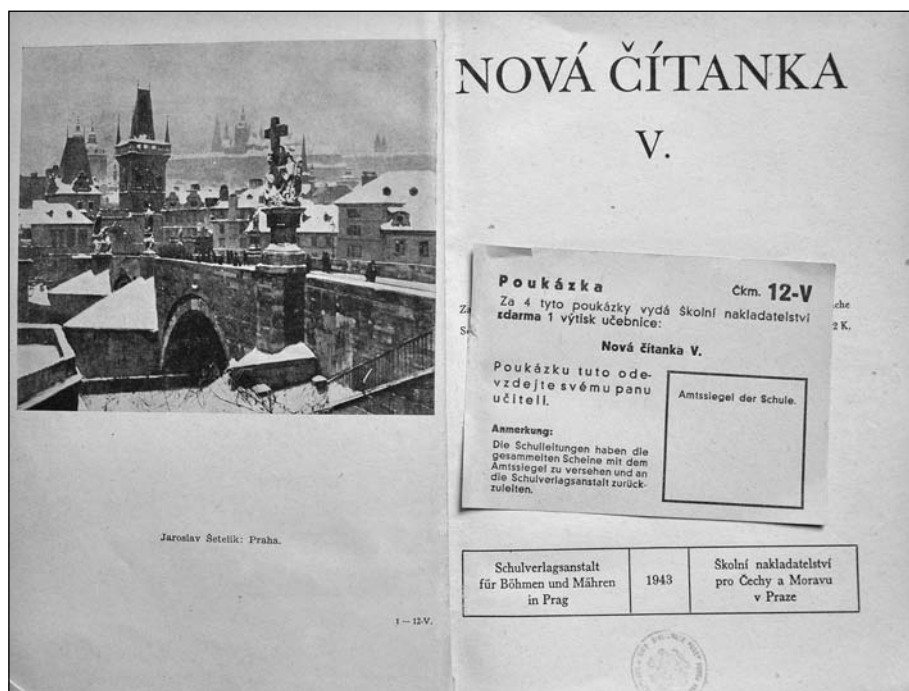
43 Informace o něm obsahují různé spisy (viz např. NA, f. Ministerstvo školství, inv. č. 1604, sign. 11 I, k. 1408, Normální přehled vyučovacích hodin; materiál objevil J. Lesák).

44 Pro češtinu byla jmenována komise, kterou tvořili dva inspektoři obchodního školství (Antonín Bernásek a Bohumil Vydra) a čtyři profesori obchodních škol (Jan Kaňka, Karel Oliva, Karel Polák a Jan Strnad). Viz *tamtéž*, f. Ministerstvo školství, inv. č. 1629, sign. 15, k. 1510, výnos MŠANO č. 69577 z 29.5.1940 (materiál objevil J. Lesák).

45 Komisi tvořili předseda Jaroslav Veselský, profesor 1. průmyslové školy v Praze, dále hlavní redaktor *Časopisu Spolku profesorů průmyslových a odborných škol* Adolf Janáček a profesor 2. průmyslové školy v Praze Vítězslav Tichý (*tamtéž*, inv. č. 1637, sign. 16, k. 1597, výnos MŠANO č. 70745/40-II/2 z 1.6.1940; materiál objevil J. Lesák).

46 Srv. ŠMEJKALOVÁ, Martina: Český jazyk jako vyučovací předmět: Strípky z archivního výzkumu (1918–1953). In: BALOWSKI, Mieczysław – MOLDANOVÁ, Dobrava (ed.): *Co všechno slovo znamená: Sborník příspěvků věnovaných prof. PhDr. M. Čechové, DrSc. Ústí n/L.*, Univerzita J. E. Purkyně 2007, s. 327–337.

47 *Státní okresní archiv Kutná Hora (SOKA Kutná Hora)*, f. Učitelství ústav při klášteře sv. Voršily v Kutné Hoře, k. 15, neinventarizováno, prozatímní inv. č. 303, Směrnice pro vyučování, 1940.



Titulní list 5. dílu Nové čítanky (Praha, Školní nakladatelství 1943), včetně poukázky na knihu zdarma. Na levé straně idylický pohled na zasněženou Prahu

Vyučování češtině bylo podrobeno zostřenému dohledu, aby bylo vedeno „v duchu naprosté loajality k Velkoněmecké říši a jejímu Vůdci“.⁴⁸ Do struktury vyučovacích cílů českého jazyka přibýly další formativní aspekty: měla se zdůrazňovat souvislost vývoje českého písemnictví s literaturou německou a předmět měl vychovávat k říšské myšlence.⁴⁹

Ve výuce českého jazyka je spolehlivým a nejrychlejším indikátorem změn politické situace – a toto pravidlo platí napříč politickými systémy – slohové vyučování, respektive témata slohových prací. Proto i za protektorátu mezi ně záhy začala pronikat německá realita, historie a kultura. Dokumentují to například názvy témat zpracovávaných v Lindnerově ústavu učitelském v Kutné Hoře: Německý národ po stránce národopisné (1941), Vyučování němčině na českých školách národních

48 AMB, f. 1. vyšší průmyslová škola strojnická, Sokolská 1, k. 1729, směrnice MŠANO č. 47190/41-II/2 ze 17.4.1941.

49 Nový úkol střední školy. In: *Střední škola*, roč. 21 (1941) s. 65–67.

(metodické pojednání), Čechy a Morava v Říši (dějepisně-zeměpisný rozbor přednášky státního tajemníka K. H. Franka) (1942) a podobně.⁵⁰

Jako hlavní nebezpečí pro úspěšnou inkorporaci nacistické ideologie do vyučování se přes všechna zmíněná opatření postupně ukazovalo vyučování literatury, které bylo tradičně situováno na takzvaný vyšší stupeň gymnázií. Až se později bude uvažovat o zavedení přeškolovacích kurzů pro učitele češtiny, bude pomýšleno nikoliv na jazykovou výuku, ale na ty oblasti učiva, „v nichž se utváří smýšlení, totiž národopis a literaturu“.⁵¹

Z díkve školních nařízení je ale patrné, že se změnami na vyšším stupni se počítalo již od prvního roku války: „Bude radno probírat na vyšším stupni *zatím* literární historii, pěstovati stylistický výcvik, konati mluvní a řečnická cvičení.“⁵² Sedmnáctého listopadu 1941 pak skutečně Moravcovo ministerstvo vydalo nařízení, jímž dramaticky zasáhlo do uspořádání jednotlivých složek učiva: „Podle dosavadních zjištění neposkytují učitelé českých škol všech druhů, kteří vyučují předmětům utvářejícím názor (dějepisu, zeměpisu, české literatury a náboženství), ve své většině postačující jistoty, že svým vyučováním vychovávají žáky otevřeně k říšské myšlence... Proto při vyučování českému jazyku na českých školách všeho druhu zastavuje se s okamžitou platností až na další veškeré vyučování dějinám literatury.“⁵³

Toto opatření představovalo bezprecedentní zásah do vyučovacího předmětu ustáleného ve víceméně konstantní podobě od zavedení obligátního vyučování v roce 1848. Nerozbornost jeho základních dvou konstitutivních složek, českého jazyka a české literatury, byla poprvé narušena.

Dva týdny poté následoval další pokyn: „Při vyučování jazyku českému budíž ... věnováno více času teoretickému a praktickému výcviku jazykovému a slohovému, poetice a četbě naprosto nezávadných spisů. (...) Látky historické jsou při mluvních a řečnických cvičeních a při písemných zkouškách vyloučeny.“⁵⁴ Opakované upozornění v tomto duchu došlo na střední školy znovu v srpnu 1942.⁵⁵

50 *SOKA Kutná Hora*, f. Lindnerův učitelský ústav Kutná Hora, registratura z let 1940–1942, k. 41, neinventarizováno, prozatímní inv. č. 374, protokol o 4. řádné a závěrečné poradě z 25.6.1941; *tamtéž*, k. 42, prozatímní inv. č. 375, protokol o 4. řádné, a to 3. klasifikační poradě z 8.5.1942.

51 WILLINGER, Josef: Rankenheim: Pohled zpět i kupředu. In: *Vychovatel v Čechách a na Moravě*, roč. 1, sešit 1 (1943/1944), s. 17–20, zde s. 20 (kurzivou zvýraznila autorka).

52 *SOKA Kutná Hora*, f. Lindnerův učitelský ústav Kutná Hora, registratura z let 1940 a 1941, k. 40, prozatímní inv. č. 374, nařízení zemského školního inspektora z 29.8.1940 (kurzivou zvýraznila autorka).

53 *SOKA Hradec Králové*, f. Učitelský ústav Hradec Králové, k. 57, inv. č. 993, oběžník České zemské školní rady pro Čechy v Praze č. 327 z 29.11.1941, dle výnosu MŠANO č. 144688/41-I/1 ze 17.11.1941.

54 *Tamtéž*, oběžník České zemské školní rady pro Čechy v Praze č. 338 z 8.12.1941, dle výnosu MŠANO č. 148497/41-I/1 z 2.12.1941.

55 *Archiv Gymnázia Na Zatlance* (Praha), nezpracováno, výnos ministerstva školství 90365/42-II/2 z 31.8.1942 (německy); dokument objevil J. Lesák.

Zmíněné výnosy přinesly jazykovému vyučování smutný benefit: důrazem na „výcvik jazykový a slohový“ byl poprvé otevřen dostatečný prostor pro výuku jazyka a mluvnice také na vyšší úrovni gymnázia, kde dosud převládala hlavně literární historie. Z hlediska vývoje předmětu je tento okamžik zlomový, neboť v budoucnu bude pokládán za východisko pro vytváření teoretických koncepcí jazykového vyučování na středních školách.

Hodiny češtiny nyní tedy měly vytvářet čtyři základní pilíře: mluvnice, sloh, čtení a poetika. A zde nastal problém. Učitelé, kteří nebyli zvyklí jazyk na vyšší úrovni gymnázií vyučovat, byli bezradní. Za této situace proto vystoupili praktické a lingvistické spřízněné činnosti v Kruhu přátel českého jazyka s novou osnovou obsahu učiva českého jazyka.⁵⁶

Ve svém návrhu, který byl posledním rozsáhlejším rozpracováním učiva za proktorátu, autoři otevřeli možnost kompenzovat potlačenou literární historii obratem k historickému vývoji českého jazyka.⁵⁷ Do obsahu učiva pro pátou třídu ve vyšší míře než dříve zařadili jazyk starších období; poprvé se takto v programovém materiálu setkáváme například s poměrně detailním výkladem vývoje pravopisu a historickou syntaxí. Vzhledem k tomu, že historické jazykové jevy měly být jako tradičně probírány při četbě ukázek starší české literatury, byla jejich prostřednictvím cesta k zakázané literárněhistorické problematice otevřená. Jednotlivé historické etapy z obsahu učiva nevymizely, jen byly zastřešeny nezávadným názvem „Teorie literatury a čtení“, za nímž se



Vyobrazení morového sloupu v Olomouci z 5. dílu Nové čítanky

56 Viz BEČKA, Josef Václav – HALLER, Jiří – GREGOR, Alois – KOTALÍK, Josef – KVAPIL, Josef Šimon – LOMSKÝ, Josef – SCHAMS, Rudolf – ŠMILAUER, Vladimír: Příspěvky k vyučování jazyku českému ve vyšších třídách středních škol. In: *Věstník českých profesorů*, roč. 49, č. 42 (1941), s. 94–118.

57 Dnes se lze již jen domýšlet, proč z legendy *O Jidáši* byl k memorování určen právě úryvek ohraničený slovy: „Znamenajmy při tom z vlasti ... oplyneš.“ Doufali autoři návrhu, že jeho aktuální význam zůstane cenzuře skryt?

ovšem skrývala obvyklá periodizace vývoje literatury: někdejší historicky vymezené období starší české literatury bylo substituováno nadpisy „Lyrika“ a „Epika“, „Báseň didaktická“, „Nauková próza o jazyce“ a podobně. To se ukázalo jako východisko: změnil se úhel pohledu na literární historii a jednotlivé její partie byly dohlížecím místům prezentovány, ať už v učebnicích nebo ve výuce, jako výklady literárněteoretické a stylistické.

Kardinální otázkou samozřejmě je, zda učitelé dovedli, chtěli či mohli nabízené možnosti využívat. Na to zřejmě již nikdy v úplnosti nenajdeme odpověď. Literární historik Václav Černý, někdejší středoškolský profesor, ve svých *Pamětech* popisoval situaci skepticky: „Záleželo víceméně na učiteli... Od kvinty až po oktávu mohl ... svoje hodiny prokoukat z okna nebo protlouci jakýmkoliv tlachem, aniž kdo co namítl. Mohl od primy do oktávy učit českému pravopisu a české mluvnici... Mohl se studenty číst vybrané ukázky z českých autorů...“⁵⁸ Naše doklady jsou příznivější, a to jak z pohledu jazykové, tak literárněhistorické výuky: „Vlastenec profesor češtiny velmi dobře v hodinách češtiny nás vedl k vlasteneckému cítění a zkušeně při využití výuky jazykové a slohové přednášel historii českého národa.“⁵⁹

Zajímavé je, jak bylo omezení literární historie reflektováno v odborném tisku. Nepřekvapí, že v tendenčním *Vychovateli v Čechách a na Moravě* bylo uvítáno nadšeně: „Úkolem literárního vyučování není znalost životopisných a bibliografických dat ani znalost básnických ozdob, nýbrž dílo samo ve své plnosti.“⁶⁰ Náhlá preference poetiky a jazykového vzdělávání ale mohla konvenovat i odborníkům publikujícím na stránkách standardních časopisů, protože faktografický a expanzivní (tedy na úkor ostatních složek předmětu jdoucí) charakter výuky historie literatury byl v diskusích kritizován již několik desetiletí.⁶¹ Rozšíření mluvnického vyučování *implicitě* kvitovali lingvisté: „Posledními výnosy uvolnil se na vyšším stupni čas i pro vyučování mluvnické; osnovy dosud předepisovaly jen občasné opakování a prohlubování znalostí mluvnických z tříd nižších.“⁶² Periodikum *Střední škola* v roce 1943 uveřejnilo také článek literárního teoretika Jana Mukařovského, který se již dříve netajil kritikou faktografického pojetí středoškolské výuky dějin litera-

58 ČERNÝ, Václav: *Paměti*, sv. 2: *Křik Koruny české 1938–1945. Náš kulturní odboj za války*. Brno, Atlantis 1992, s. 227.

59 Tak vzpomíná absolvent obchodní akademie, který maturoval v roce 1946. Podobných svědectví autorka při svém výzkumu shromáždila větší množství.

60 HEIDENREICH, Julius: *Moravské Valašsko ve dvou nových románech*. In: *Vychovatel v Čechách a na Moravě*, roč. 1, sešit 1 (1943/1944), s. 7–11, zde s. 8.

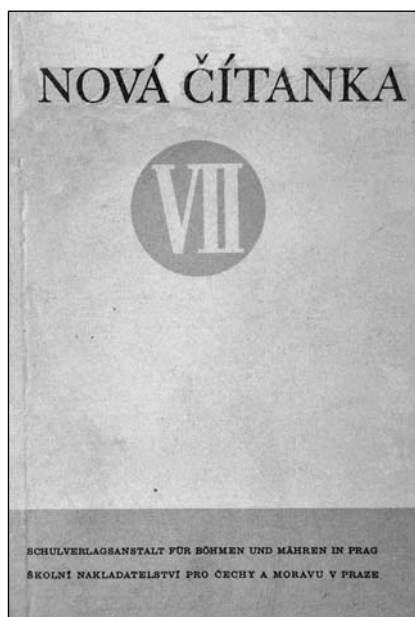
61 Bohuslav Havránek dokonce počátkem 30. let při přípravě nových učebních osnov napsal Janu Mukařovskému: „Nejdůležitější je, myslím, pozít tu hydru nadbytečné literární historie.“ (HAVRÁNKOVÁ, Marie: *Pražský lingvistický kroužek v korespondenci*. Praha, Academia 2009, s. 57.)

62 BEČKA, J. ad.: *Příspěvky k vyučování jazyku českému na vyšších třídách středních škol*, s. 102 (viz pozn. 56).

ture:⁶³ „Poetika na střední škole nebyvala v nedávných letech příliš favorizovanou součástí vyučování. (...) Hlavní slovo v literárním vyučování připadalo literární historii, pojaté biograficky a bibliograficky: poskytovala řadu dat vhodných k memorování i soubor vděčných otázek při zkouškách.“ Zároveň ale také on nabízel cestu k zakázanému učivu: „Především je pro dnešní poetiku bytostně nutné nazírat na dílo básnické jako na součást vývojového proudu, pojímat je jako jev historický. (...) Pro školu vyplývá z tohoto stavu vědy požadavek, aby básnické dílo bylo žákovi předkládáno ... jako součást stále plynoucího dění: má se žákovi jevit v souvislosti s tím, co před ním předcházelo, popřípadě i s tím, co po něm následovalo.“⁶⁴

Některé z tehdy vyslovovaných myšlenek, jako například že „literární výchova se stává součástí umělecké kultury, stejně jako hodiny výtvarnictví nebo hudby“,⁶⁵ se staly později – a jsou i v současnosti – legitimními diskusními tématy. Důraz na práci s textem, omezení literárněhistorické encyklopedičnosti, to všechno jsou tendence, které lze přijímat pozitivně. Závažná byla přirozeně skutečnost, že primárně nešlo o omezení míry faktografičnosti, ale o paušální postih celé literární historie, motivovaný nikoliv odbornými, nýbrž ideologickými zřeteli.

Dopad výnosu byl později poněkud modifikován. Ve školním roce 1942/1943 nastal posun od prostého vyloučení české literární historie k jejímu přizpůsobení germanizačním a asimilačním záměrům. Ukazuje to učební rozvrh, v němž jsou pro



Obálka 7. dílu Nové čítanky (Praha, Školní nakladatelství 1943)

63 Například už v článku z roku 1925: MUKAŘOVSKÝ, Jan: Vyučování jazyku mateřskému na školách francouzských a o potřebě jeho reformy na školách našich. In: *Střední škola*, roč. 5 (1925), s. 17–23, 49–60, 129–137, 219–225 a 262–265.

64 TÝŽ: Poetika jako základ literární výchovy na středních školách. In: *Tamtéž*, roč. 23 (1943), s. 205–215, zde s. 205 a 210. Kamil Hornák dokonce v záměru „naznačit učitelům češtiny, že o vývoji české literatury lze učit i pod jménem poetiky“, spatřuje hlavní důvod, proč byl článek vůbec napsán (HORNÁK, Kamil: Jan Mukařovský a škola. In: *Český jazyk a literatura*, roč. 17, č. 3 (1966–1967), s. 97–101, cit. s. 100).

65 HEIDENREICH, J.: Moravské Valašsko ve dvou nových románech, s. 8 (viz pozn. 60).

český jazyk zastoupena témata „Německý a český klasicismus“, „Vliv heidelberské romantiky na Hanku a Čelakovského“, „Vlivy německé filosofie a básnictví na Máchu“, „Vliv Mladého Německa a poetického realismu“, „Českoněmecká symbióza u Klostermanna“, „Vliv německé filosofie na Březinu“ a podobně.⁶⁶ Česká literatura v tomto pojetí se měla stát appendixem mohutné vývojové linie literatury německé.

V oblasti *jazykové výchovy* hrál pozitivní roli fakt, že ústřední vzdělávací cíl – rozvoj komunikace ve spisovném jazyce, poznání jeho systému a metajazyka – skýtá méně vstřícný prostor k ideologizaci. V jazykovém oboru vznikly v období proktorátu dokonce některé parciální didaktické počiny, na něž se v osvobozené republice navazovalo a které jsou dodnes předmětovou didaktikou hodnoceny jako přínosné. Jsou spjaty zejména s metodickými aktivitami didaktického odboru Kruhu přátel českého jazyka, na jehož platformě se po omezení prostoru pro svobodný vědecký diskurz řešily otázky vyučování češtiny. Přčetné osobní materiály jeho předsedy Vladimíra Šmilauera,⁶⁷ rozborů vyučovacích problémů, přípravy jednání odboru, vzájemná korespondence s učiteli češtiny, posudky učebnic, to vše svědčí o tom, že velká část české lingvodidaktiky se snažila *nebrat politickou realitu na vědomí*⁶⁸ a soustředila se o to intenzivněji na řešení odborných otázek.

Za mimořádně aktuální problém byla pokládána normalizace učiva a sjednocení dosud rozkolísané školské jazykovědné terminologie. Z podnětu didaktického odboru Kruhu přátel českého jazyka byla v roce 1944 normalizována vyjmenovaná slova a vzory deklinace a konjugace, jednotné mluvnické názvosloví bylo na české školy zavedeno výnosem z 20. ledna 1945.⁶⁹ Klíčovou roli přitom sehrál zaměstnanec ministerstva školství Václav Kouřim: „Jen jeho zásluhou byla schválena nová Pravidla českého pravopisu, normalizace vzorů a vyňatých slov, tedy vesměs věci, které zavedly *pořádek* do jazykového vyučování, o který jsme marně usilovali po dvacet let v první republice.“⁷⁰ Ve světle tohoto bezprostředně poválečného svědectví je patrné, že atmosféra centralistických režimů je pro nastolení „pořádku“ v různých oblastech vyučování příznivější než demokratické mechanismy, a že tento jev mohou dokonce přímí aktéři hodnotit pozitivně.⁷¹

66 AMB, f. 1. vyšší průmyslová škola strojnická, Sokolská 1, k. 1744, Podrobné rozvrhy učiva na školní rok 1942/43.

67 V podobném duchu vynívá např. i osobní fond Lidmily Žofkové. Oba osobní fondy se nacházejí v LA PNP.

68 K tehdejšímu postojům kulturní obce srv. TOMEŠ, J.: O české kultuře v letech 1939–45, s. 523 (viz pozn. 30).

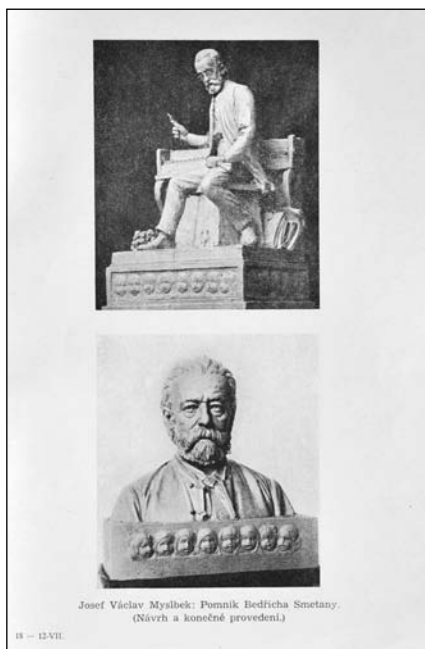
69 Viz *Věstník Ministerstva školství*, roč. 27, č. 1 (1945), s. 15. Výnos byl vyhlášen se zpětnou platností od počátku školního roku 1944/1945.

70 LA PNP, f. Lidmila Žofková, korespondence, složka Václav Medonos, svědectví V. Medonosa z 16.5.1945, nesignováno.

71 Až do pádu komunistického režimu bylo odborné přesvědčení o didaktické užitečnosti jednotného mluvnického názvosloví podpořeno existencí jediné řady učebnic, po roce 1989 se

Důležité k tomu, aby si vyučování češtině podrželo i přes všechna omezení alespoň do jisté míry pevnou strukturu, bylo zachování ústní maturitní zkoušky z českého jazyka. Nové uspořádání vyučovacího předmětu se však do ní nemohlo nepromítnout. V intencích výše citovaných nařízení byl koncipován výnos z 23. února 1942, jímž se zdůrazňovalo, že se při maturitní zkoušce nesmějí zkoušet literárněhistorická data a životopisné podrobnosti.⁷² Až do maturit v letním pololetí školního roku 1943/1944 proto maturitní otázky vycházely z konkrétního literárního díla a dotýkaly se poetiky, osobnosti autora či autorské skupiny. Na hraně nařízení se už ocitaly poměrně časté otázky týkající se vývoje žánrů.⁷³ Mezi ústní maturitní otázky ale pronikala i témata zcela tendenční, jako například interpretace textů Emanuela Moravce, jehož soubory rozhlasových projevů byly předepsány jako povinná četba.⁷⁴

Koncepční změny se dotkly také *učitelských ústavů*, které byly vládním nařízením z roku 1941 přeměněny ze čtyřletých na pětileté⁷⁵. V závislosti na tom, jak němčina pronikala jako povinný vyučovací předmět na měšťanské školy i na školy obecné, měnily se samozřejmě také priority v obsahové náplni učiva učitelských



Ilustrace pomníku Bedřicha Smetany od Václava Myslbeka ze 7. dílu Nové čítanky

naopak opět rozkolísalo a dosavadní snahy o jeho znovusjednocení jsou zatím marné (viz MACHOVÁ, Svatava: Je standardizace školské jazykovědné terminologie neuskutečnitelným snem? In: *Český jazyk a literatura*, roč. 54, č. 4 (2003–2004), s. 174–179).

72 *SOKA Kutná Hora*, f. Lindnerův učitelský ústav Kutná Hora, registratura z let 1941 a 1942, k. 42, prozatímní inv. č. 375, protokol o 4. řádné, a to 3. klasifikační poradě z 8.5.1942.

73 Trojice zadávaných otázek potom mohly mít např. takovouto podobu: 1. Karel Toman: *Svatá rodina* – 2. Vývoj českého verše – 3. Legenda; 1. Růžena Svobodová: *Přítelkyně* – 2. Ženská otázka v české literatuře – 3. Vzdělávací próza; 1. Jaroslav Vrchlický: *Goethe* – 2. Sonet – 3. Vliv německé literatury na českou. (Viz *SOKA Hradec Králové*, f. Dívčí reálné gymnázium Hradec Králové, maturitní protokoly, k. 3, inv. č. 319, Hlavní protokol o zkouškách dospělosti, období letní 1944.)

74 Viz ČERNÝ, V.: *Paměti*, sv. 2, s. 227 (viz pozn. 58).

75 Vládní nařízení z 11.8.1941 č. 320/1941 Sb. In: *Sbírka zákonů a nařízení 1941*, sv. 2, s. 1572–1574.

ústavů. Cílem vyučování němčině nemělo být jen její dokonalé osvojení, ale také důkladná metodika její výuky. Čeština měla být z hodin němčiny, a to i na cvičných školách, „zcela vymýcena“.⁷⁶ Analogicky k situaci na gymnáziích se maturitní zkouška z češtiny i na učitelských ústavech po zastavení výuky literární historie soustředila na mluvnici a poetiku.⁷⁷ Pro obsah maturitní zkoušky to zde ale neznamenalo tak dramatickou změnu jako na gymnáziích, neboť na učitelských ústavech jazyková složka předmětu dominovala už tradičně.

Ke změnám v obsahové náplni vyučování došlo ve školním roce 1941/1942 také na čtyřletých *středních odborných školách*. Zatímco v prvních letech okupace se při výuce češtiny ještě stále pracovalo se základními předválečnými učebnicemi a učivo bylo rozděleno podle dosud platných učebních osnov na mluvnici a literární teorii v prvním ročníku a literární historii v ročnících vyšších,⁷⁸ 14. listopadu 1941 – tři dny před výnosem středoškolským! – bylo i na školách odborného zaměření „zatímně“ zastaveno vyučování dějepisu, zeměpisu, dějin české literatury a náboženství.⁷⁹ Následovala okamžitá reakce: učitelé byli neprodleně seznámeni s nutností vyučování dějin literatury zastavit a až do vydání seznamu připuštěných literárních děl *pod osobní zodpovědností* učitele i ředitele školy číst s žáky pouze naprosto nezávadná díla.⁸⁰

Nejcitelněji dopadla změna na průmyslové školy, kde byla literární historie ve zjednodušené podobě páteří teoretického vzdělávání v českém jazyce, a proto bylo nutno obsah učiva významně přestrukturovat. Zatímco dříve se začínalo v druhém ročníku chronologicky jednotlivými literárními etapami,⁸¹ po zákazu literární historie se větší část školního roku probíraly různé druhy lyriky, průřezově vývojovými obdobími.⁸² Analogicky se postupovalo i ve vyšších ročnících. U maturity pak bylo mimo jiné předmětem kontroly, zda se nezkouší literární historie, zda je věnována patřičná pozornost srovnání českých a německých spisovatelů, a zejména zda je patrné, že se tak dělo systematicky během celé školní docházky. Maturitní zkouška musela být více než dříve postavena na vlastní četbě, a nově do ní pronikala dokonce i témata jazyková.⁸³

76 *SOkA Kutná Hora*, f. Lindnerův učitelský ústav Kutná Hora, registratura z let 1940 a 1941, k. 40, prozatímní inv. č. 374, protokol o 2. řádné, a to klasifikační poradě ze 14.11.1941.

77 *Tamtéž*, k. 42, prozatímní inv. č. 375, oběžník České zemské školní rady pro Čechy č. III-4148/7 z 9.5.1942.

78 *AMB*, f. 1. vyšší průmyslová škola strojnická, Sokolská 1, k. 1744, Podrobné rozvrhy učiva.

79 *Tamtéž*, k. 1730, výnos MŠANO č. 143295/41-II/3 ze 14.11.1941 (německy).

80 *Tamtéž*, Konferenční protokoly 1941/42, kniha č. 1582, protokol o mimořádné poradě 3.12.1941.

81 *Tamtéž*, k. 1744, Podrobné rozvrhy učiva: Pro školní rok 1940/1941 (říjen 1940).

82 *Tamtéž*, Podrobné rozvrhy učiva: Pro školní rok 1942/1943 (říjen 1942).

83 Například na průmyslové škole v Hradci Králové: 1. Pohádka, 2. Z četby Kožík, 3. Bass; 1. Řeč a řečník, 2. Mrštíkovi; 1. *Kýtice*, 2. Rais, 3. Němcová; 1. Rozbor *Babičky*, 2. *Temno*, 3. *Kondelík*. (*SOkA Hradec Králové*, f. Státní průmyslová škola Hradec Králové, kniha č. 657, inv. č. 752, Zkoušky dospělosti na vyšší průmyslové škole stavitelské, květen 1943.)

Učebnice českého jazyka a boj za jazykovou čistotu

Proces revizí prvorepublikových učebnic, který je v historické literatuře dobře popsán,⁸⁴ se nevyhnul přirozeně ani učebnicím češtiny. Restriktivní přitom byla zejména druhá vlna revizí, následující po nótě říšského protektora ze 7. května 1940.⁸⁵ Vezměme jako příklad učebnice teorie literatury a takzvané slovesnosti profesora Československé obchodní akademie Karla Olivy. Zatímco v roce 1939 neměla recenzní komise námitek, aby se – po drobných úpravách – jeho učebnic užívalo i nadále,⁸⁶ revizí v roce 1940 už byly vráceny k přepracování, protože obsahovaly „řadu závadných míst“.⁸⁷

Ani dosud nestažená učebnice nesměla nést žádné připomínky dřívějšího období a nevhodné pasáže musely být důkladně začerněny. Nežádoucí byly partie o Masarykovi, Československu, o Slovensku, československých legiích (například v úryvcích z děl Františka Langra nebo Rudolfa Medka), vymazána musela být přísaha československého vojska v Rusku v roce 1917⁸⁸ a podobně. V praxi se už od školního roku 1940/1941 s předválečnými učebnicemi nepracovalo.⁸⁹

V roce 1941 obeslalo ministerstvo školství a národní osvěty posuzovatele učebnic instruktážním materiálem s názvem „Pokyny pro posouzení učebnic a učebních pomůcek“. Podle nich se měla sjednotit recenzentská kritéria, která měla sledovat především ideologické hledisko (tedy zda obsah posuzované knihy je v souladu s duchem nejpřísnější loajality k politickým poměrům protektorátu), ale i hledisko metodické (zda rozsahem i obsahem odpovídá učebním plánům a učebním osnovám). Při schvalování učebnic se posuzovalo také, jak vedou žáky k národnímu uvědomění a pracovní podnikavosti.⁹⁰

Autoři učebnic, bohemisté a učitelé na nastalou situaci reagovali trojím způsobem:

Postoj krajní distance zaujali ti autoři, kteří se vědomě stáhli do ústraní, jako například Bohuslav Havránek a jeho kolektiv.⁹¹

84 Zřejmě nejstarším zdrojem je publikace *O učebnicích* (viz pozn. 5).

85 NA, f. Ministerstvo školství, k. 1516, sign. 15, inv. č. 1629, rozličné aprobační spisy učebnic (materiál objevil J. Lesák).

86 *Tamtéž*, inv. č. 1629, rozhodnutí MŠANO z 11.7.1939 (materiál objevil J. Lesák).

87 *Tamtéž*, rozhodnutí MŠANO z 20. a 31.7.1940 (materiál objevil J. Lesák).

88 Viz HAVRÁNEK, Bohuslav – KOPECKÝ, Leontij – STARÝ, Eduard – ZÍSKAL, Alois: *Cvičebnice jazyka českého pro I.–IV. třídu středních škol*. Praha, Česká grafická unie 1933, např. s. 89, 116 n. a 145; ve vydání z roku 1934 např. s. 5, 46, 60, 143, 149, 162 aj.

89 „Sešity a tabule, to byly jediné pomůcky,“ konstatovala Jiřina Vítarová v rukopisných „Poznámkách k vyučování českému jazyku na Gymnasii Ch. G. Masarykové v letech 1940–1948“.

90 AMB, f. 1. vyšší průmyslová škola strojnická, Sokolská 1, k. 1729, Pokyny pro posouzení učebnic a učebních pomůcek (příloha dopisu MŠANO z 31.7.1941).

91 Srv. např. BLAJER, Zdeněk – VITVAR, Václav: *Problémy přípravy učitelů českého jazyka*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1972, s. 38.

Seznam vyobrazení.

	Strana
1. Adolf Kosárek: Česká krajina (titulní obraz).	
2. Antonín Mánes: Lesní krajina s vodopádem	16
3. Bedřich Havránek: Podzimní krajina	32
4. Antonín Chittussi: Rašeliniště (krajina z jižních Čech)	48
5. Antonín Slaviček: Hostišov od západu (krajina z Táborska)	64
6. Alois Kalvoda: Krajina z Pošumaví (pohled nad Kdyní)	80
7. Václav Rabas: Podzim na Slánsku	96
8. Josef Mánes: Labská krajina	112
9. Alois Bubák: Vrch Mužský (krajina z Českého ráje)	128
10. Quido Mánes: Hrubá Skála (krajina z Českého ráje)	144
11. František Kaván: Podmrak (krajina z Jilemnicka)	160
12. Antonín Chittussi: Rybník s lekníny (krajina z Nechanicka)	176
13. Adolf Kosárek: Středočeská krajina u Pardubic	192
14. Antonín Slaviček: U nás v Kameničkách	208
15. Jaroslav Panuška: Podzim na Českomoravské vysočině	224
16. Antonín Chittussi: Údolí Jihlavy u Petrovic na Moravě	240
17. Alois Kalvoda: Krajina z Moravského Slovácka	256
18. Hanuš Schwaiger: Valašský statek	272
19. Ferdiš Duša: Uhelná jáma (krajina z Ostravska)	288

Druhou skupinu tvořili autoři, kteří sice své učebnice nabídli k aprobaci, ale nepřistoupili na podmínky recenzentů. Manévrovací prostor přitom byl navzdory represivním praktikám totalitního systému poměrně značný: například významní středoškolské učitelé češtiny Jan Kaňka a Josef Vachek připravili za války k vydání *Českou mluvnici a cvičebnici pro obchodní akademie* a předložili ji k aprobačnímu řízení, v rámci něžž byla zaslána k odbornému posouzení profesoru obchodní akademie Eduardu Čechovi a k politické recenzi profesoru německé obchodní akademie Hansu Augustinovi. Požadavky německého recenzenta autoři *odmítli splnit* a před ministerským úředníkem prohlásili, že „předloží učebnici znovu až v republice“⁹² (což také učinili). Zároveň je na tomto případě vidět, že postupem doby byla v protektorátu recenzentská kompetence personálně rozdělena na část odbornou a část ideologickou.⁹³ Tyto praktiky – jeden recenzent odborný, jeden recenzent ideologický – později využívala také československá školská administrativa v první polovině padesátých let.⁹⁴

Poslední alternativu představovali autoři, jimž se podařilo učebnice vydat. Náleží sem například učitel František Vítek se svými mluvnicemi, Josef Vachek se svým skriptem pro odborné školy nebo osvědčení autoři Lidmila Žofková a Václav Medonos ve spolupráci s Jiřím Hallerem. Všichni tito autoři dokázali úspěšně vyhovět nárokům aprobačního procesu, aniž by své jazykové učebnice češtiny z doby protektorátu kontaminovali projevy proněmeckého aktivismu a propagandy. (A nejen to – například Lidmila Žofková byla navíc hendikepována tím, že její manžel byl internován v koncentračním táboře.)⁹⁵ Ostatně protektorátní učebnice nebyly vnímány jako kolaborační ani z bezprostředně poválečné perspektivy a výnosem ministerstva školství a osvěty z 21. června 1945 byly (s malými výjimkami) připuštěny k dalšímu užívání.⁹⁶

92 NA, f. Ministerstvo školství a kultury (nezpracováno), sign. 16 G 2, Jan Kaňka – Josef Vachek: *Česká mluvnice a cvičebnice pro obchodní akademie a pro obchodní školy*: Schválení, číslo spisu A-36030 1945.

93 Zatímco ještě v posudcích z roku 1942 odborní recenzenti sledovali vedle odborné stránky učebnice i složku ideologickou, od konce roku 1942 se jejich posudky orientovaly výhradně na věcné problémy (viz *tamtéž*, f. Ministerstvo školství, sign. 17 G 2, k. 2758–2761).

94 Podobně byla převzata zásada, že pro každý předmět má být jen jedna učebnice a vydávání učebnic má být soustředěno v jednom nakladatelství (viz ŠMEJKALOVÁ, Martina: *Problematika ideologizací předpovídaní českého jazyka v Československu v stalinskou epochu*. In: GRAF, Elena – THIELEMANN, Nadine – ZIMNY, Rafal (ed.): *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik 11*. München, Otto Sagner 2008, s. 214–218).

95 Viz Lidmila Žofková: 20. výročí úmrtí. In: *Bakovsko: Zpravodaj města Bakova nad Jizerou*, roč. 3 (2004), s. 4, *online* dostupné na webové stránce <http://www.bakovnj.cz/fota/266/bak0410.pdf>; LA PNP, f. Lidmila Žofková, korespondence, složka Václav Medonos, Svědectví Václava Medonosa z 16.5.1945.

96 Výnos MŠO z 21.6.1945 č. A-28674-III. In: *Věstník Ministerstva školství a osvěty*, roč. 1, sešit 6 (1945), s. 58.

Korespondence autorů učebnic češtiny z počátku války obsahuje zřetelné známky excitovaných obav o další osud prvorepublikových učebnic a hledání rychlého, účinného řešení situace. Václav Medonos takto psal své kolegyni Lidmile Žofkové: „Je nutno *rychle* jednat, abychom nepřišli pozdě!! Müllerovy učebnice⁹⁷ mají nejméně změň a obávám se, aby nahoře ... kde jsou tendence proti všemu, co v posledních 20 letech bylo nového, se nerozhodli jen pro jednu učebnici, a to jeho! Naše učebnice posledním výnosem už vlastně *ztratily aprobaci*⁹⁸ a zachránit je, podle mého, je možné jen *garancí čistoty jazykové*, kterou jim dodá spolupráce dra Hallera. Proti tomu nebude moci jiná učebnice konkurovat.“⁹⁹ Za povšimnutí stojí, že strategií, která má dopomoci učebnici češtiny k udělení ministerské aprobace za protektorátu, je její „jazyková čistota“.¹⁰⁰ Tento atribut se přitom netýkal jen učebnic z prvních let války, kdy mu lze v souvislosti s národním jazykovým znovuvědoměním rozumět, ale i učebnic z posledních válečných let (viz níže).

Hlavním motivem autorů vydávajících učebnice bylo docílit toho, aby výuka češtiny mohla i ve stísněných podmínkách pokračovat na nejvyšší možné úrovni¹⁰¹ a aby byla udržena kontinuita s předválečnou tradicí. Autorům ovšem mohlo do jisté míry konvenovat i omezení dřívějšího konkurenčního prostředí. Tak Václav Medonos v jednom dopise konstatoval: „Je teď velká příležitost dostat ve školy dobré věci, poněvadž zatím jsou naše učebnice jediné.“¹⁰² Na oklamání okupačních orgánů a obejití restriktivních předpisů při vydávání učebnic se podíleli i ministerscí úředníci, kteří k tomu dovedli využít různých cestiček. V roce 1942 například psal Medonos Žofkové: „Korektury málotřídky¹⁰³ jsem právě dodělal... Budeme podepisovat nějaké prohlášení o původu, nejsme-li zednáři atd. Mluvil jsme s kolegou Kouřimem (úředník ministerstva školství, viz výše – pozn. autorky), který říkal, že kdyby něco vadilo u někoho z nás, že by asi zařídili (když je na knize více autorů) věc tak, že by vyšla se jménem toho, koho by dovolili.“¹⁰⁴

97 Populární prvorepublikové učebnice češtiny Josefa Müllera pro měšťanské školy.

98 Do stoupy šlo padesát tisíc exemplářů učebnic tohoto autorského kolektivu.

99 LA PNP, f. Lidmila Žofková, korespondence, složka Václav Medonos, nedatovaný dopis V. Medonosa (pravděpodobně z června 1940).

100 Citovaný dopis je zároveň dalším dokladem, že v širší odborné veřejnosti byla odborná prestiž Jiřího Hallera vysoká i po vyhrocených sporech o jazykovou správnost z první poloviny 30. let, kdy byl jako vedoucí redaktor *Naší řeči* veřejně nařčen členy Pražského lingvistického kroužku z extrémního purismu.

101 *Tamtéž*, svědectví Václava Medonosa z 16.5.1945.

102 *Tamtéž*, dopis Václava Medonosa z 24.10.1942.

103 ŽOFKOVÁ, Lidmila – MEDONOS, Václav – HALLER, Jiří: *Jazyk vyučovací na málotřídní škole obecné*. Praha, Školní nakladatelství 1942.

104 LA PNP, f. Lidmila Žofková, korespondence, složka Václav Medonos, dopis V. Medonosa ze 17.6.1942; srv. také NA, f. Ministerstvo školství, k. 462, zpráva Státního nakladatelství Prezidiu ministerstva školství a osvěty z 31.8.1945.

Mezi autory, kteří odstoupili, respektive museli odstoupit od publikování, a těmi, kteří dále učebnice vydávali, panoval určitý antagonismus. Naráží na něj opět Václav Medonos ve své korespondenci: „Bylo mi už z některých stran naznačováno, abych nic nedělal (tedy nepřepracovával učebnice – pozn. autorky). *Toto stanovisko pokládám za naivní. Musí se dělat*, a právě teď se musí, a to dobře pracovat. Je možno i teď a nutno dělat a zůstat přitom charakterním člověkem. To jsou jen romantické iluze, které teď snad některé lidi vedou k pasivitě. Ta pasivita je největší nebezpečí a ti, kteří jí podléhají, protože spoléhají na zázraky, sami se vyřadují.“¹⁰⁵

Obligatorní zásahy do jazykového učebního textu jsou dobře patrné na *Praktických námětech k německé konverzaci*, na jejichž tvorbě se podílel i již zmiňovaný Jan Kaňka. Z původního vydání byly odstraněny veškeré zmínky o někdejších československých realitách, výchozí větná struktura přitom byla často jen lexikálně aktualizována. Tak třeba namísto původního znění: „U nás je svěřeno vedení československých vysílačů Radiožurnálu...“¹⁰⁶ v aktualizovaném vydání stálo: „V Říši je svěřeno vedení německých vysílačů ministerstvu osvěty a propagandy...“¹⁰⁷ Změněné realie se odrážejí také v záměně „korun“¹⁰⁸ za „pfennigy“.¹⁰⁹ Ostře sledovaná otázka árijských pozdravů byla zase reflektována zařazením věty „Němci (!) se zdraví navzájem slovy Heil Hitler“¹¹⁰ či změnou příkladu „Zdravíme smeknutím klobouku, úklonou, povstáním“¹¹¹ na aktuální „Zdravíme smeknutím klobouku, zvednutím pravé paže, úklonou, povstáním“.¹¹² V příkladech by se dalo pokračovat.

Pro obchodní akademie byl určen *Učebný text pro jazyk český* Josefa Vachka.¹¹³ Také toto skriptum podléhalo doзору říšského úřadu a schvalovacím řízením procházelo v letech 1941 a 1942 (učebnici recenzoval Jan Kaňka).¹¹⁴ Přesto do něj byly texty poplatné době zařazeny jen v míře, kterou bychom snad mohli nazvat „nezbytně nutnou“; vyskytují se převážně v kapitolách, kde se jim nebylo možné vyhnout, jako je učivo o zkratkách (NS – Národní souručenství) nebo pravopisné učivo (Německá říše – Říše).

105 LA PNP, f. Lidmila Žofková, korespondence, složka Václav Medonos, dopis V. Medonosa z 23.11.1940.

106 RÖSLER, Karel – KAŇKA, Jan: *Praktické náměty k německé konverzaci*. Praha, Československá grafická unie 1939, s. 133.

107 TÍŽ: *Praktické náměty k německé konverzaci*. Praha, Česká grafická unie 1944, s. 131.

108 *Tamtéž*, 1939, s. 111.

109 *Tamtéž*, 1944, s. 111.

110 *Tamtéž*, 1944, s. 95.

111 *Tamtéž*, 1939, s. 95.

112 *Tamtéž*, 1944, s. 93.

113 VACHEK, Josef: *Učebný text pro jazyk český: Mluvnice*. Praha, Typus 1942.

114 NA, f. Ministerstvo školství, k. 1516, sign. 15, inv. č. 1629, povolení Říšského úřadu pro školní a vyučovací písemnictví ze 17.10.1942 (německy); materiál objevil J. Lesák.

„Varujte se jazykových kazů!“¹¹⁵ Rozkazovací věta z učebnice českého jazyka schválené ministerstvem školství v dubnu 1944 pro hlavní školy a v lednu 1945 pro střední školy (jak se lze dočíst z tiráže) dobře vystihuje priority výuky češtiny v období okupace. Přestože tato učebnice vznikla více než deset let po legendárních učebnicích členů Pražského lingvistického kroužku,¹¹⁶ které sousloví „jazykový kaz“ prohlásily takřka za prohibitum, revokuje starší purizující linii jazykové výchovy a znovu do vyučování navrácí akcent na onu „péči o jazykovou čistotu“: „Řekněte správně po česku: To je dneska hic, Je furt v luftě, Klepal tepichy, Nešvindluješ? (...) Pro nečeská slova a výrazy ... najdete výstižné výrazy české.“¹¹⁷ Cíleně motivuje žáky k osvojení spisovné češtiny jako národního znaku: „Spisovná řeč je tmel národa. Kdo ji poškozuj, rozbíjí nutnou jednotu. Jako sjednotitelka kmenů ve vyšší jednotku je zárukou svornosti a *mocnějšího národního rozvoje*.“¹¹⁸ Podobné imperativy, které se objevovaly i v pokynech pro hodnocení maturitních prací, svědčí nejen o excitaci obranného reflexu, o znovuoživení puristických tendencí v jazykovém vyučování, ale také – protože učebnice musela získat ministerskou schvalovací doložku – o symbióze nacionalistické jazykové vlny s oficiální školskou a kulturní politikou.¹¹⁹

Zvláštní kapitolu představují *Pravidla českého pravopisu*. Výnosem ministerstva školství a národní osvěty z 24. července 1941 sice bylo povoleno užívání předválečných *Pravidel*, nic ale nesmělo připomínat někdejší mapu Evropy. A tak i *Pravidla* byla mrzačena začernováním nežádoucích slov, zejména „neexistujících“ toponym (názvů míst) v zabraném území, jako byl Krakov, Lvov a podobně.¹²⁰ Navíc bylo Školnímu nakladatelství nařízeno, aby vytisklo dvojjazyčný seznam zeměpisných jmen, na prvním místě s německým výrazem, který si žáci byli povinni do *Pravidel* vlepít. Vládnoucí ideologie ovlivňovala i jiné pravopisné zvyklosti: například slovo „Vůdce“ mělo být vyhrazeno pro pojmenování Adolfa Hitlera a psáno s velkým počátečním písmenem.¹²¹

V roce 1941 už připravovala Česká akademie věd a umění nové vydání *Pravidel českého pravopisu*. Aby se urychlilo oponentní řízení, byla nejprve předložena

115 VÍTEK, František: *Česká mluvnice pro hlavní a nižší střední školy*. Praha, Školní nakladatelství 1945, s. 17.

116 HAVRÁNEK, B. – KOPECKÝ, L. – STARÝ, E. – ZÍSKAL, A.: *Cvičebnice jazyka českého pro I–IV třídu středních škol* (viz pozn. 88).

117 VÍTEK, F.: *Česká mluvnice pro hlavní a nižší střední školy*, s. 15.

118 *Tamtéž*, s. 21 (kurzivou zvýraznila autorka).

119 K tomu srv. také HASIL, Jiří: Čeština v proměnách 20. století. In: HASIL, Jiří – KUKLÍK, Jan (ed.): *Přednášky z XLVII. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha, Desk Top Publishing – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2004, s. 53–62.

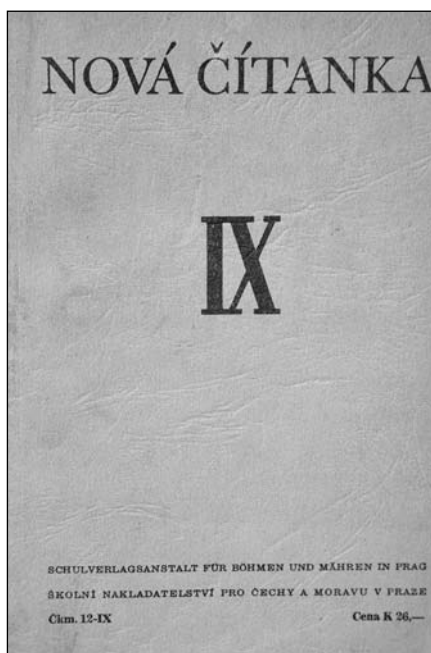
120 Viz AMB, f. Vyšší průmyslová škola strojnická, Sokolská 1, k. 1729, výnos MŠANO č. 74759/41-I/1 z 24.7.1941.

121 *Tamtéž*, výnos ministerstva školství a národní osvěty č. 97461/41-II/1 z 11.8.1941.

ministerstvu školství jako příručka pro veřejnost, tedy nikoliv školská. Ministerstvo vydalo s jejich vydáním souhlas, a tak známá *Pravidla* s vrocením 1941 vyšla bez aprobace pro školní vyučování. Česká akademie proto požádala ministerstvo školství o prohlášení, že *Pravidla* jsou závazná i pro školy. Tím okamžikem musela nastoupit obvyklou schvalovací cestu k Říšskému úřadu pro školní a vyučovací písemnictví, které si vyžádalo škrtnutí nebo změnění hesel, jež pokládalo za závadné. Teprve poté ministerstvo školství výnosem z 13. května 1943 *Pravidla* schválilo jako „závaznou pravopisnou normu pro všechny školy s českým jazykem vyučovací“.¹²²

„Nová“ *Nová čítanka*

Vlajkovou lodí „nové“ výchovy při výuce češtiny se měla stát nově sepsaná učebnice literatury, několikadílná takzvaná *Nová čítanka*.¹²³ Také o *Nové čítance* rozhodoval Říšský úřad pro školní a vyučovací písemnictví,¹²⁴ z oznámení přetištěného po válce ve *Věstníku Státního nakladatelství* lze usuzovat, že byl dokonce iniciátorem jejího vzniku.¹²⁵ Na jejím vydání vedle Němci ovládnutého Školního nakladatelství participoval také Deutscher Schulverlag v Berlíně, který měl podle smluv uzavřených 9. června, 14. srpna a 14. října 1943 výhradní nakladatelské právo, jež pouze *propůjčoval* Školnímu nakladatelství.¹²⁶ Díly pátý až osmý vyšly v roce 1943,



Obálka 9. dílu *Nové čítanky* (Praha, Školní nakladatelství 1945)

122 *O učebnicích*, s. 29–32 (viz pozn. 5).

123 *Nové čítance* ve vývojovém kontextu se věnuje Jana Čeňková v prozatím rukopisné studii „Česká čítanka pro starší školní věk v letech 1870–1970 a její kanonické texty“.

124 Viz *O učebnicích*, s. 22 (viz pozn. 5).

125 Na přípisu z 5.6.1942 je uveden vedoucí odboru dr. Köpke, jehož jméno se vyskytuje také na posudcích jazykových učebnic (*tamtéž*, s. 19).

126 *Státní oblastní archiv Praha (SOA Praha)*, f. Státní pedagogické nakladatelství (nezpracováno), skupina D, autorské smlouvy, Autorské smlouvy na Novou čítanku I–VI, VII, VIII (německy); materiál objevil J. Lesák.



Hans Breker: Dělník ze železářny.

Obrazový doprovod k oddílu „Osvobozená práce“ v 9. dílu *Nové čítanky*. *Plastika německého sochaře Hanse Brekera Dělník ze železářny*

jem indoktrinace. Například právě zmíněný Ján Kollár byl slovy *Nové čítanky* „vynikajícím lyrickým básníkem“.¹³²

jejich vznik a aprobace tedy spadají do období hektické aktivity příslušného říšského úřadu a nejpřísnějšího dohledu;¹²⁷ devátý díl byl vydán až v roce 1945.¹²⁸ Autoři čítanky setrvali v anonymitě, jen z bezprostředně poválečné zprávy nakladatelství se dozvídáme, že „předlohy čítanek dodával říšský úřad a sestavoval [je] německý odborník“.¹²⁹

Poněkud hyperbolicky se o vyučování češtině vyjádřil po válce významný školský a osvětový pracovník, středoškolský profesor Josef Mrázek: „Ve školách ... nacisté usilovali zničit českého národního ducha. Proto nebylo dovoleno učit dějinám a české literatuře. (...) Pro velké syny našeho národa, jako byl Kollár, Šafařík, Palacký, Masaryk, nebylo v české škole místa.“¹³⁰ Situace byla však složitější. Otevřeně potlačovat veškeré české národní projevy nebylo s ohledem na zahraniční politiku říše, která se prohlašovala za ochránkyni evropských národů, žádoucí.¹³¹ Výchova k českému národnímu uvědomění naopak měla být významným prostředkem výchovného formování a zároveň plíživým nástro-

127 Aktivita úřadu byla nejvyšší v roce 1942 a počátkem roku 1943, po odchodu jeho vedoucího dr. Köpkeho pak slábla (viz *O učebnicích*, s. 22; viz pozn. 5).

128 Uvažují zde jen o těch dílech, které bylo možno použít na středních školách – dedikace na většině titulních listů schází.

129 NA, f. Ministerstvo školství, k. 462, zpráva Státního nakladatelství Prezidiu ministerstva školství a osvěty z 31.8.1945.

130 MRÁZEK, Josef: Střední školy v Praze za okupace. In: *Šest let okupace Prahy*. Praha, Osvětový odbor hl. m. Prahy 1946, s. 42–44, zde s. 42.

131 Viz DOLEŽAL, J.: *Česká kultura za protektorátu*, s. 80 (viz pozn. 1).

132 *Nová čítanka*, sv. 6. Praha, Školní nakladatelství 1943, s. 240. Zařazeny jsou úryvky ze *Slávy dcery (tamtéž, s. 20)*.

V porovnání s učebnicemi češtiny v období komunistického totalitarismu v první polovině padesátých let¹³³ se nacistická propaganda v *Nové čítance* projevuje skrytěji. Manipulativnost *Nové čítanky*¹³⁴ byla pro žáky hůře odhalitelná: zatímco učebnice z padesátých let jsou transparentní, řekli bychom až persvazivně naivní, přesvědčovací postupy v *Nové čítance* jsou ve větší míře zastřeny. Nacisté neusilovali „o zničení českého národního ducha“ prostou exkomunikací českého národního živilu z učebnic. Naopak – učebnice podporovaly české národní cítění, avšak v jeho prověřené a povolené podobě, a křivily je utilitaristickými záměry.

Pokusy o převýchovu lze v *Nové čítance* spatřovat v několika rovinách (všimněme si jen přívlastku v jejím názvu, který souvisí s vizí budování „nové“ Evropy!).¹³⁵ Předně to jsou postupy zřetelné a nezastírané, které mohl student demaskovat snadno už jen podle jména autora úryvku. Tak například v jejím šestém díle se objevuje stať Josepha Goebbelse nebo text Karla Ulricha „Německá kolonisace v XIII. století a její význam“. V něm se podtrhuje intelektuální i biologické vazalství Čechů vůči všestranně schopnějším německým přisídlencům: „Slované byli lidem zemědělským, který neměl pro řemesla a obchod mnoho smyslu. Tento slovanský nedostatek musel býti vyvážen Němci. Kromě Čechů, kteří brzy se od Němců naučili řemeslům a obchodu, ostatní



Obrazový doprovod k oddílu „Osvobozená práce“ v 9. dílu *Nové čítanky*. Plastika německého sochaře Ernsta Kunsta Pilníkář

133 Viz ŠMEJKALOVÁ, M.: Problematika ideologizací prepodávání češského jazyka v Československu v stalinskou epochu (viz pozn. 94).

134 Užívala se např. na reálném gymnáziu v Hranicích (viz *Státní okresní archiv Přerov*, f. Gymnázium Hranice, k. 88, inv. č. 121–8, složka Vyřazování knih). S ohledem na to, že školní výroční zprávy – dřívější nejspolehlivější ukazatel frekvence užívání učebnic – byly za války zakázány, je pramenná základna poměrně úzká. O četnosti užívání čítanky proto prozatím nelze vyřknout obecnější soud.

135 Viz HEYWOOD, Andrew: *Politické ideologie*. Praha, Eurolex Bohemia 2005, s. 219.

Slované až do dnešní doby zůstali v tomto oboru pozadu. Např. v bývalém Polsku řemeslnou činnost, o obchodní ani nemluvě, vykonávali Židé a po odchodu Židů budou to zase Němci, kteří se tam v řemeslech a obchodu uplatní.¹³⁶ Eufemistické vyjádření „po odchodu Židů“ není třeba více komentovat.

Podobný charakter měl článek „Hospodaření s lidskými srdci“ aktivistického novináře Karla Lažnovského, neblaze proslulého kolaborací s Němci, kde se adoruje německý intelekt: „Viděli jsme, že v Německu člověk vynalezl látky, které se nevykytují ani v přírodě.“¹³⁷ Vedle vyspělejší vědy a ekonomiky byla jako následováníhodná prezentována i německá výkonnost a rozhodnost: „Vzpomeňme si jen na případ jízdy vpravo! Byly učené přednášky v rozhlase, pořádaly se kurzy, předváděly filmy ... vedly dlouhé řeči o tom, jak to zařídit, abychom se na silnicích nepobili. A pak jednoho dne, však to bylo 15. března 1939, k nám přijedou němečtí vojáci, a protože oni jsou zvyklí jezdit po pravé straně, jezdíme po pravé straně naráz i my. (...) A šlo to! – Učit se a učit! To platí i pro nás! Osvojit si nové pracovní způsoby místo starých, zvykat si *na výkonnost místo řeči!*“¹³⁸

Principy nacistické ideologie jsou však do *Nové čítanky* spíše než plakátově propagandistickou formou inkorporovány skrytě, tak aby student neměl pocit otevřené manipulace. Ta se jistě projevovala i v tom, co v čítance *nebylo*. Tematicky se čítanka vyvarovala jakékoliv zmínky souvisící s československou státností. Také existovala skupina autorů, kteří měli vstup do *Nové čítanky* zakázán: byli to jednak autoři otevřeně protifašističtí (Karel a Josef Čapkové, Marie Majerová), dále autoři židovského původu (Karel Poláček), představitelé odboje (Vladislav Vančura), političtí exulanti (dříve v učebnicích oblíbený František Langer) a další.

Po vyloučení těchto jmen se v čítance principiálně pracuje s ukázkami děl českých nadčasových autorů; obratně jsou přitom vybrány pasáže, jež nejsou v rozporu se současnou státní politikou. Lze souhlasit s tvrzením, že „výběr textů představuje kvalitní a široké zastoupení tvůrců české literatury“.¹³⁹ Obraz české literární historie po aplikaci nejpřísnějších kritérií spoluvytvářeli vedle anonymních děl starší české literatury například Petr Chelčický, Ctibor Tovačovský z Cimburka, Václav Vratislav z Mitrovic nebo i Jan Amos Komenský. Spektrum literárních představitelů „nové doby“ bylo sestaveno z poměrně uzavřené množiny autorů, kteří se mnohočetně opakovali: byli mezi nimi Božena Němcová, Karel Jaromír Erben, Vítězslav Hálek,

136 *Nová čítanka*, sv. 6, s. 208–210, cit. s. 208 n.

137 *Nová čítanka*, sv. 7. Praha, Školní nakladatelství 1943, s. 265–268, cit. s. 265.

138 KOŽÍŠEK, Antonín J. – PELÍŠEK, Jaroslav: Stavitelská činnost německé armády v Norsku. In: *Tamtéž*, s. 271–278, citát s. 273 n. (kurzivou zvýraznila autorka). Hlavním cílem článku bylo vyzvednout vojenskou sílu Německa.

139 ČEŇKOVÁ, Jana: Pláč vichřice aneb Prezentace literatury v Protektorátu Čechy a Morava v tzv. řadě Nových čítanek. In: KOUDELKOVÁ, Eva (ed.): *Současnost literatury pro děti a mládež*. Liberec, Technická univerzita v Liberci 2005, s. 43–48, zde s. 47.

Adolf Heyduk, Jan Neruda, Josef Václav Sládek, Jaroslav Vrchlický, ale i tvůrci historicky méně vzdálení: Vilém a Alois Mrštíkové, Josef Svatopluk Machar, Karel Toman, Otokar Březina, Fráňa Šrámek, Antonín Sova, Viktor Dyk (výčet jmen si zdaleka nečiní nárok na úplnost). Ve vyšších ročnících k nim přistupují z žijících autorů například Jiří Karásek ze Lvovic, Bedřich Fučík, Vítězslav Nezval, Jaroslav Seifert, Jaroslav Durych, Jan Čep nebo Karel Scheinpflug. Cenzura v *Nové čítance* tedy nešla primárně cestou ostrakizace všech autorů, mezi jejichž díly se vyskytovaly „závadné“ tituly, ale cestou důkladné selekce tvorby: do učebnice byl zařazen i Svatopluk Čech, z jehož díla bylo nutno v jiné učební příručce „začernit slova Lešetínský kovář, Slavie a Písne otroka“.¹⁴⁰

Tematicky učebnice těžila ze zobrazování klasických rodinných hodnot, zejména lásky k matce,¹⁴¹ žánrových obrázků venkovské a maloměstské idyly,¹⁴² využívala lyrické motivy přírody v úryvcích z děl Háška, Čelakovského, Sovy, Němcové, Mrštíka...¹⁴³ Čerpala z lidové slovesnosti nebo z děl, která v ní nalézala inspirační zdroje – nabízela národní písničky, pohádky, bajky, obyčeje, přísloví, hádanky a pořekadla.¹⁴⁴ Pracovala i s tak svébytnými patriotickými symboly, jakými byl například Josef Mánes a jeho výmalba Pražského orloje, včetně obrazové motivace.¹⁴⁵ Z literárního hlediska konstatuje už citovaná Jana Čenková, že „celkově je výběr přijatelný a neotřelý vyjma textů spjatých s nacistickou ideologií“.¹⁴⁶

Nekonfliktním až selankovitým pozadím problesknou disharmonické tóny zřídka. Takový je Foglarův článek „Vteřiny hrůzy“ z nacistického časopisu *Zteč*.¹⁴⁷ Nechybějí rasistické pasáže, jejichž přesvědčivost je umocněna využitím české literatury – Nerudovy *Povídky malostranské* jsou zkráceny tak, aby se v úryvcích objevily antisemitské průpovídky (*Týden v tichém domě*: „Ti se přihnali jako Židé na licitaci!“)¹⁴⁸ nebo aby představily Židy jako konfliktní element (*Jak si pan Vorel zakouřil – sic! – pěnovku*: „Kdo se jednou se Židy spustí...“).¹⁴⁹ Účelově je zařazen úryvek přitakávající dobrovolnému přestupu ze studií na řemeslo (*Felíčkův román* Ignáta Herrmanna) a ukázky zpochybňující potřebu vzdělání (*Jak se Honzík učil*

140 SOA Praha, f. SPN (neinventarizováno), interní nařízení z 15.5.1942 (materiál objevil J. Lešák).

141 Viz *Nová čítanka*, sv. 5. Praha, Školní nakladatelství 1943, s. 3–9.

142 Například Jindřich Šimon Baar – *Skřivánek* a jiné povídky, Karel Václav Rais – *Stehle*, Josef Václav Sládek – *Rodné brázdy*, Josef Holeček – „Na pastvě“ z románu *Naši*; v *čítance* se tematický celek nazývá „Z vesnice a města“. (In: *Tamtéž*, s. 26–52.)

143 O přírodě a o zvířatech. In: *Tamtéž*, s. 53–97.

144 Z pokladu národa. In: *Tamtéž*, s. 124–167.

145 František Táborský – „Před pražským orlojem“. In: *Tamtéž*, s. 48–52.

146 ČENKOVÁ, J.: Pláč vichřice..., s. 47 (viz pozn. 139).

147 *Nová čítanka*, sv. 5, s. 117–120.

148 *Tamtéž*, s. 17.

149 *Nová čítanka*, sv. 9. Praha, Školní nakladatelství 1945, s. 161.

latinsky: „Máš být starým poctivým Honzou, a ne panským bláznem. Pamatuj si to!“).¹⁵⁰ Zdůrazňuje se, že „nejcennější“ dílo českého písemnictví střední doby, *Bible kralická*, bylo vydáno v době „zlatého věku“ za vlády Habsburků. Setkáme se s účelovou manipulací se zdrojovým uměleckým dílem (*Roky v kruhu* Jarmily Glazarové).¹⁵¹

Bez znalosti kontextu a specifik nacistické ideologie, pokládající Slované za biologicky předurčené k podřízenosti a manuální práci,¹⁵² nemohli bychom jistě mít výhrady ani proti úryvkům vychovávajícím k pracovitosti (Každá práce šlechtí), představujícím vesnickou práci (Jindřich Šimon Baar, Karel Václav Rais), proti článkům z *Národní práce* (Práce s tekutým železem, Učedníci s vozíkem), proti opakující se apoteóze tvrdé práce symbolizované mozolnatýma rukama (Alois Mrštík – *Tvrdá dlaň*, Václav Šolc – *Píseň o ruce mozolné*, Pavel Sula – *Mozoly*)¹⁵³ a podobně.¹⁵⁴ Čítanka staví na preferenci manuální práce a navozuje pocit predestinace českého národa jako manuálně pracovitého, pro intelektuální práci však nevhodného etnika. Oslava práce českých rukou přitom není do učebnic importována cizorodým živlem, naopak – sami studenti mohou vidět, že to jsou tradice ryze české – Neruda, Mrštík, Herrmann, Baar...

A důležitý je ještě jeden aspekt, řekněme pragmalingvistický. Řazení úryvků od domácích a cizojazyčných autorů se v jednotlivých dílech čítanky vyvíjí od odlišení úryvků „z jiných literatur“ až po jejich vřazení mezi domácí literaturu: juxtapozice děl cizojazyčných, převážně německých, a českých autorů, literárních i obrazových, tak přirozeně vytváří breviář *jedné národní kultury*. Propagace *německého* živlu kromě toho hledá své zdroje ve vrcholech *české* literární produkce a zneužívá přitom pravdivých skutečností: například germanismus v názvu Komenského spisu *Labyrint světa a lusthaus srdce*¹⁵⁵ odkazuje ke skutečnému titulu prvního vydání *Labyrintu* z roku 1631.

150 *Nová čítanka*, sv. 8. Praha, Školní nakladatelství 1943, s. 63–65, cit. s. 65.

151 *Nová čítanka*, sv. 9, s. 55–57. Z přebíraného úryvku byla vypuštěna pasáž, která neladila s obrazem utlačované německé menšiny: „Ve vzdušné linii za sebou jdoucí vsi střídají se národnostně téměř geometricky: česká, německá, česká, německá. Každá jako izolovaný ostrůvek trvá na svém a nepůsobí žádným nátlakem na sousedy. V Heidmühle je pěkná patrová škola německá s velikou zahradou a pestrým včelínem. Jediná třída české menšinové školy krčí se v chaloupce pod doškem...“ (GLAZAROVÁ, Jarmila: *Roky v kruhu*. Praha, Družstevní práce 1936, s. 212.)

152 Viz HEYWOOD, A.: *Politické ideologie*, s. 225 n. (viz pozn. 135).

153 Všechny ukázky jsou z *Nové čítanky*, sv. 5, s. 120–123. Úryvek z díla Pavla Suly *Domů pěšinkami* (děvčátko nemůže psát, má ruce poničené nošením věder s vodou) evokuje sociální motivy předválečných učebnic Bohuslava Havráňka a kol.

154 K tomu srv. takřka shodné inspirační zdroje dobové kinematografie (KAŠPAR, Lukáš: *Český hraný film a filmaři za protektorátu: Propaganda. Kolaborace. Rezistence*. Praha, Libri 2007).

155 Viz *Nová čítanka*, sv. 6, s. 17.

Učebnice využívá i neliterárních oblastí kultury. Ludwig van Beethoven a Richard Wagner jsou představováni jako „největší skladatelé všech dob“, k čemuž jsou zneužívány názory českých autorů vyslovené ve zcela odlišném historickém a odborném kontextu (Antonín Dvořák: „Beethovena už nikdo nepřetrumfne!“, „Wagner byl veleduch, jakého před ním a po něm nikdy nebylo!“).¹⁵⁶ Zdůrazňuje se vliv Johanna Brahmsa na Antonína Dvořáka nebo Richarda Wagnera na Bedřicha Smetanu.¹⁵⁷ A vlastně celá soudobá hudební produkce vznikala „německým“ přičiněním, dozvídal se student z *Nové čítanky*: „Tři největší tvůrci: ... Haydn ... Mozart ... a Beethoven. Po dvou *Jihoněmcích* ze zpěvné Ostmarky přichází v něm Západoněmec z neméně zpěvného kmene, obývajícího poříčí mohutného veletoku rýnského.“¹⁵⁸

Účinnou manipulativní technikou je využití soudobých historických dokumentů, které se nechávají promlouvat „samy za sebe“, aniž by byly komentovány. Populární byl v tomto směru zápis československého diplomata Huberta Masaříka o konferenci čtyř velmocí v Mnichově 29. září 1938, umístěný do úvodu dílu pro čtvrtou třídu (svazek 9). Podle metodického návodu cílem jeho zařazení bylo, aby si žáci *sami* uvědomili, „jak rozpačité bylo chování zástupců západních velmocí k českým delegátům a jak osamocen byl český národ v nejkritičtějších chvílích roku 1938“.¹⁵⁹

Až poslední díl *Nové čítanky*, jako jediný vydaný až v roce 1945, je otevřeně didaktizující. Rozsáhlý oddíl „Osvobozená práce“ je opět charakteristický kompozičním sepětím českých a německých autorů: po básních Jaroslava Vrchlického (*Překročen zenit*, *Dělníci*) následuje článek Paula Trepesche adorující údajné sociální vymoženosti nacismu (Práce v Německé říši), mravoličnou ukázkou z díla Řehoře Hrubého z Jelení¹⁶⁰ střídá článek „Ucpávka“ prozaika a publicisty Alfreda Technika o „mužích pod Prahou“, „kteří konají tu nejčernější, a přece tak potřebnou práci – práci v kanalizační síti velkoměsta“,¹⁶¹ novinář a prozaik Pavel Kutný je zastoupen ukázkou z románu s pracovní tematikou *Všední život* nazvanou „Žena u soustruhu“ a ve výčtu by bylo opět možné pokračovat. V rámci velkého tématu „Nová mládež“ výraznou tendencí vyniká stať Františka Teunera, předního funkcionáře Kuratoria pro výchovu mládeže: „Vždyť český národ historickým rozhodnutím z 15. března 1939 se vřadil jako nedělitelná složka do Velkoněmecké

156 *Nová čítanka*, sv. 8, s. 185 n.

157 *Tamtéž*, s. 180 n.

158 *Nová čítanka*, sv. 9, s. 124 (kurzivou zvýraznila autorka). Citováno z článku hudebního skladatele Karla Bohuslava Jiráka „Beethovenův život a dílo“, s. 124–132.

159 KLIK, Josef: Soudobé dokumenty v dějepisném vyučování. In: *Vychovatel v Čechách a na Moravě*, roč. 1, sešit 2 (1943–1944), s. 32–35, zde s. 35.

160 „Práce nemají býti zamítány, poněvadž jsme ku práci zrozeni, aniž jinač můžeme dobroty dosáhnouti a štěstí nežli prací.“ In: *Nová čítanka*, sv. 9, s. 8 (ukázka je bez názvu).

161 *Tamtéž*, s. 34.

říše a tím pro celou další budoucnost začlenil se do společné osudovosti tohoto mocného říšského svazku, aby v něm prožíval svůj další život a aby se podle této skutečnosti v tomto velikém otcovském domě zařídil.¹⁶²

Některé texty zařazené do *Nové čítanky* působí ale naopak k oficiálním deklarácím protikladně.¹⁶³ Přestože literární historie byla na středních školách zakázána, čteme například v *Nové čítance* z roku 1943 v úryvku studie Arne Nováka: „Literárnímu dějepisu je vyměřen velký a vznešený úkol: na základě důkladného poznání knih křísí takřka nejen význačné spisovatele dávno mrtvé, nýbrž oživuje i celé národy a celé doby v jejich nejušlechtlejších snahách.“¹⁶⁴ Nápadná kumulace tendenčních článků v bezprostřední blízkosti úryvku – text Josepha Goebbelse líčící převzetí moci Adolfem Hitlerem a jeho nadšené přivítání, výše zmíněný text projevu Emanuela Moravce, článek o Německém Červeném kříži Richarda Schradera nebo už vzpomenutá stať Karla Ulricha o německé středověké kolonizaci – opravňuje k domněnce, že mohly být vějičkou cenzury.

Neočekávané je i zařazení textů Daniela Defoea (úryvek z *Robinsona Crusoea*)¹⁶⁵ či Williama Shakespeara (*Sen noci svatojánské, Hamlet*),¹⁶⁶ zvláště uvážíme-li, jaké byly cenzorské praktiky v neučebních, a tedy méně prověřovaných textech: „Časopis pro moderní filologii měl stále potíže s cenzurou, škrtaující bez zřetele k souvislosti ... anglické citáty a jména autorů, příslušníků ‘nepřátelských národů’, v titule nesnesla ani slova ‘anglický’.“¹⁶⁷ Svou pozitivní roli zde pravděpodobně sehrál fakt, že se jednalo o autory natolik časově vzdálené, že jejich příslušnost k „nepřátelskému“ národu nebyla pociťována tak silně, a možná i snaha „přivlastnit“ si klasiky evropské literatury a včlenit je do nového kontextu: Shakespeare byl podle *Nové čítanky* „největší dramatický básník světový“¹⁶⁸ a Defoe zůstal vůbec nelokalizován: že „dosáhl světového uznání svým dobrodružným románem Robinson Crusoe“, je jediná životopisná informace.¹⁶⁹

Překvapí také fakt, že jsou v čítance zastoupeni spisovatelé, kteří byli na seznamu zakázaných autorů vydávaném Ústředím tiskové dozorcí služby. Přestože „jejich

162 TEUNER, František: Výchovou k novému životu. In: *Tamtéž*, s. 63–68, cit. s. 63.

163 Jana Čeňková dokonce v některých zařazených ukázkách nalézá jinotajné významy (ČEŇKOVÁ, J.: *Pláč vichřice*, s. 47 – viz pozn. 139).

164 *Nová čítanka*, sv. 6, s. 196–199, cit. s. 199. V čítance už ale chybí pokračování stať: „S literárním dějepsem seznamuje se mládež pravidelně teprve na vyšších školách...“ (NOVÁK, Arne: *Patro obrázků z dějin knihy*. Praha, F. Topič 1911, s. 12.)

165 *Nová čítanka*, sv. 5, s. 196–199.

166 *Nová čítanka*, sv. 7, s. 230–234.

167 *Archiv Akademie věd ČR* (Praha), f. Česká akademie věd a umění, k. 181, sign. III C 113, inv. č. 237, Očistná komise III. třídy ČAVU, Dotazníky členů III. třídy o činnosti za okupace, Příloha k dotazníku o činnosti za okupace, Josef Janko.

168 *Nová čítanka*, sv. 7, s. 307 (kurzivou zvýraznila autorka).

169 *Nová čítanka*, sv. 5, s. 225.

OSVOBOZENÁ PRÁCE.

Dělníci.

Jaroslav Vrchlický.

Ten dělník perem i ten dělník dlátem
máj první vítá v zanícení svatém,
ten v pochyb mlze a ten v dílny šerí
na příští věčné jaro lidstva věří,
na okovů všech velké ztroskotání,
na vítězící slavnou chvíli ranní,
kdy naplní se obou snové sladci,
kdy velké bude jen, co velké prací.

„Překročen zenit.“

Práce v Německé říši.

Paul Trepesch.

Práce je štěstím. Práce šlechtí. Každý zdravý člověk má nejen právo pracovat, nýbrž i povinnost pracovat. Teprve pracuje-li, jako dělník ducha nebo rukou, naplňuje smysl svého života. Touto prací nesmí však škodit ostatním příslušníkům národa, nesmí sobecky pomýšlet jen na vlastní prospěch. Hodnota práce nezáleží jen ve výdělku; práce má sloužiti celku. To slučuje všechny pracující v jedinou velkou jednotu.

Před převzetím moci nacionálním socialismem byl německý sociální řád budován na pracovních poměrech, v nichž zaměstnavatelé a zaměstnanci stáli proti sobě. Myšlenka třídního boje ovládala nepřirozeným a škodlivým způsobem poměr mezi podnikateli a zaměstnanci jejich podniků. Z toho vznikaly mimořádné

jména se za okupace nesměla objevovat v denním tisku i ve všech časopisech“,¹⁷⁰ v *Nové čítance* z roku 1945 (!) nevalil Josef Hora¹⁷¹ a v čítankách z roku 1943 zase Vítězslav Nezval, charakterizovaný jako „význačný český básník přítomné doby, jehož básnická žeň je velmi četná“;¹⁷² přitom patřil do „základní čtveřice Čapek, Olbracht, Nezval, Majerová“, která tvořila prapůvodní základ seznamu.¹⁷³

Shrňme, jakou sebereflexi *Nová čítanka* českému studentovi poskytovala: Je příslušníkem národa s krásným folklorem a dosti bohatou kulturou, která se však mohla v minulosti rozvíjet jen díky příznivému vlivu germánského kulturního génia, jenž ji obklopoval a předurčoval její formování. Češi jsou národ původem převážně zemědělský, nyní díky včasnému německému příznivému působení i průmyslově a ekonomicky relativně zdatný. Jak ale ukazuje literární tradice (přesněji – její pečlivě vybrané úryvky), vlastní je mu především tvrdá manuální práce. Musí se však ještě hodně učit, protože zatím je zvyklý spíše vést řeči než poctivě pracovat.

Koncepce *Nové čítanky* ukazuje, že metody, jimiž nacistická ideologie v rámci vyučovacího předmětu český jazyk mínila dosahovat svých cílů, neměly být založeny na prostém popření domácího živlu. Účinnost přesvědčování spočívala v těsném propojování vybraných hodnot národních a nacistických, v uvádění částečně pravdivých informací a ve vnější umírněnosti ideologizace. V důsledku těchto aspektů se – zejména pro nejmladší generaci – v *Nové čítance* skrýval perspektivně nebezpečný výchovný potenciál.

Závěrem

Za Protektorátu Čechy a Morava byl vyučovací předmět český jazyk poznamenán deformací vzdělávacích cílů, zejména *formativních*, většinou spíše však jen verbalizovanou než skutečně realizovanou. Jazyková výuka byla chápána jako vyjádření odporu proti okupantům a získala výrazně obranný charakter, který se projevoval *zvýšenou péčí o pěstování spisovné češtiny*, chápané jako integrující národní znak. Její národně reprezentativní funkce se stala stěžejní pro zaujímání jazykových postojů žáků i učitelů. Jazykové učebnice i vyučovací praxi ovlivňovaly projevy jazykového vlastenectví, tolerovaného dohlížecími protektorátními, nebo i říšskými orgány, a projevům jazykového purismu se dokonce dostávalo oficiální podpory.

170 POLÁČEK, Václav (ed.): Cenzura, řízení knižního trhu, zabavování a ničení knih 1938–1945. In: TÝŽ – ZACH, Aleš (ed.): *Kniha a národ 1939–1945: Rekonstrukce nevydaného pamětního sborníku Svazu českých knihkupců a nakladatelů z roku 1947*. Praha – Litomyšl, Paseka 2004, s. 67–145, cit. s. 133.

171 *Nová čítanka*, sv. 9, s. 33.

172 *Nová čítanka*, sv. 8, s. 284.

173 POLÁČEK, V. (ed.): *Kniha a národ 1939–1945*, s. 136 (viz pozn. 170).

Kognitivní cíle jazykové složky vyučovacího předmětu český jazyk zůstaly prakticky nezasazeny, naopak složka literární utrpěla vážné deformace. Zatímco obsah literárního vyučování byl potlačován a stávající učebnice byly nahrazeny ideologicky zatíženou *Novou čítankou*, jazykové vyučování čerpalo v období protektorátu ze svých dřívějších tradic a utrpělo menší regresi. Bylo tomu tak i proto, že nemělo plnit primárně převýchovnou úlohu, tak jak to bylo úkolem „předmětu utvářejícího názor“, tedy české literatury. Takzvaná *Nová čítanka* představovala potenciální převýchovné nebezpečí, její působnost na středních školách však byla příliš krátká na to, abychom mohli uvažovat o jejím skutečném výchovném efektu.

Vnitřní motivace studentů k tomu, aby se učili český jazyk, byla na protest proti soustředěnému germanizačnímu tlaku a omezení národní svobody mimořádně vysoká, což přes všechny objektivní překážky zabraňovalo rapidnímu snižování kvality jejich vzdělání v českém jazyce.

Článek vznikl za finanční podpory Grantové agentury České republiky v rámci řešení grantového projektu č. 406/06/P314 „Proměny ve vyučování českému jazyku na středních školách v letech 1918–1989“.

Diskuse

(Ne)patříčné poznámky k jednomu německému bestselleru

Alfred de Zayas o vyhnání Němců

Eva Hahnová – Hans Henning Hahn

Alfred de Zayas patří mezi nejúspěšnější autory německé literatury o vyhnání (*Vertreibungsliteratur*), tedy o tom, proč a jak ztratilo v letech 1939 až 1949 jedenáct milionů Němců východně od poválečných hranic Německa svůj domov. Úspěch je patrný z ohlasu na obě jeho knihy o historii vyhnání, nově vydané v letech 2005 a 2006, o nichž pojednává tento článek.¹ Jejich americký autor, narozený roku 1947 v Havaně na Kubě, rád vypráví o tom, jak téma vyhnání objevil. Jako mladý právník přišel v sedmdesátých letech do Spolkové republiky a byl prý zděšen, co se tam dozvěděl o vyhnání Němců z východní Evropy po druhé světové válce. Především na něj silně zapůsobilo to, že prý šlo o téma tabuizované, jak sám pozoruhodnou dikcí popisuje: „Celou tragédií vyhnání jako rubáš od jednoho konce

1 ZAYAS, Alfred-Maurice de: *Die Nemesis von Potsdam: Die Anglo-Amerikaner und die Vertreibung der Deutschen*. München, Herbig 2005 (přepřacované a rozšířené nové vydání anglického originálu *Nemesis at Potsdam: The Expulsion of the Germans from the East* (London, Routledge 1977) a osmi německých vydání z let 1977–1981); TÝŽ: *Die deutschen Vertriebenen: Keine Täter – sondern Opfer. Hintergründe, Tatsachen, Folgen*. B. m., Ares 2006 (aktualizované vydání de Zayasovy knihy *Anmerkungen zur Vertreibung der Deutschen aus dem Osten*. Berlin, Kohlhammer 1986).

ke druhému zahalilo tabu a pod tento háv nebylo dovoleno nahlížet. Avšak nebyli to jen pachatelé, tedy státy, které se vyhnání dopustily, kteří chtěli, aby tato ostuda zmizela, uvězněna pod příkrovem zapomnění. Také Němci ze Spolkové republiky vyhnančům často spílali do ‘věčně včerejších’, do ‘revanšistů’, když tito vyhnanci chtěli psát a hovořit o své milované domovině (*Heimat*) – o krajinách a jezerech, lesích a losech.²

Alfred de Zayas poté sepsal disertaci na univerzitě v Göttingenu, která se rychle stala bestsellerem.³ Knihu uveřejněnou roku 1977 v angličtině pod názvem *Postupimská Nemesis* a zároveň v němčině pod titulem *Angloameričané a vyhnání Němců*⁴ považuje nemálo lidí za „první důkladnou vědeckou studii na dané téma“.⁵ Kniha dodnes vyšla v šesti vydáních v anglickém jazyce a v deseti, respektive čtrnácti německy;⁶ poslední německé vydání nese také titul *Postupimská Nemesis*. Na obálce se k propagaci využívá doporučení vážených německých novin jako *Süddeutsche Zeitung* (knihu charakterizuje „hluboká vážnost a pronikavá důkladnost“) a *Die Zeit* („v argumentaci podmanivá preciznost“), v televizní stanici ARD ji vychvalovali jako „nejdůležitější knihu o vyhnání Němců“. Sudetoněmecký landsmanschaft roku 2004 jako výraz uznání de Zayasově knize autora vyznamenal svou cenou lidských práv. „Byl to vskutku průkopnický čin, když roku 1977 vyšlo de Zayasovo dílo základního významu, *Angloameričané a vyhnání Němců*,“ napsaly při té příležitosti *Sudetendeutsche Zeitung*.⁷ Roku 2006 chválili nejnovější vydání díla také v *Neue Zürcher Zeitung*: „V minuciózní práci s prameny de Zayas prokazuje, že v Polsku a Československu chovali úmysl vyhnat německé starousedlíky z jejich zhruba sedmisetleté vlasti už dávno před válkou. Oba státy se otočily zády ke svým mezinárodněprávním závazkům na ochranu menšin. Beneš, jehož de Zayas demaskuje jako rasistu, pak od raných čtyřicátých let dokázal pozdějším vítězným mocnostem politiku vyhnání Němců prodat jako cenu za mír a stabilitu.“⁸

Roku 1986 obohatil Alfred de Zayas německý knižní trh svou druhou knihou o vyhnání. Toto dílo, které se v roce 2006 dočkalo už čtvrtého vydání pod názvem *Němečtí vyhnanci: Nikoli pachatelé – nýbrž oběti*,⁹ prezentuje autor jako „popu-

2 „Warum erst jetzt?“, Dankesrede von Prof. Alfred M. de Zayas, Kulturpreisträger 2002 der Landsmannschaft Ostpreußen. In: *Das Ostpreußenblatt* (6.7.2002).

3 Pro další informace srv. mj. <http://alfreddezayas.com> (staženo 10.3.2008).

4 Viz pozn. 1.

5 FENSKE, Hans: „Reiner Tisch wird gemacht werden“: Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Vorgeschichte, Verlauf, Integration in Nachkriegsdeutschland. In: *Historische Mitteilungen der Ranke-Gesellschaft*, č. 17. Stuttgart, Franz Steiner 2004, s. 228–288, cit. s. 228.

6 Bibliograficky bylo prokázáno deset vydání, podle údaje na osobní webové stránce autora mělo být vydání roku 2005 v pořadí už čtrnácté.

7 Viz *Sudetendeutsche Zeitung* (14.5.2004).

8 Viz *Neue Zürcher Zeitung* (23.2.2006).

9 Viz pozn. 1.



Alfred-Maurice de Zayas se svým bestsellerem ve vydání z roku 1977 v mnichovském nakladatelství C. H. Beck

lárně-vědeckou práci s více než 120 obrázky a pouhými 104 poznámkami“.¹⁰ Je to skutečně zjednodušená a ilustrovaná prezentace oněch tezí o vyhnání, které autor rozváděl v bestselleru *Postupimská Nemesis*. K prvnímu vydání druhé de Zayasovy knihy o vyhnání přesto úvodní slovo napsal tehdejší spolkový ministr pro vnitroněmecké vztahy Heinrich Windelen. Už roku 1986 tak ocenil mimo jiné de Zayasův příspěvek k tomu, „že na debatu o vyhnání se již nepohlíží jako na tabu“.¹¹ Předmluvu pro vydání z roku 2006 dodala dnes známá politička a prezidentka Svazu vyhnanců (*Bund der Vertriebenen*) Erika Steinbachová, od roku 2000 členka spolkového předsednictva Křesťanskodemokratické unie (CDU), od roku 1990 poslankyně Spolkového sněmu. I ona nadšeně doporučuje knihu německé veřejnosti: „Kompaktní kniha amerického historika a odborníka na mezinárodní právo vzorově spojuje vědeckou akribii a soucit s oběťmi nejzrozsáhlejšího vyhánění a deportací lidských dějin – vyhnání více než 15 milionů lidí německé národnosti v letech 1944 až 1948. Více než dva miliony lidí vyhnání nepřežily.“¹²

Erika Steinbachová soudí, že i druhá de Zayasova kniha, koncipovaná jako populárně-naučná, je důležitá a zaslouží si, aby byla šířena: „Odpovídá všem moderním vědeckým nárokům. Patří do každé školní i do každé veřejné knihovny.“ Měl by ji „číst každý, komu záleží na tom, aby se na historii pohlíželo pravdivě“.¹³ Možná proto je Alfred de Zayas – mimo jiné vedle pražského politologa Rudolfa Kučery – členem vědecké rady nadace Centrum proti vyhánění,

10 Mit Prof. Alfred de Zayas im Gespräch: Zwei Neuauflagen von Standardwerken zur Vertreibung. In: *Deutsche Umschau: Zeitung für gesamtdeutsche und europäische Politik, Wirtschaft und Kultur*, roč. 51, č. 11–12 (2005), s. 5.

11 Citováno z předmluvy Heinricha Windelena k de Zayasově knize *Anmerkungen zur Vertreibung der Deutschen aus dem Osten*, s. 9 (viz pozn. 1).

12 *Die deutschen Vertriebenen*, s. [11] (viz pozn. 1).

13 *Tamtéž*.

kteří od roku 2000 usiluje o to, aby v Berlíně bylo se státní podporou zřízeno německé národní muzeum vyhánění.¹⁴ Historické obrazy vyhánění, které nabízí tak prominentní autor svým čtenářům, podávají nejenom důležitou informaci o německé kultuře vzpomínání (*Erinnerungskultur*), ale také nám pomáhají porozumět kontroverzím v německo-českých diskusích o odsunu německého obyvatelstva v letech 1945 a 1946.

Abychom pochopili knihy Alfreda de Zayase, je nezbytně nutné mít na zřeteli rozdíly mezi německou a českou kolektivní pamětí. K tomu patří především rozdíl mezi německým pojmem „vyhnání“ (*Vertreibung*) a českým pojmem „odsun“. Když Němci mluví o „vyhnání“, mají na mysli i „odsun“, ale nejen ten. „Odsun“ byl důležitým dějem širšího komplexu historických událostí z let 1939 až 1949, v Německu označovaného jako „vyhnání“ – událostí, které do dnešního Německa přivedly z východní Evropy přibližně jedenáct milionů lidí. K nejdůležitějším z těchto událostí patří:

- nacistické přesídlování německých menšin z východní Evropy v letech 1939 až 1943;
- nacistické násilné evakuace a útěk německých civilistů ze Sovětského svazu, Rumunska, Jugoslávie, Maďarska a Polska a v menší míře rovněž z okupovaného Československa (zejména ze Slovenska) mezi rokem 1943 a 8. květnem 1945;
- útěk a svévolné vyhánění v prvních poválečných měsících z východních částí poražené Velkoněmecké říše, tj. především z Polska a z Československa;
- nucené přesídlování zbylého německého obyvatelstva, prováděné pod kontrolou spojeneckých vlád podle usnesení postupimské konference z července a srpna 1945 z Polska, Československa a Maďarska mezi lety 1946 a 1949, hlavně však v roce 1946.¹⁵

Všechny tyto rozdílné formy přesídlování se v Německu označují jako „vyhnání“, respektive „vyhánění“, ačkoli často bývá také řeč o „úniku a vyhnání“.¹⁶ Co se dozvědí čtenáři od Alfreda de Zayase o vyhnání a jak jim tento autor vysvětluje historii?

* * *

Ze záložky knihy *Postupimská Nemesis* se dozvídáme, že je to „standardní dílo o prehistorii, průběhu a následcích vyhnání Němců z bývalých východních území“ a že de Zayas zkoumá „především fatální roli Spojenců. Vyvrací přitom sovětsko-

14 Viz <http://www.z-g-v.de/aktuelles/?id=37> (staženo 10.3.2008).

15 Zde podle KULISCHER, Eugene M.: *Europe on the Move: War and Population Changes, 1917–47*. New York, Columbia University Press 1948, s. 267–292.

16 Srv. HAHN, Hans Henning: Jak se v Německu vzpomíná na minulost. In: LOUŽEK, Marek (ed.): *Česko-německá deklarace: Deset let poté*. (Ekonomika, právo, politika, sv. 57.) Praha, Centrum pro ekonomiku a politiku 2007, s. 97–119

-polsko-českou tezi o tom, že přesídlení proběhlo v souladu s 13. článkem Postupimské dohody.“ Do jaké míry tato charakteristika odpovídá skutečnému obsahu knihy, můžeme posoudit teprve z vlastní četby, ale že jde o obžalobu rozhodnutí postupimské konference z léta 1945, potvrzuje už na první pohled titul knihy.

Alfred de Zayas považuje vyhnání za velký zločin. „Vyhnání bylo zločinem proti lidstvu,“ prohlásil roku 2005.¹⁷ Také v téže souvislosti zmiňovaná „bombardovací válka proti civilnímu obyvatelstvu“ byla prý „nepochybně v rozporu s mezinárodním právem a postrádala jakýkoli vojenský smysl“.¹⁸ Skutečnost, že se obě tyto vzpomínky neustále uvádějí do souvislosti, ozřejmuje de Zayasovu motivaci a vysvětluje důvod, proč jeho texty nejsou historicky investigativní, ale jsou koncipovány jako důkazní řízení jeho obžaloby proti válečným Spojencům. Proto se ani příliš nenamáhá s přesnou volbou výrazů a vyhnání prohlašuje jednou za zločin proti lidstvu (viz výše), jindy za zločin proti lidskosti: „Z právního hlediska není sporu o tom, že vyhnání Němců je zločinem proti lidskosti.“¹⁹ Někdy jej prezentuje také jako zločin proti německému národu ve smyslu genocidy: „Vyhnání národa je nejenom zločinem proti duši tohoto národa, je to také zločin proti jeho identitě, je to forma genocidy.“²⁰ Někdy považuje vyhnání Němců „z východního Pruska, Pomoranska, Slezska, Sudet i z rozptýleného osídlení jihovýchodní a východní Evropy“ za „jeden z největších zločinů 20. století“,²¹ ačkoli pro odůvodnění svého úsudku neuvádí žádné údaje o srovnávacích výzkumech.

Třebaže de Zayas neustále hovoří o tabuizaci tématu, historický výzkum dějin vyhánění prý přesto učinil pokroky: „Dnes víme, že odpovědnost nesou nejen ruští, polští a čeští aktéři, ale i Angloameričané, jejich komplicové.“²² „Provinění kompliců“, Spojených států a Velké Británie, bylo vlastním tématem jeho známé knihy z roku 1977, v předmluvě k nejnovějšímu vydání se však setkáváme s ještě závažnějším obviněním Spojenců. Jeho studie vedly prý k závěru, „že Spojencům šlo roku 1945 v Německu pramálo o spravedlnost, nebo dokonce o osvobození, ale o čistou odplatu. V mnoha věcech nenalézaly tři hlavní vítězné mocnosti na postupimské konferenci shodu. Na jednom se však přece jen shodly: chtěly vykonat

17 „Verbrechen gegen die Menschheit“: Interview. Der amerikanische Völkerrechtler Alfred de Zayas über die Vertreibung der Deutschen. In: *Junge Freiheit*, č. 42 (2005), s. 27 (zvláštní vydání „60 Jahre Vertreibung“).

18 Tamtéž.

19 Tento citát je převzat z vydání knihy *Die Nemesis von Potsdam* z roku 1996, s. 250; v novém vydání téže knihy z roku 2005 (viz pozn. 1) byl výraz „lidskost“ nahrazen slovem „lidstvo“ (s. 271).

20 Professor Alfred M. de Zayas im Düsseldorfer Gerhart-Hauptmann-Haus: „Das Konzept der Kollektiv-Schuld ist unakzeptable“. In: *Deutsche Umschau: Zeitung für gesamtdeutsche und europäische Politik, Wirtschaft und Kultur*, roč. 51, č. 3–4 (2005), s. 3.

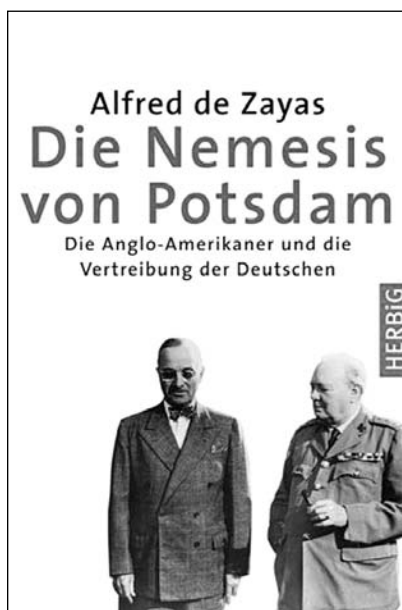
21 Tamtéž.

22 ZAYAS, A. M. de: *Die Nemesis von Potsdam*, s. 22 (viz pozn. 1).

strašlivý trest na Německu. (...) Všechno v Postupimi směřovalo k pomstě.²³ Kniha Alfreda de Zayase sugeruje německému vzpomínání na vyhnání jednoznačný závěr, který týdeník *Junge Freiheit* shrnul následujícími slovy: „Churchill a Roosevelt byli v podstatě váleční zločinci.“²⁴ V souvislosti s titulem *Postupimská Nemesis* není toto konstatování nijak překvapivé: vyvstává otázka, na základě jakých vědeckých výzkumů autor k takovému výsledku dospěl a jak svůj soud odůvodňuje.

Když si prohlédneme bibliografii v příloze této de Zayasovy široce ceněné knihy, hned padne do oka jedna neobvyklá nepřesnost. Navzdory mnoha vydáním tohoto díla působí jeho bibliografie jako ledabyle sestavená kartotéka, s nesčetnými chybnými a často jen zkrácenými údaji o titulu. Pod jménem „Włodzimierz, Borodziej“ stejně jako pod jménem „Borodziej, W.“ najdeme dva vždy jinak zkrácené tituly jednoho a téhož díla. Dnes známému historikovi vyhnání Detlefu Brandesovi (narozenému roku 1941) připisuje de Zayas autorství knihy vydané roku 1949 s názvem

Die sudetendeutsche Tragödie, kterou sepsal Walter Brand, někdejší spolupracovník nechvalně známého vůdce sudetoněmecké národnostní skupiny Konrada Henleina a známý vyhnanecký politik ve Spolkové republice.²⁵ O literatuře v polštině nebo v češtině zde nenalezneme žádné údaje, třebaže bibliografie uvádí separátně „díla v angličtině“, „díla v němčině“ a „francouzskou literaturu“. Absence důkladné četby je patrná zejména při srovnání bibliografií v prvním vydání z roku 1977 a nejnovějšího aktualizovaného vydání z roku 2006: obsáhlá literatura opírající se o nové archivní bádání, která byla vydána od pádu komunistických diktatur, chybí. Dílo označené v novinách *Süddeutsche Zeitung* za knihu, kterou charakterizuje „hluboká vážnost a pronikavá důkladnost“, by studentovi historické vědy nevyneslo nikterak dobrou známku.



Obálka posledního vydání *Postupimské Nemesis* z roku 2005 v mnichovském nakladatelství Herbig

23 *Tamtéž*, s. 13.

24 „Verbrechen gegen die Menschheit“ (viz pozn. 17).

25 ZAYAS, A. M. de: *Die deutschen Vertriebenen*, s. 364 (viz pozn. 1).

Nahlédneme-li do obsahu knihy, zjistíme, že téma není pojednáno nijak systematicky: na začátku nalezneme výklady nazvané „Německé ztráty v důsledku útěků, vyhánění a zavlečení z východního Německa (oblast Odry a Nisy), střední, středovýchodní a jižní Evropy v letech 1939/1944–1950“; následuje kapitola s názvem „Němci v Československu“, později je řeč o teheránské a jaltské konferenci a o vzniku hranice na Odře a Nise. Ve druhé polovině knihy se pojednává o útěku jako předejře vyhánění, o angloamerických představách, postupimském přesídlování, o politice spojeneckých velmocí vůči Německu v prvních poválečných letech a rovněž podrobně o důsledcích vyhánění. Vyplývá z toho, že kniha *Postupimská Nemesis* není empirickou historickou studií o událostech a vývojových procesech, které osoby označované jako vyhnanci přivedly mezi lety 1939 a 1949 do Německa, ale že je to zdůvodnění obžaloby. Musíme proto věnovat pozornost historickým obrazům a argumentačním řetězcům, na nichž je tato obžaloba založena.

Výchozím bodem historie vyhánění, kterou zkonstruoval Alfred de Zayas, je v Německu populární tvrzení, že Němcům a německojazyčnému obyvatelstvu ve východní Evropě se stala křivda už po první světové válce. V tom smyslu líčí de Zayas první expanzionistické kroky nacistické německé zahraniční politiky na počátku druhé světové války jako přiměřenou korekturu rozhodnutí učiněných vítěznými velmocemi po první světové válce: „Osudné omyly pařížské mírové smlouvy prokazatelně musely dříve či později nevyhnutelně vést k takovým korekturám, jaké byly provedeny mnichovskou konferencí.“²⁶

Ještě než se Němcům stala poprvé křivda, byl svět podle de Zayase v pořádku: „Před první světovou válkou nebyly s německými menšinami žádné potíže. Většina Němců žila v Bismarckově říši nebo v Rakousko-Uhersku.“ Ony problémy, které Evropu uvrhly do druhé světové války, nastaly prý teprve po roce 1918: „V důsledku mírových smluv z Versailles, St. Germain a Trianonu ovšem vznikly velké a nespokojené menšiny.“²⁷ Tam se „českým a slovenským nacionalistům“ podařilo „dosáhnout svého cíle, zcela nezávislé československé republiky“, prohlašuje de Zayas kriticky, jako kdyby založení Československa splňovalo pouze přání „nacionalistů“.²⁸ Jen mimochodem se čtenář dozvídá, že i jiní Češi nepřilíš rádi snášeli poručníkování Němců: „Jako národ plný síly a tvůrčího nadání se Češi Němcům nikdy nepodřizovali rádi a v průběhu dějin požívali rozsáhlé autonomie, ve Svaté římské říši národa německého a stejně tak později jako součást rakousko-uherské monarchie.“²⁹ Proč by se Češi vůbec měli nechávat poručníkovat a spokojovat se s „rozsáhlou autonomií“, autor neobjasňuje.

O historických souvislostech, které vedly ke vzniku autorem odsuzovaného nového uspořádání evropských států po první světové válce a které změnily mocenské

26 *Tamtéž*, s. 55.

27 *Die Nemesis von Potsdam*, s. 37.

28 *Tamtéž*, s. 55.

29 *Tamtéž*.

struktury ve středovýchodní Evropě, nepodává Alfred de Zayas vůbec žádný výklad. Nezmiňuje se o tom, že dělení Polska mezi Prusko, Rusko a Rakousko na konci 18. století ani násilná germanizační politika v pruské části tohoto území v žádném případě nezajistily stabilní poměry v uspořádání států. Nezabývá se českými ani slovenskými dějinami, aby vysvětlil, proč založení Československa nevítili zdaleka jen „nacionalisté“. Čtenářům je proto nepochopitelné, jak a proč mírové smlouvy po první světové válce změnilo uspořádání států. Ba dokonce ani historii války zde autor neprobírá, aby tak vůbec mohl objasnit souvislost mezi válkou a mírovými smlouvami. De Zayas naopak prostě pokračuje v tradici jednostranných obžalob tehdejších vítězných mocností, jak ji německá společnost po generace dobře zná.

Alfred de Zayas opomíjí i německou historiografii. Zcela za hranicemi jeho obrazu dějin tak zůstávají ony problematické vývojové procesy ve vilémovské říši, které jiné historiky, jako například Heinricha Augusta Winklera, vedly k závěru, že Německu je třeba připisovat „hlavní vinu“ na rozpoutání první světové války, protože německé elity neusilovaly „o zajištění dosaženého, nýbrž o víc: o nadvládu v Evropě“.³⁰ De Zayas své čtenáře neinformuje ani o všenněmeckém hnutí (mimo Německo známém jako pangermanismus), jež nabralo na síle před první světovou válkou a během ní, aby jim vysvětlil, jak tyto vývojové procesy v samotné německé a rakouské společnosti přispěly k destabilizaci onoho mezinárodního řádu, který údajně svými pochybeními porušily vítězné mocnosti. Americký autor však ani nepřipomíná komplexnost problémů, jež vyvstaly na konci války, motivy a obtíže ovlivňující rozhodování. Nezajímají ho ani rozdílné perspektivy a argumenty tehdy zúčastněných subjektů dění, nebo dokonce pozdějších historiků oné doby. Nepíše z pohledu nestranného pozorovatele, naopak nikoho nenechává na pochybách, na čí straně by byl v politických sporech mezi Německem a dohodovými státy stál: jeho výklady jsou zcela v zajetí tradičních německých národoveckých (*völkisch*) a nacistických obvinění na adresu vítězných mocností první světové války.

De Zayasovo líčení historie se vyznačuje onou povrchností, jakou jsme poznali už při pohledu na jeho bibliografii. Přejímá tak nejen všemožné legendy, ale dokonce i anachronické geografické pojmy dřívější antičeské propagandy. Píše například o „přidělení habsburských Sudet novému československému státu“, které následovalo jako „jedině možná odměna“ za „dobré služby“ obou českých státníků, Masaryka a Beneše, dohodovým spojencům; podle toho bylo Československo v jeho očích „zformováno“ „proti vůli zúčastněných národů“ pouze „dvěma zdatnými státníky“.³¹ V habsburské říši ve skutečnosti nikdy neexistovalo území nesoucí název Sudety, které by bylo mohlo být někomu „darováno“. Když toto slovo poprvé zavedli předáci velkoněmeckého separatistického hnutí v Československu v letech

30 WINKLER, Heinrich August: *Der lange Weg nach Westen*, sv. 1: *Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik*. München, C. H. Beck 2000, s. 333.

31 ZAYAS, A. M. de: *Die Nemesis von Potsdam*, s. 57.

1918–1919, označovali jím jiné území, než měli na mysli nacisté, když mluvili o „Sudetech“; jaké území tím myslí dnes de Zayas, objasnil čtenářům stejně tak nedostatečně jako důvody, proč se linie hranic z roku 1918 řídila státoprávní tradicí zemí Koruny české. Jeho obraz vítězných mocností první světové války evokující, jako by byli jejich představitelé feudálními knížaty, která podle libosti pošupovala různými teritorii sem a tam a dávala je darem za „odměnu“, je z hlediska historické vědy stejně neudržitelný jako představa, že v československé parlamentní demokracii zformovali stát „dva zdatní státníci“.

Muzeum orientující se podle takovýchto obrazů dějin – a de Zayas je členem vědecké rady nadace Centrum proti vyhánění, která usiluje o zřízení německého národního „muzea vyhánění“ – by šířilo podobné legendy, jak to činila například kniha *Masaryk – Beneš: Filozofové, dobrodruzi, zakladatelé státu* od Gottfrieda Zarnowa, kterou už roku 1939 vydalo dortmundské nakladatelství Volkschaft-Verlag. I tam byli oba politici prezentováni jako jediní tvůrci nesmyslně vzniklého státu, třebaže jazykem ještě silněji emocionálně zbarveným: „Clemenceau a Lloyd George ústními proklamacemi posvětili právo na sebeurčení malých národů, v Praze posadili na trůn tyranis a miliony lidí uvrhli do politické poroby.“³² Zarnow tehdy prohlašoval: „Rozsudek smrti nad Česko-Slovenskem byl vynesena již ve Versailles.“³³ A podobně soudí Alfred de Zayas i dnes: „Pohlédneme-li zpět, zjišťujeme, že mnichovská krize a Mnichovská dohoda se zrodily ze skutečných problémů, které stvořila mírová smlouva ze St. Germain.“³⁴

Problematický obraz skýtají rovněž de Zayasovy výklady o meziválečné době ve středovýchodní Evropě: „Znevýhodnění německých menšin a z toho vyplývající nemožnost identifikovat se s daným státem tvořily začarovaný kruh.“³⁵ Tato věta vyvolává dojem, že vytvořením nových států vznikla pro německé menšiny bezvýhodná situace; poznatek, že žádná „německá menšina“ nezastávala ve skutečnosti jednotné politické postoje, se v tomto konceptu dějin zkonstruovaných podle etnických kritérií vytrácí. Jednoduše se tu vytěšňuje vzpomínka na všechny Němce a jejich sousedy jiného jazyka, kteří se v žádném případě neocitli v zajetí „bludného kruhu“, ale společně se stavěli na odpor nacionalistům a nacismu. Čtenář se tak z knih Alfreda de Zayase nic nedozví například o společných snahách německých a českých odpůrců nacismu varovat světovou veřejnost vpředvečer druhé světové války před ničivým spojenectvím národoveckého sudetoněmeckého hnutí v Československu s nacisty. Jeho obraz dějin, po krk vězící v myšlení národnostního boje (*Volkstumskampf-Denken*), vytlačuje vzpomínku na demokraty všech politických

32 ZARNOW, Gottfried: *Masaryk – Benesch: Philosophen, Abenteuerer, Staatsgründer*. Dortmund – Berlin, Volkschaft-Verlag 1939, s. ix n. (1. vydání 1938).

33 *Tamtéž*, s. 192.

34 ZAYAS, A. M. de: *Die Nemesis von Potsdam*, s. 74.

35 *Tamtéž*, s. 40.

odstínů meziválečné doby, kteří se nezávisle na své národnosti nebo náboženském vyznání společně snažili bránit rychle narůstajícímu ohrožení míru nacistickým režimem. I tady spočívají de Zayasovy výklady dějin na neudržitelných nacionálních stereotypech o „Němcích“, „Češích“ nebo „Polácích“; výpovědi o Němcích s pozitivními konotacemi jsou v kontrastu s výpověďmi o Češích a Polácích s konotacemi negativními.

Čtenáři se tak nic nedozvědí o roli národoveckého sudetoněmeckého hnutí v Hitlerových válečných plánech, která je mezi historiky dnes už všeobecně známá. De Zayas zde prostě a jednoduše zamlčuje historii a za pomoci šedesát let staré mantry vyhnaneckých politiků reprodukuje historicky bezobsažný obrázek sudetoněmeckých předáků jako Hitlerových obětí. Ani se nezmíní o tom, že sudetoněmecký „vůdce“ Konrad Henlein už dva týdny před Mnichovskou dohodou opustil Československo a společně se svými zhruba čtyřiceti tisíci přívrženci uprchlými z vlasti organizoval pod Hitlerovou ochranou v Německu paramilitární Sudetoněmecký dobrovolnický sbor (*Sudetendeutsches Freikorps*), aby ozbrojenými vpády destabilizoval československé pohraničí. Jestliže jsou však čtenářům upírány takovéto informace, nemohou pak samozřejmě pochopit, proč bylo v Československu proti Sudetoněmecké straně vzneseno obvinění z vlastizrady. Místo informování se de Zayas pokouší různé kamuflovat alianci, která vznikla ve třicátých letech mezi nacistickým režimem a většinou později vyhnaných sudetských Němců. „Sňatek Sudet s Hitlerem“ byl podle něj „sňatkem z rozumu“: „Tak také sudetští Němci většinou nebyli nacisté, ale věděli, že bez jejich pomoci se z české nadvlády nedokáží vymanit.“³⁶ Nacistické zločiny prý „páchali většinou příslušníci SS, což v naprosté většině nebyli sudetští Němci. Prostý německý rolník ze Sudet nebyl s Čechy prakticky v žádném kontaktu a nemůže být za krutosti NSDAP v protektorátu volán k odpovědnosti.“³⁷ Není zřejmé, na základě jakých výzkumů de Zayas nabyt těchto poznatků.

O „Češích“ hovoří de Zayas s menší mírou empatie než o sudetských Němcích. Dokonce i vzpomínku na dobu německé okupace redukuje na zběžnou připomínku počtů zavražděných, jako by jiné zkušenosti z doby nacistického protektorátního režimu byly irelevantní. Jeho neustále prosvítající antipatie vůči českému národu se projevuje dokonce i v souvislosti s jeho letnými poznámkami o nacismu. Tak například zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha „zavraždili“ roku 1942 „čeští nacionalisté“,³⁸ praví se na jednom místě, na jiném je pak dokonce řeč o „bombě českých teroristů“, jež zasáhla Heydrichův vůz.³⁹

36 *Tamtéž*, s. 79.

37 *Tamtéž*, s. 77.

38 *Tamtéž*.

39 *Tamtéž*, s. 293.

Poláci dopadají v de Zayasově knize o něco lépe než Češi, protože se o nich méně mluví. Ale ani o specifických polských zkušenostech za druhé světové války autor takřka nepíše, pokud odhlédneme od jeho zmínky o hitlerovském přesídlení zhruba jednoho milionu Poláků a od několika všeobecných poznámek o „nepopsatelné nelidskosti Hitlerova režimu“ nebo o „pachu Bergen-Belsenu a Buchenwaldu“, jenž „se vznášel ve vzduchu“.⁴⁰ Především však chybí jakékoli objasnění zvláštní role, kterou hrálo Polsko při rozhodnutí Velké Británie vyhlásit Německé říši válku. Není tu zmínka o krizi kolem Gdaňska, kterou vyvolal Hitler v létě 1939, stejně jako ani o důvodech britského rozhodnutí – po zkušenostech s Hitlerovou věrolomností po Mnichovské dohodě a okupaci zbytku českých zemí – nevydat Polsko německému expanzionismu. „Za Polsko jsme šli do války,“⁴¹ opakoval Winston Churchill neustále, a je s podivem, že právě kniha, která v mnoha vydáních nese název *Angloameričané a vyhnání Němců*, tuto vzpomínku opomíjí. Bez vědomí toho, jak velká důležitost připadala Polsku v britské válečné strategii, nelze porozumět britské politice vůči Německu, a tím ani posunu hranic či přesídlování obyvatel.

V knize Alfreda de Zayase, koncipované jako obžaloba, naopak neustále narážíme na tvrzení, že původcem vyhnání bylo přání „kolektivně potrestat Němce za válečné útrapy, které způsobili světu: panovala ochota povolit odstranění milionů Němců z Východu a část země nabídnout Polákům a Čechům jako odškodnění za jejich utrpení během nacistické okupace“.⁴² „Nakonec skrytou pohnutkou osudných jaltských a postupimských usnesení a jejich dopadů na Němce na bývalých východních územích“ byla prý „hluboká nenávist“.⁴³ I pomstychtivost přitom podle autora hrála roli. Na počátku války „jen málo lidí ve Velké Británii nebo ve Spojených státech bylo pro kolektivní potrestání Němců“, tvrdí de Zayas. „Když se však evropský konflikt rozšířil v ‘totální válku’, byl německý nepřítel stále více identifikován se samotným Hitlerem a začala se vyzývat pomsta celému německému národu.“⁴⁴

Aby autor mohl konstruovat takovéto historické výpovědi, nerozpakuje se konfrontovat své čtenáře se zjevně chybnými tvrzeními. Tak třeba se v knize výslovně praví: „Během prvních válečných let se Spojenci nějakými plány na přesídlování nezabývali. V letech 1941–1942, kdy Němci vítězili, nebyl takový problém na pořadu dne. Dokonce ani v letech 1943–1944 neexistovaly v tomto směru konkrétní plány“.⁴⁵ Plány na vyhnání se Churchill a Roosevelt konkrétněji zabývali teprve na konci války, tvrdí de Zayas. Této ústřední tezi jeho knihy však odporují výzkumy

40 *Tamtéž*, s. 50.

41 CHURCHILL, Winston S.: *Der zweite Weltkrieg: Mit einem Epilog über die Nachkriegsjahre*. Bern – München – Wien, Scherz 1985, s. 988.

42 ZAYAS, A. M. de: *Die Nemesis von Potsdam*, s. 49.

43 *Tamtéž*, s. 30.

44 *Tamtéž*, s. 49.

45 *Tamtéž*, s. 127 n.

jiných historiků, například Detlefa Brandese, jenž nalezl v archivech jiné prameny: „Už na jaře 1940 považovala většina vědeckých poradců britského ministerstva zahraničí ve Vědeckovýzkumné a tiskové službě ministerstva zahraničí (*Foreign Research and Press Service*, FRPS) za nezbytné vysídlit Němce z Československa, Polska a z té části německých východních území, jež měla být předána Polsku...“⁴⁶ I u Churchilla osobně se představy o transferu obyvatelstva setkávaly se souhlasem už v prosinci 1940, dokládá Brandes.⁴⁷ Alfred de Zayas prostě a jednoduše postuluje chybná tvrzení, aby dokázal svou tezi, že vyhnání bylo koncipováno jako „kolektivní trest“.

Americký autor sice neinformuje čtenáře správně, předkládá ale četné důkazy, že britská a americká vláda si byly vědomy humanitární katastrofy, která postihla německé civilní obyvatelstvo na konci války, a snažily se její následky co nejvíce zmírnit. De Zayasova obžaloba, namířená proti Spojencům jako celku, usiluje především o odsouzení Sovětského svazu, Polska a Československa: „Svůj podíl odpovědnosti za masové vykořenění Němců nesou nepochybně západní mocnosti, větší odpovědnost však padá na sovětské, polské a české politiky.“⁴⁸ Aby dokázal tyto části svého obžalovacího spisu, uvádí doklady, které vinu „Angloameričanů“ domněle zlehčují. Churchill a Roosevelt prý měli morální pochybnosti, byli špatně informováni a nebyli s to vyhánění zastavit, aniž by bývali museli nasadit vojenské prostředky proti Sovětskému svazu. Aby dokázal tento aspekt své obžaloby a zároveň mohl udržet všeobecně formulované „kolektivní odsouzení“, zaplétá se de Zayas do rozporů. Kdyby se méně držel v Německu tradovaných obrazů dějin a stereotypů existujících a zafixovaných už před druhou světovou válkou a kdyby namísto toho při výkladu historického vývoje bral větší zřetel na poznatky historické vědy, byl by musel prezentovat komplexnější obrazy z dějin druhé světové války. Byla by vznikla historická studie, ne obžalovací spis. Jelikož však jeho spis je koncipován a celkově založen jako obžaloba, historické informace se v něm vytrácejí. Jako pomůcka pro poznání historie vyhnání je dílo *Postupimská Nemesis* tudíž nepoužitelné.

Alfred de Zayas není na znalostech, respektive poznacích o minulosti zainteresován, protože jemu táne na mysli vize budoucnosti. Jeho historické výklady slouží k odůvodnění aktuálních politických cílů, které formuluje právníckým jazykem. Vize budoucnosti Alfreda de Zayase se skládá z následujících tezí:

46 BRANDES, Detlef: *Cesta k vyhnání 1938–1945: Plány a rozhodnutí o „transferu“ Němců z Československa a z Polska*. Praha, Prostor 2002, s. 372; srv. i RYCHLÍK, Jan: Memorandum Britského královského institutu mezinárodních vztahů o transferu národnostních menšin z r. 1940. In: *Český časopis historický*, roč. 91, č. 4 (1993), s. 612–631.

47 BRANDES, D.: *Cesta k vyhnání 1938–1945*.

48 ZAYAS, A. M. de: *Die Nemesis von Potsdam*, s. 139.

„Z právního hlediska není sporu o tom, že vyhnání Němců je zločinem proti lidstvu.“⁴⁹

„Vzhledem k tomu, že zločiny proti lidstvu jsou z hlediska mezinárodního práva nepromlčitelné, existují nároky německých vyhnanců dodnes.“⁵⁰

„‘Zločin proti lidstvu’ je skutkovou podstatou mezinárodního trestního práva.“⁵¹

„Vzhledem k tomu, že mezinárodní trestní právo má univerzální platnost, všechny operace s cílem vyhnat Němce, poměřovány týmiž principy, jsou rovněž válečným zločinem a zločinem proti lidstvu; válečným zločinem jsou především v provinciích na Odře a Nise, neboť vyhnání začalo už před německou kapitulací, a zločinem proti lidstvu ve vztahu k celé akci, ať během války nebo po ní.“⁵²

„Takové zločiny nemohly legitimizovat ani konference v Jaltě a Postupimi.“⁵³

„Důsledkem vyhnání Němců z německých východních provincií, Polska a Československa, které odporuje mezinárodnímu právu, je nárok na odškodnění podle mezinárodního práva. Ten nabývá podoby například nároku na návrat, restitučního nároku a nároku na náhradu škod.“⁵⁴

„I když tyto normy zatím představují práva pouze na papíře, která mohou být z mocenskopolitických důvodů realizována jen částečně, mohlo by právo německých vyhnanců na návrat být uskutečněno v nepřilíš vzdálené budoucnosti.“⁵⁵

„Co se německého majetku v Polsku a v České republice týká, je třeba rozlišovat mezi majetkem Říše a majetkem soukromých osob. Statky Německé říše se považují za konfiskované bez náhrady. To bude dle *order public* muset platit i pro majetky NSDAP a jejích složek. Ale i když majetek Říše nemůže být požadován zpět, přesto jim mohou být kompenzovány eventuální požadavky České republiky, respektive Polska.“

Co se individuálního soukromého vlastnictví týká, Polsko a Česká republika nesou odpovědnost za zničení německého soukromého vlastnictví. Jde tu odhadem o 200 miliard marek. (...) Podle mezinárodního práva musejí být takové konfiskace odškodněny.“⁵⁶

Na tuto argumentaci, kterou Alfred de Zayas šíří už tři desetiletí, nepřistoupil žádný soud, o tom ale de Zayas mlčí. Jeho čtenáři jsou tak uváděni v omyl a nedostává se jim příležitost seznámit se s internacionálně platnými normami mezinárodního práva. Tak se ani nedozvědí, jak argumentuje německá judikatura, proč neuspěly požadavky některých německých politiků na zrušení takzvaných

49 *Tamtéž*, s. 271 (ve vydání z roku 1996 na s. 250 je slovo „lidskost“ místo „lidstvo“).

50 *Tamtéž*.

51 *Tamtéž*.

52 *Tamtéž*, s. 273 (ve vydání z roku 1996 na s. 252 je opět slovo „lidskost“ místo „lidstvo“).

53 *Tamtéž*, s. 274.

54 *Tamtéž*, s. 275 n.

55 *Tamtéž*, s. 276.

56 *Tamtéž*, s. 276 n.

Benešových dekretů⁵⁷ anebo přímo de Zayasem inspirovaná žaloba osmdesáti devíti sudetských Němců u Evropského soudu pro lidská práva ve Štrasburku.⁵⁸ Závěry a požadavky vyvozené z obrazů dějin Alfreda de Zayase by si vyžádaly – pokud by je někdy se státním souhlasem prezentovalo některé muzeum – vážnou debatu o německé zahraniční politice a o postavení Německa v současné Evropě. Už zmiňovaná německá politička Erika Steinbachová se k představám svého spolubojovníka de Zayase dosud nevyjádřila. Neučinila tak ani nadace Dům dějin (*Haus der Geschichte*) Spolkové republiky Německo, tj. jedno z ústředních německých historických muzeí, které roku 2006 uveřejnilo poněkud méně explicitně formulované stanovisko Alfreda de Zayase k tématu „Vyhnání a mezinárodní právo“ v katalogu k výstavě nazvané *Útěk, vyhnání, integrace*.⁵⁹

* * *

Jak si vysvětlit, že obě knihy, o nichž tu pojednáváme, se v Německu těší tak velké popularitě? Tato otázka se vztahuje především na knihu *Postupimská Nemesis*. Odpověď je jednodušší, než bychom si mysleli: existuje mnoho Němců, kteří kritické výhrady předložené v tomto eseji nesdílejí. Při bližším pohledu jsou totiž nepatřičné. Vycházejí z předpokladu, že de Zayasův bestseller je historickým výkladem o jedné historické události. Avšak Alfred de Zayas nenapsal žádnou empiricky podloženou historickou knihu. V jeho bestselleru se nevypráví o tom, kdo, odkud, kdy, kým a proč byl vyhnán. Jeho kniha není dějinami oněch zhruba jedenácti milionů Němců, kteří mezi lety 1939 a 1949 přišli ve východní Evropě o vlast, a nepokouší se vysvětlit, proč k tomu došlo. *Postupimská Nemesis*, jak ozřejmuje už sám titul, prezentuje obžalobu spojeneckých velmocí, Spojených států, Velké Británie a Sovětského svazu, zasedajících v létě 1945 v Postupimi. Je to obžalovací spis, je to výraz protestního postoje, emocionálního výkřiku proti rozhodnutím vítězných mocností, a de Zayas se pokouší tento výkřik svým textem zdůvodnit. Používá přitom celý soubor ustálených způsobů rozpravy o všech možných obrazech dějin, které už po generace utvářejí německou kolektivní paměť. Právě proto, že se zde opakují věci dávno známé, mohla kniha čtenáře podobného emocionálního ustrojení nadchnout. Tentokrát jim bylo umožněno přečíst si to, co jinak vyprávěli jen němečtí autoři, z pera Američanova.

Narativní výklad o vyhnání v de Zayasově bestselleru odpovídá způsobům líčení a dokumentace vyhnání, jak je podporoval stát už od založení Spolkové republiky,

57 Viz <http://www.mzv.cz/servis/soubor.asp?id=10271> (staženo 25.7.2007).

58 Viz <http://www.mzv.cz/servis/soubor.asp?id=16132> (staženo 25.7.2007).

59 ZAYAS, Alfred-Maurice de: Vertreibung und Völkerrecht. In: *Flucht, Vertreibung, Integration: Begleitbuch zur Ausstellung im Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*. Bonn – Bielefeld, Haus der Geschichte BRD 2005, s. 181–187. Výstava se konala od 3.12.2005 do 17.4.2006.

odpovídá vzpomínkovým obrazům přítomným ve všech médiích i známým z nedělních proslavů politiků všech odstínů. Vzhledem k tomu, že mýtus „vyhnání“ vznikl ve Spolkové republice a dnes stejně jako dřív se těší popularitě, málokdo se ptá, kdo vlastně odkud, kdy a proč byl vyhnán.⁶⁰ De Zayasova kniha je už třicet let jedním z nejoblíbenějších líčení tohoto mýtu – a to vysvětluje její úspěch. A protože *Postupimská Nemesis* je jednou z forem líčení mýtu, a nikoli historickou studií, lze zde překládané kritické poznámky označit jako nepatřičné.

Přesto lze tuto kritiku plně obhájit. Jak už naznačuje titul knihy a jak dokazuje její četba, autorovi nešlo o to, aby veřejnosti v knižní podobě představil výzkumy historické vědy, ale o to, aby provedl důkazní řízení své obžaloby. Autor naše kritické připomínky nicméně vyvolává sám, protože svou práci představuje jako dílo vědecké. Formálně je koncipováno podle pravidel běžných v historické vědě, s poznámkami a bibliografickými odkazy. Právě proto je nezbytné konfrontovat je s měřítky běžnými v každodenní vědecké praxi historiků. Pokud bychom to my nebo někdo jiný neučinil, znamenalo by to prohřešek proti nárokům, které historická obec stanovila sama sobě, a tím bychom mlčky přispívali k ohrožení jejich legitimacy. Knihy, které se tváří vědecky, je nejen možno, ale i nutno vnímat a posuzovat jako každou jinou vědeckou literaturu. Jen autorovi osobně by bylo nepatřičné vytýkat, že se dopustil pochybení v něčem, o co vůbec neusiloval.

Pro česko-německé debaty o odsunu i příslušné kontroverze v české společnosti vyplývají z kritické reflexe německého bestselleru *Postupimská Nemesis* důležité poznatky. Zaprvé se na něm můžeme seznamovat s asociacemi, které mnoho Němců spojuje se slovem „vyhnání“. Zadruhé můžeme poznávat, jaké historické obrazy mnoho Němců spojuje s českou minulostí. Zatřetí můžeme pochopit, proč české empirické výzkumy o historii odsunu se mezi německou veřejností nesetkaly s téměř žádným zájmem, příslušné studie až na několik málo výjimek nebyly přeloženy a takřka vůbec nebyly recipovány nové poznatky. Vzhledem k tomu, že v souvislosti s evropskou integrací získávají výklady z německé literatury o vyhnání stále víc na popularitě i v Česku, někdejší česko-německé diskuse se zvolna proměňují též v kontroverze vnitročeské. Znalost populárního německého pohledu na vyhnání je tak pro českou veřejnost stále důležitější, pokud nemá dojít k vzájemnému odcizení různých uskupení v diskusích jednak o platnosti mezinárodněprávních závěrů postupimské konference z léta 1945 a jednak o knihách, jako je *Postupimská Nemesis*.

Z němčiny přeložil Petr Dvořáček

60 Viz HAHN, Hans Henning – HAHN, Eva: Mythos „Vertreibung“. In: HEIN-KIRCHER, Heidi – HAHN, Hans Henning (ed.): *Politische Mythen im 19. und 20. Jahrhundert in Mittel- und Osteuropa*. Marburg, Herder-Institut 2006, s. 167–188.

Diskuse

Revizionismus jako osud hnutí?

Nad knihou Michala Kopečka

Miloš Havelka

*Rozumět nějakému jazyku znamená vědět, co s ním lze dělat;
zabývat se nějakým myslitelem znamená vědět, co s ním dělat chtěl.*

John G. A. Pocock

Hned v úvodu je třeba předeslat, že v *Hledání ztraceného smyslu revoluce* se Michalu Kopečkovi¹ nejednalo o naivní ožívování marxistické ideologie ani o nějakou její neutralizující historizaci, ale pouze o nepředpojatý výklad jedné výrazné komponenty vnitřních sil střeoevropského (československého, polského a maďarského) vývoje v padesátých a šedesátých letech minulého století – totiž o zachycení proměn ve *vztahu marxismu a politiky*, respektive ideologie a politiky. *Organizační osou výzkumu* byl autorovi koncept *marxistického revizionismu* (s. 15), tj. v zásadě ukazování průběhu a klíčových témat rozchodu části střeoevropských marxistických intelektuálů s některými, často dokonce s hlavními principy vládnoucí stalinské a poststalinské doktríny. Michal Kopeček nevnímá revizionismus ani jako pouhou politickou frakci uvnitř komunistické strany, ani jako čistě intelektuální teoreticko-kritickou pozici, ale jako vlastně přirozený a autentický jev, vyrůstající jak z patosu dějin, tak z potřeb jejich každodennosti.

1 KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha, Argo 2009. Recenze na knihu v tomto čísle *Soudobých dějin* viz HRUBÝ, Karel: Chvála kořenů (s. 222–231).

Vymezení revizionismu se pro Michala Kopečka sice explicitně vztahuje ke konceptu *dobového politického jazyka* (jako specifického prostředku zkoumání intelektuálních dějin, vypracovaného v cambridgeské škole; s. 32–34), ale stejně silně připomíná například diltheyovskou filozofii života, opřenu o *porozumění historickému životu*, která utváří skutečnost a dobovým teoretikům jako by „vnucuje“ předměty jejich zájmu, formy svého vlastního uchopení i způsob četby dobových textů. V obojím případě se pak jedná o posunutí politických (a ostatních idejí) do větší blízkosti historické reality a životní praxi. Vzájemnému působení politiky a společnosti pak odpovídá vztah politického jazyka a sociální teorie.

Revizionismus je pro Kopečka „historický fenomén, který není jen výsledkem ideového vývoje politicko-filozofických úvah a (zpravidla) neurčitých demokratických přesvědčení či tužeb, ale který je také výrazem intelektuálního zpracování individuální a kolektivní historické zkušenosti, pokusem o vyznačení vlastní pozice v konkrétní politické, kulturní a sociální konstelaci, reakcí na dobové politické zvraty a dějinné otřesy, jež vedly konkrétní historické aktéry k přehodnocení své vlastní politické, sociální a profesní identity“ (s. 19). Jistá dvousměrnost obou tradičních pojetí revizionismu (politická frakce versus kriticko-teoretická pozice) tím přesto není zcela překonána. Projevuje se to už v samotném názvu knihy. Zatímco hlavní titul (*Hledání ztraceného smyslu revoluce*) odkazuje spíše do nejednoznačné sféry utopického marxistického myšlení, vyznačujícího se silným filozoficko-kritickým nábojem a toužícím po vyrovnání se stalinskou podobou tehdejší přítomnosti i po novém založení budoucnosti, její podtitul (*Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*) směřuje více do oblasti ideologicko-mocenského boje mezi vznikajícím kritickým reformismem, respektive komunistickým revizionismem, a mezi oficiální doktrínou (v tomto případě stalinskou verzí marxismu-leninismu), usilující účelově stabilizovat systémové změny po roce 1948 a obhajovat stávající pravidla politického jazyka i principy organizace společnosti. Kopečkova analýza vývoje středoevropského revizionismu je ovšem v knize časově obsáhlejší, než vymezuje její podtitul, a v řadě výkladů sahá vlastně až k roku 1968. To rozhodně není výtka, protože jenom tak bylo možné zpřítomnit vnější okolnosti i vnitřní logiku „vytváření a formování vyhraněných názorových pozic v rámci marxistického politického myšlení“ (s. 16) a koneckonců obě komponenty, ortodoxní a revizionistickou, navzájem propojovat, případně (na příkladech „revizionistických“ kritik Zdeňka Mlynáře, Oty Šika a dalších intelektuálů; s. 300, 312 ad.) je takřkajíc „škálovat“ podle jednotlivých použitých politicko-ideologických argumentů. Za vysloveně objektivní je v této souvislosti možné považovat Kopečkův výklad vzniku *českého pozitivistického revizionismu* a stanovisek filozofa Ladislava Tondla (s. 322–332).² Ukazuje se také, že pozdější rozlišování na marxistické „liberály“ a „konzervativce“ nelze brát jako jednoznačné a vyčerpávající.

2 S ohledem na Kopečkovu perspektivu utváření politického jazyka by však bylo asi už zde možné položit si otázku, do jaké míry Tondlův pozitivistický revizionismus rostl přímo ze situace

Náročný teoreticko-metodologický problém, před kterým Michal Kopeček stanul, se tedy dá charakterizovat jako zachycení a analýza relativně samostatného vývoje a proměn, ale zároveň také vzájemného „stýkání, potýkání a pronikání“ dvou teoretických, navíc silně filozoficky a ideologicky argumentovaných útvarů (diskurzů), které se samy vnitřně proměňovaly a vyvíjely: na jedné straně stalinismu, snažícího se redefinovat jako teoreticky a politicky univerzální marxismus-leninismus,³ a na druhé „marxistického revizionismu“. Autor se přitom snaží ukazovat, že zejména jejich koexistence, vzájemné působení a pronikání vytvářely zvláštní celek, který by se neměl číst prvoplánově a hodnotit černobíle. Jeho podání oživuje vnitřní dynamiku tohoto celku a dává nahlédnout do povahy politicko-ideologických problémů, které jej uváděly do pohybu.

Specifická vnitřní potíž celkového záměru knihy může ovšem pro čtenáře spočívat v jisté nevyváženosti mezi Kopečkovým teoreticky náročným vypracováním metodologických prostředků, důležitých pro konstrukci předmětu výzkumu, pro zachycení jeho změn i pro jeho rozčlenění do kapitol, na jedné straně a na straně druhé mezi využitím těchto prostředků při výkladu a v jednotlivých analýzách, například dobových stranických usnesení a oficializovaných dokumentů (a jejich změn v čase), případně revizionistických postojů a argumentů (a jejich změn v čase), včetně jejich vzájemného působení i „interní polarizace“ (s. 116).⁴

Jinak řečeno, Kopečkovy vypracování jednotlivých použitých konceptů („ideologie“, „revizionismus“, „legitimita“, „politický jazyk“ a podobně) a jejich vnitřní vývojová diferenciacie, jak se s tím setkáváme v úvodu knihy, působí jako vysoce poučené a kompetentní, nicméně – navzdory programovému prohlášení o distancích – poměrně samostatné studie z „dějin pojmů“, případně z „dějin idejí“.⁵ Enu-

druhé poloviny 50. a následujících let. To znamená, do jaké míry byl původní či do jaké míry byl inspirován socialistickými myšlenkami doprovázejícími logický pozitivismus „vídeňského kroužku“, jak je rozpracovávali Otto Neurath, Philip Franck a další. Například Rudolf Carnap měl v době svého působení na pražské Německé univerzitě přezdívku „rudý abé“, která poukázala na jeho silně levicové a zároveň sociálně asketické sklony.

- 3 Jeho *tři součásti* (podle Vladimíra I. Lenina) – marxisticko-leninská filozofie, vědecký komunismus a politická ekonomie – si za podmínek vedoucí úlohy strany (a její poznávací funkce) nárokovaly vyčerpávajícím způsobem poznávat a řídit společnost. Údajně již k tomu nebylo třeba ani žádné další zprostředkující disciplíny, jako sociologie, politologie a podobně; renaissance těchto disciplín nastala až v polovině 60. let.
- 4 To vše se navíc odehrávalo na půdě dosti abstraktních filozofických úvah, jejichž obsahy sice kniha přesvědčivě reprodukuje, ale jejichž konkrétní systémové funkce (a tedy i skutečné politické možnosti) ustupují do pozadí nebo jsou jen předpokládány. Z tohoto hlediska je možná škoda, že autor prakticky žádnou pozornost nevěnoval *Rudému právu* a jeho příspěvatelům (Oldřich Švestka, Jan Fojtík, Jaroslav Šabata a další), reprodukujícím ony diskuse v „politologicky-systémové“ (v tehdejší jazyce „vědeckokomunistické“) perspektivě, opřené o zvláštní výklad vztahu teorie a praxe a tzv. poznávací činnosti strany.
- 5 Viz k tomu např. podkapitulu „Ideologie: Od falešného vědomí k analýze diskurzu“ (s. 22–30).

merují se zde koncepty a široce rámcují výklady „obsahových kapitol“, které pak následují, ale jejich pragmatická hodnota se pro konkrétní analýzy jednotlivých fazet celkového vývoje zdá méně zřetelná.

Třetí dimenzi, ve které se obě předchozí vlastně setkávají a která jejich historickou podobu kontextualizuje, představuje faktická zapuštěnost revizionistické i doktrinálně vládnoucí argumentace do konkrétních společenských, ekonomických, mezinárodních a také duchovních daností vývoje srovnávaných společností a politiky. Ohled na vnější velmocenské zájmy i na vnitřní politické a hospodářské boje, na posuny s tím spojených motivací, na změny generační (nehledě na vývoj postojů obyvatelstva a první sociálně-politické konflikty), ale také třeba na domácí levicové intelektuální tradice znemožňuje – a to je jeden z důležitých závěrů, které lze z Kopečkových výkladů vyvodit – aby byl revizionismus nahlížen jen z hlediska jeho ideologicko-politické kontrapozice k vládnoucí doktríně, případně v kontextu (vnitro-)stranických mocenských bojů. Ze zmíněného ohledu plyne také nové porozumění sociologickým funkcím revizionismu, a tedy i jeho demokratizačním možnostem pro vnitřní „segmentaci systému“ (Niklas Luhmann).

Specifika všech tří dimenzí, které Kopeček v knize usiluje propojit a ukázat v jejich vzájemném působení, přesto otevírají možnosti různocnění textu a jiného rozložení akcentů. To se nemusí chápat jako námitka, ale jako výzva k další reflexi, případně k osvětlování dalších fazet zejména revizionistického jazyka tehdejšího marxismu.

Prizma analýzy historického diskurzu

Kopečkovu knihu lze především číst jako *historickou analýzu diskurzu*. Ta se blíží tradiční „kritice ideologií“ a snaží se ukázat rozdíly původu (ideje) a přítomnosti (reality), respektive obecné zastírání nově vzniklých rozporů ve společnosti a ve výkonu politiky, a jejím živlem je kritická distance. Pro tento přístup ovšem výchozí rozdvojení na revizionismus a ortodoxii asi není tak důležité jako samotný pohyb celku komunistické ideologie; to je mimochodem pohled, který je většinou vlastní kritikům zvnějšku, případně „těm druhým“ (Petr Pithart), které socialistická idea příliš nezajímala, anebo byli dokonce její obětí. V této perspektivě byla sledovaná padesátá léta vlastně pouhou epizodou.⁶

Jakkoli se potřeba vyrovnání se stalinismem může zdát pro výklad středoevropského revizionismu klíčová, přinejmenším stejnou roli hrály v českém prostředí

6 Je zajímavé a nesvědčí o velké tvořivosti ortodoxie, že se hlavní argumenty proti revizionismu po celé období 50. a 60. let (a vlastně i později) opíraly o jeho Leninovu definici, vypracovanou vlastně pro kritiku „starého“, řekněme „sociálnědemokratického“ revizionismu (Eduard Bernstein, Karl Kautsky), založeného na „návratu ke Kantovi“ (a usilujícího socialismus „etizovat“), a „nového“ revizionismu, vycházejícího takřkajíc z nitra komunistické strany po údajném vítězství revoluce, založeného na návratu k „autentickému Marxovi“ (a usilujícího marxismus „zfilozofičtět“).

dlouhodobější sociální a ekonomické procesy. Bylo to v první řadě postupné vyčerpání ekonomických zdrojů, získaných vysídlením sudetských Němců, znárodněním a reorganizací ekonomiky (přesunutím těžišť výroby do těžkého a zbrojního průmyslu). Dále sem patří homogenizace sociální struktury československé společnosti v důsledku cílených intervencí do ní v letech 1938 až 1956 okupační ztráty a holocaust, vysídlení sudetských Němců a znovuosídlování pohraničí, politické procesy a „třídní boj“ v období „diktatury proletariátu“) a na to navazující vytvoření nově stratifikované („porevoluční“) socialistické společnosti, včetně postupného obnovování jejích materiálních potřeb i probouzení nových politických a kulturních zájmů, jak je reprezentovaly všechny Kopečkem připomínané i některé další události (sjezd spisovatelů a majáles v roce 1956, založení generačního časopisu *Květen*, o něco později liblická konference o dějinách české filozofie, vydání Škvoreckého *Zbabělců*, a zejména Kafkova *Procesu*, kterým celá v knize analyzovaná diskuse o byrokratismu dostala svou kriticky výraznou literární reprezentaci, a podobně). Tento proces – navzdory nejružnějším diskusím o revizionismu – skončil až v letech 1968–1969 pokusem zmíněné „porevoluční“ socialistické společnosti o vlastní reformu. Zvláštní otázkou, kterou si lze v této souvislosti klást, je pozice myšlení nemarxistického (Jan Patočka, Václav Černý, Josef Šafařík, Josef Ludvík Fischer, autoři z okruhu časopisu *Tvář* a podobně), které sice nebylo „politické“ v Kopečkově smyslu, ale jehož vliv zejména v šedesátých letech nelze přehlédnout, a které vnitřně propojovaly diskuse filozoficko-politické s kulturně-filozofickými. Vyrovnávaly se s tím ostatně obě pozice.

Zájem o ideologické pohyby v marxisticko-leninském diskurzu padesátých let přibližuje Kopečkovy výklady přirozeně hlediskům „historické sémantiky“ Reinharta Kosellecka. Té se v nejobecnější rovině jedná sice také – jak Michal Kopeček vyzvedává – o vztah pojmů ke „strukturálním změnám ve společnosti, hospodářství a způsobu vládnutí“ (s. 37), ale ještě více usiluje zachytit proměny obsahu jednotlivých pojmů v důsledku změn samotných jejich předmětů (tyto proměny pak nelze pochopit jen z kontrapozice „doktrína“ versus „revize“); oproti *mainstreamu* konkrétní ideologie mohou působit disipativním způsobem (Tato formulace se mi jeví poněkud temná. Znamená to, že ty pojmy se mohou tyto pojmy působit do značné míry nezávisle, nicméně jej mohou ovlivňovat, nahrazovat ho, a dokonce jej i rozkládat. Samotné utváření *politického jazyka určité doby*, které je pro Kopečka důležité, bylo nicméně pro Kosellecka nanejvýš jen doprovodným motivem.

Vedle prostředků historické sémantiky se zde pro historickou analýzu diskurzu může zdát naopak důležitější „historická pragmatika“,⁷ již nelze jednoduše identifi-

7 V nejširším smyslu se „historickou pragmatikou“ v jisté distanci od „historické sémantiky“ rozumí zatím méně systematizované zkoumání odlišností, které vznikají při používání určitého „jazyka“, jeho pojmů a základních pravidel v rozdílných kulturních kontextech a odlišných historických situacích.

kovat s vývojem ideologie a která přirozeně směřuje do oblasti *dějin mentalit*; totiž k hledání odpovědi na otázku, proč se jedna a táž „idea“ v různých kulturně-historických prostředích recipuje a utváří různým způsobem (a proto se mění jak co do svého obsahu, tak co do forem vlastní realizace). To je důležité nejen při pohledu na samotné „obsahy“ příslušných typů revizionismu, ale také na jejich komparaci.

V prostředí „ruského marxismu“ na tento problém narazil už Grigorij Valentinovič Plechanov, pro kterého pojem „ruská mentalita“ (respektive „společenská mentalita“) sloužil jako prostředek umožňující vysvětlovat rozdíly mezi původními intencemi Marxova učení a jeho různým pochopením a výkladem v odlišných kulturních a historických podmínkách, konkrétně v tehdejší Rusku a v západní Evropě; a to znamenalo také ukazovat, proč vznikaly *nacionalizované specifikace* marxismu (austromarxismus, sociáldemokratismus, později bolševismus, maoismus atd.). Zavedení pojmu „mentalita“ zde mělo sloužit ke konkretizaci a diferenciaci konceptu ideologie a označovaly se jím ty zvláštnosti relativně samostatných psychických dispozic nějaké třídy, skupiny, vrstvy či strany (ale také celé společnosti nebo kultury), jež jsou podmiňovány prostředím v nejširším smyslu („přírodou“ i „dějinami“). „Mentalita“ se v těchto pojetích od „ideologie“ (která byla pro Plechanova politicky i teoreticky instrumentalizujícím prostředkem) odlišovala větší stálostí, kulturní trvanlivostí a nepatrnou mobilitou. Fungovala jako spojující článek mezi společenskou skutečností a ideologickými útvary, oproti ideologiím ovšem nedosahovala jejich stupně reflektovanosti, systémovosti a teoretičnosti.⁸

V této souvislosti se samozřejmě jako nanejvýš důležité ukazují Kopečkovy poukazy na prosakování a prosazování nacionalistických motivů (v kapitolách „Legitimita mezi revolucí a národním vědomím“ a „Antinomie národního komunismu“), jejichž analýza patří k nejlepším pasážím knihy. Autor v nich ukazuje původ těchto motivů v poválečné situaci a věnuje se zejména jejich prosocialisticky legitimizačnímu potenciálu, nejzřetelnějšímu v historických konstrukcích „lidového“, „národního“, ba dokonce „husitského“ původu československého komunistického

8 U Plechanova se jako „společenská mentalita“ (resp. „společenská psychologie“) označovaly specifické citové a duchovní stavy tzv. *třídního vědomí*, které sice odkazovaly na příslušný „stupeň rozvoje výrobních sil“ (což byla charakteristika univerzalistická), zároveň ale reflektovaly i určitý kulturní prostor, v němž k tomuto rozvoji docházelo (což byla charakteristika individualizující); tento aspekt měl bytostně určovat „onu formu, již má v hlavách lidí odraz jejich konkrétního zájmu“ (BERNSDORF, Wilhelm (ed.): *Wörterbuch der Soziologie*. Stuttgart, F. Enke 1969, s. 690). Podobný poukaz na (nutné) rozdíly a modifikace určitého systému idejí v procesech jejich internalizace v určitých skupinách najdeme také u sociologizujícího marxisty Nikolaje Bucharina, jenž (třídní) mentalitou rozuměl „nesystematické nebo málo systematizované pocity, myšlenky a nálady ... se kterými se setkáváme v nějaké třídě, skupině, profesi apod.“ a které podle něj výrazně ovlivňují přijetí a modifikují obsah určitých obecných politických, a dokonce i civilizačních idejí (viz BUCCHARIN, Nikolaj: *Theorie des historischen Materialismus*. Hamburg, Verlag der Kommunistischen Internationale 1922, s. 334 a 343).

úsilí u Zdeňka Nejedlého,⁹ které se po roce 1948 staly jedním z centrálních prvků propagandy KSČ. Z tohoto hlediska jsou Kopečkovy výklady rovněž důležitým příspěvkem pro pochopení vzniku, důvodů a trvání zvláštních témat a akcentů historiografického diskurzu jedné generace českých marxistických historiků a jeho svěbytných *topoi*.

„Nacionalistická“ argumentace ovšem vykazovala značný potenciál nejen legitimizační, ale – což se v knize při výkladu padesátých let nezdá tak zřejmé – také potenciál kritický (respektive „distanční“). Možná by stálo za to věnovat mu větší pozornost už v tomto období, i když se „plně“ začal projevovat až později, v šedesátých letech, ať už v konkrétních souvislostech česko-slovenských vztahů anebo v diskusích o vztahu „národa“ a socialismu (viz slavnou Kunderovu tezi ze sjezdu spisovatelů v roce 1967, že nejde o to, čím je národ pro socialismus, ale naopak, čím je socialismus pro národ). Širší kontextualizace úlohy nacionalismu ve vývoji „marxisticko-leninské ideologie“ by pak možná pomohla vysvětlit nejen pronikání nacionalismu do politického jednání oné doby (česko-slovenské vztahy), ale i pochopit kontinuitu změn doktríny už v letech dvacátých (opuštění teze o „světové revoluci“) a třicátých (vytváření nacionálně probarvené „lidové fronty“, na niž po roce 1945 navazovala „národní fronta“) a nakonec i rozmach nacionalismů v postkomunistických zemích po roce 1989. A to zde zůstává stranou například Kosíkova tematizace středoevropských historických a kulturních zkušeností a zvláštností jako legitimizačního důvodu pro vypracování revizionistického požadavku „nesovětských“, tj. především národních (středoevropských) cest k socialismu a pro usilování o jeho demokratičtější podoby, jak se s tím setkáváme v jeho úvahách z druhé poloviny šedesátých let.

Samozřejmě v podobném kontextualizování Marxových teorií se klíčový problém revizionismu staví poněkud jinak, než jak se s ním lze setkávat v dobových dějinách komunistického hnutí; především jeho zdroje a argumenty lze vnímat méně mocensko-politicky, zato více filozoficky a kulturně-historicky. Dokonce se klade otázka, zda by ve středoevropském revizionismu padesátých a šedesátých let nebylo účelné odlišovat jeho „nacionalistický“ (více kulturologický) a reformistický (více politologický) typ; jako představitel prvního by u nás mohl sloužit Ivan Sviták, Karel Kosík a do určité míry Radovan Richta, druhého pak Zdeněk

9 Nejedlý šel jak známo tak daleko, že možnosti socialistického budování učinil přímo závislými na historických zkušenostech revolučních bojů: „Mluvil jsem již kdysi ... se soudruhy z jiných národů, a ti často až se zívají pozorovali, co pro nás, české komunisty, znamená např. stále živá v našem lidu tradice husitská. Zvláště smutně na tom byli němečtí soudruzi, neboť u Němců není vůbec tradice, jež by vedla až takto do nejnovější doby jako u nás a stále v soulase s novými pokrokovými snahami lidovými a národními.“ (NEJEDLÝ, Zdeněk: *Komunisté, dědici velkých tradic českého národa: Výbor statí*. Praha, Práce 1978, s. 35.) Jako ministr zahraničí na podobnou konstrukci husitských tradic do značné míry přistoupil např. také Jan Masaryk (srv. MASARYK, Jan: *Ani opona, ani most*. Praha, Žikeš 1947) a mnoho dalších.

Mlynář nebo Pavel Machonin, případně také Ota Šik, jehož kniha *Ekonomika a zájmy* je pro revizionistickou argumentaci možná důležitější, než se na první pohled může zdát.

Zároveň se tak badatelsky proměňuje povaha samotné kontrapozice „doktrína“ versus „revizionismus“, protože revizionistický charakter tím přirozeně dostává každá snaha o sociální a politickou realizaci „učení“ v určitém prostředí nebo ve specifické situaci, a ortodoxie pak jako by nebyla ničím jiným než konzervativní snahou tuto permanentní energii revizí nějak podvázat. V návaznosti na Plechanova to naznačoval Bucharin a někteří další marxističtí teoretici, pro něž byl například stalinismus (jakkoli podobné úvahy jsou vysledovatelné jen „mezi řádky“ jejich projevů) pouze zvláštním, dobově podmíněným, partikularizujícím a mentálně vyprofilovaným pochopením teorie v historicky individuálních sociokulturních podmínkách porevolučního Ruska, které omezily její původně výrazně univerzalistické nároky. Právě ty se ve stalinismu v souvislosti s tezí o možnosti budování socialismu v jedné zemi stále silněji proměňovaly v (modernizačně indiferentní) zájmy tradičního ruského imperialismu. Prosazení stalinismu mělo nakonec povahu čistě mocenskou, nikoli „historickou“ (ať už ve smyslu sedimentace názorové diskuse nebo v důsledku přibližování teorie určitým potřebám praxe), a bylo o to snadnější, že k němu docházelo ve vyprázdněném prostoru po občanské válce a záhy následujících čistkách.

Za revizionismus by v určitém smyslu proto bylo možné považovat dokonce i leninismus, pokud bychom například přijali kritiky Lenina a Trockého z pera Rosy Luxemburgové. Ta argumentovala, že opustili původní, Marxem a Engelsem formulovaný „princip spontaneity“ revoluce ve prospěch „prothistorické“ revoluční manipulace třídním vědomím, což pro ni znamenalo oslabování vnitřní demokratičnosti i univerzality hnutí. Podobné teoretickokritické distance od dobově dominujícího leninismu a později i stalinismu přispěly ve dvacátých a třicátých letech ke vzniku takzvaného západního marxismu (podle Alfreda Schmidta a Willema van Reijena)¹⁰ a později také „neomarxismu“ jako teoreticky nejsilnějších forem „tradičního“ revizionismu. Opíraly se ovšem méně o zdůrazňování „mentálních rozdílů“ a o difference civilizačně vývojové, zato více o důvody intelektuální, a ze-

10 Jako reprezentanti „západního“ marxismu bývají uváděni intelektuálové a myslitelé jako Felix Weil, Karl Grünberg a Karl August Wittfogel, Max Horkheimer a první generace „frankfurtské školy“ v sestavě Friedrich Pollock, Erich Fromm, Herbert Marcuse, Leo Loewenthal a Theodor W. Adorno, vedle nich Ernst Bloch, Antonio Gramsci a samozřejmě mladý György Lukács, nebo dokonce i raný Karl Mannheim, dále Karl Korsch, Franz Borkenau, později Henri Lefebvre, abych vedle mnoha dalších zmínil duchy původní a koncepční. Pak zde byla řada těch, kteří se k Marxovi v různých dobách přibližovali nebo se od něho vzdalovali, jako Daniel Bell, Jean-Paul Sartre, Lucien Goldmann, Maurice Merleau-Ponty, Georges Gurvitch a některými aspekty také Walter Benjamin, případně levicoví a do jisté míry Marxem a „frankfurtskou školou“ inspirovaní teologové, jako byl např. Paul Tillich.

jména filozofickoanalytické. Zde bylo rozvíjení a modernizace původních marxovských motivů zajímavější, filozoficky hlubší a důležitější než podoba, kterou se jim snažili dát Engels, a zejména Lenin. Podobné kulturní a mentální prefigurace jsou ale jistě důležité také pro utváření marxistického politického jazyka v jeho leninské, stalinské nebo i revizionistické podobě.

Pro „západní marxismus“ a neomarxismus byla bolševická revoluce vůbec a stalinismus zvláště spíše propadnutím teorie než jejím naplněním, a proto důvodem k jinému výkladu historických pohybů, mimo jiné skrze hledání odlišného „historického subjektu“, než jakým měla být klasiky proklamovaná dělnická třída.¹¹ Porevoluční nezáměr a humanistická netečnost ruského (a konečkonců i „západního“) proletariátu byly například podle Theodora W. Adorna dokladem jeho obecného „historického selhání“, a to už v okamžiku, kdy Leninovi a Dzeržinskému ve jménu budoucnosti „prominul“, že pod teroristickým heslem „Železnou pěstí donutíme lidstvo ke štěstí!“ spustili organizaci prvních gulagů (heslo údajně viselo nad vstupní branou vězeňského tábora na Soloveckých ostrovech).

Pozice kritického myšlení byla v „západním marxismu“ vázána na představu odlišných forem řešení sociálních konfliktů i na odlišné pojetí významu komunistické utopie, než k jakému fakticky vedla bolševická „diktatura proletariátu“; jejími aktéry měli být „kritičtí intelektuálové“, kteří jsou podle většiny „západních“ marxistů v moderním světě jedinou skupinou schopnou rozkrývat historicky proměněné skutečnosti, odhalovat nové formy sociálních rozporů a nacházet alternativy k sovětským pozicím, které se podle jejich přesvědčení udržují spíše díky historickým náhodám a mocenským manipulacím a které kvůli svému sklonu jen konzervovat současný stav musí dříve či později ztroskotat. Pojem „utopie“ zde znamenal (zejména u Adorna a Marcuseho) spíše sdílení širších (hodnotových) východisek kritiky stávajícího než historický závazek. Podobné stanovisko zaujímali nepochybně publicisté a intelektuálové ve vývoji politického jazyka v Československu po roce 1956.

Rozhodující a intelektuálně hvězdná fáze „západního marxismu“ ovšem počíná až vydáním Marxových takzvaných pařížských *Filozoficko-ekonomických rukopisů* z roku 1844 na konci dvacátých let minulého století. Obsahovaly výklad Marxovy *teorie odcizení*, která později hrála tak velkou roli v revizionismu padesátých a šedesátých let a která umožňovala více humanisticko-antropologický a méně politický, respektive politicko-ekonomický výklad jeho díla.¹²

11 Mimočodem řečeno, otázka faktické proměny „subjektu historických změn“ se vrátila v 60. letech v souvislosti s vnímáním nových funkcí vědy a techniky ve společnosti (Radovan Richta), resp. s interpretací změn v sociální struktuře „porevoluční“ české společnosti (Pavel Machonin).

12 Je jistě příznačné, že tyto Marxovy rukopisy nebyly nikdy zařazeny do opakovaně vydávaných Marxových a Engelsových sebraných spisů, zatímco pro „západní marxisty“ a „marxology“

V nejednom ohledu se tak dokonce otevírala filozoficko-teoretická možnost protileninské (nejen tedy pouze protistalinské) interpretace marxismu, a zejména možnost rozchodu se stávajícími podobami jeho dosavadní politické praxe. S ohledem na Kopečkovu knihu by v této souvislosti asi bylo třeba zjišťovat, nakolik byly revizionistické argumenty analyzovaných padesátých let původní, nakolik strukturně analogické k revizionismu staršímu a do jaké míry z něj dokonce převzaté. Stejně zajímavá by byla otázka, proč se „návrat k matkám“ (tj. návrat do minulosti jako předpoklad tvorby budoucnosti) mohl zdát tak perspektivní ve dvou různých, vlastně více než čtvrtstoletí vzdálených situacích.¹³

Prizma analýzy hegemoniálního a kritického diskurzu

Jiné čtení *Hledání ztraceného smyslu revoluce*, které se nabízí, směřuje výrazněji do oblasti dějin politického myšlení. Hlavní důraz by pak spočíval na zkoumání povahy přítomnosti padesátých a šedesátých let minulého století, případně i jejích spodních proudů. Tento přístup se mnohým může zdát asi nejbližší základní intenci Kopečkovy knihy (a jejímu podtitulu): jde o zachycení a kritický výklad konkurence (případně vzájemného působení) výrazně účelového diskurzu *hegemoniálního* (tedy stalinismu) a diskurzu *kritického* (tedy revizionismu);¹⁴ přitom kritický dis-

meziválečného i pozdějšího období (Karl Löwith, Iring Fetscher a další) byl zájem o Marxovu teorii odcizení aktualizací. Ostatně již György Lukács ve své analýze „zbožního fetišismu“, provedené počátkem 20. let v knize *Dějiny a třídní vědomí*, jádro této teorie zajímavě a se silným kulturněkritickým akcentem předjímal. Opožděné kompletní vydání Marxových „pařížských rukopisů“ počátkem 60. let (jejich výbor vyšel česky poprvé v roce 1946 pod názvem *Národní hospodářství a filosofie v pražském Dělnickém nakladatelství*) výrazně přispělo k vyostření domácí diskuse jak uvnitř „revizionistického křídla“ mezi tzv. marxistickými „antropology“ a „scientisty“, tak v jejich kontrapozici k doktríně.

- 13 Z hlediska starší, ještě „předdiskurzivní“ perspektivy „dějin idejí“ se pak nemusí zdát tolik zajímavými individuální zvláštnosti, nebo dokonce originalita různých myšlenek, ale jen jejich původ, skladba a uspořádání komponent, z nichž sestávají a které mají často heterogenní povahu. Jde totiž o to, že – cituji zakladatele disciplíny Artura O. Lovejoye – se sice „každé epoše může zdát, že rozvíjí nové formy myšlení a vyvozování“, avšak vždy se tak děje ve vztahu k identickým problémům. Jinak řečeno: nové, dokonce i epochotvorné otázky jsou svou povahou starší a původnější, a navíc si své odpovědi mohou hledat pomocí prostředků, které nové a původní být vůbec nemusí. „A proto,“ pokračuje Lovejoy, „je také počet svěbytných a originálních filozofických myšlenek a motivů velmi omezený. (...) Zdánlivá originalita mnohých systémů spočívá výlučně na novém zpracování nebo uspořádání už předtím známých složek, z nichž vyšly. (...) Historik idejí se pokouší proniknout ke ... společným pojmovým, pojmům podobným nebo i pocitovým základním komponentám, skrytým pod povrchem zdánlivé různosti.“ (LOVEJOY, Artur O.: *The Great Chain of Being: A Study of History of an Idea*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1933; zde jsem pracoval s německým překladem: *Die große Kette der Wesen: Geschichte eines Gedankens*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1985, s. 12.)

- 14 Protiklad „hegemoniálního“ a „kritického“ diskurzu navazuje na úvahy Antonia Gramsciho.

kurz ve své bezprostřední vazbě na rozpory skutečnosti musí nutně přesahovat jak vládnoucí ortodoxii, tak zaběhnuté „pyramidální“ způsoby organizace moci a řízení společnosti i ekonomiky, charakteristické jejich oslabenou zpětnou vazbou. Na první pohled je zřejmé, že ve srovnání s předchozí možností čtení Kopečkova textu jako *historické* analýzy diskurzu by se v tomto pohledu *kritické* analýzy diskurzu kladl větší důraz na vnitřní diference a mocenské boje v rámci jednoho, z určitého hlediska ne tak silně diferencovaného učení (viz výše).

Stálo by ovšem za otázkou, co vlastně tvořilo základní a předem danou, z určitých tradic vycházející sociální a intelektuální *matrici* (Quentin Skinner), která určovala povahu „politického jazyka“ padesátých let (tedy v době, kdy přece jen slabě původní snahy legitimizovat revoluci národním vědomím, ať už tomu tak bylo z potřeby další stabilizace systému nebo odstraňování stalinistických „přehmatů“) a jejíž „ražbou“ diskutované texty obou stran (ortodoxní i revizionistické) vznikaly. Tuto „matrici“ by bylo možné chápat jako zvláštní prostředek určující meze jak pro další výklad „učení“ (socialistické přesvědčení?!), pro hodnocení odchylek (rozdíly skupinových a také generačních očekávání?!), případně pro výběr jeho základních principů (vedoucí úloha komunistické strany a její jednota, „pravdivost“ stranických usnesení, „proletářský internacionalismus“?!), tak i pro možnosti skutečných reforem (a tedy systémových možností revizionismu). Případně bychom jí mohli rozumět ono silové *pole* (Iain Hampsher-Monk), které se vytváří na půdě praktik, krizí, představy řádu i tradic a které svým působením zbavuje filozoficko-politické myšlení jeho abstraktnosti a vevazuje je do jedinečného historického kontextu.¹⁵

Zde lze možná vyslovit hypotézu, že onou matricí ražby „politického jazyka“ zkoumané doby bylo různé chápání funkcí ideologie, a sice systémově stabilizační a mobilizační (případně revolucionizující). Zatímco pro marxisticko-leninskou ortodoxii byla ideologie především silou sociální a politické koheze systému (historicky definitivně platným vědeckým světovým názorem), v revizionistickém diskurzu byl vztah k problematice ideologie rozdvojený. Pro jedny se ideologická reprodukce systému stávala překážkou pro uznání a aplikaci výsledků jejich poznávání povahy stávající skutečnosti; něčím, co nutně neutralizuje jak identifikaci nových problémů, tak hledání cest k jejich řešení, včetně odkrývání specifických sil a akterů dalšího vývoje (jako příklad této pozice za všechny může sloužit dodatečně v roce 1969 publikovaná kniha *Sociální struktura československé společnosti* Pavla

15 Jinak řečeno jde o to, že určitý způsob „politické řeči“ (*parole*, použijeme-li termín Ferdinanda de Saussura) – jak oficiální, tak i revizionistické – je vždy strukturován podle historicky určeného vzorce; je „ražen“ v určité „matrici“ a podléhá zvláštnímu řádu, jenž tvoří pozadí, pokud není přímo obsahovou a formální podmínkou pro hodnocení a zamítání, citění a vnímání reality a pro vytváření specifických, někdy společných a většinou neopustitelných *topoi* komunikace. Tato „matrice“ by v našem případě určovala, jaké gramatické a lexikální prostředky se v oné době vybíraly, využívaly a aktualizovaly z onoho systému historických a systematických možností marxistického „politického jazyka“ (*langue*, řečeno opět s de Saussurem).

Machonina). Naopak druzí revizionisté pojem ideologie (ve smyslu autentického, tj. dějinám odpovídajícího „třídního vědomí“) vnímali jako zvláštní mobilizační sílu, schopnou měnit společnost (nebo dokonce udržovat „revolučnost“ vývoje). Rozvoj ideologie odpovídající vnitřním historickým vývojovým změnám měl v tomto pojetí kultivovat politickou moc, zvyšovat kompetence řízení společnosti, otevírat dveře prosazování vědecko-technických poznatků ve světě a tak stimulovat kontinuální sociální a kulturní pokrok (jak tomu bylo například u *Civilizace na rozcestí* Radovana Richty).¹⁶ Podobnou funkci asi později plnila Gorbačovova „ideologie perestrojky“.

Rekonstrukce *politického jazyka marxismu* padesátých let se tak liší od možné perspektivy tradičních „dějin idejí“ (přítomných spíše ve shora zmiňované historické analýze diskurzů), které kladou důraz na samotný obsah a působení v určité době kanonizovaných textů, v daném případě ať už Marxových (*Manifest komunistické strany*), Engelsových (*Dialektika přírody*), Leninových (*Stát a revoluce*) či Stalinových (*Otázky leninismu*), a na jejich specifickou ideologicko-politickou selekci. Tato rekonstrukce by asi také umožnila lépe pochopit zvláštní „scholastický“ ráz některých v knize analyzovaných diskusí.

Vedle odlišné formulace posledních (nejvyšších) idejí v obou uvedených táborech, tj. hegemoniálním (ortodoxním) i kritickém (revizionistickém), v takto orientované četbě samozřejmě větší roli hraje sledování institucí moci, ať už formálních (zejména komunistická strana a jejím prostřednictvím další organizace) nebo neformálních (nepsaná, nicméně sdílená pravidla chování ve společnosti), při jejichž utváření působily pocity ohrožení, nedůvěry či strachu, později třeba „systémy vzájemných úsluh“, opřené o *sociální kapitál* (Pierre Bourdieu), tj. o známosti, závislosti a příbuzenské vztahy, a to stejně silně, jako z druhé strany působila po-

16 Vím z rozhovorů s pamětníky, jak důležitou a pozitivní roli hrál pojem ideologie právě pro Radovana Richtu, který za rozhodující předpoklad změny jak politického systému, tak organizace ekonomiky považoval změnu vládnoucí ideologie. Příznačně přitom je, že Richta argumenty pro toto přesvědčení údajně čerpal z důkladných znalostí a z rozvíjení Lukácsova konceptu „třídního vědomí“. Sociologie v této souvislosti používá termín tzv. *Thomasova teorému*, který koncem 20. let minulého století společně s manželkou Dorothy Sweine Thomasovou zformuloval chicagský sociolog William Isaac Thomas. Jejich teorém, který představuje elementární vysvětlení působnosti ideologií, se většinou považuje za produktivní zdůraznění relevance subjektivní perspektivy aktérů sociálních jednání a významu jejich „čtení“ situace; je proto důležitý také pro porozumění každému sociologickému a historickému konstruktivismu, a také vztahu jazyka a skutečnosti. Thomasův teorém zní: „Jestliže lidé považují nějaké (představované – pozn. autora) situace za reálné, pak budou jednat tak, jako by reálné opravdu byly, a potud budou mít představované situace reálné následky.“ Tak mělo být řečeno, že pro porozumění lidskému jednání nedostačuje, aby se analyzoval pouze jeho objektivní kontext (jak to např. dělal Karl Marx nebo Émile Durkheim), nýbrž musíme přihlížet rovněž k tomu, jak své situaci rozumějí a jak ji interpretují aktéři sami. Právě odtud pak asi vedla cesta k foucaultovskému „dispozitivu“ jako problematizaci a odmítnutí subjekt-objektového vidění jednání.

třeba přebírat odpovědnost a věci měnit. Komplementárně k těmto formativním procesům se boj s revizionismem stával stále účinnějším prostředkem vnitřní stabilizace existujícího systému panství a negativní formou utváření vnější sociální koheze,¹⁷ a to prostřednictvím *definice nepřítele* a vyhlášení *výjimečného stavu* (Carl Schmitt) ve společnosti, jak jej představují stranické prověrky, boj s „vnitřním nepřítelem“, politické kampaně a podobně.

V této perspektivě pak samozřejmě platí silná Kopečková teze o fatálním osudu každého revizionismu, že jeho „pád ... byl v tomto pojetí od začátku zakódován v jeho vlastním myšlení. Revizionisté totiž byli nuceni ve svém ‘otevírání’ marxismu jiným myšlenkovým vlivům buď dojít až za hranici marxismu samého, nebo se museli v určitém bodě zastavit (zpravidla na stranicko-organizačních principech demokratického centralismu a vlády jedné strany), a tím *de facto* přiznat platnost marxisticko-leninské ortodoxie.“ (s. 47)

Prizma analýzy utopického diskurzu

Třetí možnost čtení Kopečkovy knihy sleduje intenci jejího nadpisu, totiž *Hledání ztraceného smyslu revoluce*, a klade důraz jak na legitimizační potenciál tohoto úsilí, tak na (v něm skrytou) představu kultivace tehdejší přítomnosti prostřednictvím revitalizace její utopické a emancipační dimenze. To bylo ale (zdánlivě paradoxně) proveditelné jen jako obhajoba ideových kořenů hnutí a jako rekonstrukce původní podoby Marxova učení. Budoucnost zde tedy byla mnohem víc vázána na minulost než na přítomnost, která minulost údajně zradila. Výklad Marxova díla se tak dostával do těsného kontaktu s německou klasikou, zejména s Hegelovou dialektikou dějin, a s novověkou filozofií vůbec (Rousseau a Kant), což samozřejmě oslabovalo jeho „leninskou“, jen „bojovnou“ a silně mocensko-politickou reformulaci (revizi?!).

Původní podoba komunistické utopie nebyla u mladého Marxe nijak formální, případně horizontová nebo čistě politicko-ekonomická. Byla formulovaná obsahově a hlavní důraz kladla na samotnou sféru směřování dějin jako vyjevování pravdy, tj. na takové pochopení dějin, ve kterém se ekonomická dimenze (nutnost odstranit soukromé vlastnictví) ukazovala jen jako pouhý předpoklad pro dosažení cíle dějin (odstranění *odcizení* člověka), tedy pro konečné prosazení *humanity* a pro obnovu *lidské přirozenosti* (v rousseauovském smyslu). Tímto zvláštním spojením dějin, rozumu a lidské přirozenosti, ve kterém se „dějiny staly hodinami filozofie v příkladech“ a přítomnost se proměnila v samotné „dění pravdy“

17 Priorita kohezivních funkcí v ortodoxii umožňuje porozumět „účelovosti“ oficiální marxisticko-leninské argumentace (jak ji opakovaně připomíná Kopeček), zaměřené na „podporu momentální stranické politiky a ... obhajobu principů doktríny a jejího jazyka, zajišťující komunistické straně výsostně mocenské postavení“ (s. 338).

(Maurice Merleau-Ponty), se komunistická utopie samozřejmě liší od jiných forem utopického myšlení ve 20. století.¹⁸ „Utopická intenzita“ (Karl Mannheim) je v nich asi nižší než v utopii komunistické, nicméně i ony byly orientovány touhou, aby ve jménu budoucnosti překročily přítomnost s ohledem na to, co ji čeká a nemine, tj. s důrazem na utopický potenciál přítomnosti. Ale ani v jednom z těchto případů už utopie nebyla neexistujícím, ideálně uspořádaným ostrovem; naopak se stala dosažitelným horizontem obratu k věčnosti, tj. ke konci dějin, ke kterému dějiny s vnitřní nutností spějí (nebo dokonce už dospěly) a který všechno proměňuje v pouhou prehistorii sebe sama.

Povaha komunistické utopie byla rovněž silněji „eschatologická“ (Karl Löwith), neboť cíl a konec vývoje (hledisko kritiky) se v ní zároveň staly hybnou, protože „materializující se“ silou směřování přítomnosti. Byla proto přesvědčena o své schopnosti odhalovat skutečné pohyby dějin, sporné utváření přítomnosti a nakonec i falešné vědomí o těchto pohybech a utváření.

Ve snaze, aby se problém autenticity učení – tj. věrnosti původu a „kořenům“ – spojoval s „vyhodnocováním“ nových zkušeností dějin (v důsledku čehož každý revizionismus může sebe sama vnímat jako pravé učení), se ovšem pro komunistické hnutí skrývalo nebezpečí revizionismu permanentního. Stále obnovovaný ideologicko-mocenský boj o výklad povahy přítomnosti jako závazného předstupně budoucnosti byl proto vložen do samotných základů této utopie, nezávisle na úspěšnosti stranicko-politického „řešení“ problémů reality.

Dá se asi dokonce říci, že z hlediska utopické dimenze revizionismus nutně doprovází marxismus po celou dobu jeho existence a že permanentní mocenský boj s revizionismem od jistého okamžiku určoval vývoj celého hnutí silněji než jeho původní cíle, až se stal takřkajíc hybnou silou jeho pohybu. (Jak známo, už Marx odmítal, aby byl označován za „marxistu“).

Podobný význam revizionismu fatálně vyplývá jak z Kopečkovy historické analýzy vzájemné vztáženosti obou diskurzů (stalinského a revizionistického), tak z jeho interpretací politicko-mocenského boje o výklad přítomnosti z hlediska jejího původu i její budoucnosti, z napětí mezi doktrínou a objektivní podobou reality (zejména jejími změnami), případně v souvislosti s potřebou odstraňovat asymetrie, které přirozeně vznikaly mezi ideou (utopií), institucemi a mentalitami. (Tohoto posledního momentu se třeba týká Kopečkův poukaz na kritiku údajného „sektářství“ Arnošta Kolmana, ve skutečnosti z pozice utopické transcendence morálky poukazujícího na funkcionářský kariérismus a nepotismus v komunistické straně po roce 1948.)

18 Například od *utopie liberální*, jak ji třeba na konci 80. let ve slavné stati (a potom i v knize) o „konci dějin“ jako historickém vítězství tržní ekonomiky a parlamentní demokracie zformuloval Francis Fukuyama, případně od *utopií konzervativních* (Karl Mannheim), dominujících zejména první polovině 20. století, za jejichž opožděnou formu lze považovat koncept „střetu civilizací“ Samuela Huntingtona, jehož výklad budoucnosti se opřel o (protiuniverzalistické) představy historické jedinečnosti, neopakovatelnosti a v zásadě i nezměnitelnosti civilizací, tradic, kultury a náboženství.

Důsledkem tohoto vztahu revizionismu k doktríně je komplementární tendence k permanentní vnitřní redefinici a reorganizaci hnutí stejně jako ke kompenzačnímu prosazování mocenských struktur a represivních mechanismů a zároveň k dehonestaci předchozích fází socialistického vývoje (což ohrožovalo zejména jeho dosavadní stranicko-politické nositele). Marxova analýza „falešného vědomí“ je totiž z pozice utopie použitelná i na samotné vývojové podoby marxismu-leninismu. Rozhodnutí o „pravosti“ určité verze učení (a z ní vyplývající strategie změny) proto nemohlo být výsledkem diskusí, konsenzu, sblížení pozic a rozdělení moci, ale v zásadě jen mocenského střetu, silového řešení, vyloučení nebo přímé likvidace odpůrců.

Historické falzifikace prognóz Marxových (o charakteru revoluce z roku 1848, o vzniku socialistické revoluce v industriálně nejrozvinutějších zemích, o konečné nutnosti světové revoluce a podobně), Leninových nebo i Stalinových (o zostřování třídního boje, o nutnosti mocensko-imperialistického konfliktu kapitalistických zemí, o úpadkové povaze buržoazní vědy atd.), případně moderní falzifikační chápání každé teorie, přitom nehrály vůbec žádnou roli. Nanejvýš byly pojmány jako oslabení určitého segmentu doktríny, případně jako důvod jisté změny politického kurzu, nikoli ale jako výzva pro „opravu chyb v teorii“ (Karl Raimund Popper). To nakonec vedlo k rezignovanému ústupu do přítomnosti, ke zplošťování programu a k opouštění emancipační vize.

Vyvrcholením této tendence, ve které doktrína spolu s umlčením revizionismu zcela umrtvila i svůj vlastní intelektuální základ – totiž sebevztahující se historický rozum jako kritickou instanci, přirozeně aplikovatelnou i na stávající podobu socialistické přítomnosti – byly „normalizační“ (Brežněvovy) teze o *omezené suverenitě a reálně existujícím socialismu* jako míře a mezích utopických cílů. Zde se představa budoucnosti proměnila v mocenskou reprodukci konzervativně pojeté přítomnosti jako jedině správné reprezentace historické pravdy, s ohledem na kterou jsou všechny úvahy o neukončeném emancipačním dění dějin bezpředmětné. Vládnoucí doktrína se tak zcela odstříhla od „úkolů“ budoucnosti.

V Hegelově duchu by se asi mohlo říci, že v zájmu ruských (sovětských) velmocenských zájmů (a možná také v zájmu zabezpečeného dožití jedné generace komunistických funkcionářů) se tak víceméně definitivně zlikvidovaly filozoficko-teoretické předpoklady existence marxismu, totiž permanentně revizionistické (protože kritické) vyrovnávání s vlastní přítomností. V perspektivě podobných úvah o významu utopické dimenze marxismu jako potenciálně permanentním motoru pro vznik nejrůznějších revizionismů se mi Kopečkova teze o „zrození marxistického revizionismu“ z poststalinského „zmírnění totalitního kurzu“ (s. 42) a ze snah padesátých let o „návrat ke kořenům“ zdá zbytečně dobově omezená.

V intencích Kopečkova záměru o rekonstrukci politického jazyka padesátých let se tedy ukazuje, že je možné k němu přistupovat s ohledem na jeho tři odlišné akcenty, jakkoli v konkrétních projevech většinou propojené (nebo se dokonce navzájem kompenzující): na *minulost* (analýza historického diskurzu), na *přítomnost* (analýza hegemoniálního a kritického diskurzu) i na *budoucnost* (analýza utopického diskurzu).

Prizma komparativní analýzy

Čtvrtou možností četby je v knize naznačený přístup komparativní, nabízející řadu zajímavých informací, který ovšem Kopečkův záměr spíše doprovází, možná kontextuje, nikoli však nese, a který někdy působí jako pouhý zdroj pro dodávání argumentů, případně příkladů. Snad méně pozornosti proto autor mohl věnovat osobnostem a jejich intelektuálnímu vývoji a naopak více jí popřát strukturně srovnatelným formálním i neformálním institucím, organizacím a procesům, jako byly sjezdy spisovatelů nebo diskuse kolem podobných témat (o Engelsově čtvrtém zákonu dialektiky, o „vědeckém charakteru“ stranických usnesení, o marxistické antropologii, o politickoorganizačním a historicko-sociálním pozadí společenské kritiky, o inter- a intrageneračních konfliktech v komunistické straně i veřejném životě a podobně). To by umožnilo přece jen výrazněji typologizovat středoevropská témata i argumentační analogie a samozřejmě také vypracovat rozdíly a shody v základní matici politického jazyka obou pozic (doktrinální a revizionistické) v jednotlivých prostředích, tj. v Československu, Polsku a Maďarsku.

Nicméně Kopečkovu knihu je třeba vysoce ocenit. Nejenom co do jejího bohatého obsahu, ale také jako původní a důležitý pokus o změnu přístupu ke zkoumání minulého režimu. Od těch dosavadních se liší hlubokou znalostí svého materiálu, mírou historického vcítění do dobové podoby problémů i argumentů a také původností použitých prostředků výkladu. Zkoumané období ukazuje jako půdu pro utváření svérázného „marxistického politického jazyka“, který měl svou „gramatiku“ a „syntax“, svůj slovník, zvláštní *topoi*, své klasické texty i specifickou logiku svého směřování. Jaké možnosti pak měla skutečnost, jejíž život tento jazyk do značné míry vytvářel, to je samozřejmě jiná otázka. Odpověď na ni ovšem nebyla autorovým záměrem, vyžadovala by jiné prostředky analýzy a asi by byla řešitelná jen v historicky kontrafaktické dimenzi.

Diskuse

Odpověď na kritiku mé knihy o českém fašismu

Milan Nakonečný

Předmětem tohoto textu je recenze Pavla Balouna na mou knihu *Český fašismus*,¹ uveřejněná v přítomném čísle časopisu *Soudobé dějiny*. Recenze nazvaná „Čeští fašisté jako ‘naivní národovci’“ nese výstižný podtitul: „Netradiční pohled na fenomén českého fašismu“.²

Výstižný je pro mne z toho důvodu, že bych byl velmi nerad spojován s tradičním pohledem na český fašismus, počínaje první republikou a současností konče, neboť v tomto „tradičním pohledu“ se, až na malé výjimky, odráží povrchní ideová poplatnost závazným schématům, vyráběný pro potěšení a zájmy mocných tohoto státu (a také pro potřeby historie). Zlovykem těchto tradičních pohledů na choullostivá historická témata, mezi něž patří i český fašismus – zejména těch pohledů, které vypracovávali představitelé nejprve „hradního realismu“, potom historického materialismu a posléze i část přívrženců proklamovaného demokraticismu, mezi něž patří i někteří bývalí marxisté, tváříci se jako badatelé – bylo nahrazování faktů abstraktními interpretacemi, vytahovanými spíše ze stojatých vod vládnou-

1 NAKONEČNÝ, Milan: *Český fašismus*. Praha, Vodnář 2006.

2 BALOUN, Pavel: Čeští fašisté jako „naivní národovci“: Netradiční pohled na fenomén českého fašismu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 1–2 (2010), s. 194–204.

cí ideologie než z vědeckých pramenů. V tomto směru se tedy současní badatelé v problematice českého fašismu až na výjimky zásadně neliší od „badatelů“ prvorepublikových a „socialistických“. Dokazuje to zejména téma případu generála Radoly Gajdy: musel to být teprve zahraniční historik, který vcelku objektivně odhalil pozadí takzvané Gajdovy aféry,³ ale i potom přetrvávala trapná snaha omluvit hanebný komplot a odsouzení nejslavnějšího generála československých legií jakousi nutnou prevencí před hrozbou fašistického státního převratu. Ostouzení tragické postavy vynikajícího vojáka pokračovalo a došlo až tak daleko, že kýmsi poštvaná chátka nedávno zhanobila jeho hrob. „Tradiční“ české dějepiscectví, pokud se zabývalo českým fašismem (zejména rolí generála Gajdy) i některými jinými choulostivými tématy, je černobíle mýtotvorné; v „Gajdově aféře“ mnohé zamlčuje, v mnohém lže a mnoho předstírá; jako takové je politicko-ideologicky adaptabilní a vědecky nepravdivé.

Takže díky za uznání mého „netradičního pohledu na fenomén českého fašismu“, který se týká především jeho nejvýraznějšího představitele, generála Radoly Gajdy. I když je můj postoj k českému fašismu a k fašismu vůbec velmi kritický, není s tradičním povrchním pohledem většiny českých historiků zabývajících se tímto tématem bohudíky shodný.

Pavel Baloun postavil svou recenzi na principu hledání důkazů pro apriorní rozhořčené odsouzení, které je obvykle, aby bylo dosaženo působivého účinku, provázeno určitými metodologickými – řekněme – zvláštnostmi. Jednou z nich je, že mnohé výtky jsou obecné, nedoložené stránkováním, takže například vytkne-li mi, že užívám „vulgarismů“, čtenář recenze si to nemůže vždy ověřit, stejně jako údajné „množství faktografických chyb“. Ve skutečnosti v předmětné knize cituji řadu vulgarismů, abych doložil nízkou úroveň fašistické žurnalistiky. Nazval-li jsem československou poválečnou justici „děvkou“, není to vulgarismus, nýbrž přiléhavé označení pro její mnohdy zcela nepřijatelné zpolitizování; česká poválečná justice nebyla v řadě významných případů spravedlivá, ale politicky mstivá. Neprávem mi p. Baloun vytýká také například to, že Edvardu Benešovi přisuzuji snahu o oktroj československé ústavy, ačkoli ji Benešovi přisuzovali nezávisle na sobě Jiří Stříbrný a generál Radola Gajda;⁴ já Benešovi přisuzuji věci mnohem horší. Ačkoli recenzent nemá příliš porozumění pro psychologické aspekty tématu, udivil mne „empatickým“ konstatováním, že jsem projevil „pochození“ pro incident fašistů, kteří vytloukli okna bytu generála Jana Syrového;⁵ je to však recenzentovo malé sémantické nedopatření, plynoucí patrně z pilného vyhledávání toho, co by se dalo mé knize ještě vytknout. Konstatoval jsem tu pouze možnou příčinu, proč k tomu

3 ZORACH, Jonathan: Záhada Gajdovy aféry v československé politice roku 1936. In: *Střední Evropa*, roč. 6, č. 16 (1990), s. 85–94.

4 Viz NAKONEČNÝ, M.: *Český fašismus*, s. 316.

5 *Tamtéž*, s. 70.

došlo; nešlo tu tedy o projev sympatie s touto akcí, ale o naznačení její hypotetické příčiny. Jiný sémantický lapsus má můj pilný kritik také v pasáži, kde mi vytýká, že jsem „Červenobílé“ označil za „nejsilnější klub v rámci českých nacionalistů“, ačkoli „nejširší členskou základnu mělo Národní hnutí“.⁶ Jde tu o prostou záměnu pojmů „nejsilnější“ a „nejčetnější“: ze vztahu mezi intenzitou a četností postojů je známo, že „nejsilnější postoje“ jsou nejméně četné; to plně koresponduje s tím, co dále uvádí sám p. Baloun, totiž že typickým členem Národního hnutí byl „pražský domácí pán“, kdežto typickým členem „Červenobílých“ byl „student“.⁷ Snad není třeba říci k tomu více.

Nevyhýbám se ovšem odpovědnosti za věcné chyby, které p. Baloun v mé knize objevil, ani za ty, které neobjevil. Avšak nemohu přijmout výtku, že zejména druhá kapitola mé knihy o podmínkách vzniku českého fašismu „obsahuje četné faktografické chyby“,⁸ pokud nejsou konkrétně uvedeny. Přijímám rád ovšem jeho výrok, že moje kniha obsahuje také „diskutabilní hodnotící soudy“,⁹ neboť každý historický fenomén je diskutabilní z různých hledisek a z různých časových odstupů. Nicméně i současně „tradiční“ české dějepisceví diskuse o českém fašismu velmi omezovalo a potlačovalo, jak vím z vlastní zkušenosti. Pokud bude tedy český fašismus diskutabilní, a nikoli jednou provždy „oficiálně“ uzavřeným tématem, budu jen rád, ale mělo by to být známo i celé řadě redakcí různých časopisů, historické nevyjímaje.

Za hrubě nespravedlivé však pokládám recenzentovo opakované zdůrazňování, že jsem ve své práci, zejména pro období první republiky, „nepracoval s archivními prameny úřední povahy“, zejména pak s prameny uloženými v Archivu Masarykova ústavu.¹⁰ Nepodceňuji práci s archivy, ale musím trvat na tom, že je věcí kritika, aby konkrétně dokázal, co podstatného bylo z archivních pramenů opomenuto. Shora uvedený příklad sémantického omylu p. Balouna s „Červenobílými“ a Národním hnutím, který má ilustrovat mé ignorování pramenů, ukazuje, že recenzent měl sice příslušné archivní dokumenty v ruce, ale špatně je interpretoval. V historiografii nelze tedy podceňovat pomocné vědy historické, s tím že by pro některé historiky mezi ně měla patřit i logika. V archivech je mnoho nejrůznějších dokladů velmi různé hodnoty, v Masarykově osobním archivu se například vedle dokumentů důležitých nalézají stovky hlášení agentů o pohybu generála Gajdy po pražských kavárnách. Ostatně, nechtěl bych se někdy dostat k publikaci, která by historii českého disidentského hnutí v období „normalizace“ zakládala především na „úředních pramenech“, tj. na studiu nesčetných hlášení velmi četných fízlů a jejich svodkách. Domnívám se, že jsem nic podstatného z dokumentů o českém fašismu, ať už úředních nebo

6 BALOUN, P: Čestí fašisté jako „naivní národovci“, s. 198.

7 Tamtéž.

8 Tamtéž, s. 197.

9 Tamtéž.

10 Tamtéž, s. 195.

neúředních, neopomenul. Pokud jsem preferoval prameny z fašistického tisku, činil jsem tak kromě jiného proto, že to ke škodě věci v řadě prací o českém fašismu chybí a vytváří tak řadu bílých míst. Má-li si inteligentní čtenář vytvořit obraz o českém fašismu, měl by také slyšet jeho hlas, nikoli jen jeho přefiltrovanou ozvěnu v abstraktně kritických interpretacích: *audiatur et altera pars* je heslo, které je u nás často v masmédiích velmi zanedbáváno či programově potlačováno.

Na řadě míst recenze p. Balouna lze spatřovat jakýsi archivální exhibicionismus, který je snad míněn jako lekce, jak pracovat s archivy. Tak například když stopuje osudy JUDr. J. Červenky nebo Červinky, dozvídáme se, že jeho otec měl lékařskou ordinaci v Chlumci nad Cidlinou. V jiném případě se zase dozvíme, co napsal „jeden funkcionář NOF na Plzeňsku jinému straníkovi“ o tom, co by měli v Čimicích učinit Junáci, aby zarazili útoky na fašisty.¹¹ Měly to být různé fyzické inzultace; nebyl to však recenzentem neurčitě uvedený případ agrárního politika Rudolfa Berana, jehož projev v jedné jihočeské obci fašisté narušovali pouhým křikem.

Ve své recenzi se p. Baloun přiklání k názoru označovat český fašismus jako „protofašismus“; v cizích složených slovech však předpona „proto“ označuje něco jako „pra...“ či něco prvotního. V daném případě tedy to, co italskému fašismu historicky předcházelo jako něco ideově a programově podobného, co bylo jakousi jeho předzvěstí. V tomto smyslu tedy lze například o Action française Charlese Maurase hovořit jako o protofašistickém hnutí, avšak nelze označovat český fašismus, historicky navazující na fašismus italský, za protofašismus. Každý národní fašismus byl specifický, s italským fašismem jen v některých znacích srovnatelný.

„Rozpaky vzbuzují“ moje „hojné kritické soudy na adresu meziválečného Československa,“ píše p. Baloun,¹² a platí to zcela nepochybně. Ale jen pro ty, kdo v poměrech prvorepublikového Československa spatřují politickou a hospodářskou idylu a sociální selanku a v jeho nejvyšších politických představitelích samé Mirky Dušíny (označení Edvarda Beneše za hodného Fridolína staročeských mravokárných povídek, jak to vyplývá z „hradních povídek“ o jeho zahraničněpolitických úspěších a charakterové ryzosti, se p. Balounovi nelíbilo). Podzemní temné prostory „hradní politiky“ (všech jejích minulých obsahů a forem) zůstávají většinou historiků uzavřeny – nikoli proto, že by o nich nevěděli, ale z prosté piety i z různých obav před komplikacemi, které jsou spojeny s choulostivými tématy. Tak se například nepíše o kauzách diplomata, politika, právníka a novináře Karla Perglera nebo generála Lva Prchalý a tak se „prostý lid“ nikdy ve více či méně oficiálních historických publikacích nedozví vůbec nic o politických intrikách „nepostradatelného ministra zahraničí“ ani o osudových politických chybách velebného a neomylného „tatička“. To, jak jsem ve své předmětné knize na řadě míst doložil, neznamená zavržení obou těchto velkých postav českých dějin, nýbrž jen pokus o jejich realistický obraz.

11 Tamtéž, s. 202.

12 Tamtéž, s. 199.

Tématem *sui generis* recenzentovy kritiky je ovšem český nacionalismus, který mu zjevně velmi vadí. Podněty k odsouzení a ostouzení českého nacionalismu vypracovali, kromě jiných intelektuálů „zvláštního ražení“, v dojemné názorové shodě zejména Jan Blahoslav Kozák a Zdeněk Nejedlý, a od jisté doby už to není jen nadávka, nýbrž přímo zločin. Avšak jakéhosi, dosud tolerovaného nacionalismu se zřejmě dopouštějí dnes také ti, kteří jsou rozhořčeni z toho, že národní majetek byl beztretně rozkraden, nevýhodně rozprodán zahraničním podnikatelům, že kolaborace se Sověty byla nahrazena servilním amerikanismem, který jde tak daleko, že bývalý politický oslavenec si může za kandidáta na českého státního prezidenta veřejně „představit“ bývalou americkou ministryni českého původu, že jsme se podíleli, ačkoli nemuseli, na hanebné zradě Srbska, že musíme snášet provokativní pozitivní rasismus, primitivně sofistickované nadšení pro „občanskou společnost“, bruselská kázání o sjednocování Evropy a často trapný eurobyrokratismus. Český nacionalismus je třeba nahlížet z perspektiv národního života, a nikoli od psacích stolů zavalených knihami z jistých nakladatelství, a je důvodné (a tedy dobré), že je ten nacionalismus tady v době devastace duchovních hodnot a že mnohé inspirovuje a vzrušuje více než úvěrové nabídky bank a televizní masová kultura. Neonacistické kravály nejsou českým nacionalismem, ten je jim pouhou záminkou.

Psal jsem knihu o českém fašismu především se záměrem ukázat smýšlení a činnost jeho představitelů, nikoli rozředit fenomén českého fašismu v tradičně závazných floskulích, metodě tak milé historikům a publicistům, kteří si opatrně hlídají své existenčně podmíněné kroky v řadě. Pokud na mé knize o českém fašismu p. Baloun shledává něco pozitivního jen v tom, že jsem zde zveřejnil několik dosud neznámých obrázků a dal podnět k diskusím o daném tématu, je nespravedlivý v tom, že k těmto podnětům nepočítá připomínky autora literatury faktu vědecky pracujícím historikům, aby svá líčení historie českého fašismu doplnili v řadě slepých míst, jako je například vývoj vedení Národního tábora fašistického, jako jsou zásahy ministra Jiřího Havelky směřující k neutralizaci fašistických skupin v období protektorátu a řada dalších nutných doplnění, která by obraz českého fašismu dotvořila do ucelenější podoby, než jakou má přes nepochybně významné dílčí příspěvky dosud.

Česká historiografie i historiozofie, pokud se týká choulostivých témat, se stále pěstuje v „nějakém duchu“ (v duchu masarykovského „realismu“, který realismem nebyl, v duchu „marx-leninismu“, který byl slátaninou dogmat, v „árijském duchu“, který byl komplexem trapných předsudků, a podobně); bylo by na čase, aby se tyto pro národní paměť důležité obory pěstovaly v duchu vědeckém.

Oproti prvnímu pokusu p. Balouna o „recenzi“ mé knihy o českém fašismu, která měla spíše formu jakéhosi, patrně omylem uveřejněného hlášení,¹³ znamená jeho druhý pokus jistý, byť nikoli zásadní kriticko-metodologický i obsahový posun. Tak snad ještě potřeť a dost.

13 Viz <http://www.fronta.cz/kniha/nakonecny-cesky-fasismus>.

Recenze

Čeští fašisté jako „naivní národovci“

Netradiční pohled na fenomén českého fašismu¹

Pavel Baloun

NAKONEČNÝ, Milan: *Český fašismus*. Praha, Vodnář 2006, 427 stran.

Česká historiografie dosud postrádá kvalitní souhrnné dílo o poměrně atraktivním tématu českého fašismu, které by reflektovalo poslední poznatky. Publikace *Český fašismus* profesora Milana Nakonečného, který působí na Katedře psychologie a sociologie Teologické fakulty Jihočeské univerzity, by alespoň podle názvu mohla výše uvedené kritérium splňovat. Jméno Milana Nakonečného bylo dříve známé spíše díky jeho četným pracím z oblasti psychologie a v okruhu zájemců o dějiny hermetického vědění, za jejichž předního znalce je považován. Od konce devadesátých let je však zřetelný i jeho zájem o historii českých fašistických hnutí. Vlastní uchopení tématu prezentoval již v doslovu k dosud jediné práci o tomto fenoménu,

1 Tento text je upravenou verzí článku, který autor zveřejnil na webové stránce <http://www.fronta.cz/kniha/nakonecny-cesky-fasismus>; zde je také odkaz na polemickou reakci Milana Nakonečného „Odpověď na kritiku mé knihy o českém fašismu“ (http://cz.altermedia.info/historie/odpovi-na-kritiku-me-knihy-o-ceskem-fasismu_3994.html). Vzhledem k této internetové polemice jsme poskytli Milanu Nakonečnému text této recenze k vyjádření. Jeho odpověď – se stejným názvem, ale značně změněným obsahem – zde otiskujeme v diskusní rubrice (s. 189–193). (Pozn. redakce.)

pro niž lze užít slova syntéza.² Pokračováním pak byla samostatná monografie o organizaci Vlajka, neslavně proslulé kolaborací v době Protektorátu Čechy a Morava.³ V ní Nakonečný plně rozvinul své pojetí českých fašistů jako idealistů a národovců odvozujících svůj nacionalismus až z doby národního obrození.⁴ *Český fašismus* je do jisté míry syntézou autorova poznání na tomto poli, a proto nese některé znaky jeho předchozích prací.

Předmluva knihy, jež podle autora náleží do žánru literatury faktu, prozrazuje mnohé o jejím obsahu; Milan Nakonečný se nechce vyhýbat abstraktním ideologiím a hodnotícím soudům, „zejména tam, kde podle mého názoru byly a jsou některými historiky vyslovovány ideologicky deformované polopravdy či nepravdy“. O historických tvrdí, že se stali „strážci nových závazných, zabetonovaných ‘pravd’“. Snad proto, že bývali kdysi tak hýčkáni za ideově-politickou spoluprací, anebo sladce odpočívali v lůžku sebevědomé a sebestředné neomylnosti“ (s. 7). Tímto nepřímým (a dalšími slovy takřka přímo) říká, že v knize v mnohém navazuje na dřívější *Vlajku* – jak faktograficky, tak ještě víc svou interpretací a předkládanými závěry.

Autor však – alespoň pro období první republiky – nepracuje s archivními prameny úřední povahy; využívá převážně dobové články z různých fašistických tiskovin. Z toho pramení celá řada nepřesností a faktografických chyb. Zcela mu chybí znalost pramenů uložených v Archivu Masarykova ústavu, bez nichž se badatel – vzhle-

2 NAKONEČNÝ, Milan: K psychologii a perspektivám českého fašismu. In: PASÁK, Tomáš: *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*. Praha, Práh 1999, s. 393–420. Přestože se jedná o kompilaci prací Tomáše Pasáka na dané téma, kterou po jeho smrti vytvořila manželka Jana Pasáková a jejímž základem se stala autorova o patnáct let dříve vydaná kniha *K historii českého fašismu* (Praha, Československý svaz protifašistických bojovníků 1985), lze ji – především pro širokou pramennou základnu – považovat za základní příručku k uvedení do problematiky. Kritickou recenzi této knihy pod názvem „Promeškaná příležitost“ publikoval Bedřich Loewenstein v *Soudobých dějinách*, roč. 8, č. 2–3 (2001), s. 409–415.

Další publikace, která se věnuje českému fašismu v širším záběru, včetně jeho novodobé podoby v 90. letech minulého století, pochází z pera Miroslava Gregoroviče (*Kapitoly o českém fašismu*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1995). Vybrané problémy zpracovávají různé dílčí studie, články a studentské práce, jejichž výčet by byl příliš rozsáhlý, takže uvádím jen některé: BEDNAŘÍKOVÁ, Eliška: *Český klerofašismus 1924–1939: Od kritiky demokracie k programu systému fašistického typu v podání Jana Scheinosta*. Bakalářská práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, Praha 2006; BLODIG, Vojtěch: Puč v Židenicích a Národní obec fašistická v roce 1933. In: *Paginae historiae*, roč. 3. Praha, Státní ústřední archiv 1995, s. 140–160; KLIMEK, Antonín – HOFMAN, Petr: *Vítěz, který prohrál*. Praha, Paseka 1995; PEJČOCH, Ivo: Židenický puč. In: *Historie a vojenství*, roč. 55, č. 4 (2006), s. 20–36; ŠEDIVÝ, Ivan: Gajdova aféra. In: *Český časopis historický*, roč. 92, č. 4 (1994), s. 732–758; ŠUSTA, Petr: *Vznik a vývoj studentské skupiny Vlajka*. Diplomová práce na Filozofické fakultě UK, Praha 2004.

3 NAKONEČNÝ, Milan: *Vlajka: K historii a ideologii českého nacionalismu*. Praha, Chvojkovo nakladatelství 2001.

4 Viz HÁLA, Vlastimil: Proměny „divokého idealismu“: Dějiny Vlajky v pojetí Milana Nakonečného. In: *Soudobé dějiny*, roč. 8, č. 2–3 (2001), s. 416–421.

dem k tomu, že obsahují cenné informace přímo od fašistů-informátorů – neobejde. Naproti tomu při líčení osudů českých fašistů v Protektorátu Čechy a Morava využívá Milan Nakonečný větší množství pramenů z bývalého Archivu Ministerstva vnitra ČR (dnes Archivu bezpečnostních složek), popřípadě Národního archivu (při citacích uvádí ještě starý název Státní ústřední archiv). V celém textu také překvapí nepoměr mezi množstvím titulů uváděných u fašistických autorů oproti jejich odpůrcům, včetně prezidenta Tomáše Garrigua Masaryka, ministra zahraničí Edvarda Beneše a dalších, v mnohém ohledu výraznějších postav českých dějin; a pokud už se o nich autor zmíní, často tak činí spíše s ironickým podtextem.

Text knihy se drží chronologie, je rozdělen do osmi kapitol a zabírá přibližně tři sta padesát stran. Zbývající prostor je vyhrazen dokumentům a obrazovým přílohám. Ty znamenají výrazné obohacení publikace, neboť přinášejí zcela unikátní a poprvé publikované fotografie představitelů českého fašismu a také přetisky titulních stran některých tiskovin.

V první kapitole „O fašismu vůbec“ se autor snaží na základě dosud vydaných domácích i zahraničních děl charakterizovat obecně fašismus a zároveň vývoj Itálie v první polovině 20. století. Ta se podle autora ocitla v druhé světové válce plně pod vlivem německých vítězství a na jejím rozpoutání nenese přílišnou vinu; chybí však alespoň krátká zmínka o italské expanzi na africkém kontinentě a útoku na Řecko. Fašismus Nakonečný vysvětluje jako nové aktivistické militantní politické hnutí, které vzniklo nejen za účelem obrany před komunismem a jako reakce na krizi demokracie, ale z podstaty demokracie samotné. Autor je označuje za ryze antidemokratické a vymykající se tradičnímu politickému dělení na pravici a levič. Demokracie se podle něj zvrhla v demokracii předstíranou, stejně jako se filozofický humanismus zvrhl v „pouhé kazatelství“ v podání Tomáše Garrigua Masaryka, „liberalismus v hodnotový nihilismus a individualismus v bezbřehý subjektivismus a egoismus“ (s. 352). Italský fašismus jako totalitní model vlády s korporativním uspořádáním Nakonečný (v souladu s řadou jiných autorů) zřetelně odděluje od nacismu. Tři totalitní systémy – nacismus, fašismus a komunismus – měly podle něj společné historické kořeny, vykazují důležité paralely (charismatický vůdce, aktivismus a podobně) a vycházely z podobných společenských podmínek.

Vedle fašistických hnutí autor rozeznává jako samostatnou kategorii hnutí fašistoidní (fašismu se blížící), zatímco česká historiografie většinou v podobném významu mluví o hnutích protofašistických, což je podle mého názoru v daném ohledu přesnější.⁵ Mezi fašistoidní režimy řadí meziválečné Polsko, Maďarsko a „luďácký

5 Český pokus o vytvoření politického hnutí na základě italského modelu korporativního státu lze v jeho rozmanitých variantách spíše než za fašistický označovat jako protofašistický – tedy takový, jemuž zbývá do naplnění vzoru (fašismu) některý z konstitutivních znaků – popřípadě jako kvazifašistický: „Jeho touhou je být fašismem a má jej obsažen i ve svých teoretických zásadách, avšak skutečnou fašistickou politiku není schopen provozovat.“ (KOTLÁN, Pavel: *Fašismus a jeho česká podoba*. Třebíč, Šárka 2001, s. 38. Podrobné teoretické členění fašismu *tamtéž*, s. 34–38.)

režim na Slovensku“ (bez potřebné chronologické specifikace). Vlády uvedených a dalších evropských států (Rakousko, Lotyšsko, Litva, Estonsko atd.) ve třicátých letech nesporně patřily mezi režimy autoritativní, termín „fašistoidní“ je ovšem v tomto užití příliš zavádějící; evokuje důraz na inspiraci italským příkladem, avšak zmíněné autoritativní režimy, k nimž lze s jistými výhradami zařadit i periodu druhé československé republiky,⁶ vycházely především z domácího prostředí.

Kapitola druhá s názvem „Podmínky vzniku českého fašismu“ obsahuje četné faktografické chyby a diskutabilní hodnotící soudy. Nejprve se Milan Nakonečný věnuje obecnému výkladu situace v meziválečném Československu; líčí zejména hospodářské obtíže a národnostní třenice. Skupiny českých nacionalistů, které se tvořily v první polovině dvacátých let spíše na nacionálním než protofašistickém podkladě, měly podle něj ryze obranný charakter – vymezovaly se jednak proti národnostním menšinám, jednak vůči převažující levicové orientaci veřejného života. Pozdější seskupení, jako Národní hnutí, Českoslovenští fašisté, Červenobílí a v roce 1926 ustavená Národní obec fašistická, se už hlásila k myšlenkám italského fašismu, ve kterém se počítalo s násilným převzetím moci ve státě. Smýšlení takovýchto nacionalistů ovšem Nakonečný chápe jako „projev prostého a upřímného vlastenectví“ (s. 37).⁷ V tom je podněcovala dobová politická scéna, která se podle něj vyznačovala „bezmezným korupčnictvím politických partají a jejich představitelů“ (tamtéž), „politikové se starali spíše o blaho osobní a svých stran, nikoli především o blaho státu“ (s. 40). Hlavní příčiny vzniku českého fašismu tak hledá autor v událostech a poměrech československých dvacátých let minulého století a nikterak už nevěnuje pozornost návaznosti prvotních uskupení tohoto typu na aktivity některých jedinců a skupin z dob předválečných.⁸

Přestože autor užil citace dosud jediné studie věnující se přímo vzniku českého fašismu (s. 40),⁹ jejíž autorka uvádí, že Národní hnutí vzniklo jako první již v roce 1921,¹⁰ příliš jí nedůvěřuje a tento historický primát přisuzuje organizaci Česko-

6 Viz RATAJ, Jan: *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*. Praha, Karolinum 1997.

7 Stejně formulace užívali bývalí fašisté při zpětném pohledu na důvody svého vstupu do fašistických hnutí. Josef Keller, účastník tzv. Sázavské aféry (k ní viz pozn. 19), tvrdil, že „byla to jenom veliká láska k národu a vlasti“, jež ho přivedla do řad Národní obce fašistické. (KELLER, Josef: *Senzační odhalení fašistické loupeže na Sázavě*. Praha, Středočeské tiskárny 1928, s. 2.)

8 Viz KREJČA, Otomar L.: Český fašismus (1938–1945). Pokus o bilanci. In: *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 1–2 (2004), s. 11–55.

9 FARGAŠOVÁ, Eva: Nástin vývoje organizací českého fašistického hnutí v letech 1921–1929. In: *Sborník k dějinám 19. a 20. století*, č. 11. Praha, Ústav českých a světových dějin ČSAV 1989, s. 135–161.

10 V září 1921 policejní úřady zadržely osobu, která měla v ukradené brašně tiskoviny do té doby neznámé organizace se záhadným názvem „Bratrstvo“. Následným vyšetřováním se zjistilo, že tato skupina dokonce plánovala v říjnu 1921 provést státní převrat (údajně o něm jednala i s tehdy vysoce postaveným generálem Gajdou). „Bratrstvo“ bylo *de facto* Národní hnutí, které

slovenští fašisté, jejíž vznik a následný vývoj popisuje. Podrobnosti o vzniku první protofašistické – spíše než fašistoidní – skupiny s názvem Národní hnutí by získal při pečlivém studiu archivních materiálů. Místo toho však plně spoléhá na vzpomínky fašistických předáků z konce dvacátých let. Po Československých fašitech se Nakonečný zastavuje u takzvaných Červenobílých, které označuje za „nejsilnější klub“ v rámci československých nacionalistů (s. 43). Na základě archivních materiálů lze však bezpečně konstatovat, že v roce 1923, k němuž se tento soud vztahuje, mělo nejširší členskou základnu Národní hnutí; hlásilo se k němu přibližně deset tisíc osob, převážně starších příslušníků Československé národní demokracie;¹¹ zato Červenobílí patřili k hnutím, jejichž počet členů se odhaduje pouze na několik stovek. Národní hnutí nemělo své příznivce jen v Praze, ale po celém Československu – nejpočetnějšími „venkovskými odbočkami“ (tento výraz užívali sami fašisté) se mohlo pochlubit v Plzni, Brně, Českých Budějovicích, Pardubicích, Mladé Boleslavi a Bratislavě.¹² Tvzení, že Národní hnutí mělo největší počet příznivců v řadách studentstva, je ale mylné.¹³ Přesně jsou naproti tomu vystiženy základní rysy Národního hnutí: „vyhraněný nacionalismus, antisemitismus, antikomunismus a panslavismus“ (s. 41).

Zajímavá a podnětná je vybraná citace ze vzpomínek zakládajícího člena Národního hnutí „JUDr. Jaroslava Červenky“ (s. 48). Z výpovědi lze však rozpoznat, že jejím autorem je JUDr. Jan Červenka, respektive Červinka,¹⁴ častý řečník, aktivní funkcionář a později člen ústředního orgánu Národní obce fašistické. Záměny osob či nepřesnosti se Nakonečný dopouští i tehdy, když do čela Červenobílých staví „MUDr. Jakuba Skálu“, zatímco jím byl JUDr. Julius Skála.¹⁵ Slučování a rozdělo-

na veřejnost vystoupilo až na podzim 1922. (Viz *Národní archiv*, Praha (dále NA), fond (f.) Prezidium Ministerstva vnitra (PMV), signatura (sign.) 225-50-25; *Archiv Kanceláře prezidenta republiky* (dále AKPR), T 636/26, pořádací číslo (p. č.) 5.)

- 11 V řadách Národního hnutí koexistovalo několik početnějších skupin: 1) legionáři z Družiny československých legionářů, 2) nacionalisté z řad národní demokracie, 3) část pokrokových socialistů v čele s Josefem Hudcem, 4) nespokojení členové československých socialistů – např. Václav Choc, Josef Svozil ad. (AKPR, T 636/26, p. č. 5).
- 12 Viz NA, f. PMV, sign. 225-50-25.
- 13 „Hnutí Červenobílých skládalo se většinou z mládeže na rozdíl od Národního hnutí, kam zanašeli své politické antipatie lidé zámožní a přežralí. Byl-li typem člena Národního hnutí pražský domácí pán, typem Červenobílých byl student.“ (PEROUTKA, Ferdinand: *Budování státu*, sv. 4. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1991, s. 1781.)
- 14 Ani prameny úřední povahy neuvádějí pouze jednu variantu příjmení tohoto představitele českého fašismu. V dobových periodikách lze objevit velmi podobné články s podpisem „JUDr. Jan Červenka“ i „JUDr. Jan Červinka“ (viz *České slovo* ze 7.8.1923, kde autor u jednoho článku užívá obě varianty). Je zřejmé, že pocházel ze Stříbrska a studoval v Chlumci nad Cidlinou, kde měl jeho otec lékařskou ordinaci. Po studiích pracoval ve Statistickém úřadě ČSR a poté jako právní koncipient. (*Archiv Masarykova ústavu AV ČR*, Praha (AMÚ), f. Edvard Beneš I., karta (k.) 95, sign. R 166/2.)
- 15 Julius Skála (narozen 6.1.1878) studoval na české univerzitě v Praze, kde byl promován, avšak advokátní zkoušku nesložil. Následně byl zaměstnán jako advokátní koncipient

vání protofašistických organizací byl velmi složitý a chaotický proces, při němž většinou spojením dvou hnutí vznikaly dvě další odštěpenecké skupiny; v tabulce, jež má shrnujícím způsobem vystihnout tyto proměny (s. 65), se autor nevyvaroval nepřesností, které lze přičíst především na vrub nedostatečné znalosti archivních pramenů.¹⁶ V některých pasážích se nacházejí nerozvitě a nevysvětlené formulace, jako například „Švejcariův list Stráž“ (s. 48) – Ladislav Švejcari byl plzeňský profesor a dlouholetý předseda odbočky Národního hnutí v Plzni, která vydávala periodikum *Na stráž*,¹⁷ známější spíše svou veřejnou angažovaností za druhé republiky.¹⁸ Bez potřebných komentářů autor ponechal i citované články z fašistického tisku a stranická provolání. Nedostatečně, pouhou větou, se vypořádává s problematikou vztahu Československé národní demokracie a českých fašistů, který v mnohém určoval další vývoj těchto politických subjektů.

Rozpaky vzbuzují hojně kritické soudy na adresu meziválečného Československa. Milan Nakonečný třeba zobecňuje, že tehdejší intelektuálové „byli nadšeni sovětskými poměry“, a dodává, že „v ČSR nebýt tehdy marxistou bylo mezi intelektuály společenské faux pas“ (s. 50). Důrazně odsuzuje psychologický typ ztělesněný literární postavou „dobrého vojáka Švejka“, staví se plně na stranu Viktora Dyka a jeho ostré kritiky švejkovství. Do kontrastu s ním klade hru Rudolfa Medka *Plukovník Švec*, které prý kritici – jmenován je například Eduard Bass – „vytýkali ... politické záměry – v době, kdy téměř celá česká kultura byla zpolitizována v marxistickém duchu“ (s. 51). Divadelního představení se údajně odmítl zúčastnit prezident Masaryk, jenž si nerad „připomínal řadu pochybných rozhodnutí a příkazů“ (tamtéž). Takovým příkazem podle autora bylo nucení československých legií v Rusku, aby se nechaly odzbrojit bolševiky. Masaryka mimo to autor neprávem obviňuje ze založení Československé církve, zatímco Edvardu Benešovi vyčítá chybné směřování zahraniční politiky (s. 38). Zcela nepokrytě pak hájí generála Radolu Gajdu, že ho k fašistům vehnal „hradní komplot“ (s. 65).

u JUDr. Schaura. V pracovních povinnostech se osvědčil, ale v osobních věcech prý byl „zvláštní povaha, přímo podivín“. Roku 1920 společně s jistým Vladimírem Mužákem založil firmu Occident se sídlem ve Skálově bytě. Obchod skončil naprostým krachem a soudním stiháním jeho společníka v Belgii, kde žil. Proslul jako bouřlivý antisemita a dobrý řečník. (NA, f. PMV, sign. 225-50-24.)

16 Vznik Národního hnutí je bez přihlédnutí ke studii Evy Fargašové (viz pozn. 9) nesprávně datován rokem 1922; u založení organizace Českoslovenští fašisté je namísto tohoto (správného) letopočtu pro změnu uveden rok 1923. Z grafického schématu by se dalo usuzovat, že jednotná fašistická organizace vznikla již v roce 1924, to se však událo až v březnu 1926 vytvořením zcela nové Národní obce fašistické; vedlejším produktem tohoto spojení Národního hnutí a Československých fašistů byla brněnská Rodobrana, kterou autor mezi odštěpeneckými frakcemi neuvádí. (NA, f. Prezidium Zemského úřadu v Praze (PZÚ), sign. 207-58-8.)

17 Viz FARGAŠOVÁ, Eva: Publicistika a literatura českých fašistů 20. let. In: *Časopis Matice moravské*, roč. 108, č. 2 (1989), s. 89–104.

18 Viz RATAJ, J.: *O autoritativní národní stát*, s. 72 (viz pozn. 6).

Třetí kapitolu do značné míry vyplňují souvislosti Gajdovy aféry a polemika s jeho odpůrci, včetně prezidenta Masaryka a ministra Beneše. Při té příležitosti kritizuje autor Masarykovo pojetí českých dějin i jeho filozofii – obé údajně dostatečně vyvrátili Josef Pekař a František Mareš (s. 69). Beneše obviňuje z „oktroje ústavy“ a ovlivňování Gajdovy aféry na základě blíže neidentifikované zprávy, kterou ponechává bez vysvětlení (s. 74 n.). Pochopení má pro vytlučení oken u generála Jana Syrového českými fašisty v květnu 1927, neboť Syrový „nejen že nic neučinil“ na podporu Gajdy, „ale jednal plně v intencích ‘hradu’ proti Gajdovi“ (s. 71). Podobně autor líčí zbití manželů Boučkových v témže roce; advokát Václav Bouček je v podání Milana Nakonečného „exponent hradu“ a jeden z několika lidí zodpovědných za degradaci generála Gajdy (tamtéž). Průběh takzvané Sázavské aféry¹⁹ autor považuje za komický, protože celou akci vykládá na základě brožury, kterou sepsal člen polovojenské organizace Národní obce fašistické (NOF) o půl roku později, když byl Nejvyšším soudem odsouzen k šestiměsíčnímu vězení.²⁰ Zcela přitom opomíná protokoly z několika výslechů útočníků a výsledky policejních šetření – zřejmě z toho důvodu, že policisty obviňuje z vyrábění důkazů proti Národní obci fašistické (s. 144). Opakuje také mylnou informaci, že se jeden z mladíků, kteří přepad provedli, zastřelil (s. 73).²¹

Působení Národní obce fašistické líčí Nakonečný celkově v lepším světle, než by si podle mého názoru zasloužila. Na konci dvacátých let u ní neshledává „ani stopy nejen nenávislného a agresivního, ale ani mírného antisemitismu“ (s. 69). Menší důraz ovšem neznamená, že by se fašisté svého antisemitismu zřekli. Fašistické polovojenské organizace vznikající v rámci tohoto hnutí již od počátku dvacátých let²² bagatelizuje výroky, že se jednalo o několik málo jedinců, kteří si na vojáky spíše hráli (s. 92). Nebere přitom v úvahu, že různě ozbrojení členové Omladiny NOF přepadli a zbili (či se o to alespoň pokusili) několik významných osob – kromě zmíněného Václava Boučka také Vojtěcha Beneše i jeho známějšího bratra Edvarda

19 Označení „Sázavská aféra“, resp. „Sázavský případ“, se vžilo pro pokus skupiny fašistů z 23.8.1927 ukrást písemnosti kompromitující Radolu Gajdu, jež měl u sebe v letním bytě v Sázavě nad Sázavou ministerský rada Jaroslav Vorel. Akce skončila krachem, protože mladíci – členové polovojenské organizace NOF – ukradli jiné dokumenty a nakonec byli předvoláni před soud. Policistům se však kvůli vytrvalému mlčení útočníků a nedostatku důkazního materiálu delší dobu nedařilo případ vyřešit.

20 KELLER, J.: *Senzační odhalení fašistické loupeže na Sázavě* (viz pozn. 7).

21 Nakonečný tuto informaci přebírá z Gajdovy biografie (KLIMEK, A. – HOFMAN, P: *Vítěz, který prohrál*, s. 185 – viz pozn. 2). Mladý nezaměstnaný člen NOF Josef Klečka se o sebevraždu neúspěšně pokusil střelou do břicha v únoru 1928 po svém doznání na policii a následné návštěvě sekretariátu NOF (viz NA, f. Presidium Policejního ředitelství v Praze (PPŘ), sign. P 85/22).

22 V únoru 1924 vytvořil předseda plzeňské odbočky Národního hnutí Ladislav Švejcar organizační řád Omladiny, podle něž byly zakládány mládežnické polovojenské skupiny (vyšel v časopise *Výzva*, č. 6 (9.2.1924), s. 1 n.).

nebo agrárníckého politika Rudolfa Berana a další; příslušníci polovojenských oddílů se kromě toho zúčastnili Sázavské aféry a později též takzvaného Židenického puče. Navíc účelem zřízení těchto organizací nebyla pouze ochrana vlastních členů nebo útoky na politické nepřátele, ale počítalo se s nimi při případném státním převratu, o kterém fašisté již od svého vzniku neustále hovořili. Obzvláště radikální příznivci fašistů v oblasti města Sušice v jihozápadních Čechách se velmi pečlivě řídili ustanoveními polovojenských Junáků NOF, a proto neváhali pořádat pravidelná vojenská cvičení ani podstupovat tvrdé střety s místními komunisty a sociálními demokraty, při nichž dokonce přišel o život jeden z politických odpůrců. I tamní četníci od fašistů několikrát obdrželi výhružné anonymní dopisy.²³

„Český fašismus v období let třicátých“ nazval Milan Nakonečný čtvrtou kapitolu. Mnohé údaje a statistiky v ní přejímá z knihy Tomáše Pasáka,²⁴ jiné zůstávají bez uvedení zdroje. Bezsporně s ním lze souhlasit, že jižní Čechy byly v první polovině třicátých let „baštou fašismu“ (s. 117), v uváděných počtech fašistických starostů se však objevují různé nepřesnosti. V Týně nad Vltavou se při volbách v dubnu 1932 dostal do této funkce národní demokrat, nikoli fašista.²⁵ Židenický puč autor chápe jako izolovanou akci několika fašistů z Moravy, kteří pod vedením Ladislava Kobzinka přepadli brněnská kasárna. Především se snaží dokázat, že Gajda neměl s celou událostí nic společného, dokladuje to však spíše vlastními úvahami než řečí pramenů.²⁶ Po tomto přepadu, jak autor správně uvádí, se spustilo rozsáhlé vyšetřování členů Národní obce fašistické na území celého Československa včetně domovních prohlídek.²⁷ Při interpretaci takzvané insigniády z roku 1934 se Milan Nakonečný drží své předchozí publikace *Vlajka*, v níž událost vylíčil jako střet mezi „divokými idealisty“ a „traviči národního sebevědomí“.²⁸

Nakonečný zdůrazňuje ostře protikomunistické postoje Národní obce fašistické, avšak je třeba také vidět, že přes opravdovou nenávist a polemiky vedené na strán-

23 Zde je citace jednoho z nich: „Nevšímej se (sic) fašistů! Ortel nad Vámi je hotov. Vodpráskne-me Vás. Nám neuniknete. Zlomíme Vám vaz. Vraha ze Žihobec (na konci 20. let došlo v obci Žihobce k tvrdému střetu mezi komunisty a fašisty, při němž jeden člen KSČ zahynul – pozn. autora) jste nevyšfourali. Na fašisty jste se vytáh. Ať Vás nikde není vidět venku. Pomstíme se Vám. V knize jste už zapsán. Už se to o Vás ví, jaký jste mizera. Zpravodajství.“ (NA, f. PPŘ, sign. P 85/11; *tamtéž*, f. PZÚ, sign. 207-734-2, opis dopisu, který 29.4.1932 obdržel nadporučík četnictva v Sušici Josef Dočkal.)

24 PASÁK, T.: *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945* (viz pozn. 1).

25 Emil Pisinger – člen NOF, který byl po druhé světové válce popraven za kolaboraci – se stal náměstkem starosty, protože fašisté místní volby skutečně vyhráli (*Městské muzeum Týn nad Vltavou*, městská kronika Týnu n/V., s. 608; NIKRMAJER, Leoš: Emil Pisinger: Portrét vltavotýnského kolaboranta. In: *Výběr*, roč. 35, č. 2 (1998), s. 99–102).

26 Nejnověji se těmto událostem věnoval Ivo Pejčoch v publikaci *Židenický puč* (viz pozn. 1).

27 Nejrozsáhlejší prohlídky se uskutečnily v Praze, kde policisté našli i několik dokumentů, jež jim pomohly dodatečně rozřešit Sázavskou aféru (NA, f. PPŘ, sign. P 85/22).

28 HÁLA, V.: *Proměny „divokého idealismu“*, s. 417 (viz pozn. 4).

kách jejích tiskovin docházelo na regionální úrovni k občasně spolupráci obou krajních politických sil – například v jihozápadních Čechách vedli fašisté a komunisté společné stávky. Nedostatečný zřetel k archivním pramenům se projevuje v líčení jedné z mnoha akcí Junáků NOF Dvanáctého března 1932 se v Čimicích – několik kilometrů od Sušice – konala veřejná schůze Československé strany sociálnědemokratické dělnické za účasti jejího poslance Vojty Beneše. O schůzi se několik dní předem doslechli členové Národní obce fašistické ze Sušicka, kteří nařídili svému oddílu Junáků, aby „křovácké útoky na fašisty“²⁹ ze strany sociálních demokratů zarazil. Několik hodin před schůzí nenápadně zaujali v sálu výhodné pozice a čekali. Když večer začala schůze sociálních demokratů, seděli zdejší fašističtí funkcionáři Junáků NOF na pečlivě vybraných místech. V závěru začali sociální demokraté zpívat „Práci česká“, na což fašisté ihned odpověděli pískotem a zpěvem své hymny „Hej Slované“. Poté se začali lidé zvedat a odcházet. Přesně to byl impulz pro krajského náčelníka Junáků NOF pro plzeňský kraj, legionáře a starostu obce Žichovice, který se zvedl a mrštil svou pivní sklenicí přímo do davu. Na jeho pokyn se přidali další – okresní náčelník Junáků a náčelníci jednotlivých oddílů. Kromě pivních sklenic létaly vzduchem i tácky, a tak se většina návštěvníků snažila uniknout ze sálu, kde zůstal ležet těžce zraněný dělník.³⁰ Milan Nakonečný zcela ignoruje policejní či úřední záznamy a plně se spoléhá na periodikum Národní obce fašistické, které z útočníků udělalo oběti. Vývoji Národní obce fašistické za druhé republiky pak věnuje překvapivě málo prostoru; v tomto období se soustředí spíš na nacionalistickou skupinu intelektuálů Akce národní obrody.

Velmi obsáhlá kapitola o protektorátním fašismu zabírá přibližně sto dvacet stran, tedy jen o deset stran méně než do čtyř kapitol rozdělený výklad o fašismu za první republiky. Tato koncepční nevyváženost je pravděpodobně dána autorovou větší znalostí původních pramenů k danému období; v odkazech na zdroje se téměř nenachází sekundární literatura, zato množství nejrůznějších dobových publikací a periodik. Podrobnost zpracování, četnost citací a záplava různých jmen však text zahušťuje do nepřehlednosti. V zásadě autor zdůrazňuje diskontinuitu fašistických organizací, přestože v Protektorátu Čechy a Morava vesměs nadále používaly své původní názvy. Uvedený náhled se projevuje i v tom, že místo zažitého spojení „český fašismus“ pro toto období zavádí termín „český nacismus“, čímž chce zdůraznit jejich kolaborační charakter. Většinu členů i představitelů těchto seskupení pokládá za „konjunkturalisty a psychopaty, kterým fašistické organizace umožňovaly brutální pronásledování židovských spoluobčanů“, popřípadě za „charakterově méněcenné“ osoby, které poskytovaly „jidášské služby“ německým okupantům. „V rámci těchto úpadkových zjevů vystupuje český protektorátní fašismus jako pa-

29 NA, f. PPŘ, sign. P 85/11, opis dopisu funkcionáře NOF na Plzeňsku jinému straníkovi ze 4.3.1932.

30 *Tamtéž.*

tologický společenský jev a stal se tak nesmazatelnou skvrnou v dějinách českého extrémního nacionalismu,“ nešetří Nakonečný svým odsudkem (s. 281). Jedině vůdce Vlajky Jan Rys-Rozsévač byl podle něj „naivní politický idealista-národovec“ (tamtéž). Pozoruhodný je pak pokus sestavit seznam všech českých fašistických skupin; vedle jejich názvu autor uvádí i hlavní osoby, jež hnutí vedly.

Chronologicky poslední část knihy nese název „Soud“ a autor v ní nejprve obecnějším sdělením seznamuje s retribučním soudnictvím. Některé poválečné rozsudky Národního soudu nad předními fašisty označuje za nespravedlivé; hlavně se to týká procesu s Radolou Gajdou, s nímž si prý Edvard Beneš vyřizoval účty stejně jako s Jiřím Střibrným, Janem Syrovým a Rudolfem Beranem. V celé knize se vyskytuje mnoho žurnalistických výrazů, proto srovnání poválečné justice s „děvkou, které stačil meč a pásku přes oči pokládala spíše za jakési zhanobení jejího politického bystrozraku“, příliš nepřekvapuje (s. 295).

Samostatnou kapitolu Milan Nakonečný věnoval vůdci Národní obce fašistické Rudolfu Geidlovi (vlastní jméno Radoly Gajdy), kterého považuje v souvislosti s úspěchem legionářů v Rusku za „národního hrdinu“. Jako fašistický předák byl prý Gajda pravým „autoritativním vůdcem, kterého fašismus potřebuje“ (s. 302). I zde platí – při výkladu vzniku a vývoje Československa či akcí československých legionářů – že autor pracuje s dobovými publikacemi z pera Masarykových a Benešových odpůrců a s moderními díly některých emigrantů,³¹ opomíjí ale odbornou produkci domácích. Obhajobu Gajdových činů a názorů prokládá i téměř vulgárními charakteristikami některých význačných osob nejen politického života; Karla Čapka příkladně označuje za „hradního vrtichvosta“ s. (319), Edvard Beneš prý byl „vždy hodný Fridolín“ (s. 341) a podobně. Nakonec se obrací k současnosti; stěžuje si především na špatnou paměť národa a skutečnost, že Gajda byl „kádrovými posudky“ českých historiků namísto zařazení do školních čítanek hozen do odpadkového koše (s. 342).

V závěrečné kapitole „Ideologie českého fašismu“ Nakonečný provádí stručné zhodnocení předmětu své práce v kontextu evropských fašistických hnutí. Záhy ovšem přechází ke kritice meziválečné československé demokracie, kterou propojuje s nelichotivým pohledem na dnešní politické poměry, prosycené korupcí a dalšími úpadkovými jevy (s. 349). Že přitom nemá na mysli jen Českou republiku, je patrné z obhajoby nizozemského nacionalisty Pima Fortuyna, který byl nedávno zavražděn, protože se svým nepokryteckým přístupem k řešení etnických problémů v Holandsku získal ve veřejnosti velkou popularitu a „byl mnoha intelektuály považován za fašistu“ (s. 375).

Přínosem knihy *Český fašismus* Milana Nakonečného je množství citovaných materiálů z fašistické produkce, často neznámých nebo stěží dostupných, a autorovo osobní zaujetí tématem. Kvůli nedostatečné práci s archivními prameny – zejména

31 Viz KALVODA, Josef: *Genese Československa*. Praha, Panevropa 1998.

úřední produkce – však autor své dílo zatížil řadou nepřesných nebo zcela mylných informací a tvrzení (zde jsem mohl uvést jen několik více či méně detailních případů). Plně v souladu s předchozí knihou o Vlajce a nedávno vydanou biografií filozofa Františka Mareše mu lze vytýkat i slabou reflexi publikovaných studií k danému tématu;³² navíc ve svých poznámkách k dalšímu studiu doporučuje spíše literaturu fašistickou nebo konzervativně nacionalistickou než odborně historickou. *Český fašismus* nezdobí ani množství žurnalistických termínů a slovních obrátů, často inklinujících až k vulgarismu.

Milan Nakonečný ve svém výkladu českého fašismu vychází z odlišných pozic než značná většina historiků. Otevřeně se totiž staví na stranu nacionalistů a odpůrců meziválečného demokratického systému a jeho představitelů. Díky tomu se ovšem jeho publikace mohou stát impulzem nejen k dalšímu studiu spletité historie českého fašismu a radikálního nacionalismu, ale i ke koncepčnějšímu uvažování a polemikám o tomto fenoménu a jeho souvislostech, než je ve zdejším prostředí obvyklé.

32 NAKONEČNÝ, Milan: *František Mareš*. Praha, Národní myšlenka 2007.

Recenze

Sudetští Němci a soumrak první republiky

Petr Kaplan

BRANDES, Detlef: *Die Sudetendeutschen im Krisenjahr 1938*. (Veröffentlichungen des Collegium Karolinum, sv. 107.) München, R. Oldenbourg 2008, xvi + 399 stran.

Známý německý historik Detlef Brandes se ve své poslední monografii věnuje postavení sudetských Němců v meziválečném Československu a jejich roli při rozbití mladé republiky. Jeho základní hypotéza zní, že příčiny katastrofálního vývoje mezi Čechy a Němci v českých zemích, který nakonec vedl k poválečnému vyhnání či vysídlení Němců, je třeba hledat v letech 1935 až 1938, obzvláště v období mezi anšlusem Rakouska a Mnichovskou dohodou. Téma, které bylo v historiografii již vícekrát zpracováno, se autor snaží nahlížet z nového úhlu. Osudy sudetských Němců totiž nesleduje jako jediný příběh homogenní vrstvy obyvatelstva, ale jako dějiny mnoha společenských skupin a jejich vztahů.

Vzestup a radikalizaci Sudetoněmecké strany (SdP) nelze podle něj pochopit bez poznání vnitřních a vnějších vlivů zasahujících do každodenního života německých obyvatel v první republice. Zabývá se proto náladami v pohraničí, přibližuje poměry uvnitř společenství sudetských Němců, líčí jejich rostoucí podporu politiky SdP a protiakce místních sociálnědemokratických a komunistických uskupení, která se do poslední chvíle snažila získat německé voliče na svou stranu. Pochopitelně nezapomíná ani na problematické soužití mezi Němci a „hraničáři“, tedy českými obyvateli pohraničí, kteří nechtěli připustit jakoukoli formu německé autonomie. Tyto roviny sociálních vztahů autor dokumentuje na lokálních případech a ukazuje tak různorodost jednotlivých oblastí a zároveň společné fenomény platící pro celé su-

detoněmecké území. Jedná se tedy o historii pohraničních oblastí českých zemí (ne pouze sudetských Němců, jak by se zdálo podle názvu knihy) v kontextu napjaté vnitropolitické situace a vzrůstajícího ohrožení republiky, s důrazem na „krizový“ rok 1938, kdy došlo k odtržení Němci obývaných území od Československa.

Kniha se opírá o rozsáhlý pramenný základ. Autor prozkoumal fondy mnoha českých archivů, od archivu České národní banky přes Archiv Kanceláře prezidenta republiky po Výstřižkový archiv Prager Presse. Upozorňuje přitom na fakt, že fond Benešova prezidentského archivu se nepodařilo dochovat v úplnosti. Jako velmi cenný materiál se ukázaly fondy bývalého Archivu Ministerstva vnitra ČR (nyní Archivu bezpečnostních složek), které obsahují podrobná a věcná hlášení policie a pohraniční stráže o vyšetřovaných incidentech, ale také podané stížnosti a vzájemné žaloby obyvatel Sudet. Československá policie navíc vysílala své muže na veškeré akce SdP kde dohlíželi na dodržování pořádku a o nichž podávali hlášení. Jejich důvěryhodnost ověřil Brandes srovnáním s články zahraničních, především pak britských novinářů. Jako další kontrolní pramen pak sloužily zprávy exilové německé sociální demokracie, jejíž členové našli přechodné útočiště v Československu. Ve svých zprávách se němečtí sociální demokraté vyjadřovali k dění v Německu i v Československu a nabízeli příhodné srovnání. Brandes dále využil edice československých, německých, britských a francouzských dokumentů. Neopomněl ani autobiografie významných aktérů tehdejšího politického dění, například Edvarda Beneše, Kamila Krofty a dalších.

Chronologický výklad je rozdělen do pěti kapitol, za nimiž následuje závěrečné shrnutí a přílohy. První kapitola „Národní vyrovnání v první republice“ (*Nationale Auseinandersetzungen in der Ersten Republik*) sleduje vývoj německých politických stran v Československu do roku 1937. Jedná se o velmi zhuštěný popis událostí od prvních voleb do parlamentu v roce 1920, kdy se o hlasy voličů ucházelo sedm nadregionálních a deset menších německých stran. Autor klade důraz na skutečnost, že se tyto stany (s výjimkou komunistů) chtěly podílet na řízení nového státu a snažily se o aktivní politiku. Zlom přinesla hospodářská krize ve třicátých letech. Československá vláda nesla v očích německých obyvatel vinu na pomalém překonávání ekonomické recese, která s sebou nesla prudký růst nezaměstnanosti. Právě ztrátou pracovních míst byli sudetští Němci postiženi více než zbytek obyvatel republiky, což Brandes dokládá mnoha statistikami a tabulkami. Srovnání domácí situace s rychle se zotavujícím Německem vedlo sudetské Němce k prvním formulacím požadavků na odtržení od Československa. Henleinova strana se podle Brandesova zjištění netěšila ve všech pohraničních regionech stejné přízni (podobně jako nacistická strana NSDAP v Německu), právě v době krize se však dokázala prosadit svou razantní politikou. Vedle vysoké nezaměstnanosti vidí düsseldorfský profesor historie za radikalizací německého obyvatelstva ještě další dva faktory. V první řadě to byla nepřilíh úspěšná národnostní politika pražské vlády, která lpěním na koncepci československého národního státu přispívala k rozdmýchávání sudetoněmeckého nacionalismu a znemožňovala Němcům a ostatním menšinám identifikovat se s československým státem. Za druhý faktor považuje Brandes diskriminaci německých obyvatel v porovnání s českými „hraničáři“ v oblastech jazy-

ka, školství, zaměstnanosti ve státní službě, udělování státních zakázek a podobně. Právě tyto tři skutečnosti vedly podle něj k vzestupu předsedy německého Turnverbandu Konrada Henleina a k vítězství Sudetoněmecké strany v parlamentních volbách roku 1935 nad ostatními německými stranami.

Druhá kapitola se v líčení událostí předcházejících rozpadu Československa zaměřuje na rok 1937. Autor se věnuje snaze „aktivistických“ stran, které se sice podílely na fungování vládní koalice, ale v roce 1935 ztratily podporu většiny německého obyvatelstva, o oslabení konkurenční SdP. Ta po volbách získala vliv v řadě sudetoněmeckých organizací a v německém tisku, což představovalo ideální nástroj pro šíření stranické propagandy. Brandes zdůrazňuje, že Sudetoněmecká strana sice byla od počátku vystavěna na vůdcovském principu, distancovala se ale od Hitlerova nacionálního socialismu (aby se vyhnul možným nedorozuměním, překládá Brandes československé národní socialisty jako *Volkssozialisten*). Dalším atributem SdP bylo křesťanství, proto je podle autora třeba chápat antisemitské projevy v Sudetech jako spíše nábožensky než rasově motivované. Pomocí ústupků (v jazykové oblasti, v zaměstnávání Němců ve státní sféře, při podpoře německých podniků státními zakázkami a podobně), které obsahovala takzvaná Únorová dohoda (*Feber-Abkommen*) z února 1937, se vláda pokusila podpořit zbylé německé strany proti SdP. Dodržování dohody však narazilo na odpor u českých obyvatel pohraničí. „Hraničáři“, obávající se sílící Sudetoněmecké strany, odmítali spolupráci se všemi německými stranami. Kapitulu autor uzavírá nabídkou Konrada Henleina Adolfu Hitlerovi použít SdP jako nástroj rozbití Československa, poté co byly odloženy komunální volby, v nichž se očekával další úspěch Henleinovy strany.

Záběr třetí kapitoly předurčuje její název – „Od anšlusu Rakouska ke komunálním volbám“. Autor na úvod poukazuje na nadšení, které vyvolalo mezi sudetskými Němci připojení Rakouska k Německu. Tato událost byla totiž mezi stoupenci Sudetoněmecké strany pocíťována jako předobraz očekávaného řešení „sudetské otázky“ a dodala jim sebevědomí. Strana pořádala náborové akce a snažila se nátlakem docílit přistoupení nových členů. Zde spatřuje Brandes další moment úspěchu SdP. Henleinova strana měla podporu zaměstnavatelů, kteří si po říšském vzoru přáli, aby dělníci vystoupili z levicových stran a odborů. Jako motivace měla k tomu sloužit například ochrana členů SdP při nuceném propouštění. Nově nabyté sebevědomí Němců se projevovalo i v bojkotování českých a židovských obchodů. Jako selhání posuzuje Brandes jednání německých nemarxistických politických stran, které se z obav před „zglajchšaltováním“ rozhodly dobrovolně rozpustit nebo se přidružit k SdP. Ať už se tak stalo ze strachu nebo z oportunistu, po veřejném vystoupení Henleina v dubnu 1938, na kterém se veřejně přihlásil k myšlenkám německého nacionálního socialismu, nemohlo být pochyb o tom, jak se Sudetoněmecká strana plánuje vypořádat s opozicí. Přestože její politika byla v této chvíli už velmi nesmlouvavá, zůstává Brandes kritický i k československé vládě. Za chybu považuje například vyloučení posledního aktivistického ministra Ludwiga Czecha z Hodžova kabinetu.

Ve čtvrté kapitole autor přibližuje kampaň před komunálními volbami v květnu a červnu 1938, jejich průběh a výsledky. Sudetoněmecká strana se agresivně vede-

ným předvolebním bojem snažila zastrašit nestraníky. Na narůstající tlak se vláda rozhodla reagovat částečnou mobilizací, která dočasně uklidnila situaci. Z dlouhodobého hlediska stát ale nedokázal účinně zasáhnout proti násilí v pohraničí, a tím se v očích mnoha obyvatel zdiskreditoval. Vývoj v sudetských oblastech tak nabíral vlastní dynamiku. Brandes uvádí postřehy Čechů, kteří tehdy po návštěvě Sudet neviděli rozdíl mezi československým pohraničím a třetí říší. V tomto okamžiku se prezident Beneš pod nátlakem západních velmocí pokusil vyřešit problémem na vytvoření vlastního německého státu v rámci Československa, které by se tak muselo přeměnit na federaci. Brandes považuje tuto snahu za chybnou, neboť nejenže byla protiústavní, ale také preferovala uchování teritoriální integrity před zachováním demokracie. Henlein ovšem reagoval přerušáním jednání s československou vládou.

Závěrečná kapitola se soustředí na poslední tři týdny před podepsáním Mnichovské dohody. Násilí v pohraničí se vystupňovalo po projevu Adolfa Hitlera na sjezdu nacistické strany v Norimberku 12. září, v němž nevybíravě zaútočil na prezidenta Beneše. Nad nejvíce postiženými oblastmi byl poté vyhlášen výjimečný stav. Většina vedoucích činitelů SdP prchla do Německa, odkud paramilitární oddíly jejich Sudetoněmeckého dobrovolnického sboru (*Sudetendeutsches Freikorps*) podnikaly výpady proti státním institucím v pohraničí. Dočasnou ztrátu kontroly SdP nad sudetským územím se snažila využít německá sociální demokracie, avšak Mnichovská dohoda znamenala konec nadějí na vyřešení konfliktu jinou cestou než odtržením německých oblastí. Popis předávání správy nad územím do německých rukou a stahování československé armády z pohraničních pevností autor člení podle jednotlivých regionů a podkládá zprávami místní policie.

Kniha je vybavena jmenným a věcným rejstříkem, nechybí ani obsáhlý seznam použitých pramenů a literatury. Součástí příloh je i tabulka s výsledky komunálních a parlamentních voleb od roku 1929 ve vybraných sudetoněmeckých volebních okrscích. Jedná se především o záznamy z větších měst, které bohužel nejsou v mnoha případech úplné. Velmi zajímavý a v sudetoněmecké tematice téměř nezbytný je také topografický rejstřík, v němž autor u názvů československých měst udává i jejich český ekvivalent. Naproti tomu bohužel kniha neobsahuje žádné mapy, které by se jistě hodily zvláště s ohledem na autorův důraz na líčení událostí na lokální úrovni. Kniha také postrádá jasné vymezení „Sudet“, neboť provincií Sudetenland bylo původně myšleno pouze severomoravské území západně od Opavy a až v přeneseném smyslu pohraniční území s převahou německých obyvatel.

Brandesova monografie je logicky strukturovaná a dobře se čte, i když je čtenář na některých místech přehlacen fakty a statistickými údaji. To platí především u prvních dvou kapitol, ve kterých se autor snaží shrnout téměř dvacetiletou historii německých stran v předválečném Československu. Obdivuhodně intenzivní je Brandesova práce s prameny, na něž autor odkazuje ve více než patnácti stech poznámkách. Českému čtenáři ulehčí orientaci v tématu autorova snaha uvádět v textu některé termíny také v českém znění (například *Gauverbände* – župní svazy). Přesto kniha od čtenáře předpokládá alespoň zběžné znalosti reálií první republiky a mezinárodního kontextu, aby se vyhnul černobílému pohledu na situaci

v meziválečném Československu.

Celkově je možno říci, že Brandesův výklad – také v důsledku rozsáhlého využívání pramenů – je sice na mnoha místech odosobněný, v hodnotících pasážích je však autor značně kritický k československé vládě. Nejprve jí vyčítá lpění na koncepci československého národního státu, jímž překazila pokusy nalézt *modus vivendi* s menšinami. Možné osvětlení důvodů pro tento postoj vlády však nenalezneme v textu ani v bohatém poznámkovém aparátu. Nepoměrně malé zastoupení Němců ve státní sféře a jejich nedostatečná spoluúčast na řízení státu pak podle autora přispěly společně s hospodářskou krizí k rostoucí antipatii mezi Němci a Čechy a k radikalizaci německé menšiny. V dalších pasážích knihy Brandes vládě vytýká, že si nedokázala na svém území zjednat pořádek. Není však zcela jasné, jaké kroky k tomu měla podniknout. Sám Brandes totiž přesvědčivě dokládá, že Sudetoněmecká strana zaujala vůči Československu nekompromisní stanovisko a nebyla zainteresovaná na jakýchkoli dohodách.

První Československá republika si v sobě podle autora nesla po celou dobu znamení vlastního hořkého konce. Němci se ve své většině nedovedli s novým státem identifikovat a naopak většinové československé obyvatelstvo v nich vidělo cizince žijící na poněmčených československých územích. Příčinu poválečného divokého odsunu nespatřuje tak autor v nacistické okupaci, ale právě ve vyhocení vztahu mezi Čechy a Němci vpředvečer mnichovské konference.

Recenze

Nacistická spravedlnost v župě Sudety

Petr Šafařík

ANDERS, Freia: *Strafjustiz im Sudetengau 1938–1945*. (Öffentlichungen des Collegium Carolinum, sv. 112.) München, R. Oldenbourg, vii + 551 stran.

Jedním z dosud jen zlomkovitě zpracovaných témat historie Říšské župy Sudety (*Reichsgau Sudetenland*, respektive *Sudetengau*), která existovala od 15. dubna 1939 do 8. května 1945, jsou její právní dějiny. Obsáhlá monografie Freii Andersové, původně disertace obhájená na Univerzitě Bielefeld, pojednává o trestní justici v Sudetské župě.

V první kapitole autorka objasňuje dosavadní stav poznání a představuje svá teoretická východiska a použitou metodologii. Činí tak s ohledem na celkový výzkum justice nacistického Německa. Teoreticky se badatelka opírá především o rozlišení tří druhů panství provedené sociologem Maxem Weberem. Při analýze proměn trestní justice na českém území připojeném k třetí říši Andersová z několika perspektiv a na základě rozmanitých pramenů dokládá svou hlavní tezi, že i trestní justice nacistického režimu se vyznačovala převládáním charismatického panství nad byrokratickým. Její proměny autorka v dalších kapitolách popisuje především na těchto fenoménech: faktickém zrušení systému tří navzájem se vyvažujících mocí (justice byla podřízena moci výkonné), zřízení zvláštních soudů (měly ovšem tradici již z výmarské republiky), posílení role státních zástupců a omezení práv obžalovaných. Dále Freia Andersová zdůrazňuje hlavně personální politiku, v níž začal na úkor profesní zdatnosti (například prospěchu u státních zkoušek) hrát prim politický a ideologický profil právníků, a oslabení vlivu justice ve prospěch především gestapa a nacistické strany (NSDAP).

Pramenná základna monografie je velmi rozsáhlá a vztahuje se k celé Sudetské župě: zahrnuje jak akta soudů, tak státních zastupitelství (Sudetská župa měla devět soudních krajů). Autorka se zabývala soudy obecnými i zvláštními (*Sondergerichte*). Pracovala především se zákony a dalšími normami, trestními spisy, personálními akty zaměstnanců justice i početnou úřední korespondencí. Autorka ze své heuristiky právem zdůrazňuje vytěžení dobře zachovaných generálních akt středních justičních instancí, jak označuje Vrchní zemský soud (*Oberlandesgericht*) v Litoměřicích a Nejvyšší státní zastupitelství (*Generalstaatsanwaltschaft*) (s. 60 n.).

Druhá kapitola popisuje obsazení československých pohraničních území Německem, postoje sudetských Němců k novému režimu a postavení Čechů v něm. Tato kapitola je nejméně objevnou částí monografie, i zde ale autorka hojně pracovala s primárními prameny, především se zprávami Bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst*).

Třetí kapitola líčí proměny trestního práva na území obsazeném po Mnichovské dohodě. Proces označený jako „expanze trestního práva“ Andersová nejdříve přibližuje exkurzem o změnách trestních zákonů od samotného vzniku nacistického režimu (s. 143 n.). Velké množství legislativních změn přijala podle badatelky širší i odborná veřejnost Sudetské župy kladně: mírně kritické projevy se netýkaly jejich ideologického či hodnotového obsahu, ale měly technický ráz (s. 151). Velmi přínosné jsou ty pasáže práce, v nichž se autorka zabývá novými prostředky ovlivňování soudů nebo dobovými změnami v používání starších nástrojů. V první jmenované skupině jde hlavně o takzvané *Richterbriefe* – metodické a další pokyny z říšského ministerstva spravedlnosti (s. 174–177), z druhé skupiny se autorka věnuje hlavně komunikaci soudů s tiskem, která měla sloužit nejen k informování o změnách válečného trestního práva, ale i k odstrašování od přečinů a jinému ovlivňování veřejného mínění. Toto úsilí hodnotí autorka jako neúspěšné z důvodů organizačních, ale i kvůli rezistenci vůči novotám, jež měla i zjevné rysy provinčnosti (například s. 181 n.). Z tématu badatelka vytěžila řadu zajímavých postřehů: celkově způsob zpravodajství o práci soudů v Sudetské župě vytvářel příkrášlený obraz kvalitní práce německé justice, ve skutečnosti ale bylo informování selektivní: z lokálních soudních zpráv se soustředilo na méně závažné trestné činy, zatímco ty velké si vybíralo z jiných regionů. Zpravodajství neproporčně dávalo přednost kauzám občanů českého původu, i ty ale čerpalo spíše z protektorátu než ze Sudetské župy.

Přestože počet trestních procesů v provincii po roce 1943 narůstal, informovanost prostřednictvím tisku rapidně poklesla (s. 199 n.). Vyšší místa dokonce naléhala, aby se tak dělo i s cílem snížit zájem lidí účastnit se procesů v roli diváků. Soudní sály tu a tam pročešávali kontrolori pracovních úřadů – v době zvýšeného nasazení pro říši prý neměl nikdo proč lelkovat u veřejných přelíčení.

Třetí kapitola recenzované monografie přináší řadu pozoruhodných kvantifikačních rozborů, ozřejmujících především sociální profil zaměstnanců justice v Sudetské župě, včetně generačních a vzdělanostních ukazatelů a údajů o původu a kariérním postupu. Řada statistických zjištění je formou přehledných grafů k dispozici také na CD-ROMu přiloženém ke knize. Andersová nabízí i řadu dat k důležité

otázce, v jakém počtu do sudetské justice přicházeli pracovníci z území vlastního Německa. Toto téma je často zmiňováno v úvahách, do jaké míry se na nacifikaci (nejen) justice podíleli čeští Němci a nakolik mohla být část jejich elit frustrována profesní konkurencí. Mezi státními zastupiteli, jejichž vliv (jak uvedeno) vůči soudcům rostl, bylo Němců ze „staré říše“ osmačtyřicet procent, mezi soudci zvláštních soudů jich bylo jednadvacet procent a mezi krajskými soudci to bylo ještě méně. Pozice okresních soudců (*Amtsrichter*) v devětašedesáti soudních okresech župy byly vyhrazeny místním (s. 216). Autorka připomíná, že mezi vyšetřujícími soudci a tlumočníky, kteří v Sudetské župě a v protektorátu pracovali pro Lidový soudní dvůr,¹ tvořili většinu sudetští Němci. Nepřesvědčivě (bez důkazů) k tomu ale dodává, že kvůli této skutečnosti „se mnozí Češi dodnes domnívají, že Lidový soudní dvůr byl sudetoněmeckou záležitostí“ (s. 217). Více chatrných aktualizací naštěstí kniha neobsahuje.

Ve čtvrté kapitole Freia Andersová zkoumá státní zastupitelství Sudetské župy. Nejdříve zpracovává jejich dochovaná personální akta a podává sociální profil státních zástupců. Z kvalitativních analýz služebních posudků zaujme například zjištění, že u státních zástupců byla narozdíl od soudců velká pozornost věnována jejich fyzickému zdraví a dobře působícímu zevnějšku (s. 244 n.). Poté se autorka zabývá jednotlivými druhy trestné činnosti a nabízí především jejich statistický rozbor, přičemž se snaží srovnávat zjištěné počty mezi jednotlivými lety a postihnout i rozdíly mezi regiony Sudetské župy.

Výklad naštěstí zdaleka nezůstává jen u statistických údajů a u oblasti justice, Andersová se snaží prohloubit poznání širší škály životních oblastí. Dokládá například, že za rostoucího hmotného nedostatku, kdy přibývalo krádeží spáchaných nuceně nasazenými a válečnými zajatci zaslánými na výpomoc do jednotlivých hospodářství, se někteří poškození Němci zdráhali podezřelé oznamovat úřadům, protože se jednak obávali ztráty cenných pracovních sil, jednak měli strach z pomsty (s. 272). Ochrana ze strany bezpečnostních orgánů se jim v době, kdy byly oslabeny v důsledku odvodů na frontu, nezdála dostatečná.

Autorka posléze probírá jednotlivé skupiny trestných činů a poskytuje velmi zajímavá zjištění o tom, jak jejich stíhání ovlivňovala ideologická, genderová a další hlediska. Kupříkladu data o stíhání umělého přerušení těhotenství – odhadované počty případů, statistika trestně stíhaných a počet udělených milostí (ten byl pod celoročským průměrem milostí udělovaných u jiných zločinů a přestupků, s. 275) – jsou velice pronikavou výpovědí o životě třetí říše, která spojuje její sociální a politickou historii s dějinami každodennosti a genderovými studiemi.

1 *Volksgerichtshof*, původně zvláštní soud určený ke stíhání závažných politických trestných činů, byl významným nástrojem nacistické zvěle. Je kromobyčejně temným stínem poválečného Německa, že s právní účinností byly rozsudky Lidového soudního dvora a výnosy zvláštních soudů třetí říše zrušeny teprve zákonem z 6. června 2008 (*Gesetz zur Aufhebung nationalsozialistischer Unrechtsurteile in der Strafrechtspflege*).

Pátá kapitola, věnovaná soudnictví Sudetské župy, přináší zajímavá zjištění například o druzích nejčastějších přečinů a proměňujícím se vztahu mezi obecnými a zvláštními soudy. Andersová konstatuje, že do roku 1942 byly zvláštní soudy méně využívány, státní zástupci a soudci měli značnou interpretační volnost a udělovali relativně nižší tresty. V této kapitole si čtenář udělá dobrou představu také o vlivu rasových hledisek na chování justice k jednotlivým národnostem (s. 412) a o průměrné výši trestů udělovaných za jednotlivé delikty. Ty nejčastější – zakázaný styk s válečnými zajatci, jehož se „dopouštěly“ zejména mladé průmyslové a zemědělské dělnice – byly trestány až osmnácti měsíci vězení nebo až dvěma roky káznice. Například litoměřický soud ovšem za takový prohřešek proti perverzním zákonům občas udělil pět, ale i osm let káznice. Smutnou „perličkou“ je, že proti jednomu takovému litoměřickému rozsudku se ohradil i Adolf Hitler, a to s odůvodněním, že „ženy nelze činit odpovědnými za jejich pohlavní život“ (s. 414). Freia Andersová ve své monografii průběžně a s gustem upozorňuje na vliv místních vazeb na práci justice Sudetské župy a v dané souvislosti poznamenává, že litoměřičtí soudci a státní zástupci se od své trestní politiky v kauzách týkajících se zakázaného styku s válečnými zajatci nenechali odradit ani hlasem z nejvyšších míst. V přísnosti se shodli s místními elitami, vždyť prý župní vůdkyně žen (*Gau-Frauenschaftsführerin*) by za uvedenou skutkovou podstatu udílela trest smrti, jelikož – jak ji parafrázuje jedna situační zpráva – „žádná školení ani žádné tresty dosud nepřinesly žádoucí odstrašení“ (s. 414).

Šestá, závěrečná kapitola je věnována rozsudkům. Andersová si všímá například počtu argumentů, jimiž byly tresty zdůvodňovány, výskytu pejorativních výrazů a spojitostí s nacistickými ideologematy. Na základě těchto sond autorka opětovně zdůrazňuje svou klíčovou tezi o mísení prvků racionálního (legálního) a charismatického panství: znění rozsudků v Sudetské župě opouštěla tradičně precizní formu a větší váhy nabýval performativní rozměr ortelů. Pozoruhodná jsou také zjištění sémantických rozborů, že se při vyzdvihování morálnosti v rozsudcích pojila nacistická ideologie s „měšťáckými resentimenty a konzervativními a křesťanskými postoji“ (s. 458).

Monografie Freii Andersové je velice precizním pojednáním, které především co do kvantifikačního vytěžení justičních pramenů k dějinám Říšské župy Sudety odstranilo mnohá „bílá místa“. Platí ovšem, že se nezabývá celou justicí, jak autorka opakovaně tvrdí (například na straně 459), protože ponechává mimo záběr celou oblast výkonu trestu, tedy především vězeňství.

Navzdory velkému podílu statistických údajů a terminologické náročnosti právních dějin je práce překvapivě čtivá, jelikož autorka svůj výklad soustavně zaměřuje i na politické a sociální skutečnosti obsazeného českého pohraničí a pojednává i o několika individuálních osudech. Velmi přínosné je i průběžné zasazování sledované problematiky do kontextu dění v samotné říši. Andersová má zjevně výborné znalosti také ze starších právních dějin a teoretické právní literatury, protože řadu popisovaných změn a právních institutů hodnotí s přihlédnutím k tomu, jak vypadaly za výmarské republiky a ještě dříve.

Velice zdařilým počinem je přiložený CD-ROM, který obsahuje vedle zmíněné vizualizace mnoha kvantifikačních rozborů i několik cenných seznamů (například

dobových právních norem, pracovníků justice nebo občanů Sudetské župy internovaných v koncentračním táboře Dachau). Na vysoké úrovni je i doprovodný aparát knihy, kromě jmenného rejstříku zde čtenář najde i rejstřík místních jmen s uvedením jejich české podoby. Mnohým čtenářům by jistě četbu usnadnila prezentace většího počtu organizačních schémat (jako je schéma systému státního zastupitelství na straně 267). Monografie by si také zasloužila kvalitní mapu Sudetské župy. Jedna je sice vyobrazena hned na obálce, s tou se ale nepracuje dobře.

Freia Andersová výrazně přispěla k hlubšímu poznání dějin Sudetské župy a nacistické justice. Nepochybně také upozornila další badatele na mnohé zajímavé prameny a další témata. Nabízejí se nyní po mém soudu především taková, v nichž se větší pozornosti dostane těm občanům Sudetské župy, kteří s nacistickou justicí přišli do styku jako obžalovaní.

Recenze

Důležitý příspěvek ke „ztěžklému tématu“

František Svátek

WEGER, Tobias: „*Volkstumskampf*“ ohne Ende? *Sudeten Organisationen 1945–1955*. (Die Deutschen und das östliche Europa – Studien und Quellen, sv. 2.) Frankfurt/M., Peter Lang 2008, 639 stran.

V posledním čísle ročníku 2008 časopisu *Soudobé dějiny* publikoval Robert Kvaček recenzi pod titulem „Ztěžklé téma“ na sborník *Století sudetoněmeckých dějin*, který v roce 2007 – v koncepční a autorské spolupráci s Evou Hahnovou – editoval profesor moderních východoevropských dějin na Univerzitě Carla von Ossietzkého v Oldenburgu Hans Henning Hahn.¹ Profesor Kvaček již konstatoval, že jde o průlom v dosavadním přístupu k sudetoněmecké problematice (a zejména u nás, kde „převažující pravicová publicistika formulovala jiný vztah“ k ní – abych citoval Kvačkova slova).² Recenze také upozornila, že základní východiska sborníku (a již také vědecké konference na oldenburské univerzitě v roce 2005, z níž sborník vzešel) zformovali Hahnovi v knize – vydané jen česky a s minimem vědeckého aparátu – *Sudetoněmecká vzpomínání a zapominání*.³

1 HAHN, Hans Henning (ed.): *Hundert Jahre sudetendeutsche Geschichte: Eine völkische Bewegung in drei Staaten*. Frankfurt/M., Peter Lang 2007; KVAČEK, Robert: Ztěžklé téma: Sborník o století sudetoněmeckých dějin. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 3–4 (2008), s. 736–741.

2 Tamtéž, s. 736.

3 Praha, Votobia 2002.

Právě zmíněný sborník v roce 2007 zahájil vydávání ediční řady, kterou redigují manželé Hahnovi. Jako druhý svazek o rok později vydali práci tehdy osmatřicetiletého německého historika Tobiasa Wegera – původně doktorskou disertaci, obhájenou na univerzitě v Oldenburgu v roce 2005 – s titulem „*Národovecký boj bez konce?*“. Lze ji charakterizovat jako důkladné vědecké zdůvodnění a také prohloubení a rozšíření onoho kritického přístupu k sudetoněmeckým spolkům a jejich ideologii, který koncipovali Hahnovi. Neznamená to však, že by šlo o práce nějaké „oldenburské školy“, neboť podobně zaměřené kritické studie se objevovaly v německé produkci již od konce devadesátých let na mnoha akademických pracovištích, a dokonce i na půdě, kde sudetoněmecké organizace měly dosud významný vliv – v Bavorsku, a to jmenovitě na konferencích a v publikacích mnichovského badatelského centra Collegium Carolinum. Je to patrné například na některých posledních sbornících z konferencí pořádaných tímto badatelským centrem každoročně v Bad Wiessee, jak o tom svědčí svazek věnovaný mimo jiné komplexu idejí spojovaných v sudetoněmeckých organizacích s pojmem „domovina“ (*Heimat*) z konference v roce 1993,⁴ a zvláště sborník z konference v roce 2004 o dějepiscectví v českých zemích ve 20. století.⁵ Jako kdyby vlna ostré kritiky nacistické, či alespoň „národovecké“ (*völkisch*) historiografie, v určité svébytné podobě dlouho přežívající i v poválečné Spolkové republice, zasáhla v poslední době i dosud přehlíženou historiografii „sudetoněmeckou“. Tato vlna je spojena s generačním vystoupením mladých radikálů v „revolučním“ roce 1968 a od osmdesátých let jí stále více dodávala na síle „odhalení“ o minulosti některých známých autorit západoněmecké historiografie (například Wernera Conzeho, Theodora Schiedera, Hanse Rothfelse a dalších), poskvrněné spoluprací na projektech takzvaného východního bádání (*Ostforschung*), jež bylo koncipováno v duchu předválečné nacistické ideologie.

Pro českého čtenáře je tu ovšem problém, že obdobná kritika byla v naší minulosti, v komunistickém Československu – ale ovšem i v bývalé Německé demokratické republice a jiných „socialistických zemích“ – spojena s kampaněmi proti „západoněmeckému revanšismu“ a zjevně instrumentalizována k politické propagandě. Patrně z tohoto důvodu nebývá dnes, po „pádu komunismu“, tato kritika citována a užívána, takže upadla téměř do zapomnutí. Právem, či neprávem? Je příznačné, že Tobias Weger se ve svých odkazech na literaturu nevyhýbá ani takovým pracím z „komunistické éry“, jako je kniha Antonína Šnejdárka *Revanšisté*

4 HEUMOS, Peter (ed.): *Heimat und Exil: Emigration und Rückwanderung, Vertreibung und Integration in der Geschichte der Tschechoslowakei*. München, R. Oldenbourg 2001.

5 BRENNER, Christiane – FRANZEN, K. Erik – HASLINGER, Peter – LUFT, Robert (ed.): *Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert: Wissenschaftstraditionen – Institutionen – Diskurse*. München, R. Oldenbourg 2006; recenze viz SVÁTEK, František: *Bilance kritická i sebekritická: Německý pohled na historiografii českých zemí ve 20. století*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 2 (2008), s. 382–386.

proti Československu,⁶ a implicitně jim tak neupírá *a priori* vědeckou hodnotu. To je v současné německé (respektive starší západoněmecké) historiografii pojednávající o československo-sudetoněmeckých vztazích stejně jako v dnešní české literatuře s tímto zaměřením dosud velmi málo obvyklé. Wegerova kniha nás informuje, že staré známé mediální kauzy kolem nacistické minulosti osobností veřejného života ve Spolkové republice se v pracích z poslední doby staly v německé historiografii, ale i v některých amerických univerzitních disertacích, opět předmětem vědeckého diskurzu. Takový byl třeba „Fall Oberländer“, případ ministra spolkové vlády pro vyhnance, uprchlíky a osoby poškozené válkou z padesátých let a aktivního sudetoněmeckého politika Theodora Oberländera, který byl přinucen k rezignaci na základě zjištění, že byl jedním z předních protagonistů „východního bádání“; v Československu se případu poté dostalo široké ideologické publicity.

Wegerova kritika se v tomto ohledu připojuje k dnes již téměř „frontálnímu“ útku proti nacionálním stereotypům a mýtům ve Spolkové republice, včetně ideologizující historiografie a publicistiky, zvláště z okruhu Sudetoněmeckého krajanského sdružení (*Sudetendeutsche Landsmannschaft* – SdL). Takovéto práce, vznikající jako součást poválečné i současné snahy zmírnit katastrofický dopad válečné porážky a pádu nacistického režimu s pomocí odkazů na utrpení, jež válečné a poválečné události přinášely „obyčejným Němcům“ (takzvané *deutsche Opfergeschichte*), autor sumarizuje například pojmem „dějiny útěku a vyhnání“ (*Flucht- und Vertreibung-Geschichte*). Tento proud historického vyprávění je živý dodnes. I český divák mohl nedávno sledovat na prvním programu České televize podobný mediální produkt jedné z televizních stanic v SRN, dvoudílný film o „útěku“ (*Flucht*) Němců z východního Pruska, který individuální osudy „vyhnanců“ beletrizoval a předkládal obrazy utrpení nevinných lidí. Weger tento trend *Opfergeschichte* kriticky a obecně charakterizuje, se zřetelem k vlivům politizace historie (*Geschichtspolitik*), jež se projevovala jak na úrovni státu, politických stran a zájmových skupin v Německu, tak v rovině mezinárodní interakce, v kontextu motivů a průběhu (fází) studené války. Uvádí mnoho příkladů takové historiografie a publicistiky, jde mu však o to v širokém kontextu „konfrontace ideologických konceptů meziválečné i válečné doby“ s „myšlenkovým světem“ (*Gedankenwelt*) v Německu v roce 1945, mytologicky interpretovaném jako „nultá hodina“ (*Stunde Null*), ukázat na skrytou kontinuitu mezi předválečnými a poválečnými koncepty a konstrukcemi. Chce „vzít dějinám sudetských Němců jejich exotický nimbus a zařadit je, vtělit je do obecných dějin – ve smyslu *histoire lentement rythmée*“ (s. 23). Francouzská slova v citované větě nejsou použita náhodně, jen jako stylistický prostředek – odkazují na poučení zvláště ze studií o „paměti“ národa, které na analýze „míst paměti“ (Pierre Nora a jeho spoluautoři v projektu *Lieu de mémoire*) ukázaly na význam obrazů a sym-

6 ŠNEJDÁREK, Antonín: *Revanšisté proti Československu*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1963.

bolů, „míst“ v prostoru i v čase, které mají dlouhodobý vliv na představy a mínění lidí nebo na vznik a působení ideologických konstrukcí.

K této problematice se vztahuje i titul knihy: „*Národovecký boj*“ (současně nacionální a lidový, obé je obsaženo v klíčovém německém pojmu *Volkstumskampf*) *bez konce?* Tím je vymezen první ze dvou hlavních problémových okruhů celé práce. Weger v něm s hlubším teoretickým zakotvením rozebírá ona „Sudetoněmecká vzpomínání a zapomínání“ (jak o nich psali Hahnovi), neboli kontinuity a diskontinuity sudetoněmeckých výkladů vlastních dějin, klíčových pojmů a představ i obrazů minulosti – od meziválečného nacionalistického zápalu, který je dovedl až k podpoře Hitlerovy „třetí říše“, k poválečnému utváření a etablování specifických sudetoněmeckých organizací – institucí i takzvaných názorových společenství, tj. politicky a ideologicky diferencovaných skupin, jako je například Ackermann-Gemeinde, Witikobund či Seliger-Gemeinde. Druhý základní tematický okruh je určen podtitulem – *Sudetoněmecké organizace 1945–1955*. Jemu je věnována nejrozsáhlejší část knihy (s. 73–322), která je více tradičním a empirickým příspěvkem k dějinám zájmových politických skupin sdružených dnes kolem Sudetoněmeckého krajanského sdružení; příspěvkem velice důkladným, opírajícím se o široký rejstřík pramenů a čerpajícím z rozsáhlé literatury, a to nejen německé (pozoruhodné je například využívání disertací mladých badatelů z amerických univerzit).

V úvodu knihy autor stručně oba tyto okruhy vymezuje (s. 11–51); za hlavní cíl práce si stanovil popsat a vyložit zejména fázi formování sudetoněmeckých organizací v první dekádě poválečných dějin (západního) Německa. Jak píše, svou knihou chtěl „položít základní kámen“ porozumění těmto organizacím (jako „vyhnaneckým“). Zdůrazňuje, že je nutné vyložit je v jejich vzniku, s přihlédnutím k jejich roli a významu, který měly v rané fázi studené války (s. 21).

V metodologickém ohledu Weger upozorňuje, že ho zajímají tři roviny tázání v jejich vzájemné interferenci: 1) rovina historických kontextů, vztahů a konfrontací ideologických konceptů; 2) rovina národních, respektive nacionalistických konceptů v jejich česko-německé dějinné souběžnosti a interakci; 3) rovina celoevropská, v níž sudetoněmecká problematika figuruje jako příklad nebo „model“. Pokud jde o třetí bod, Weger zde odkazuje na dnes již rozsáhlou literaturu vykládající nacionalismus a národní hnutí v 19. a 20. století; bere zřetel především na koncept *imagined communities* Benedicta Andersona, který zdůrazňuje, že „národ“ je třeba studovat jako do určité míry „umělý konstrukt“ ideologů a národních hnutí. Takzvanou sudetoněmeckou národní skupinu (*sudetendeutsche Volksgruppe*) a „národovecký boj“ (*Volkstumskampf*) se přitom snaží interpretovat v celoevropském kontextu (viz zvláště výklad a definice v úvodu na straně 21).

Samostatnou podkapitolu v úvodu autor vyčlenil pro rozbor vzniku a proměn významu slova či pojmu *sudetendeutsch* (s. 30–51), který může sloužit jako ilustrace „imaginární“, „vynalezené“ či uměle konstruované „národní skupiny“, v meziválečných letech definované spíše jako „národní společenství“ (*Volksgemeinschaft*). Svou argumentaci v dosud nejrozsáhlejším publikovaném příspěvku k dějinám termínu *sudetendeutsch* dovádí k tomuto závěru: „Jde o bojový pojem ‘národovecké’ (*völkisch*) propagandy mezi německy mluvícími obyvateli českých zemí, který

se s určitým opožděním ujal mezi stejně smýšlejícími lidmi v Německé říši a byl využíván účelově v argumentech proti českému národu.“ Ovšem s výhradou, že „v předkládané práci nejde naprosto o paušální odsouzení všech německy mluvících vyhnanců z Československa, nýbrž o pokus ukázat na ‘národovecké’ kontinuity spolků vzniklých před i po roce 1945, které koneckonců zastupují a zastupovaly vždy jen jeden ze segmentů všech Němců z Československa“ (s. 51). K tomuto soudu se pak Weger vrací i v závěrečné resumující kapitole „Národovecký boj jako kontinuum sudetoněmeckých dějin“ (s. 537–543). K pojmové analýze se vztahuje i samostatná kapitola o „symbolické konstrukci“ takzvané národní skupiny (*Volksgruppe*), kde autor metodicky a pramenně vynalézavě využil i obrazů a symbolů; také pomocí průběžně přetiskovaných ilustrací, map, erbů, zobrazení uniforem, krojů a podobně doložil i na tomto dosud málo využitém pramenném materiálu ono „kontinuum sudetoněmeckých dějin“ (s. 323–411).

Při výkladu druhého tematického okruhu, dějin vzniku a prvního desetiletí činnosti jednotlivých sudetoněmeckých spolků a „názorových skupin“, je však autor zdrženlivý. Nesnaží se selektivně prokázat své hlavní teze o „národoveckém boji“ jako kontinuu jejich ideologicko-politických a publicistických vystoupení (včetně sudetoněmecké historiografie), diferencuje mezi počátečními obtížemi formování těchto organizací a pozdějším vývojem. V kapitole „Základy“ (s. 53–72) sleduje i vliv, který měla spojenecká okupační správa na organizaci vysídlenců, respektive vyhnanců, když bránila zakládání jejich politických organizací, zvláště svými příklady, aby se omezily na charitativní a podpůrnou činnost (hlavně v prvních poválečných letech šlo o krajně obtížnou i nezbytnou činnost vyhledávání osob „ztracených“ za války, na něž se vyptávali jejich rodinní příslušníci, nejdříve jen prostřednictvím vyhledávací služby Červeného kříže, brzy ale se této činnosti ujala „sudetoněmecká vyhledávací služba“). Weger však dokládá, jak se tato „nepolitická“ aktivita, před spojeneckým dohledem prezentovaná jako „společenství nouze“ (*Notgemeinschaft*), stávala často kamufláží a zástěrkou pro současnou obnovu personálních sítí z bývalých „bojových“ národoveckých organizací (včetně Henleinovy Sudetoněmecké strany) a pro přejímání a šíření jejich ideologických představ, názorů a pojmů (to platí zvláště pro okruh Witikobundu, v menší míře ale i pro další názorová seskupení). Právě tyto *völkisch* názory měly rozhodující vliv na pozdější politickou linii víceméně všech sudetoněmeckých organizací a jejich zastřešujícího Sudetoněmeckého krajanského sdružení.

V samostatné kapitole „Vstup sudetských Němců do politiky“ (s. 413–536) provedl autor pozoruhodnou analýzu základních „dokumentů“ k takzvané sudetoněmecké otázce, jak ji představily veřejnosti četné edice a mediálně rozšířené publikace (například vystoupení prvního „mluvčího“ Sudetoněmeckého krajanského sdružení Lodgmana von Auen, dále takzvaná Eichstädtská adventní deklarace, Wiesbadenská dohoda, takzvaná Charta německých vyhnanců či produkce roku 1953 ve Vídni založeného Výzkumného ústavu pro otázky podunajského prostoru (*Forschungsinstitut für die Fragen des Donauraumes*), posléze přejmenovaného na Ústav pro podunajský prostor a střední Evropu. Důležitý je i rozbor motivů a průběhu vyhlášení patronace některých německých měst, počínaje Erlangenem

v roce 1949, nad „domovskými obcemi“ (*Heimatgemeinden*); tím jsou míněna „ideální“ společenství všech individuálních vyhnanců z bývalých sídel. Autor zde připojil přehlednou, chronologicky seřazenou tabulku jednotlivých „patronátů“ až do roku 1956 a připomíná, že tato politika „patronace“ sloužila mimo jiné i ke sponzorování sudetoněmeckých organizací, tisku a podobným účelům a mohla být také využita po pádu Berlínské zdi k „přeshraničním“ aktivitám a spolupráci obcí a měst v Československu, respektive České republice a Německu. Lokální patronáty otevřely cestu k vyhlášení fiktivní patronace nad všemi Němci vysídlenými z Československa – poprvé se tak stalo roku 1951 v Řeznu, jejich zakládání ovšem pokračovalo podle Wegera až do „nejnovější doby“, a to „po tuctech“ (s. 481). Důležitějším a do značné míry zlomovým úspěchem sudetoněmecké politiky se však stalo oficiální prohlášení vlády ve Svobodném státě Bavorsko z roku 1954, kterým byla sudetoněmecká *Volksgruppe* uznána za „čtvrtý kmen“ (*Stamm*) Bavorska. Spolky pod štítem Sudetoněmeckého krajanského sdružení totiž potom mohly čerpat z oficiálních dotací bavorské vlády.

Vytváření „patronací“ poskytovalo Sudetoněmeckému krajanskému sdružení prostor, aby ve své organizaci, ideologii a propagandě, a také v symbolech a rétorice, akcentovalo hesla „domoviny“ (*Heimat*), organizovalo vzpomínky na „ztracený domov“, slavnosti a jubilejní setkávání, které měly udržovat zvláštní identitu „národních skupiny“ sudetských Němců. Masivně bylo propagováno „právo na domov“ jako protiváha a obrana proti přání válečných Spojenců a jejich okupačních správ, aby vysídlení byli co nejefektivněji „integrováni“ do západoněmecké společnosti (respektive do původního obyvatelstva okupačních zón). Tobias Weger podrobně dokumentuje vývoj a zákruty této „politiky domoviny“ (*Heimatpolitik*) podle potřeb landsmanshaftu jako vlivné „lobby“ či zájmové skupiny a s ohledem na rezervoár „vyhnaneckých“ volebních hlasů v politice jednotlivých politických stran i zemí v rámci federativní Spolkové republiky Německo (s. 498–536).

Wegerova kniha je velmi kritická k většině dosavadních publikací, jež pojednávají o „sudetoněmeckých organizacích“. Ač se nezabývá specificky „odsunem“, respektive „vyhnáním“ či „Benešovými dekrety“, lze očekávat, že se v souvislosti s polemikami o historickém zpracování těchto otázek stane v německém prostředí terčem kritiky jako práce „zaujatá“ a příliš vstřícná vůči „českým“ stanoviskům. I odpůrci Wegerových závěrů však budou sotva s to znehodnotit váhu jeho argumentace a její zakotvení v pramenech, popřít záslušnost a inovaci v jeho kritice základních pojmů, vyvrátit použitou metodologii a novost přístupů ke „ztěžklé“ problematice. Vyzvednout si zasluhuje i cenný vědecký aparát, díky němuž by Wegerova kniha mohla téměř sloužit jako studijní encyklopedická příručka: přílohy k textu obsahují biografie aktivistů sudetoněmeckých organizací zachycující jejich působení před rokem 1938, za druhé světové války i po roce 1945, u nás mnohdy neznámé (s. 584–635). Četbu těchto biogramů, které mají i funkci jmenného rejstříku, lze kombinovat se studiem titulů uvedených v rozsáhlém seznamu použité literatury a publikovaných pramenů (s. 550–580).

Jak píše autor v úvodním poděkování, jeho disertace a výsledná publikace je výsledkem „mnohaleté práce na koncepcích, rešerších a redakci“ textu (s. 9). Díky

různým stipendiím se během té doby mohl seznámit s množstvím pramenů a literatury nejen v Německu, ale i ve Spojených státech (Washington) a také v Praze. Zúčastnil se také několika symposií a německo-polských konferencí a publikoval své referáty ve sbornících vydávaných po roce 2000. Nepopírá významný podíl „přátelské péče“ jeho školitelů na univerzitě v Oldenburgu, profesora Hanse Henninga Hahna a jeho ženy Evy Hahnové, o postup jeho výzkumu na výsledné disertaci i knize; na podněty ze strany česko-německé historičky upozorňuje i v odkazech na její knihy, články a internetové texty (například o pojmu *Heimat* nebo o studiu národních stereotypů). Ve své knize však prokázal značnou samostatnost a originalitu i „řemeslnou“ erudici a důkladnost. Obeznamit se kvalifikovaně se stavem vědeckého bádání o „sudetoněmecké“ problematice a orientovat se v labyrintu takto zaměřených mediálních a publicistických polemik není snadné. Nová kniha Tobiasa Wegera k tomu nyní velmi významně přispěla.

Recenze

Chvála kořenů

Karel Hrubý

KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha, Argo 2009, 386 stran.

Michal Kopeček přispěl k poznání revizionistického hnutí v Československu už několika výbornými studii.¹ Tentokrát si vytkl za úkol zpracovat zrod a počátky marxistického revizionismu po druhé světové válce nejen u nás, ale i v sousedních zemích. Zvolil si k tomu metodu analýzy filozofického a politického diskurzu, který vedli komunističtí intelektuálové během padesátých let v Československu, Polsku a Maďarsku. Diskurzivní analýza se zajímá především o konceptuální vývoj či rekonstrukci dobového jazykového kontextu. Kopečkovými slovy: „Poskytuje představu o myšlenkovém světě člověka v dané dějinné situaci a pomáhá blíže porozumět možnostem a limitům jeho sociální a politické imaginace.“ (s. 30 n.). Jelikož její metoda má i své limity, zajímá se historiografie také o konkrétní historický, sociál-

1 KOPEČEK, Michal: *Obraz vnitřního nepřítele: Revizionismus v Otázkách míru a socialismu 1958–1969*. In: KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 1. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Dokořán 2003, s. 225–253; TÝŽ: *Za čistotu marxisticko-leninského myšlení: K problematice tzv. revizionismu v české marxistické filozofii druhé poloviny 50. let*. In: *Tamtéž*, sv. 2. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Dokořán 2004, s. 172–212.

ní, politický a kulturní kontext, v němž předmětné texty vznikaly. „Jádrem studie je tedy snaha rekonstruovat vznik a formování jazyka ‘marxistického humanismu’, který v období po Stalinově smrti v roce 1953 sehrál klíčovou roli ve vnitrostraničné diferenciaci a stal se základem specifického politického jazyka marxistického revizionismu, resp. později komunistického reformismu,“ uvádí autor (s. 42).

K tomuto myšlenkovému probuzení nedošlo spontánně. Po letech bezvýhradného schvalování stalinismu jako závazného modelu marxismu-leninismu se podnětem k revizionistické reflexi staly teprve vnější události: Stalinova smrt v roce 1953 a dvacátý sjezd sovětských komunistů počátkem roku 1956. Žádné vážnější kritiky stalinismu se v prvních poválečných letech mezi komunistickými filozofy neobjevily, i když dřívější nesouhlasné reakce některých komunistických intelektuálů například k moskevským procesům a reglementaci umění ve druhé polovině třicátých let byly dobře známy. Také revizionismus uvnitř západoevropské sociální demokracie, vycházející koncem 19. století z názorů Eduarda Bernsteina a později modifikovaný Karlem Kautským a jinými, nebyl v té době žádným tajemstvím. Naopak na jeho podstatu se zaměřovala zuřivá kritika Komunistické internacionály, na níž se ochotně podílela i komunistická filozofie v zemích střední Evropy. Tuto prehistorii revizionismu zmiňuje autor jen na okraj. Za počátek své studie zvolil až rok 1953, po němž bezmezná závislost komunistických intelektuálů na „sovětském vzoru“ a teorii dostala první trhliny. Termín „marxistický revizionismus“, který autor pro toto období užívá, označuje ovšem něco jiného než kritiku Marxových názorů. Bernsteinova revize se zaměřovala na jednotlivé teze Marxovy teorie, konstatovala její omyly (například v tezi o postupujícím zbídačení proletariátu a „zákonitým“ zániku kapitalismu) a vyvozovala nové závěry (například o výhodnosti parlamentního boje pro dělnické hnutí). „Revize“ padesátých a šedesátých let se naopak snažila *potvrdit správnost marxistické teorie a očistit ji od nánosů stalinismu*. Skutečným záměrem tohoto revizionismu byla snaha o očistu původního učení od excesů stalinského výkladu „leninismu“. Při trvající autoritě Leninově tak v popředí „revize“ stály převážně „deformace“, které teorii i sociálnímu systému vnutil Stalin.

Kopečková kniha sleduje v pečlivém rozboru revizionistické snahy hlavně v oblasti filozofie a sociologie; projevy revizionismu v ekonomii, právní vědě, literatuře – ba i v historiografii – sice registruje, ale neanalyzuje. Stojí tak podle autorova záměru na pomezí výzkumu politických ideologií a dějin politického myšlení. Pohybuje se přitom jen v hranicích politického jazyka režimem kanonizovaného, působením revizionistů teprve postupně vnitřně diferencovaného. Kdo totiž chtěl v té době publikovat, tj. kdo chtěl být brán vážně, musel se tomuto jazyku přizpůsobit, „respektovat jeho hranice a pravidla, aniž by zároveň musel věřit v jeho základní ideová východiska“ (s. 28). V tomto ideově a jazykově uzavřeném systému marxismu-leninismu nebylo místo pro jakoukoli nemarxistickou opozici. Jen díky tomu, že revizionisté zůstávali v hranicích a pravidlech režimního jazyka, mohli projevit svou – někdy jen ezoterickou, jindy obecně srozumitelnou – výrazovou i názorovou odlišnost *na půdě marxisticko-leninské teorie*. V politickém smyslu však účastníci tohoto diskurzu – přes některé názorové odlišnosti – svorně přispívali k upevnění legitimacy komunistického režimu. Většina těch, kteří zahájili debatu

o marxisticko-leninské filozofii v roce 1956, z níž později vyrostly také hlavní teze československého reformního hnutí, patřila k loajálním členům komunistické strany: „Nešlo jim o celkovou reformu lidově demokratického systému, nemluvě o jakékoli alternativní politické vizi. Stěžejním podnětem debaty byla snaha o návrat k ideovým východiskům marxismu, a nikoli snaha o jeho teoretickou revizi. Tento obrozený marxismus měl být nástrojem poznání své vlastní předešlé deformace stejně jako soudobé reality socialismu.“ (s. 309) Autor přitom právem upozorňuje na to, že myšlenkový pohyb ve třech srovnávaných zemích se neodehrával zdaleka jen v doméně privilegovaného marxismu-leninismu; i po převzetí moci komunisty byl stále ještě prostoupen názorovými a hodnotovými prvky navazujícími na předválečný duchovní i politický život. Výstižně konstatuje hned v úvodu: „Po celou dobu existence socialistické diktatury se proto v kultuře, nejružnějších oborech vědy a umění, ale i v soukromém prostoru rodinné každodennosti regenerovaly a často synergicky působily autonomní síly, jejichž původ byl v očividném rozporu se vždy znovu se objevující konfrontací jazyka moci (státu) a jazyka společenství (národního, profesního, rodinného).“ (s. 41) Z napětí, které existovalo mezi různými formami vědomí i různými pozicemi lidí v systému, vznikala i jazyk revizionismu, který umožňoval vyjádřit názorovou odlišnost i při zachování marxisticko-leninského žargonu.

Michal Kopeček v úvodu seznamuje s koncepcemi, které se věnují rozboru idejí v jejich vlastním historickém smyslu. Přiklání se nakonec k metodě vypracované Quentinem Skinnerem a Johnem Pocockem,² která zkoumá nejen to, *co bylo* v textu či v řeči *vysloveno*, ale také *proč a jak to bylo formulováno* a konečně *jaký efekt to vyvolalo* u posluchače či čtenáře. Ukazuje, jak se v protikladu k hegemonii stalinismu a závaznosti jeho terminologie začaly diferencovat „politické jazyky“ marxismu, které otevíraly cestu k „interní polarizaci veřejného diskurzu v rámci uzavřeného systému socialistické diktatury“ (s. 116). Narozdíl od stalinského jazyka umožňoval jazyk revizionistů diferencované pojetí a hodnocení tradic (v Československu například tradice husitské a vyzvednutí odkazu radikálních demokratů) či jednotlivých aspektů marxismu. Nabízel různou, respektive přesnější interpretaci pojmů, odhaloval zatemňující výrazy dogmatického jazyka, které měly spíše funkci hodnotící a odsuzující než sdělovací, a vyznačoval se také tolerantnějším vztahem k nemarxistickým filozofiím, jejichž pojmy detabuizoval a někdy i „marxisticky“ modifikoval. Do popředí se tak dostávala nejen otázka vztahu společenské „nadstavby“ k „základně“, pojem praxe

2 SKINNER, Quentin: Meaning and Understanding in the History of Ideas. In: *History and Theory*, roč. 8, č. 1 (1969), s. 3–53; POCOCK, John G. A.: The Concept of a Language and the *métier d'historien*: Some Considerations on Practice. In: PAGDEN, Anthony (ed.): *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press 1985, s. 19–38; POCOCK, John (ed.): *Languages and Their Implications: The Transformation of the Study of Political Thought in Politics, Language and Time. Essays on Political Thought and History*. London, Methuen 1972.

jako poznávací i dějnotvorné funkce člověka, ale i autonomie individua, subjektivní a morální aspekty jeho existence. Zřetelná byla i snaha revizionistů o nezávislost kultury a společenských věd na vedení komunistické strany, která imponovala zejména mnohým umělcům a intelektuálům. Základní rysy dosavadního systému (vedoucí úloha komunistické strany jako avantgardní reprezentantky proletariátu, zestátnění většiny výrobních prostředků, zatlačení buržoazie jako třídy a budování socialismu, respektive komunismu na základech marxisticko-leninské teorie) měly zůstat zachovány. S tímto předznamenáním je třeba knihu číst.

Po stručném přehledu situace ve filozofii v začínajících padesátých letech, poznamenaných ve všech srovnávaných zemích jednoznačně rozhodujícím vlivem sovětské filozofie, zakotvené hluboko ve stalinském dogmatismu, se Kopeček věnuje vzniku a vývoji revizionismu v Polsku, Maďarsku a Československu. Poměry (také politické) a myšlenkový vývoj v každé zemi líčí separátně, věnuje jim vždy jednu kapitolu a k vzájemnému srovnání dospívá až v závěru. Kopečkovi jde spíše o hledání rozdílů v povaze a vývoji revizionismu v jednotlivých zemích než o vystopování vzájemných vlivů mezi nimi. Taková komparativní studie – povytce spíše filozofická – čeká ještě na své podrobnější zpracování.

Polsko

Nejrozsáhlejší a podle mého názoru také nejpřínosnější část knihy je věnována vývoji revizionismu v Polsku. Zde již po roce 1953 docházelo uvnitř komunistické elity k polarizaci sil a názorů, která vyústila – zejména během roku 1956 a v následujících dvou letech – v nejradiálnější vyjádření odporu ke stalinismu a v nejzřetelnější „oteplení“ z celé středovýchodní Evropy, ať v literatuře, publicistice či filozofii. Politické podmínky pro ně nastaly s nástupem Władysława Gomułky do čela komunistické strany, který byl spojen nejen s výměnou části vedoucích elit, ale i se změnou hospodářské politiky, v níž se začal prosazovat model sice plánovaný, zároveň však decentralizované ekonomiky. Jádrem destalinizačních snah byla myšlenka demokratizace současného socialistického systému, který měl být ve své základní podobě zachován. Jako iniciátor tu působil zejména někdejší sociální demokrat Julian Hochfeld, přednášející na Varšavské univerzitě, podle nějž socialismus bez demokracie je odsouzen k degeneraci. Hochfeld ovlivnil celou generaci marxistických sociologů, z nichž mnozí pak patřili mezi přední polské revizionisty. Kopeček sleduje ideový vývoj „varšavské školy“, jejímiž předními představiteli se stali zejména Leszek Kołakowski a Bronisław Baczko. Příslušníci této školy se při svém vypořádávání se stalinismem vraceli ke znovuobjevenému „mladému Marxovi“, studovali znovu filozofii Hegelovu, navazovali ale také dialog s nemarxistickými filozofii, zejména s fenomenologií a existencialismem. Inspiraci nacházeli i v novokantovském historismu a v pracích německých sociologů weberovské tradice. Mezi nimi a jejich kritiky docházelo přitom k plodným názorovým střetům.

Autor věnuje pozornost zejména Leszku Kołakowskiému, který podle jeho soudu „v radikalitě své kritiky stalinismu i pozitivních demokratizačních návrhů šel ... v porovnání s ostatními revizionisty a reformními komunisty v Polsku i v celé

střední Evropě v této době patrně nejdál“ (s. 167). Zdůrazňuje, že „Kołakowského článek v deníku *Życie Warszawy* z února 1957 je dodnes chápán jako jeden z nejvýraznějších symbolů demokratizačního reformního úsilí uvnitř strany a jako svého druhu manifest celého reformního hnutí“ (s. 154). Kołakowski v něm požadoval, aby se celý sociálně-politický systém přetvořil v duchu demokratickému socialismu, jež považoval za jedinou alternativu jak ke kapitalismu, tak ke stalinismu. Plédoval v něm také pro stálou společenskou kontrolu a kritiku politického aparátu. Není proto divu, že autorovi vynesl kritiku samotného Gomušky, po níž byl stranickými ideology puncován na předního reprezentanta nežádoucího revizionismu. Kołakowski podle Kopečka dospěl nejdále také ve svém důrazu na jedince jako svéprávného a odpovědného aktéra dějin, čímž se přibližoval existencialistům (s. 190); jeho filozofické názory jsou proto v knize reprodukovány nejdrobněji. Mnohá témata tehdejších prací Leszka Kołakowského stejně jako analogie v přístupu k jejich zpracování najdeme také u československých revizionistů, zejména u Karla Kosíka, i když ten ani ve svém pozdějším hlavním díle *Dialektika konkrétního* polského filozofa jmenovitě nezmiňuje. Ten v té době už byl pro režimy sovětského typu nebezpečným kritikem podobně jako revizionisté jugoslávští, jejichž jména nebylo radno citovat. Zůstává proto neobjasněná otázka, do jaké míry byly jejich tehdejší myšlenky známy i našim revizionistům a intelektuálním stoupcům reformy vládnoucího systému, respektive nakolik jejich názorový přerod ovlivnily.

Kopeček ovšem seznamuje čtenáře i s názory jiných polských revizionistů, jmenovitě Bronisława Baczka, Tadeusze Krońského, Zygmunta Baumana nebo Marie Hirsowiczové, celé kapitole o polském revizionismu však jednoznačně dominuje osobnost Leszka Kołakowského a proces jeho postupného distancování od marxisticko-leninského dogmatu. Přesto se Kopečkovi podařilo podat ucelený obraz polského filozofického myšlení v padesátých letech, který je pro českého čtenáře včetně společenskovědních specialistů bohatým zdrojem poznatků o utváření marxistického revizionismu u našich sousedů.

Maďarsko

Podobně jako v Polsku i v Maďarsku se objevily zřetelnější revizionistické názory teprve v roce 1956. Prvním, kdo veřejně kritizoval důsledky stalinismu ve filozofii, byl Béla Fogarasi, který už v květnu 1956 vytkl chybnost koncepce zostřování třídního boje, která vyplývala z nadhodnocení poučky o boji protikladů na úkor principu jejich jednoty. S politikou takzvaného nového kurzu, kterou zahájil nový ministerský předseda Imre Nagy, se uvolňovaly poměry i v kultuře. Platformou kritiky se pak stal především Petófiho kroužek, na jehož půdě brzy vystoupil i čelný reprezentant maďarské marxistické filozofie György Lukács. Jeho filozofický i politický věhlas mu umožnil stanout v čele těch, kteří kritizovali dogmatismus stalinského myšlení. Během roku 1956 se značně přičinil o vznik destalinizačního hnutí, třebaže sám byl v minulosti teorií stalinismu a stranické diktatuře silně poplatný. Kopeček upozorňuje na to, že Lukáčsovým cílem nebyla revize marxismu-leninismu, nýbrž naopak návrat k jeho skutečným základům, očištěným od stalinistických

nánosů (s. 256). Východiskem mu přitom byly hegelovské studie z dřívějších let, jimiž ovlivnil i revizionisty polské a české. Přitom zůstával nadšeným stoupencem Leninovým.

Kopeček seznamuje čtenáře s četnými rozpory mezi Lukácsovou teorií a jeho politickým jednáním, což ho vedlo nejednou ke konfliktu s komunistickou stranou, který obvykle překonával pokornou sebekritikou. Dochází k závěru, že pro Lukácsa byl leninismus jako teorie politického jednání nepostradatelný. Neusiloval proto o očistění marxismu od dědictví leninismu, „nýbrž naopak o takové zdůvodnění leninismu, jež by svým hlubokým filozofickým rozměrem a historickým vzhledem odpovídalo velikosti Hegelově a Marxově“ (s. 284). Přesto se pro mnohé stal symbolem maďarského revizionismu, což mu ovšem vyneslo i útoky ze strany režimu věrných komunistických intelektuálů. Nejucelenější kritiku jeho názorů podal paradoxně právě jeho někdejší žák József Szigeti, sám stranický funkcionář. Na druhé straně však okolnost, že po potlačené revoluci na podzim 1956 nebyl Lukács přinucen provést další ze svých sebekritik, svědčí o dvojakosti jeho významu pro marxistickou filozofii v Maďarsku, jejímž nejvýraznějším představitelem bezesporu byl.

Československo

Narozdíl od Polska a Maďarska, kde v roli vyzývatele stalinského režimu byli marxističtí politikové typu Władysława Gomułky a Imre Nagye, neměli čeští a slovenští intelektuálové ve své snaze o očistění marxismu od stalinských deformací žádnou politickou podporu. Vedení komunistické strany zůstalo i po roce 1956 prakticky nezměněno (odstraněn byl jen Alexej Čepička), někteří odsouzení komunisté byli rehabilitováni, teorie zostrujícího se třídního boje byla opuštěna, „kult osobnosti“ byl verbálně zatracen, ale linie výstavby socialismu, „vedoucí úloha strany“ a zásada takzvaného demokratického centralismu byly ve své platnosti potvrzeny. Oproti oběma sousedním zemím si v Československu udržely konzervativní síly ve vedení převahu, zejména poté co maďarskou revoluci tvrdě potlačila sovětská intervence. Už v červnu 1957 se Ústřední výbor KSČ shodl na tom, že vedle dogmatismu je nepřítelem strany (respektive „socialismu“) ideový revizionismus, šířící se po odsouzení stalinských metod mezi komunistickými intelektuály. Z marxistických filozofů se objektem kritiky stali zejména Karel Kosík, Ivan Sviták, Robert Kalivoda, Jindřich Fibich a od konce roku 1958 také Ladislav Tondl (s. 302).³ V březnu 1959

3 Zařazení Ladislava Tondla do proudu českého marxistického revizionismu jako představitele tzv. revizionismu pozitivistického je podle mého mínění poněkud problematické. Přes výrazně nepolitický charakter Tondlových textů a značnou odlišnost pozic, která ho vzdalovala od „kosíkovců“, odůvodňuje Kopeček toto zařazení tím, že Tondl se „dobíral v obecném smyslu podobných závěrů, které nepřímou potvrzovaly potřebu zřetelné, i když nikoli absolutní autonomie vědecké činnosti, tedy stanoviska v tomto období pro stranické vedení a jeho snahu

pak ústřední výbor komunistické strany vydal proslulou „Zprávu o současné situaci ve filozofii“, jež za revizionistické „chyby“ označovala oddělování vědy od ideologie a nemarxistickou kritiku byrokratismu v socialistickém státě. Reflexe revizionistů tak byly na čas zbrzděny, měly však znovu ožít v šedesátých letech, v jejichž druhé polovině dokonce přispěly k přípravě a průběhu reformy „pražského jara“, přervané v srpnu 1968 vpádem vojsk Varšavské smlouvy.

Vznik marxistického revizionismu v Československu signalizuje podle Kopečka diskuse v *Literárních novinách* o vztahu mezi ideologií a vědou, kterou zahájil Ivan Sviták v šestnáctém čísle z roku 1956. Ve svém článku vytýkal, že dialektika společenského procesu byla nahrazena dialektikou pojmů. Koncem roku 1956 se připojil Karel Kosík, podle nějž dvacátým sjezdem sovětských komunistů skončilo panství ideologie v marxismu, aby udělalo místo vědecké teorii. Oba autoři zamířili osten své kritiky k přítomnosti. Sviták poukázal na to, že kategorie pravdy získala ve stalinismu stupňovitou podobu, tedy že „nejvyšší osobnost měla vždy nejvíce pravdy“. Kosík pak považoval za úkol marxistické filozofie zjistit, „proč a jak vznikl dogmatický způsob myšlení“. Obě pojetí hrozila v podstatě nastartováním procesu, který by zkompromitoval dosavadní náčelníky strany a její ideologie. Robert Kalivoda na základě původního Marxova stanoviska pak zcela odmítl ideologické myšlení, které v komunistické straně převážilo, a zdůraznil, že marxismus je ideologií pouze svou sociálněkritickou *funkcí*, kdežto svým *obsahem* je jednoznačně vědou, která s ideologií nemá nic společného (s. 307). Otázka vztahu „základny“ a „nadstavby“ jako určujících kategorií marxistické teorie společnosti tím dostala prvořadý význam.

Diskuse, která vyzdvihla potřebu autonomie kultury a společenských věd a jejich nezávislost na stranickém vedení, polekala jeho představitele a služebné ideology. Snaha československých (především českých) marxistických revizionistů směřovala k *návratu k Marxovi* a jeho *sociální teorii*, kdežto stranickým ideologům šlo především o *návrat k Leninovi* a jeho *teorii politického jednání*. To neznamená, že revizionisté Leninovo pojetí marxismu zcela odmítali. O Lenina a jeho gnozeologické názory, vyložené v *Materialismu a empiriokriticismu*, se opírali i někteří z nich. Byli tu ovlivněni názory Györgye Lukáče, jehož práce *Existencialismus, či marxismus?*, hájící Leninovu filozofii, vyšla v českém překladu už v roce 1949.⁴ Vliv maďarského filozofa lze pozorovat především u Karla Kosíka, který oceňoval zejména Lukáčsovu práci *Dějiny a třídní vědomí* z roku 1923 a jeho studie hegelovské.

Kopeček omezil svou práci na období let 1953 až 1960, kdy zejména československý revizionismus byl stranickou kritikou ještě značně utlumen. Snaha zdejších ko-

o konsolidaci stranické inteligence nepřijatelného“ (s. 331). Avšak pozitivismus byl v té době ostrakizován – nejen ve filozofii, ale i v jiných vědách – především jako prohrěšek *metodologický* (srv. pozitivismus v historiografii, z nějž byl obviňován např. Josef Polišíenský), kdežto filozofický revizionismus měl od počátku silný náboj *politický*.

4 LUKÁCS, György: *Existencialismus, či marxismus?* Praha, Nová osvěta 1949.

munistických intelektuálů vyrovnání se stalinistickou minulostí své strany a mnohdy i vlastního kulturně-politického angažmá v době nedávné byla na české půdě dosud relativně krotká, a zejména v porovnání s Polskem méně důsledná. Jak píše Kopeček, „v Československu se marxistický revizionismus v druhé polovině 50. let nevyvinul do stadia společensky relevantního alternativního politického jazyka, jak jsme to viděli v polském případě. Stejně jako v Maďarsku po potlačení revoluce také v Československu chyběl prostor pro domýšlení a společenskou reprezentaci politicko-filozofických principů v prakticko-politické rovině.“ (s. 341) Mimo obzor Kopečkovy práce už zůstává Kosíkův revizionismus plně rozvinutý, jak se vyjevil v *Dialektice konkrétního* z roku 1963, a zejména v článcích a esejích z let 1967 až 1969. Zde Kosík dospěl k pojetí člověka, v jehož bytí se neprodukuje pouze společenská realita, ale reprodukuje také *duchovní skutečnost* ve své totalitě.⁵ Výchoiskem mu byla „společenská praxe“, naplňující se podle něho nejen v předmětné činnosti člověka, jež přetváří přírodu, ale rovněž ve formování lidského subjektu.⁶ To ho později přivedlo i k větší toleranci vůči některým nemarxistickým filozofiím západoevropským, zejména fenomenologii, existencialismu, pozitivismu, ale také ke křesťanství, jejichž vzájemnou konfrontaci považoval za plodnou.⁷ Rovněž Ivan Sviták, Robert Kalivoda a jiní revizionisté (každý svým způsobem) plně rozvinuli kritiku stalinismu a služebné role komunistické ideologie teprve za „pražského jara“ 1968. Kopečkův výklad o českém revizionismu, zastávající se na prahu šedesátých let, tak mohl zachytit pouze jeho ranou fázi a nezavršené tendence. Jeho další rozvrh a rozkvět, vzbuzující dychtivost čtenáře, autor alespoň naznačuje.

Revizionisté

Marxistické revizionisty pokládá Kopeček v jistém smyslu za pokračovatele destalinizace zahájené počátkem roku 1956 Chruščovem. Středoevropští revizionisté však narozdíl od sovětských ideologů nezůstali stát ve svém odklonu od stalinismu u Lenina (jehož teoretický i politický výkon ovšem nadále respektovali), ale vraceli se zpět až k Marxovi, a především k jeho filozofičtějšímu ranému období. Jejich přehodnocování nedávné minulosti stejně jako celé tradice komunistického hnutí a jeho ideových základů bylo podle autora „neseno úsilím o znovunalezení smyslu komunistické revoluce nejen v jednotlivých středoevropských zemích, ale do jisté míry i v celosvětovém měřítku“ (s. 353). Vymezovali se vůči stranické ortodoxii

5 KOSÍK, Karel: *Dialektika konkrétního: Studie o problematice člověka a světa*. Praha, Československá akademie věd 1965, s. 172 (2. vydání; 1. vydání je z roku 1963).

6 *Tamtéž*, s. 156.

7 Viz LIEHM, Antonín J.: *Generace*, rozhovor s Karlem Kosíkem. Praha, Československý spisovatel 1990, s. 330. Kniha rozhovorů s intelektuálními protagonisty československé kultury 60. let byla původně rozmetána a vyšla až roku 1988 v exilovém nakladatelství Index v Kolíně n/R.

a dopracovávali se tak k jádru politicko-filozofických principů a hodnot, jejichž nejvýstižnějším agregovaným pojmem se stal „marxistický humanismus“. Tento myšlenkový vývoj podle Kopečka „vyjadřuje důraz velké části revizionistických filozofů na humanismus jako neredukovatelnou hodnotu a jeho zakotvení v marxismu stejně jako jejich snahu o rehabilitaci myšlenky relativní autonomie člověka coby morální bytosti vymezující se vůči společenské kolektivitě a dějinnému procesu“ (tamtéž). Revizionisté tak nadále zůstávali na půdě marxismu a nárokovali pro něj rozhodnou úlohu při realizaci humanistické perspektivy lidstva. V tom nepřekračovali hranici do sebe uzavřeného komunistického myšlení, i když nacházeli větší toleranci také pro některé stránky filozofií nemarxistických.

Autor klade důraz na ten moment, že většina intelektuálů označovaných za revizionisty se považovala „nikoli za ty, kteří revidují marxismus, nýbrž za ty, kteří mu vracejí původní ... podobu“ (s. 45). Tato vrstva neusilovala o mocenský zvrat, ale hlavně o budování nové kultury a tím i nového člověka, o jeho rehabilitaci coby morální bytosti. Jejich hlavní zbraní byla filozofická kritika ideologie i politické praxe stranického vedení, která podle nich ztrácela humanistický charakter vlastní skutečnému marxismu a vedla tak k jeho deformaci. Tato kritická reflexe nebyla ještě formulována jako politický program – teprve v roce 1968 se někteří čeští marxističtí revizionisté pokusili načrtnout koncept reformy režimu (zejména už jmenovaní Kosík, Kalivoda či Sviták).⁸ Ostatně většina filozofů, kteří zahájili debatu o marxisticko-leninské filozofii v roce 1956, z níž později vyrostly hlavní teze revizionismu (a také českého reformismu), se dříve podílela také na procesu stalinizace komunistické strany. Teprve v letech po dvacátém sjezdu sovětských komunistů vedlo revizionistické myšlení k základnímu přehodnocování vlastní individuální i kolektivní identity. A ještě později, v sedmdesátých letech mnozí marxističtí revizionisté svou někdejší identitu nakonec opustili, zvláště pokud se ocitli v emigraci (například Leszek Kołakowski, Ivan Sviták, Lukácsova žačka Ágnes Hellerová).

Třebaže revizionismus druhé poloviny padesátých let politické vedení a jeho ideologické služebnictvo silně znervózňoval, nelze jeho nebezpečnost pro komunistický režim přeceňovat. Michal Kopeček ji v závěru relativizuje slovy: „I když nesouhlasili s momentální politikou strany a kritizovali současný i minulý stav společnosti a politického řádu, zároveň pomáhali legitimizovat daný politický řád a v rámci vztahu k politické moci jakkoli problematického určovali jeho podobu nejméně do roku 1968.“ (s. 351) Po odhalení stalinského znetvoření marxistického socialismu se zřítíla i jejich představa o smyslu revoluce. Ten už nemohl být spatřován jen

8 Srv. HRUBÝ, Karel: Politické rozpravy intelektuálů za „pražského jara“. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 3–4 (2008), s. 545–574 (zejména kapitola „Marxismus a demokracie: pojetí filozofů“, s. 557–560); viz také HOPPE, Jiří (ed.): *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. 11.) Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 2004.

v revolučním společenském převratu, ve vystředání hegemonie buržoazní třídy společností založenou na (údajně) vedoucí roli proletariátu. Daleko více jim nyní šlo o humanistické poslání nového systému, jak jej sliboval nastolit „původní“ marxismus. V takzvaném *marxistickém humanismu* měl být autentický smysl revoluce – i jejich osobní podíl na této revoluci – rehabilitován. Sama revoluce v jejich očích smysl neztratila, považovali ji nadále za historicky nezbytný akt. Jen její důsledky pro život člověka se měly změnit, porevoluční systém se měl „zlidštit“. Marxistický revizionismus postalinického období zůstává tak především vážným pokusem o legitimizaci „marxistického humanismu“ – ovšem stále ještě při zachování vedoucí role komunistické strany a dominantního postavení (byť k ostatním filozofiím už tolerantnějšího) marxismu ve veřejném diskurzu. Což v konfrontaci s tuhým autoritativním centralismem padesátých let nebylo jistě zase tak málo.

* * *

Zřetelnou předností Kopečkovy knihy je objasňování pojmů, které v dogmatickém jazyce měly spíše funkci zaklínací než sdělovací, dále bohatá dokumentace (rozsáhlý poznámkový aparát i seznam použité literatury a jmenný rejstřík, k tomu připočteme pečlivou redakční a grafickou úpravu), a zejména zřetelné rozlišení podmínek, za nichž se rozvíjel marxistický revizionismus ve srovnávaných třech středoevropských zemích, které sice měly podobný politický systém, ale nestejně tradice a odlišnou společenskou atmosféru. Revizionistické myšlení v jednotlivých zemích se prosazovalo ve veřejném diskurzu rozdílně. Nejvhodnější podmínky mělo v Polsku, kde se šířilo zejména zásluhou takzvané varšavské školy a několika časopisů i do laického publika. V Maďarsku se stalo mocným akcelerátorem revizních požadavků masové hnutí odporu proti vládě a sovětské okupaci v roce 1956, které vedlo až k ozbrojenému střetu s politickou a vojenskou mocí, ve středoevropském prostoru ojedinělému. V Československu se sice objevily opatrné náběhy k revizi marxisticko-leninské teorie už v letech 1953 až 1956, jejich jazyk byl ale ještě téměř k nerozeznání od jazyka stalinismu. Teprve po přelomovém dvacátém sjezdu sovětských komunistů si revizionistické myšlenky nacházely adekvátnější jazyk, díky němuž se výrazněji odlišovaly od oficiální stranické normy. Po útlumu v letech 1959 až 1962, vynuceném politickým tlakem, nastoupila druhá revizionistická vlna, která pomáhala nést reformní snahy vrcholící v „pražském jaru“. Tato druhá vlna čeká ještě na své zpracování. Kopečkovy dřívější studie marxistického revizionismu v Československu, převzaté i do jeho nejnovější komparativní práce o středoevropském revizionismu, k tomu poskytují dobré východisko.

Recenze

Vyvážené sociální dějiny poválečné Evropy

Martina Hamplová

KAELBLE, Hartmut: *Sozialgeschichte Europas: 1945 bis zur Gegenwart*. München, C. H. Beck 2007, 437 stran.

Rozsáhlá publikace se zabývá historickou proměnou evropské společnosti od roku 1945. Autor, renomovaný profesor sociálních dějin Humboldtovy univerzity v Berlíně, v ní zkoumá řadu aktuálních problémů, kterým Evropa čelila po druhé světové válce, popřípadě s nimiž se potýká dodnes. Kaelble připomíná v současné době hojně diskutovaná témata, jako jsou změny rodinné struktury, pracovních poměrů, vzdělávacích systémů, konzumního chování, migračních proudů a systémů sociálního pojištění. Současně pojednává o změnách na trhu práce, přestavbě sociálního státu, různorodých postojích k důsledkům globalizace, ale také o společných evropských hodnotách nebo sociální nerovnosti.

Evropa je zde definována jako celek: v úvahu autor vyváženě bere její střední, západní i východní část. Připouští však dvě geografická omezení: Bývalý Sovětský svaz a dnešní Rusko zahrnuje do výkladu pouze částečně, což vysvětluje tím, že Rusko bylo vždy chápáno jako stát zčásti evropský a zčásti asijský, ale také jako globální velmoc se specifickým postavením. Druhým sporným případem je Turecko, které není vnímáno jako součást Evropy a do knihy je včleněno pouze tehdy, pokud se nabízí vhodné srovnání s Evropou. Kaelble své rozhodnutí zařadit tyto země do rámce knihy pouze podmíněně obhajuje tím, že rozdíly kultury, společnosti, sociálních struktur a hodnot jsou zde velmi markantní a opačné řešení by tak znamenalo znatelný posun ve výkladu sociálních dějin Evropy. Rok 1945 autor chápe jako začátek nové epochy, která znamenala konstituování nového mezinárodního

politického a hospodářského systému, v němž Evropa již nebyla středobodem světa. Kaelble začíná popisem poválečného období a navazuje érou hospodářského rozmachu v padesátých a šedesátých letech. Významná část knihy je pak věnována sedmdesátým a osmdesátým letům. Nakonec autor popisuje zásadní změny poměrů a hodnot, které přinesl rok 1989. Publikace se opírá o rozsáhlou evropskou literaturu. Kromě ní Kaelble staví na statistických údajích institucí, jako je Eurostat, Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (OECD) či UNESCO a na vyhodnocení nejrůznějších sociologických šetření.

Úvod knihy přináší několik definic vytyčujících její tematický záběr. Jádro knihy se pak člení do tří základních, dále strukturovaných částí. První nese název „Sociální konstelace“ a pojednává o proměně základních pilířů evropské společnosti – rodiny, práce, konzumu a životního standardu, hodnot a religiozity. Druhá část se věnuje sociálním hierarchiím a nerovnostem: elitám, intelektuálům a také různým sociálním prostředím, jako je měšťanstvo, dělnictvo, rolníci a maloměstské obyvatelstvo. Dále jsou předmětem analýzy sociální nerovnosti životních situací, příjmu, majetku a šancí na sociální mobilitu. Tuto část knihy uzavírá kapitola o migracích a vzniku imigračního prostředí. Nerovnosti mezi pohlavími jsou vyloženy především v kapitole věnované rodině, práci a vzdělání, nerovnosti v péči o zdraví jsou tematizovány v kapitole o životním standardu. Třetí část knihy se zabývá vztahy a pnutími mezi společností a státem. V kapitole o médiích a veřejnosti i v oddílu o sociálních hnutích, sociálních konfliktech a občanské společnosti je poměřován vliv společnosti na politiku. V kapitole o sociálním státě, ale také v oddílu o městském životě a rozvoji stejně jako v kapitole o vzdělávání, je naopak vylíčeno působení politiky na společnost. Knihu uzavírá shrnutí hlavních poznatků, přílohy se seznamem grafů, tabulek, věcný a jmenný rejstřík.

Z metodologického hlediska autor každé dílčí téma pojednává na základě tří aspektů. Zaprvé je středem jeho zájmu dějinný vývoj a proměny Evropy v jeho rámci. Využívá přitom střídavě synchronní i diachronní způsob podání historických změn. Zadruhé si Kaelble pokládá otázku, zda se Evropa během historického vývoje spíše „rozdělovala“ nebo zda naopak „srůstala“. Popisuje nejen rozdíly mezi národy, ale rovněž mezi chudou periferií a bohatým centrem, mezi východní a západní Evropou. Proti těmto divergencím stojí konvergence, které zprostředkovávají většinový obraz Evropy – tematizovány nejsou jen podobnosti, ale také vzrůstající integrace, intenzivnější vzájemné zkušenosti a podobně. Zatřetí se autorův zájem zaměřuje na „zvláštnosti“ evropského sociálního vývoje, především ve srovnání s mimoevropskými společnostmi.

Díky takto systematickému způsobu kladení otázek dochází Kaelble k následujícím závěrům: Evropská společnost sice bezpochyby prošla po roce 1945 zásadními sociálními proměnami, avšak druhou polovinu 20. století přesto nelze považovat za dobu extrémně rychlých zlomů. Bezprostředně poválečné období neslo důsledky druhé světové války – materiální a duchovní ztráty, problémy se zásobováním, rozvrat institucí, nedostatek bytové kapacity, zánik pracovních míst, vznik černého trhu a s ním spojené kriminality, zrod mládežnických gangů. Nastávaly proměny rodinné konstelace – měnila se role rodičů a mladistvých – i zánik sociálních vazeb.

Vedle stávajících sociálních nerovností se objevily nové, jako potřeba sociální a pracovní integrace bývalých vojáků, uprchlíků, deportovaných a válečných zajatců. Začala amerikanizace evropské společnosti. Stoupala moc odborů, ale i atraktivita církvi. Byla provedena řada reforem sociálního státu a vzdělávacího systému, pokračilo prosazování demokratických principů, které však bylo vzhledem k mocenskému rozdělení Evropy omezeno pouze na západ kontinentu.

Padesátá a šedesátá léta znamenala pro západní Evropu ekonomický růst, příznivé podmínky na pracovním trhu, ojedinělý vzestup osobních i státních příjmů. Ve stejné době nastal návrat ke klasické formě rodiny, současně se ale zvýšil počet výdělečně činných matek a vzdělaných dívek, a tím i šance na uplatnění žen na trhu práce. Prosadil se konzum a spolu s ním i masové používání automobilů a televize. Proměnily se některé společenské hodnoty. Rodina jako sociální instituce se stala pružnější, vzrostla touha po seberealizaci v zaměstnání, rozvolnily se vazby s církvemi. Sláblo napětí mezi jednotlivými vrstvami společnosti – mezi městským, maloměstským, rolnickým a dělnickým prostředím – až postupně ztratilo na významu. Důležitým trendem byl růst pracovní migrace, a to nejen ve směru z evropské periferie do centra, ale také z mimoevropských oblastí směrem do Evropy. Nerovnosti v příjmové a majetkové úrovni se výrazně zmenšily, rozkvět zažilo budování moderního sociálního státu a rozvoj vzdělání. Teprve s postupem času se ukázalo, že tato etapa byla výjimečná a že řada chybných rozhodnutí z tohoto období, jako byl například stát orientovaný na tradiční rodinu a na výdělečnou činnost, obrat k masovosti univerzitního vzdělání či upevnění společenských a kulturních rozdílů mezi východní a západní Evropou, může v budoucnu působit problémy.

V sedmdesátých a osmdesátých letech hospodářský růst zpomalil, dostavila se hrozivě se zvyšující inflace a od osmdesátých let v západní Evropě rostla nezaměstnanost. Ve východní části Evropy se negativně projevovalo státní zadlužení, investiční mezery a slabá produktivita práce. V této době vznikaly vedle klasického modelu nukleární rodiny její nové formy. Výdělečná činnost byla přerušována častější ztrátou či změnou zaměstnání a zvyšováním kvalifikace. Prosadila se společnost založená na službách. Objevily se obavy o zdevastované životní prostředí a nedostatek energie, strach z rozšíření epidemií a nové války v Evropě. Posílila individualizace, přiostrily se sociální nerovnosti. Vyskytly se nové skupiny obyvatel postižené chudobou: imigranti, nezaměstnaní a rodiny sestávající pouze z jednoho rodiče a dětí. Odbory se ocitly v krizi. Konstituovala se nová sociální hnutí v západní Evropě a disidentská hnutí ve východní Evropě. Sociální stát začal být vnímán jako brzda ekonomických iniciativ, jako příliš drahý a byrokratický. Současně se objevila nespokojenost s městským plánováním i vzdělanostní situací a klesla důvěra ve veřejné instituce.

Zlom z let 1989 a 1990 přinesl sice v mnoha ohledech zvrát pro východní část Evropy, v západní Evropě ale nedošlo k zásadním strukturálním změnám rodiny, práce ani konzumu. Důvěra ve veřejné instituce se opět částečně ozdravila, církve dočasně získávaly na významu v privátní sféře, migrace se stala celoevropským jevem, a to zejména ve směru z východu na západ. Středem zájmu se prostřednictvím debaty o vzrůstu sociální nerovnosti, o sociálním zabezpečení a reformách

vzdělání stalo téma zajištění pracovních míst a zaměstnanosti. K proměnám došlo i na úrovni Evropské unie, která stále více kladla důraz na sociální sféru.

Nejvýraznější divergencí v dosavadním vývoji Evropy bylo její rozdělení na odlišné politické systémy v důsledku studené války, což se markantním způsobem dotýkalo společnosti i kultury. Byly to podle Kaelbleho právě propastné rozdíly mezi východní a západní Evropou v rodinném životě, v práci, v sociálním *milieu* a nerovnostech, v imigraci, v sociálním zabezpečení, a především v konzumu a konzumní politice, které v letech 1989 a 1990 vedly k pádu socialistických režimů. S následným transformačním procesem se však objevily nové divergence mezi Východem a Západem: ozřejmila se hospodářská zaostalost východní Evropy a prohloubil ji drsný způsob její deindustrializace, prováděné rychlým tempem a se závažnými společenskými dopady. Transformační krize dolehla také na rodiny, zároveň poklesla porodnost.

Sociální divergencí s hlubšími kořeny v minulosti je rozdíl mezi bohatým, průmyslovým, dynamickým centrem a chudou, agrární a zaostalou periferií – jihem, východem a okraji západní a severní Evropy. Tato odlišnost má původ v industrializaci 19. století. Podle Kaelbleho se pouze „centrum“ Evropy, tedy Velká Británie, Nizozemí, Belgie, Francie, Německo, Švýcarsko, Rakousko a severní Itálie vyznačovaly rozvinutým průmyslovým sektorem, moderním zemědělstvím, mocnou městskou vrstvou a dělnickou základnou s výrazným potenciálem. Jen zde se rozvinul masový konzum, migrace z evropské periferie, moderní média, moderní sociální státy, rozsáhlé městské plánování, moderní zdravotnické systémy, jen zde došlo k odstranění analfabetismu a k expanzi sektoru vzdělávání. Ještě v padesátých a šedesátých letech 20. století byl podle něj tento rozdíl značně patrný. Teprve v druhé polovině století začaly tyto rozdíly ztrácet na intenzitě. Dříve periferní území, jako například Finsko či Irsko, ale také Itálie jako celek, jsou dnes srovnatelné se zbytkem rozvinuté části Evropy. Také země jako Španělsko, Portugalsko, Řecko, Slovinsko, Estonsko, Lotyšsko dorovnaly rozdíly a dostaly se na roveň vyspělých evropských států. Dodnes zaostávají jen země na východě a jihovýchodě Evropy, především Bulharsko, Rumunsko, Ukrajina a Moldávie.

Třetí významnou divergencí jsou důsledky druhé světové války. Autor zde rozlišuje mezi zeměmi zasaženými válkou, jako je Polsko a Sovětský svaz, zeměmi, které válku rozpoutaly, k nimž je vedle Německa přiřazena také Francie, země Beneluxu, Itálie a Velká Británie, a konečně mezi zeměmi, které byly války ušetřeny, tedy Španělsko, Švýcarsko nebo Švédsko. Evropské vlády vyvodily z války velmi odlišné důsledky. V mnoha zemích, jako například ve Velké Británii či Francii, byly po válce prosazeny zásadní sociální, zdravotní i vzdělávací reformy. Spolková republika Německo nebo Itálie byly v provádění reformů zdrženlivější, s časovým odstupem se však dorovnaly i tyto odlišnosti.

Pro Evropu byly typické dlouhodobé zvláštní národní vývojové linie, znatelné především ve Velké Británii, Francii, Španělsku, Polsku, Skandinávii, Švýcarsku a Německu. V posledních desetiletích se však i tyto zvláštní linie oslabily. Kaelble uvádí následující důvody: Prvním je politické srůstání Evropy, provázené nastolením demokratických principů lidských práv, tržního hospodářství a trvalého zajiště-

ní míru v západní Evropě. Konkurenční boj již nemá nepřátelský charakter. V mnoha společenských oborech vnikly rozličné národní instituce. Jako charakteristický příklad je možno uvést oblast školství. Kromě toho Evropská unie cíleně prováděla politiku sbližování svých členů. Do osmdesátých let byla tato strategie zaměřena na zboží, služby, pracovní místa a podnikání, od devadesátých let zasahovala i oblast sociální a kulturní politiky. K integraci evropských států přispěl rozhodující měrou mezinárodní transfer lidského potenciálu, cestování, ale i konzumu. Masový konzum byl podle Kaelbleho míněni ve vysoké míře evropeizován. Znalost cizích jazyků jako základní předpoklad pro kulturní vazby ve 20. století výrazně vzrostla, především mezi mladými lidmi.

Mezi evropské zvláštnosti střednědobého charakteru, jež spadají do druhé poloviny 20. století, řadí Kaelble na prvním místě rodinu. Evropská rodina se vyznačovala intimní organizovaností, nezávislostí mladých párů při zakládání domácnosti, uzavíráním sňatku ve vysokém věku a nízkou porodností. Třígenerační domácnosti byly výjimkou. Od sedmdesátých let však nastoupily nové rodinné modely, čímž se smývaly rozdíly mezi evropskými a mimoevropskými rodinami. Druhou evropskou zvláštností byla struktura a organizace práce. Sektorem, který zaměstnával nejvíce lidí, byl již od 19. století průmysl. Po roce 1945 se kromě toho v Evropě rozvinul specifický postoj k práci. Práce a povolání byly vnímány jako významné součásti lidského života a jako způsob seberealizace. Současně se ale také přísně rozlišovalo mezi prací a volným časem. Ve srovnání s mimoevropskými státy klesl v Evropě od padesátých let výrazně počet denních a týdenních pracovních hodin. To vedlo k prodloužení doby pro dovolené a k rozvoji „rekreační kultury“. Zkrátala se i doba, kterou musel člověk odpracovat za svůj život. Narozdíl od severoamerických a východoasijských průmyslových zemí nebyla podstatná část evropské ženské populace výdělečně činná. Popsané elementy byly vnímány jako významné prvky sociálního pokroku.

Třetí osobitou charakteristikou evropského kontinentu jsou podle Kaelbleho hodnoty a náboženství, respektive zvláštní postoj Evropanů k náboženství a církvím. V posledních desetiletích 20. století se ukázalo, že sekularizace byla jedním z evropských specifíků. Nezmezila ovšem protichůdnost náboženských směrů a na jejím základě vznikající konflikty: například mezi katolickými Chorvaty a ortodoxními Srby, mezi muslimskými menšinami a křesťanskou, popřípadě ateistickou většinou. Čtvrtou raritou, kterou autor spatřuje ve srovnání evropské společnosti s národy mimoevropskými, je její postoj k násilí. Evropské státy projevíly výraznou snahu zamezit projevům násilí, tělesným trestům jako výchovnému prostředku, ale také omezit vlastnění zbraní, což mělo za následek snížení počtu kriminálních činů. Zrušením trestu smrti došlo k podstatné redukci násilí ze strany státu vůči občanům. Rovněž pojetí války a její legitimacy je v Evropě vnímáno odlišně než například v Americe. Důvodem těchto posunů byly katastrofální důsledky obou světových válek, ale také pozitivní zkušenost se stabilním zajištěním míru prostřednictvím dohod, usmiřovacích aktů a vzájemné kontroly původně znepřátelených národů.

Jako páté evropské unikum vidí Kaelble sociální, respektive třídní *milieu*, která svými charakteristikami a vzájemnými pnutími od pozdního 19. a raného 20. století

určovala ráz evropské společnosti. Teprve od sedmdesátých let minulého století se začaly odbourávat markantní rozdíly mezi sociálními skupinami. Další zvláštností je skutečnost, že Evropa zažila během krátkého období zásadní proměnu migrace. Z kontinentu vysílajícího emigranty se stal kontinent přijímající imigranty. Kaelble také poukazuje na poválečný sociální stát jako na specifikum, které se (na principech sociálního zajištění jedinců v osobních životních krizích a ve stáří, zabezpečení standardu bydlení a vzdělání) stalo vzorem pro mimoevropské společnosti. Jako poslední evropskou zvláštnost autor uvádí orientaci na transnacionalitu. Typická je otevřenost Evropy vůči ostatním civilizacím a osvojení mnoha zásadních myšlenek, konceptů, životních stylů, které vycházejí z odlišných kultur. Vedle toho je znatelný i nesporný vliv Evropy na vývoj světových dějin, přinejmenším v rozsahu jednoho století, a to prostřednictvím koloniálních i neformálních impérií, ale také v důsledku masivní emigrace evropského obyvatelstva do jiných částí světa.

Ve srovnání s jinými syntézami evropských sociálních dějin, které se zabývají obdobím po roce 1945, Hartmut Kaelble neopomíná z geografického hlediska východní část Evropy, z hlediska časového zahrnuje i poslední čtvrtinu 20. století a z hlediska tematického se snaží o kompaktní sociálněhistorické podání a o detailní postižení společnosti. Jeho kniha je výjimečná tím, že se nesnaží zprostředkovat pouze rozdíly v rámci Evropy, ale pokouší se interpretovat také spojitosti, které jsou charakteristické pro evropskou společnost.

Dokumenty

Zápisnice o výsluchu Viliama Širokého na Ústredni štátnej bezpečnosti

Marek Syrný – Matej Medvecký

Zápisnica, ktorú s popredným komunistickým funkcionárom Viliamom Širokým spísali vyšetrovatelia politickej polície – Ústredne štátnej bezpečnosti (ÚŠB) po jeho zatknutí v lete 1941, je nepochybne zaujímavým dokumentom k najnovším slovenským dejinám, najmä k dejinám ilegálnej komunistickej strany počas existencie samostatnej Slovenskej republiky (1939–1945). Jej povojnové osudy sú však aj pozoruhodným svedectvom o histórii Komunistickej strany Slovenska (KSS), respektíve Československa po roku 1945, ktoré prezrádza vzájomné intrigy a boje medzi rôznymi komunistickými funkcionármi. Epizóda niekoľkodňového pôsobenia v ilegalite, zatknutia a väzenskej internácie Viliama Širokého prešla počas komunistickej vlády v Československu viacerými výkladovými obratmi, od oslavného vyzdvihovania Širokého až po taktické mlčanie o celej záležitosti, nikdy však nebola osvetlená dostatočne a bez nasadzovania ideologických okuliarov. Čo všetko sa so zápisnicou udialo, nie je detailne známe, máme o tom len kusé informácie. Podľa vyjadrenia Zdenky Fenclovej, členky odbojovej skupiny Stanislava Mareša a skupiny Flóra, po vojne sudkyne Okresného ľudového súdu v Bratislave, získal jej kópiu z archívu Krajského súdu v Bratislave s pomocou vtedajšieho poverníka vnútra Júliusa Viktoryho samotný Široký.¹ Originál (spolu s celým spisom)

1 „Dr. Fenclová řekla, že o tyto protokoly (Širokého a Ďuriša – pozn. autori) měla zájem Moskva, ale s[oudruh] Široký byl šikovnější a tyto získal prostřednictvím VIKTORYHO, kterému je vy-

z archívu Ústredne štátnej bezpečnosti odovzdal podľa vlastných slov šéf podateľne Ján Vozár krátko po skončení druhej svetovej vojny vtedajšiemu generálnemu tajomníkovi KSS Štefanovi Bašťovanskému.² V každom prípade považujeme však za zaujímavý fakt, že sa zápisnica nachádza v osobnom fonde Klementa Gottwalda.

V tejto edícii sme sa rozhodli pripojiť k zápisnici o výsluchu Viliama Širokého na Ústredni štátnej bezpečnosti aj úradný záznam dodatočnej výpovedi vyšetrovateľa J. Horáka z augusta 1951, ktorý mal v rámci povojnového retribučného vyšetrovania na starosti prípad pracovníka brnenského gestapa Otto Koslowského, v roku 1941 povereného práve vyšetrovaním ilegálnej činnosti Viliama Širokého. Viedol nás k tomu fakt, že nemecké dokumenty o tom, čo vlastne Široký na gestape vypovedal, sú neznáme a celá aféra súdu s Koslowským má pravdepodobne doteraz viaceré neobjasnené miesta. Zachovala sa síce zápisnica o Koslowského výpovedi, je však pravdepodobné, že mnoho ostalo nevypovedaného (viď samotný úradný záznam o Horákovej výpovedi).

Budúci politik a významný predstaviteľ Komunistickej strany Československa Viliam Široký sa narodil v Bratislave 31. mája 1902 v železničiarkej rodine. Koncom prvej svetovej vojny sa stal členom sociálnodemokratických odborov.³ Počas štiepenia sociálnodemokratickej strany začiatkom dvadsiatych rokov minulého storočia sa priklonil ku komunistom. Keďže vyrastal v neslovenskom prostredí, vystupoval spočiatku pod menom Wilhelm Schiroky.⁴ Pre svoje radikálne postoje a vystupovanie proti vláde sa dostal do pozornosti polície a bol niekoľkokrát aj odsúdený k trestu väzenia. V rámci postupu v straníckej hierarchii sa neskôr presťahoval do Prahy a zaradil sa medzi oddaných stúpcov Klementa Gottwalda. Pôbil ako tajomník krajských a oblastných výborov komunistickej strany na Slovensku, neskôr aj ako tajomník Ústredného výboru KSČ, istý čas bol redaktorom ústredného slovenského stranického orgánu *Pravda*. V tridsiatych rokoch bol činný v aparáte Komunistickej internacionály (KI) a – podobne ako iní predstavitelia KSČ – spolupracoval so zložkami ofenzívneho spravodajstva Sovietskeho zväzu.⁵ V roku 1935 sa stal poslancom pražského parlamentu a v roku 1938 bol menovaný predsedom krajského komunistického vedenia na Slovensku. Po zákaze komunistickej strany

dal správce soudního archivu.“ (*Národní archiv*, Praha (ďalej NA), fond (f.) 100/24 (Klement Gottwald), zväzok (zv.) 110, archívna jednotka (arch. j.) 1432, Správa Krajského veliteľství Státní bezpečnosti v Brně o Viliamovi Širokém a Júliusovi Ďurišovi, 22.8.1951.)

- 2 *Tamže*, f. ÚV KSČ – nezaranené spisy, MV, protokol o výpovedi J. Vozára zo 14.5.1958. O celej veci pozri bližšie: MEDVECKÝ, Matej: *Spravodajské eso slovenského štátu: Kauza Imrich Sucký*. Bratislava, Ústav pamäti národa 2007, s. 55 n.
- 3 Pozri PEŠEK, Jan: Široký Viliam. In: TÝŽ a kol.: *Aktéri jednej éry na Slovensku 1948–1989: Personifikácia politického vývoja*. Prešov, Michal Vaško 2003, s. 317.
- 4 Pozri JABLONICKÝ, Jozef: Za sovietske Slovensko: Pracovná verzia. In: TÝŽ: *Samizdat o odboji*, zv. 2: *Štúdie a články*. Bratislava, Kalligram 2006, s. 441–416, tu s. 463.
- 5 PEŠEK, J.: Široký Viliam, s. 317.

odišiel koncom tohto roku do ZSSR, odkiaľ sa v júni 1939 presťahoval do Paríža, kde spoluzaložil Zahraničný sekretariát KSC. Od roku 1940 pôsobil opäť v Sovietskom zväze, avšak v júni 1941, krátko pred vypuknutím vojny medzi Nemeckom a ZSSR, sa vrátil na Slovensko. Širokého na ceste cez Maďarsko sprevádzal Vincent Škrabala, ktorý v roku 1940 utiekol z väzenia a odišiel ilegálne do Sovietskeho zväzu. Obaja muži sa na Slovensko dostali pašeráckymi cestami, ktoré pri odchode do sovietskej emigrácie využili aj ďalší komunistickí činitelia Karol Bacílek a Karol Černocký.⁶

Po príchode do Zvolena sa obom emisárom Moskvy podarilo nadviazať kontakt s komunistickým funkcionárom Štefanom Sekerešom, s pomocou ktorého sa dostali do styku s oblastným straníckym vedúcim v Banskej Bystrici Františkom Vavrom. Široký sa mal na Slovensku stať šéfom ilegálnej komunistickej strany a dozerat' na vykonávanie „správnych smerníc“ (viď nižšie). Okrem toho je pravdepodobné, že ako človek, ktorý pre Sovietov v tomto smere pracoval aj v minulosti, mal vykonávať spravodajské úlohy, respektíve na ich vykonávanie pripravovať iných straníkov. Nepochybne aj s týmto úmyslom ho v Moskve vycvičili v zaobchádzaní s mikrografiami a rôznymi chemikáliami. Avšak skôr, ako mohol začať plniť svoje poslanie, alebo sa aspoň osobne skontaktovať s vtedajšími špičkami ilegálnych štruktúr, padol do rúk polície. V tomto konkrétnom prípade šlo o náhodu – strážnik ho zatkol na základe udania, že sa v byte manželov Habánovcov zdržuje neznámy muž. V tom čase na Slovensku pôsobila aj skupina pracovníkov gestapa v zložení Otto Koslowski, Leopold Eibl, Johann Zehetmayer a kriminálny asistent Florian, ktorá mala pomáhať slovenskej polícii v boji proti komunistickej ilegalite.⁷ Širokého na návrh prednostu Štátneho policajného úradu vo Zvolene Štefana Uhrovčíka bezpečnostné orgány vyžiadali z väznice Štátneho zastupiteľstva v Banskej Bystrici a eskortovali do väznice Ústredne štátnej bezpečnosti v Bratislave.⁸

Široký spočiatku vypovedať nechcel, respektíve vypovedal zavádzajúco. Vypočúval ho vedúci detektívnej skupiny protikomunistického oddelenia ÚŠB inšpektor Imrich Sucký,⁹ ale aj vyššie spomínaní úradníci gestapa. Keďže v jeho prvej výpovedi (z 20. júla 1941) boli nezrovnalosti a nebola dôveryhodná, podľa Koslowského „pristúpil SUCKÝ k ostrejšiemu vypočúvaniu, ktorého sa zúčastnil aj EIBL, ZEHETMAYER a FLORIAN. Bolo mi známe, že SUCKÝM prevádzaný ‘zostrený výsluch’ bol všeobecne schválený (trpený) ako šéfom ÚŠB, tak aj minis-

6 JABLONICKÝ, J.: Za sovietske Slovensko, s. 463.

7 Pozri viac: MEDVECKÝ, Matej: Imrich Sucký – lovec v sieťach ŠtB. In: *Pamäť národa*, roč. 3, č. 1 (2006), s. 7.

8 NA, f. ÚV KSC, nezaradené spisy, prípis obranného dôstojníka Veliteľstva pozemného vojska č. 48.990, dôverné O. D. 1941 z 28.7.1941, adresovaný Ministerstvu národnej obrany, oddelenie II/4.

9 O Imrichovi Suckom (24.11.1899 Bratislava – 1973 Viedeň) viď MEDVECKÝ, M.: *Spravodajské eso slovenského štátu* (pozri pozn. 2).

trom MACHOM, pripúšťam, že aj ja som dal Širokému pár úderov, toto ale určite neviem.“¹⁰ Podľa Suckého naopak Širokého zbil samotný Kosłowski a jeho ľudia. V každom prípade v priebehu nasledujúcich niekoľkých dní Široký svoju výpoveď doplnil (jedná sa o dodatok datovaný k 30. júnu, viď nižšie), na základe čoho Ústredňa štátnej bezpečnosti identifikovala ľudí, s ktorými sa Široký skontaktoval a ktorí boli zapojení do ilegality, a mohla tak pristúpiť k ich zatýkaniu: „Na základe novej výpovede ŠIROKÝ-ho (!) bol dňa 23/7 t. r. zatknutý členmi ÚŠB a gestapa Ondrej MOJŽIŠ. (...) Menovaný je starý komunistický pracovník a bol v súvislosti s prípadom ŠTAUDINGER, resp. BLAŽOVSKÝ a spol. dňa 17/12 1940 zatknutý pre ilegálnu komunistickú činnosť. (...) Ondrej MOJŽIŠ bol vo vyšetrovacej väzbe štát[neho] zastupiteľstva v B[anskej] Bystrici od 17/12 1940 do 7/4 1941, kedy bol prepustený na slobodu. Po prepustení na slobodu MOJŽIŠ v ilegálnej komunistickej činnosti neprestal, ale vo spojení so Šalamonom FEIG-om (!) v tejto činnosti ďalej pokračoval. Preto dňa 24/7 1941 bol zatknutý tiež Šalamon FEIG. (...) Na základe výpovedí FEIG-a (!) bol zatknutý dňa 25/7 1941 v Ponikách tiež Pavel. Vyšetrením bolo zistené, že Pavel sa menuje pravým menom František VAVRO. (...) Výsluch oblastného vedúceho Františka VAVRA dosiaľ nie je skončený. ÚŠB spolu s gestapom prevádza ďalšie zatýkanie jednotlivých funkcionárov, aby tak bolo zneškodnené celé vedenie. Dnes alebo v najbližšej dobe budú zatknutí obvodní vedúci v B[anskej] Štiavnici a v Brezne n/Hr[onom]. Na základe ich výpovedí potom okresní vedúci atď.“¹¹

Z citovaného dokumentu a zo samotnej Širokého zápisnice teda vyplýva, že prvou nitkou, ktorá detektívov protikomunistického oddelenia ÚŠB priviedla až k pozatýkaniu oblastného vedenia ilegálnej Komunistickej strany Slovenska v Banskej Bystrici a následne I. Ústredného vedenia KSS, bola Širokého výpoveď. Pre doloženie tohto tvrdenia stačí dodať, že František Vavro sa stal konfidantom Ústrednej štátnej bezpečnosti a s jeho pomocou sa slovenské a nemecké bezpečnostné zložky pokúsili v Martine zadržať ďalšieho významného komunistického funkcionára Ľudovíta Benadu; tomu sa síce podarilo utiecť, ÚŠB ho však čoskoro aj tak zatkla. V Trenčíne potom Vavro pomohol pri zaistení vedúceho technického aparátu ilegálnej slovenskej komunistickej strany Vojtecha Kohna. Kohn zas detektívov ústredne priviedol na stopu samotného vodca komunistov na Slovensku Júliusa Ďuriša. Po jeho vypátraní a zatknutí prestalo I. ilegálne vedenie KSS existovať.¹²

10 *Archív bezpečnostných složek*, Praha (ďalej *ABS*), f. H (Operativní svazky – historický fond), H-751, výpis z protokolu o výpovedi Otto Kosłowského.

11 *NA*, f. ÚV KSČ, nezaranené spisy, prípis obranného dôstojníka Veliteľstva pozemného vojska č. 48.990, dôverný O. D. 1941 z 28.7.1941, adresovaný Ministerstvu národnej obrany, oddelenie II/4.

12 Pozri viac: JABLONICKÝ, J.: *Za sovietske Slovensko*, s. 465–475 (pozri pozn. 4).

Na základe druhej výpovede Viliama Širokého inšpektor Sucký priviezol z Banskej Bystrice aj mydlo s mikrofotografiami a doláre ukryté v tube na zubnú pastu (viď nižšie). K tomu opäť vypovedal zamestnanec brnenskej úradovne gestapa Otto Koslowski: „Poneváž (!) tento mikrofotogram nie je ľudským okom viditeľný, SUCKÝ požiadal chemika bratislavskej DYNAMIT – NOBEL-ky (!) Dr. Totha,¹³ ktorý už predtým na požiadanie ÚŠB previedol niekoľko vedeckých výskumov, aby z mydla odstránil mikrofotogram. Pri tejto práci Dr. Totha v laboratóriu závodu, ktorá trvala niekoľko dní, som bol prítomný. Dr. Tothovi sa podarilo pri jednoduchej analýze mydla bez prísady luhu zistiť folín s mikrofotografiou. Obsahovala formulu na vyhotovenie mikrofotografických platní, ktoré dovoľujú experimenty pri fotografovaní a v mikroskope aj pri úplnom dennom svetle. Po mnohých pokusoch sa Dr. Tothovi podarilo podobné mikrofotogramy vyhotoviť v ľubovoľnom množstve. Jeho dobrozdanie a materiál bol potom z Brna zaslaný na Hlavný rišsky bezpečnostný úrad.“¹⁴

Na vyžiadanie Nemcov bol ešte v roku 1941 Viliam Široký vydaný na výsluch na brnenskú úradovňu gestapa. Zápisnicu z tohto výsluchu historici doposiaľ nenašli, zachovalo sa len svedectvo Otto Koslowského, ktorý tvrdil, že počas výsluchov Široký nič nepriznal a nebol už bitý, len bol vystavený psychickému nátlaku: „Ja som sa ale nechal jedným tretím (treťou osobou) nahovoriť – myslím bol to MARGUORT – aby sa ŠIROKÝ odviezol pod jednu šibenicu na dvore Kaunitzovho kolégia, aby pod hrozbou obesenia sme ho donútili k ďalšej výpovedi. Pre mňa bolo to jasné, že ŠIROKÝ je si toho vedomý, že on ako občan jedného autonómneho štátu nemôže byť popravený mimo hraníc Slovenska. Preto bol aj pokus, ako som to očakával, negatívny.“¹⁵

Žalobu na Viliama Širokého a „spoločníkov“¹⁶ podalo Štátne zastupiteľstvo v Bratislave v roku 1942 a Krajský súd v Bratislave ho odsúdil na štrnásť rokov väzenia, po odvolaní napokon Hlavný súd trest znížil na deväť rokov odňatia slobody. Svoj trest si Široký odpykával v Bratislave, Leopoldove a Nitre. Začiatkom februára 1945 utiekol spolu s Júliusom Ďurišom z väzenia v Bratislave, odišiel k partizánom

13 Jedná sa pravdepodobne o dr. ing. Richarda Dohta, ktorý bol súdnym znalcom a vypracoval pre ÚŠB súdnoznalecké posudky aj v iných prípadoch.

14 ABS, H-751, výpis z protokolu o výpovedi Otto Koslowského.

15 *Tamže*.

16 Spoločníkov v tomto prípade v zmysle žaloby tvorili nasledujúce osoby: Július Ďuriš, Ľudovít Benada, Vojtech Kohn, Ing. Zoltán Szóbel, Ing. Otto Dub, Štefan Szabó, Ladislav Ličko, Valentín Svitek, Karol Černocký, Štefan Maxián, Jozef Ivanič, Jozef Rompf, Augustín Ruff, Štefan Borš, Ján Steiner, Marcel Gogol, Eugen Guderna, František Číz, Ľudovít Matúšík, Gustáv Mates, Ferdinand Kotrč, Alexander Schatz, Rudolf Wetzler, Samuel Spitzer, Marta Delková, Viera Lengsfeldová, Hilda Trautenbergová, Július Schönfeld, Samuel Stern, Alžbeta Ferencová, Samuel Takáč a Karol Ivanič. (*Štátny archív Bratislava*, f. Štátne zastupiteľstvo v Bratislave (ZŠB), spis 663/1942, V. Široký a spol.)

a neskôr cez front prešiel k Červenej armáde. Od jari 1945 do roku 1953 vykonával funkciu podpredsedu československej vlády, potom až do roku 1963 bol predsedom vlády. Okrem toho v rokoch 1950 až 1953 pôsobil vo funkcii ministra zahraničných vecí. V auguste 1945 ho v Žiline zvolili za generálneho tajomníka Komunistickej strany Slovenska, ktorým zostal do roku 1954. Po februári 1948 sa stal členom predsedníctva Ústredného výboru KSČ. Angažoval sa pri zavádzaní stalinského teroru a organizovaní politických procesov v Československu. V roku 1957 mal ambície stať sa po smrti Antonína Zápotockého prezidentom, proti Antonínovi Novotnému sa však nakoniec nepresadil. O zosadení Širokého z funkcií sa rokovalo už v roku 1960 (k pádu mala prispieť aj správa ministra vnútra Rudolfa Baráka, opierajúca sa o údaje a výpovede ľudí zaangažovaných pri Širokého zatknutí v roku 1941). Nakoniec však musel vrcholné stranícke a štátne funkcie opustiť až v roku 1963 (členom ÚV KSČ prestal byť v roku 1966), pričom oficiálnym dôvodom bol jeho podiel na nezákonných politických procesoch v päťdesiatych rokoch. Odchodom z politiky stratil Široký zmysel života a do roku 1968 chodil zo zvyku na úrad vlády aspoň čítať noviny, neskôr mu zakázali aj to.¹⁷ Viliam Široký, jeden z popredných predstaviteľov stalinizmu v Československu, zomrel v Prahe 6. októbra 1971.

17 Pozri KAPLAN, Karel: *Mocní a bezmocní*. Toronto, Sixty-Eight Publishers 1989, s. 152–155.



Viliam Široký na fotografii z roku 1942 (zdroj: Archív Múzea SNP v Banskej Bystrici)

1

Bratislava, 1941, 20. júl

Zápisnica

napísaná dňa 20. júla na Ústredni štátnej bezpečnosti v Bratislave, za prítomnosti podpísaných. Vypočúvaný je:

Viliam Široký,

narodený 31. mája 1902 v Bratislave, príslušný tamtiež, bez vyznania, ženatý, syn nebohého Jána a Kataríny rodenej Kruškovej, súkromný úradník, národnosti slovenskej, trestaný bol, nemajetný, bývalý poslanec Komunistickej strany Československa, bytom v Bratislave, Pölnská cesta č. 269.

Menovaný bol predvedený z väzby a po oboznámení sa s predmetom vypočúvania a napomenutí k pravde udáva toto:

Osobné:

Môj otec bol zamestnaný u štátnych dráh a zomrel v roku 1915. Ja som vychodil 5 tried obecnej školy a štyri meštianske v Bratislave. Po skončení škôl som v roku 1917 nastúpil službu ako praktikant u štátnych dráh v Bratislave, kde som slúžil do roku 1919, kedy som bol prepustený československými úradmi, a to preto, že som sa zúčastnil s ostatnými zamestnancami generálnej stávky. Po prepustení zo služby som nastúpil ako administrátor novín „Hlas ľudu“¹ a „Pravda chudoby“² v Slovenskom tlačovom výbore.³ V tomto zamestnaní som bol do roku 1924, kedy som nastúpil vojenskú činnú službu u pešieho pluku 28 v Prahe, a po odslúžení 18 mesiacov som demobilizoval, pricestoval do Bratislavy a zaujal som opäť moje bývalé zamestnanie. V roku 1927 som ochorel na pľúca, takže som bol 12–13 mesiacov

-
- 1 Časopis *Hlas ľudu* bol pokračovaním úradne zastaveného periodika *Proletár*. Prvé číslo vyšlo 21.12.1919 v Banskej Bystrici. V roku 1920 sa stal orgánom ľavicového krídla sociálnej demokracie na Slovensku a po založení KSČ bol popri *Pravde chudoby* najvýznamnejším časopisom komunistickej strany na Slovensku. Pôvodným vydavateľom bol zvolenský župný výkonný výbor KSČ, od roku 1922 Slovenský tlačový výbor KSČ. V rokoch 1922 a 1923 vychádzal vo Vrútkach, potom v Ostrave až do roku 1926, kedy zanikol. Do roku 1922 ho viedol Václav Chlumecký, potom Klement Gottwald.
 - 2 Časopis *Pravda chudoby* bol ústredným tlačovým orgánom komunistickej strany na Slovensku. Pod týmto názvom vychádzal v rokoch 1920–1925, potom už iba ako *Pravda*. Prvé číslo vyšlo 15.9.1920 v Ružomberku ako tlačový orgán sociálnodemokratickej strany na Slovensku. Po založení KSČ na Slovensku sa stal jej ústredným periodikom, vydávaným Slovenským tlačovým výborom KSČ. Medzi jej redaktorov patrili Klement Gottwald, Eduard Urx, Peter Jilemnický a iní.
 - 3 Slovenský tlačový výbor KSČ vznikol na krajskej konferencii KSČ v Žiline 7.1.1923. Mal na starosti zabezpečovanie pravidelného vydávania a rozširovania komunistickej tlače. Zanikol v druhej polovici 20. rokov minulého storočia.

v rôznych sanatóriách. V roku 1928, teda po mojom vyliečení, bol som zvolený, respektíve poverený vedením komunistickej strany do politickej frakcie.⁴ V roku 1935 som sa oženil so Židovkou Margarétou Kleinovou, narodenou 26. marca 1906 v Poprade, predavačkou, s ktorou som žil spoločne až do roku 1939, kedy táto odcestovala do Poľska a po obsadení Poľska odcestovala do Anglicka, a myslím, že sa ešte i teraz tam zdržuje. Z tohoto manželstva nemáme deti.

K veci:

V roku 1919 som vstúpil do organizácie sociálnodemokratických železničiarov, keďže v tejto dobe boli zamestnanci dráh väčšinou organizovaní v tejto strane. V roku 1921 prestúpilo mnoho členov do komunistickej strany a aj ja som presúpil do komunistickej strany. Ako som už uviedol, v tej dobe som bol zamestnaný v tlačovom výbore komunistickej strany až do nastúpenia vojenskej služby v roku 1924. V tomto zamestnaní som nadobudol organizačných vedomostí a v mojom voľnom čase som študoval politickú ideológiu komunistickej strany, takže v roku 1928 som bol tak ďaleko, že ma vedenie komunistickej strany v Československu poverilo funkciou oblastného tajomníka tejto strany v Bratislave. Túto funkciu som vykonával až do konca roku 1929, kedy som bol opäť pridelený do slovenského tlačového výboru, kde som pracoval do roku 1931. Pre rôzne tlačové delikty a prečiny som bol podľa zákona na ochranu republiky odsúdený na 9 mesiacov väzenia, ktoré som si tiež odsedel. V roku 1932 som bol povolaný do vtedy novozriadeného krajského vedenia komunistickej strany na Slovensku a mal som pridelené organizačné veci a pokladnicu tejto strany. Od roku 1935 som bol politickým vedúcim v krajskom vedení komunistickej strany na Slovensku a túto funkciu som zastával až do môjho odjazdu do emigrácie, a to v decembri 1938.

Pri voľbách do parlamentu v roku 1935 som bol zvolený ako poslanec komunistickej strany do československého parlamentu.⁵ Na siedmom kongrese komunistickej strany v Prahe som bol zvolený ako zástupca Slovenska do ústredného vedenia Komunistickej strany Československa so sídlom v Prahe. K poslednému svetovému kongresu Kominterny v roku 1935 v Moskve⁶ vyslala KSČ päť člennú delegáciu na tento kongres. Delegácia táto pozostávala z nasledujúcich funkcionárov komunis-

4 Široký tím pravdepodobne myslel svoje zvolenie za tajomníka Krajského výboru KSČ na Slovensku v roku 1929.

5 Široký dokonca zastával v komunistickom poslaneckom klube funkciu jedného z podpredsedov. Na parlamentnej pôde bol na tú dobu málo aktívny. Počas troch rokov svojho pôsobenia v snemovni podal iba tri iniciatívne, resp. pozmeňovacie návrhy, dve interpelácie a štyri krát rečnil v rozprave. Napriek tomu, že používal vtedajšiu typickú slovenskú komunistickú rétoriku o vykorisťovaní Slovákov a ostatných nečeských národov republiky českým kapitálom, o vysoko reakčnej politike Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a pod., v porovnaní so svojimi spolustraníckmi sa správal v parlamente nezvyčajne slušne a bol iba raz napomínaný k poriadku.

6 Siedmy kongres Komunistickej internacionály (Kominterny) sa v Moskve uskutočnil v dňoch 25.7.–20.8.1935. Zúčastnilo sa ho 513 delegátov zastupujúcich 65 komunistických strán

tickej strany: poslanec Gottwald, poslanec Šmeral,⁷ poslanec Kehler (!),⁸ poslanec Zápotocký⁹ a ja. Na tomto svetovom kongrese v Moskve boli na programe čisto dva referáty. Ako prvý referent bol Dimitrov,¹⁰ ktorý prednášal smernicu ohľadne politiky komunistickej strany, ďalej aby boli v každej sekcii [KI] zriadené národné fronty, a to preto, aby tieto boli ako protitlak k autoritatívnemu a nacionálnemu hnutiu, ktoré by prípadne mohlo viesť k imperialistickej vojne, ktorej sa má v každom ohľade zabrániť. Ďalej má byť zriadený front proti svetovému kapitalizmu, keďže tento stále až urážlivo vykorisťuje robotníctvo.

Ako druhý referent na tomto kongrese bol Ercoli, ktorý previedol referát na tému „Boj proti imperialistickej vojne“.¹¹

V roku 1937 som odcestoval po druhý raz do ZSSR. Vtedy som odcestoval legálnou cestou do Rakúska, a to celkom súkromne ako hosť šéflekára sanatória pre

a medzinárodných organizácií. Kongres sa koncentroval na postoje a stratégiu komunistov voči fašizmu a na hrozbu novej svetovej vojny. Vypracoval a prijal novú komunistickú taktiku boja o moc a proti fašizmu – politiku jednotného a širokého ľudového frontu. Na zjazde z československých delegátov okrem Klementa Gottwalda, Bruno Köhlera a Olexa Borkaňuka vystúpil s prejavom aj Viliam Široký.

- 7 Bohumír Šmeral (25.10.1880 Třebíč – 8.5.1941 Moskva) – pôvodne vodca sociálnej demokracie a neskôr zakladajúci člen KSČ. Pred rokom 1938 poslanec a senátor parlamentu, člen ÚV KSČ a Exekutívy Komunistickej internacionály. Po Mníchove 1938 odišiel do Moskvy, kde až do svojej smrti pôsobil v tunajšom exilovom vedení KSČ.
- 8 Bruno Köhler (16.7.1900 Nové Město pod Smrkem – 21.3.1989 Praha) – zakladajúci člen KSČ a funkcionár Komsomolu. Od roku 1929 člen ÚV KSČ, neskôr aj zástupca KSČ v Kominterne a člen jej exekutívy. Od roku 1935 poslanec československého parlamentu. Počas vojny bol členom moskovského vedenia KSČ, po roku 1945 sa stal tajomníkom ÚV KSČ. V roku 1963 bol v súvislosti so zodpovednosťou za politické procesy v 50. rokoch odvolaný z funkcií, v roku 1966 mu bolo zastavené členstvo v KSČ.
- 9 Antonín Zápotocký (19.12.1884 Zákolany pri Kladne – 13.11.1957 Praha) – pôvodne sociálnodemokratický a odborársky funkcionár, neskôr zakladajúci člen KSČ a jej ústredný tajomník. Od roku 1925 člen ÚV KSČ a poslanec parlamentu. Cez vojnu bol uväznený v koncentračnom tábore. Po oslobodení bol predsedom Ústrednej rady odborov, v roku 1948 sa stal predsedom vlády a v rokoch 1953–1957 bol prezidentom ČSR.
- 10 Georgi M. Dimitrov (18.6.1882 Kovačevci – 2.7.1949 Moskva) – pôvodne sociálny demokrat, neskôr zakladateľská a vedúca osobnosť bulharských komunistov. Od roku 1923 vo vedení Komunistickej internacionály a v rokoch 1935–1943 jej generálny tajomník. Po vojne predseda Bulharskej komunistickej strany a predsedu vlády.
- 11 Pseudonym Ercole Ercoli používal Palmiro Togliatti (26.3.1893 Janov – 21.8.1964 Jalta) – právnik, novinár a komunistický politik. V roku 1921 patril k zakladateľom Italskej komunistickej strany, po jej zákaze žil v rokoch 1926–1936 v sovietskom exile. Účastnil sa španielskej občianskej vojny, od roku 1940 opäť pobýval v ZSSR a v roku 1944 sa vrátil do Itálie, kde obnovil komunistickú stranu, ktorú viedol v rokoch 1947–1964 ako generálny tajomník. V rokoch 1944–1945 bol námestníkom predsedu vlády, potom do roku 1946 ministrom spravodlivosti, dlhé roky po vojne vykonával poslanecký mandát. Stal sa popredným stúpencom decentralizácie svetového komunistického hnutia a nezávislosti jednotlivých komunistických strán na Moskve.

plúcne choroby v blízkosti Petrohradu, ktorý ma pozval na 14 dennú dovolenku do jeho sanatória. Po 14 dňoch pobytu v tomto sanatóriu som pricestoval opäť na Slovensko. Leninovu školu¹² v ZSSR som nenavštevoval. Na základe nariadenia československej vlády z roku 1938 bola činnosť komunistickej strany vo veľkej miere potlačená,¹³ keďže demonštrácie, hromadné schôdze a podobne boli zakázané, takže agitácia komunistickej strany mala veľké ťažkosti. Kominternu v tej dobe nedala pre centrálnu vedenie komunistickej strany v ČSR žiadny konkrétny pokyn, aby bol celý aparát komunistickej strany prevedený z legality do ilegality. Toto nariadenie československej vlády viedlo samozrejme k protiopatreniu komunistickej strany. K tomuto nariadeniu československej vlády zaujal stanovisko i časopis Kominterny „Komunistická internacionála“, ktorý priniesol i čiastočné smernice, ako postupovať v ďalšej práci komunistickej strany a akým spôsobom zaistiť aparát strany.

Komunistické hnutie v tom čase na Slovensku bolo pomerne kľudné a zaistené, a preto bola prevedená vo vedení len čiastočná zmena. Teda celý komunistický aparát bol prevedený čiastočne z legality do ilegality a takto sa pracovalo ďalej. V tej dobe, ako sa pamätám, mala komunistická strana asi 2 500 platiacich členov registrovaných na Slovensku. Dňa 6. októbra 1938, po federalizácii Československa, prišlo autonómne Slovensko, takže slovenská vláda rozpustila komunistickú stranu na Slovensku.¹⁴ Sekretariáty strany boli policajnými orgánmi obsadené a celý materiál, ako aj majetok strany, bol zabavený. Ako sa pamätám, administrácia časopisu strany „Slovenské zvesti“¹⁵ bola preložená do Žiliny, ale i tento materiál ako aj administrácia bola (!) políciou zabavená. Zákaz strany prišiel pre mňa ako aj pre ostatných vedúcich v krajskom vedení strany úplne prekvapene (!), a preto nebolo možné previesť ihneď celý aparát do ilegality, a preto, na základe policajného zákroku, nastala úplná demoralizácia strany. Preto každé spojenie, ako medzi vedúcimi komunistickej strany alebo členmi, bolo nemožné. S krajským vedením komunistickej strany na Podkarpatskej Rusi nebolo v tej dobe žiadne spojenie, keďže toto vedenie bolo úplne samostatné. Moje intervencie u slovenskej vlády v Bratislave, ako aj u centrálnej vlády v Prahe, ohľadne zákazu strany nemalo (!) žiadneho kladného výsledku. Ja osobne som bol na celom Slovensku ako komunistický činiteľ a poslanec všeobecne známy, a preto bolo vylúčené, aby som začal ilegálne pracovať v komunistickom smere. Z vlastnej iniciatívy som krátky čas po zákaze strany postavil nové ilegálne krajské vedenie komunistickej strany na Slovensku. Na základe štátnopolitických udalostí

12 Medzinárodná leninská škola v Moskve fungovala ako politická vysoká škola pre prípravu domácich sovietskych a zahraničných komunistických funkcionárov.

13 Česko-slovenská vláda vydala 20.10.1938 nariadenie zakazujúce činnosť KSČ a všetok komunistický tisk.

14 Činnosť KSČ na Slovensku bola oficiálne slovenskou autonómnu vládou zastavená 9.10.1938.

15 Neoficiálny tlačový orgán KSČ na Slovensku, ktorý bol pokračovaním zastaveného *Ludového denníka*. Vychádzal od 17.5.1936 až do 11.10.1938 v Prahe a väčšinu článkov preberal z *Rudého práva*. Bratislavskú redakciu *Slovenských zvestí* viedol Július Šefránek.

bola komunistická strana na Slovensku prakticky odrezaná od komunistickej strany v Čechách a na Morave, a preto viedla tiež názov ako Komunistická strana Slovenska.¹⁶ Samozrejme Kominternu v Moskve túto stranu ako samostatnú ešte doteraz neuznala oficiálne, a to preto, keďže v posledných rokoch nebol zvolaný svetový kongres Kominterny, na ktorom by mohla byť uznaná komunistická strana slovenská ako sekcia [KI]. Dnes je však pravdepodobné, že komunistická strana na Slovensku je považovaná za samostatnú sekciu Kominterny.

K prvému krajinskému vedeniu komunistickej strany na Slovensku boli mnou určení nasledujúci:

- 1) Politický vedúci: Karol Jozef Bacílek,¹⁷ narodený 2. októbra 1896 v Choťánkach, zámočník.
- 2) Organizačný tajomník: František Zupka,¹⁸ narodený 30. júna 1901 v Marchegu, sústružník.
- 3) Agitačno-propagačný tajomník:

Dr. Július Maibaum,¹⁹ narodený 1. septembra 1908 v Kežmarku, Žid, advokát

Koloman Moškovič,²⁰ narodený 1. septembra 1906 v Košiciach, Žid, redaktor.²¹

Či sa všetci horeuvedení zdržujú teraz na Slovensku a či sú zapojení vo vedení ilegálneho aparátu na Slovensku, neviem. Z bývalých desiatich komunistických

16 K účelovému organizačnému osamostatneniu komunistickej strany na Slovensku došlo v máji 1939, pričom však KSS nemala vlastné zastúpenie v Kominterne a politicky zostávala aj naďalej podriadená vedeniu KSČ.

17 Karol Bacílek (12.10.1896 Choťánky – 19.3.1974 Bratislava) – od roku 1921 funkcionár KSČ na Slovensku. V roku 1939 emigroval do ZSSR, odkiaľ bol už počiatkom roku 1940 vyslaný späť na Slovensko. V marci 1940 spolu s Karolom Černockým opäť odišiel do ZSSR. V rokoch 1941–1942 absolvoval Medzinárodnú leninskú školu v Moskve a v roku 1943 aj paradesantný a radistický výcvik. V auguste 1943 prišiel spolu s Karolom Šmidkem opäť na Slovensko. Počas povstania sa stal tajomníkom KSS a po jeho potlačení pôsobil ako partizánsky spravodajský dôstojník. V roku 1952 bol menovaný ministrom národnej bezpečnosti, od roku 1953 sa stal prvým tajomníkom KSS. Z funkcií bol odvolaný v roku 1963 v súvislosti s odpovednosťou za politické procesy v 50. rokoch, členstvo v KSČ mu bolo počas „pražskej jari“ zastavené a v roku 1970 obnovené.

18 František Zupka (30.6.1901 Marcheg – 2.6.1976 Mariánské Lázně) – od roku 1921 člen KSČ a neskôr tajomník komunistických Červených odborov. Cez vojnu väznený v koncentračných táborech. Po oslobodení predseda zjednotených odborov na Slovensku a člen komunistického vedenia.

19 Pravdepodobne Július Bránik (1.9.1908 Kežmarok – 27.8.1970 Praha) – v KSČ od roku 1930, v 30. rokoch bol jej funkcionárom. V rokoch 1939–1945 pôsobil ako redaktor slovenského vysielania moskovského rozhlasu. Po vojne vedúci Ústrednej straníckej školy ÚV KSS.

20 Koloman Moškovič (2.9.1906 Košice – 15.9.1972 Bratislava) – člen KSČ od roku 1925. V medzivojnovom období komunistický funkcionár a redaktor českých a slovenských komunistických novín. V máji 1939 emigroval do Veľkej Británie, kde až do konca vojny pôsobil v tamojšom vedení KSČ. Od roku 1946 tajomník ÚV KSS.

21 V skutočnosti spomínané Krajinské vedenie KSČ na Slovensku bolo 6.10.1938 vytvorené nasledovne: Karol Bacílek mal na starosti organizačné otázky, Július Ďuriš bol zodpovedný za ideologickú prácu a Koloman Moškovič bol politickým vedúcim. František Zupka bol iba

oblastí strany na Slovensku zostalo len 8 oblastí, keďže odpadla oblasť Rožňava, Komárno a Košice. Oblasť Košice bola neskoršie preložená do Prešova.

1) Oblasťné vedenie Bratislava:

Vedúci oblasti bol Karol Černocký,²² narodený 16. februára 1904, Veľké Borošno, Žid, prekrstený na bezverca.²³

Ďalší vedúci členovia tejto oblasti nie sú mi známi. K tejto oblasti patrili nasledujúce okresy: Bratislava, Malacky, Skalica, Senica, Myjava, Piešťany, Trnava, Modra.

2) Oblasťné vedenie Nitra:

Táto oblasť nemala žiadne oblasťné vedenie, keďže komunistické hnutie v tomto kraji bolo veľmi slabé. K tejto oblasti patrili nasledujúce okresy: Nitra, Hlohovec, Topoľčany, Zlaté Moravce a čiastky okresov, ktoré boli obsadené Maďarmi.

3) Oblasťné vedenie Trenčín:

Vedúci oblasti bol istý Sokolník²⁴ z Levíc, od ktorého bližšie dáta nie sú mi známe. K tejto oblasti patrili nasledujúce okresy: Trenčín, Nové Mesto nad Váhom, Bánovce nad Bebravou, Ilava.

Tieto tri oblasti – teda oblasť Bratislava, Nitra a Trenčín – podliehali jednému krajskému vedeniu v Bratislave, teda [patrili] pod kraj Bratislava. Ako krajský tajomník tohoto kraja bol oblasťný tajomník z Bratislavy Karol Černocký.

Krajské vedenie Žilina:

Krajský tajomník bol Jozef Vallo,²⁵ narodený 12. marca 1908 vo Farkašine, robotník.²⁶ Vallo bol zároveň oblasťným tajomníkom pre oblasť Žilina. Ako druhý člen kraj-

spolupracovníkom krajského vedenia a Július Bránik – ktorého zrejme Široký menoval ako Júliusa Maibauma – nebýva uvádzaný ako osobnosť vtedajšieho širšieho vedenia KSČ na Slovensku.

22 Karol Černocký (16.2.1904 Veľký Boroš – 19.2.1945 Melk) – od roku 1930 člen KSČ a jej funkcionár. Dňa 10.3.1940 zatknutý za aktivity v ilegálnej KSS. Po úteku z väzenia absolvoval paradesantný a spravodajský výcvik v ZSSR. Pri vyslaní na Slovensko opäť zatknutý a odsúdený na 18 rokov väzenia. Zahynul pri bombardovaní transportu smerujúceho do koncentračného tábora v Mauthausene.

23 Vedúcim oblasti bol v skutočnosti Ján Osoha. O ňom pozri viac: ŠTVRTECKÁ, Anna: *Ján Osoha*. Bratislava, EPOCHA 1970.

24 Identitu tohto údajného vedúceho trenčianskej oblasti sa nepodarilo zistiť. Od vzniku trenčianskej oblasti do marca 1940 bol jej vedúcim Štefan Minárik, po ňom do leta 1940 (a po svojom návrate z väzenia aj v rokoch 1941–1942) Valentín Svitok a od leta 1940 do mája 1941 František Vavro.

25 Jozef Vallo (7.3.1898 Vlčkovce – 16.2.1978 Bratislava) – predvojnový funkcionár KSČ na Slovensku a člen jej vedenia. V máji 1939 emigroval do Veľkej Británie, kde sa stal v roku 1943 členom Štátnej rady. Ako poradca vládneho delegáta pre oslobodené územie sa zúčastnil povstania na Slovensku, počas ktorého pôsobil na sekretariáte ÚV KSS a angažoval sa v odboroch. Po oslobodení pracoval ako odborársky funkcionár a člen komunistického vedenia.

26 V skutočnosti na čele žilinského oblasťného vedenia bol Ludovít Benada (23.8.1899 Mikulčice – 13.6.1973 Bratislava) – pôvodne sociálny demokrat, neskôr zakladajúci člen KSČ a jej funkcionár na Slovensku. V roku 1931 bol vyslaný do ZSSR, po návrate sa stal členom I. ilegálneho vedenia KSS. Od roku 1941 vo väzení. Po vojne patrilo v vrcholných straníckych funkcionároch.

ského vedenia Žilina bol oblastný tajomník z Banskej Bystrice, ktorého však nepoznám.

1) Oblastné vedenie Žilina:

Vedúci oblasti: Jozef Vallo, robotník z Farkašína. K tejto oblasti patrili nasledujúce okresy: Žilina, Púchov, Považská Bystrica, Veľká Bytča, Čadca, Kysucké Nové Mesto, Turčiansky Svätý Martin, Ružomberok a Trstená.

2) Oblastné vedenie Banská Bystrica:

Vedúci oblasti mi menom nie je známy.²⁷ K tejto oblasti patrili nasledujúce okresy: Banská Bystrica, Kremnica, Nová Baňa, Banská Štiavnica, Zvolen, Modrý Kameň a Brezno n. Hronom, ďalej čiastky z pozostalých okresov pripadnutých k Maďarsku: Krupina, Levice, Lučenec, Rimavská Sobota, Rožňava a Revúca.

Krajinské vedenie Prešov:

Ako vedúci tohoto kraja bol Július Krämer,²⁸ osobné dáta nie sú mi známe. Ako ďalší členovia tohoto krajinského vedenia boli Oskár Karafiát,²⁹ oblastný tajomník z Popradu.

1) Oblastné vedenie Prešov:

Ako vedúci oblasti bol Július Krämer. K tejto oblasti patrili nasledujúce okresy: Prešov, Bardejov, Sabinov, ďalej zvyšky okresu Košice, ktoré neboli obsadené Maďarmi.

2) Oblastné vedenie Poprad:

Tohoto členovia nie sú mi známi. K oblastnému vedeniu Poprad patria nasledujúce okresy: Poprad, Kežmarok, Spišská Nová Ves, Lubovňa, Levoča a Gelnica.

3) Oblastné vedenie Michalovce:

Toto nemalo pre vedenie oblasti ustanovených žiadnych členov. Okresy patriace pod túto oblasť sú tieto: Michalovce, Trebišov, Vranov, Humenné, Stropkov, Medzilaborce a zvyšky okresu Snina.

Teda celá komunistická strana na Slovensku bola organizovaná podľa horeuvedeného rozvrhu.³⁰ V dobe, keď som ešte bol na Slovensku, bolo len krajinské vedenie,

27 Vedúcim banskobystrickej oblasti bol až do marca 1940 Karol Černocký.

28 Vedúcim prešovskej oblasti bol do svojho zatknutia v januári 1940 Pavel Tonhauser (27.1.1909 Handlová – 21.11.1984 Bratislava) – po vstupe do KSČ v roku 1930 funkcionár komunistických mládežníckych organizácií. Od apríla do decembra 1940 viedol banskobystrickú oblasť ilegálnej KSS. V októbri 1941 bol odsúdený na dva a pol roka väzenia, ale už v novembri utiekol z väznice v Ilave na okupované územie južného Slovenska. V roku 1942 kooptovaný do vedenia ilegálnej maďarskej komunistickej strany, v roku 1943 opäť uväznený.

29 Toto Širokým udané meno sa nepodarilo identifikovať. Pravdepodobne išlo o vymyslenú osobu.

30 Na jeseň 1938 bola v skutočnosti komunistická strana na Slovensku rozdelená na štyri oblasti (bratislavskú, žilinskú, banskobystrickú a prešovskú). Do bratislavskej oblasti patrili okresy Bratislava, Trnava, Hlohovec, Malacky, Modra, Skalica, Senica, Nitra, Topoľčany a Zlaté Moravce. Do žilinskej oblasti patrili okresy Žilina, Púchov, Považská Bystrica, Bytča, Kysucké Nové Mesto, Čadca, Turčiansky Svätý Martin, Dolný Kubín, Námestovo, Trstená, Ružomberok, Liptovský Svätý Mikuláš, Prievidza, Ilava, Trenčín, Bánovce nad Bebravou, Nové Mesto nad Váhom, Myjava a Piešťany (posledne uvedených sedem okresov vytvorilo začiatkom roku 1940 samostatnú tren-

krajské vedenie, oblastné vedenie a okresné vedenie. Rajónne vedenie v tú dobu nejestvovalo.

Ja osobne som sa nemohol zúčastniť žiadnej ilegálnej činnosti v strane, keďže som bol všeobecne známy. Mne teda ako poslancovi komunistickej strany zostal len dozor nad stranou. I keď som v tú dobu nebol zbavený môjho poslaneckého mandátu, nemohol som ako poslanec pre stranu nič podniknúť, lebo ma všetci ostatní poslanci v parlamente ignorovali. Teda môj pobyt na Slovensku bol nemožný, keďže, ako som už uviedol, som sa nemohol žiadnej činnosti v strane zúčastniť, pre stranu nič podniknúť a konečne som počítal s mojím zatknutím. Pri jednom rozhovore s poslancom Gottwaldom³¹ som mu povedal moje stanovisko a spytoval som sa ho, aké stanovisko mám vlastne zaujať. Gottwald mi povedal, že budem musieť nejakým spôsobom opustiť Slovensko.

Asi v mesiaci júli 1938 pricestovala do Bratislavy delegácia z Pittsburgu, ktorá priniesla so sebou Pittsburgskú dohodu. Táto delegácia zanechala v slovenských masách hlboký dojem a bolo pozorovať vzrast slovenskej Hlinkovej ľudovej strany. Keďže strana bola založená na nacionálnom základe, nie že len na Slovensku, ale aj medzi Slovákami v kolóniách USA, bolo pozorovať hnutie Slovákov v tomto smere. Na základe toho prišiel som na myšlienku, že by bolo vhodné vyslať do USA medzi Slovákov delegáciu, teda slovenských komunistov, ktorí by previedli komunistickú agitáciu medzi Slovákami, keďže toto bolo počuť i z kruhu Slovákov v Spojených štátoch, že by bolo potrebné vysielanie delegácie slovenských komunistov.

Tento môj návrh som povedal aj bývalému tajomníkovi centrálného komitétu v Prahe Gottwaldovi. Gottwald s týmto mojím návrhom súhlasil a hneď nariadil, aby som teda ja a poslanec Clementis,³² ako delegáti, odcestovali do Spojených

čiansku oblasť). Banskobystrickú oblasť tvorili okresy Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Brezno nad Hronom, Kremnica, Zvolen, Nová Baňa, Krupina, Modrý Kameň, Lovinobaňa a Hnúšťa. Prešovská oblasť zahrňovala okresy Prešov, Kežmarok, Poprad, Dobšiná, Gelnica, Stará Ľubovňa, Levoča, Spišská Nová Ves, Bardejov, Gíraltove, Vyšný Svidník, Vranov nad Topľou, Sečovce, Trebišov, Michalovce, Humenné, Sabinov, Revúca, Stropkov a Medzilaborce.

31 Klement Gottwald (23.11.1896 Dědice – 14.3.1953 Praha) – v 20. rokoch minulého storočia administrátor a redaktor slovenskej komunistickej tlače a vedúci funkcionár ÚV KSČ, od roku 1929 až do smrti potom viedol KSČ ako jej generálny tajomník, resp. ako jej predseda. Po svojom odchode do ZSSR v novembri 1938 stál na čele moskovského exilového centra KSČ. Po vojne podpredseda, od roku 1946 predseda československej vlády a od roku 1948 prezident ČSR.

32 Vladimír Clementis (20.9.1902 Tisovec – 3.12.1952 Praha) – v KSČ od roku 1925. V medzivojnovom období tajomník Spoločnosti pre hospodárske a kultúrne zblíženie s novým Ruskom, spoluzakladateľ kultúrnej skupiny DAV a viacerých ľavicových intelektuálnych spolkov. V rokoch 1935–1938 bol tiež poslancom československého parlamentu. Počas vojny pôsobil v zahraničnom odboji vo Francúzsku a Veľkej Británii, kde sa stal vedúcim slovenskej časti československého vysielania BBC a členom Štátnej rady. V roku 1939 pre kritiku paktu Ribbentrop–Molotov bol vylúčený z KSČ, v roku 1945 mu bolo členstvo obnovené. Po vojne vykonával funkciu štátneho tajomníka na ministerstve zahraničných vecí a po februári 1948 aj ministra zahraničí. V roku 1950 bol odvolaný z funkcií a o rok neskôr zatknutý. Popravený v roku 1952 na základe rozsudku v monstropolitike s Rudolfom Slánským a spol.

štátov a tam medzi československou kolóniou previedli patričnú komunistickú agitáciu. Táto cesta do USA bola už celkom pripravená, ale vláda ministra Kroftu našu cestu do USA nepovolila.³³

Koncom novembra 1938 som už nemal možnosť ďalej sa zdržovať na Slovensku a ďalej po Mníchovskej dohode dostal som i písomné pozvanie od slovenskej kolónie USA, ktoré som ukázal aj Gottwaldovi, ktorý bol vtedy generálnym tajomníkom českej (!) komunistickej strany v Kominterne a ktorý mi dal príkaz, aby som odcestoval do Francúzska a tam vyčkal na povolenie k pricestovaniu do USA. K tejto ceste mal som k dispozícii 15 000 korún československých. O niekoľko dní som odletel s pravidelným lietadlom Air de France z Prahy do Paríža a, podobne ako ja, mal so mnou letieť aj poslanec Clementis, keďže tento dostal podobný príkaz ako ja, ale pre jeho zamestnanie nemohol hneď so mnou cestovať a povedal mi, že do Paríža pricestuje v decembri 1938. Neviem, prečo Clementis necestoval ako ja priamo do Paríža, ale jeho cesta bola cez Poľsko a Moskvu do Francúzska. Vo Francúzsku mi Clementis povedal, keď tam pricestoval, že bol v Moskve, kde mal dlhší rozhovor s bývalým poslancom Gottwaldom. Ako som už uviedol, bol účel mojej cesty do Francúzska vyčkať povolenie k pricestovaniu do USA, a preto som sa nezapojil do žiadnej definitívnej práce v komunistickej strane vo Francúzsku. Je síce pravdou, že som sa zapojil medzi československých emigrantov v Paríži, ktorých tam bolo asi 45 000. Medzi týmito som predniesol politiku československej komunistickej strany. Zároveň som týchto informoval o československej kríze v roku 1938. Poznámam, že s touto mojou prácou, teda agitáciou, nechcel som upozorniť francúzske verejnosť, resp. verejnú mienku, ale chcel som docieľiť len to, aby československí emigranti zdržiavajúci sa vo Francúzsku boli presne a v komunistickom zmysle informovaní. Za môjho pobytu v Paríži som mal niekoľko krát príležitosť navštíviť slovenských robotníkov, ku ktorým som niekoľko krát, tiež v duchu komunistickom, prehovoril.

V kruhu juhoslovanských odborových organizácií sa pohyboval vtedy istý Juraj Dikič, ktorého som spoznal, keďže i tento bol komunistom a podobne ako ja agitoval medzi juhoslovanskými robotníkmi. Dikič nebol emigrant a pri jednej príležitosti mi povedal, že sa v Paríži zdržuje z príkazu krajinského vedenia juhoslovanskej komunistickej strany. Keďže som sa s Dikičom častejšie stýkal, spoznali sme sa lepšie a nastal medzi nami priateľský pomer.

K Francúzskej komunistickej strane som nemal žiadny pomer, jedine s generálnym tajomníkom Francúzskej komunistickej strany Thorezom³⁴ som mal, až do vypuknu-

33 Politik a historik Kamil Krofta (17.7.1876 Plzeň – 16.8.1945 Praha) bol ministrom zahraničných vecí ČSR v rokoch 1936–1938.

34 Maurice Thorez (28.4.1900 Noyelles-Godault – 11.7.1964 pri plavbe po Čiernom mori) – v roku 1920 sa podieľal na založení Francúzskej komunistickej strany, od roku 1924 bol členom jej ústredného výboru a od roku 1930 generálnym tajomníkom. V roku 1928 sa stal členom Exekutívy Komunistickej internacionály a v roku 1931 jej predsedníctva, v 30. rokoch vykonával poslaneckú funkciu. Čas nemeckej okupácie Francúzska strávil v ZSSR, po návrate v rokoch 1945–1946 sa stal námestníkom predsedu vlády a až do roku 1964 bol opakovane

tia vojny medzi Francúzskom a Nemeckom, dvakrát rozhovor. Po prvý krát navštívil som Thoreza ako krajinský vedúci slovenskej komunistickej strany. Pri tejto príležitosti, ako aj pri druhej návšteve Thoreza, som ho informoval o stave a ťažkostiach komunistickej strany na Slovensku. Thorez ma tiež informoval o stave komunistickej strany vo Francúzsku, pri čom sa aj on sťažoval na ťažkosti Francúzskej komunistickej strany, ktoré boli v roku 1936. Teda celý náš rozhovor bol viac-menej informatívneho rázu. Ja som nikdy cestou Francúzskej komunistickej strany nedostal žiadne pokyny od generálneho tajomníka českej (!) komunistickej strany Gottwalda a ani ja som mu touto cestou nikdy nepísal. Až do vypuknutia vojny vo Francúzsku som Gottwaldovi do Moskvy osobne písal celkovo štyri krát. Tieto listy som posielal Gottwaldovi legálnou cestou, teda poštou. V listoch som hlavne informoval Gottwalda o hnutí Čechoslovákov v zahraničí. V občianskych kruhoch československého zahraničného hnutia boli v tú dobu veľké diferencie. Beneš zastupoval federalistické stanovisko spoločne s Poľskom, aj keď v československej otázke myslel centralisticky. Hodža a Osuský propagovali naproti tomu myšlienku postaviť jeden dunajskofederalistický štát za vedenia habsburskej dynastie. V tomto smere bol veľmi činný aj Otto Habsburg.³⁵ Ešte pred zriadením Národného výboru v Paríži³⁶ žiadala francúzska vláda ultimatívne zjednotenie Čechoslovákov, a to v smere znovuvytvorenia československého štátu, ako bol predtým. Ďalej žiadala francúzska vláda, aby všetci Čechoslováci konali vojenskú službu, keďže toto nie je len v záujme Francúzskej republiky, ale aj v záujme vytvorenia nového československého štátu. Aj Gottwalda som o tomto informoval, ale tento mi na moje listy nedal odpoveď a tiež mi nedal žiadne direktívy k ďalšej práci, keďže tieto som prakticky ani nepotreboval. Z časopisu Basler Rundschau som však vybadal, že Gottwald moje správy čítal a tieto aj patrične použil. V júli alebo v auguste 1939 pricestoval do Paríža aj poslanec Clementis, ktorý zastával stanovisko, že európska vojna je nezadržateľná. Ďalej zaujal Clementis stanovisko, aby komunisti neurobili podobné chyby ako marxisti z roku 1914 až 1918, ktoré chyby

volený poslancom. Bol celoživotným stúpencom politickej línie ZSSR a v tomto zmysle orientoval politiku francúzskych komunistov.

- 35 Otto von Habsburg (narodený 20.11.1912 vo Viedni), syn posledného rakúskeho cisára Karola I. Počas druhej svetovej vojny a po nej presadzoval myšlienku stredoeurópskej, resp. širšej európskej integrácie a vytvorenia únie národov a štátov pod vedením Habsburgovcov. O vytvorenie akejsi stredoeurópskej federácie, ktorá by bola schopná odolať nemeckému či sovietskemu tlaku, sa snažil tiež aj posledný predmníchovský predseda československej vlády Milan Hodža, ktorý spolu s vyslancom vo Francúzsku Štefanom Osuským tvoril počas vojny v exile tvrdú opozíciu voči politickým koncepciám bývalého prezidenta Edvarda Beneša, vrátane jeho plánu československo-poľskej federácie, resp. konfederácie, o ktorom sa tiež zmienil Široký. Na rozdiel však od Širokého tvrdení v skutočnosti Hodža nesúhlasil s tým, aby budúcu stredoeurópsku úniu viedol Habsburg.
- 36 Československý národný výbor v Paríži vznikol v októbri 1939 ako československá politická reprezentácia v exile, na jeho čele bol ako predseda Edvard Beneš a ako zástupca Jan Šrámek. V novembri 1939 ČNV dosiahol uznanie od francúzskej a na samom konci roku 1939 aj od britskej vlády.

boli v tom, že boli zriadené československé légie. Teda Clementis bol rozhodne proti tomu, aby členovia československej komunistickej strany vo Francúzsku vstúpili do légii. O nejakú dobu bol Clementis pre nejaké politické delikty zadržaný francúzskou políciou a daný do internačného tábora. Ako viem, každý, ktorý bol v internačnom tábore a hlásil sa dobrovoľne do légii, bol ihneď prepustený. Podobne sa hlásil aj Clementis a skutočne bol hneď z internačného tábora prepustený. O nejakú dobu však Clementis zmizol z Francúzska, a ako som sa dozvedel, odcestoval tento do Anglie. Nie je mi známe, či sa Clementis ešte i dnes zdržuje v Anglicku. Keď v roku 1940 nemecká armáda postupovala na Paríž, musel som i ja s Dikičom opustiť Paríž. Takto sme ustupovali s ostatnými utečencami cez celé Francúzsko, až sme sa konečne dostali do Tuolose (!).³⁷ Aj tam som sa ešte stále pokúšal, aby mi bola umožnená cesta do USA, ale nemohol som nič docieľiť, jedine to, že mi bolo z Ameriky poukázaných tisíc dolárov. Keďže som videl, že nijakým spôsobom sa nemôžem dostať do USA, rozhodol som sa s Dikičom odcestovať do Juhoslávie, a preto som sa dohodol s Dikičom, že v najbližších dňoch opustíme Francúzsko. Pri tejto príležitosti som povedal Dikičovi, že nemám žiadne osobné doklady, a požiadal som ho, či by mi nepomohol obstarat' nejaké doklady. Dikič mi prisľúbil, že sa mi pokúsi obstarat' nejaké falošné doklady, a koncom novembra mi Dikič skutočne obstaral jeden certifikát s mojou fotografiou, ktorý bol vystavený na juhoslovanskom konzuláte v Tuolose (!) na meno Pospia alebo Pospíšil. Týmto dokladom cestoval som spoločne s Dikičom cez Švajčiarsko a Itáliu do Záhrebu, ale na juhoslovanských hraniciach mi bol pasovými orgánmi certifikát odobratý, takže som zasa zostal bez osobných dokladov. Po našom príchode do Záhrebu sme išli s Dikičom do kaviarne Astória, blízko stanice, a Dikič ma požiadal, aby som čakal na neho v kaviarni, že on má nejakú prácu v meste. Asi o tri hodiny sa Dikič vrátil a povedal mi, že už našiel pre mňa byt, a preto sme išli spolu na Radičovú ulicu číslo 10, kde som si u istej rodiny Jurkovej prenajal jednu izbu. Dikič ma pri tejto príležitosti vyzval, aby som vo vlastnom záujme cez deň byt neopustil, aby nebol prípadne zatknutý. Ja som Dikiča poslúchol a vôbec som svoj byt neopustil, keďže som vedel, že je po uliciach prísna kontrola. Dikič mi pri odchode ešte povedal, že o 14 dní zasa príde ku mne na návštevu. Skutočne, po 14 dňoch prišiel Dikič do môjho bytu a informoval ma o všeobecnej politickej situácii, ako aj o politickej situácii komunistickej strany v Juhoslávii. Z jeho reči som videl, že Dikič musí zastávať nejakú vyššiu funkciu v ilegálnej juhoslovanskej komunistickej strane, a to už i preto, že mi Dikič už v Paríži povedal, že bol poslaný od krajinského vedenia chorvátskej komunistickej strany. Je pravdepodobné, že Dikič je ešte aj dnes funkcionárom krajinského vedenia komunistickej strany v Chorvátsku a že ešte i dnes pracuje ďalej v ilegalite. Akú funkciu Dikič zastáva, neviem, lebo som sa ho na toto nikdy nespýtal. Je však možné, že Dikič je v krajinskom vedení chorvátskej komunistickej strany politickým vodcom, a keď nie, tak bude aspoň jeho zástupcom.

37 Zapisovateľka urobila chybu pri písaní názvu francúzskeho mesta Toulouse.

Krátko po mojom príchode do Záhrebu som napísal Gottwaldovi do Moskvy jednu pohľadnicu, na ktorej som mu písal, že sa teraz zdržujem v Juhoslávii. Keďže som nevedel, akým spôsobom by som sa mohol dorozumieť s Gottwaldom v Moskve, požiadal som Dikiča, či by mi tento nemohol umožniť spojenie s Gottwaldom. Dikič mi povedal, že v Záhrebe je kníhkupectvo „Pokrok“ a že v tomto kníhkupectve predávajú i komunistickú literatúru ako aj vedecké knihy zo ZSSR. Ďalej Dikič povedal, že sa pokúsi touto cestou poslať môj list do Moskvy s ostatnými listami, keďže kníhkupectvo „Pokrok“ je písmom v stálom spojení s kníhkupectvom v Moskve, kde je zamestnaný istý Jozef Procházka (Čech), a tento by prípadne list už nejakým spôsobom dodal Gottwaldovi. V liste som písal vždy len obyčajne, ale spôsobom takým, že jedine starý komunistický pracovník môže skutočne porozumieť textu. V liste som Gottwaldovi písal, že z cesty do USA nič nebude, a preto by som sa chcel prípadne vrátiť na Slovensko. Tento list Dikič odniesol do kníhkupectva Pokrok, odkiaľ bol list odoslaný do Moskvy. Tento list sa aj dostal do rúk Gottwalda. Krátko pred vypuknutím vojny medzi Juhosláviou a Nemeckom, teda koncom marca alebo začiatkom apríla 1941, obdržal som list tou samou cestou od Gottwalda. Ja osobne som kníhkupectvo v Záhrebe nikdy nenavštívil a podrobnosti o odosielaní a dostávanie listov cestou kníhkupectva Pokrok zariaďoval Dikič, takže len on by mohol dať v tomto prípade vysvetlenie. Gottwald mi v liste písal podobne ako ja, teda bezvýznamne pre laika, ale ja som vyčítal z toho listu, že Gottwald ma vyzýva, aby som bezpodmienečne odcestoval na Slovensko, keďže moja prítomnosť a moja činnosť je teraz tak nutná na Slovensku ako v USA. Ďalej mi písal, že poslednú dobu bolo na Slovensku hodne komunistov zatknutých, a preto by bol môj návrat na Slovensko vedením komunistickej strany na Slovensku veľmi vítaný.

Ďalej boli v tomto liste i náznaky, že medzinárodná situácia je veľmi napätá. Keď vypukla vojna medzi Nemeckom a Juhosláviou, bol som presvedčený, že Gottwald ma i na toto v jeho liste upozornil, a preto ma žiadal, aby som sa vrátil na Slovensko, keďže už vedel, že môj pobyt v Juhoslávii je bezpredmetný. Keďže nastal konflikt medzi Nemeckom [a Juhosláviou], priznávam, že pôvodným cieľom komunistickej strany bolo moje poslanie a návrat na Slovensko ako zodpovedného vodcu slovenskej komunistickej strany.

Po obdržaní tohoto listu od Gottwalda som požiadal Dikiča, aby mi bol cestou komunistickej strany v Chorvátsku nápomocný pri prekročení hraníc do Maďarska. Dikič mi povedal, že on sa síce s podobnými vecami nezaobrá, ale pokúsi sa spojiť s krajinským inštruktorom komunistickej strany, ktorý má tieto veci pod sebou. Asi o 14 dní prišiel zas do môjho bytu Dikič a povedal mi, že pomocou krajinského inštruktora mi umožní ilegálny prechod cez hranice do Maďarska. Dňa 13. júna 1941 prišiel do môjho bytu Dikič a požiadal ma, aby som s ním išiel na stanicu v Záhrebe, čo som tiež urobil. Tam ma predstavil Dikič jednému mladému človekovi, ktorý bol síce oblečený ako sedliak, v skutočnosti však bol inteligent, a pravdepodobne len ako sedliak preoblečený. Tento bol od Dikiča už dopredu podrobne informovaný, a preto sme o prechode spolu vôbec nerozprávali. Tento mladý muž mi kúpil aj lístok na vlak a spoločne sme odcestovali až blízko k maďarským hraniciam, kde sme vystúpili. Meno tejto obce udať nemôžem. Ihneď sme sa odobrali peši k hraniciam

a asi o dve hodiny sme boli na maďarských hraniciach, ktoré sme aj bez akejkoľvek prekážky prekročili. Ako som pozoroval, môj sprievodca veľmi dobre poznal toto okolie. Po prechode hraníc sme prišli do jednej menšej obce, kde mi môj sprievodca kúpil lístok až do Rábu. Asi okolo tretej hodiny som odcestoval vlakom do Budapešti, odkiaľ som rýchlikom cestoval do Lučenca. V Lučenci som chcel navštíviť bývalého tajomníka maďarskej komunistickéj mládeže Františka Keletyho a tohoto požiadať o pomoc pri prekročení maďarských hraníc na Slovensko. Dozvedel som sa však, že Kelety je už viac ako dva mesiace zatknutý, a preto som sa informoval u jedného mne neznámeho robotníka na pomery, akým spôsobom by som sa mohol najlepšie dostať ilegálne cez hranice. Tento mi vysvetlil, kde a ako sa najlepšie dostanem cez hranice. Keďže som ešte ako bývalý poslanec niekoľko krát v Lučenci a v okolí rečnil, poznal som celé okolie Lučence, a preto som sa ihneď odobral smerom k hraniciam, ktoré som aj bez akejkoľvek prekážky prekročil, a okolo polnoci som prišiel do Lovinobane. Cestou som požiadal šoféra jedného nákladného auta, aby ma tam zobral, čo tento aj urobil. Za cestu som dal šoférovi 20 K a ihneď som odcestoval do Zvolena. Zo Zvolena som cestoval do Sliača a zo Sliača som išiel pešo do Banskej Bystrice.

Za dobu môjho pobytu v emigrácii som neudržoval spojenie s vedúcimi slovenskej komunistickéj strany. Prečo som si vyhľadal práve Banskú Bystricu, vysvetľujem nasledovne: Ešte za doby, keď som bol komunistickým poslancom, bol som v Banskej Bystrici len jeden krát, a to na jednej konferencii. Preto som si myslel, že v Banskej Bystrici ma nebude skoro nikto poznať, lebo toto mesto je jediné na Slovensku, v ktorom som nikdy verejne ako komunista nevystupoval. Vedel som, že v Banskej Bystrici býval istý Štefan Mojžiš,³⁸ ktorý bol členom okresného vedenia komunistickéj strany za legálnych dôb. Po mojom príchode do Banskej Bystrice som vyhľadal Mojžiša, ktorý ma hneď spoznal, a tohoto som požiadal, aby ma zapojil do ilegálneho hnutia, resp. aby mi predstavil jedného vedúceho funkcionára slovenskej komunistickéj strany. Mojžiš s mojím návrhom súhlasil a ihneď sme sa spoločne odobrali cez mesto a v blízkosti poštového úradu ma požiadal, aby som na neho čakal. Asi o 7 minút sa Mojžiš vrátil a v jeho doprovode bol Karol Černocký, ktorého som tiež osobne poznal ako pracovníka komunistickéj strany. Černocký, ako som už uviedol, bol prvým oblastným tajomníkom v ilegalite, a to v Bratislave. Keď ma tento spozoroval, bol veľmi prekvapený. Ja som Černockého ihneď vyzval, aby ma spojil s niektorým členom od krajinského vedenia, resp. aby mi umožnil spojenie priamo s krajinským tajomníkom slovenskej komunistickéj strany. Zároveň som požiadal Černockého, aby mi obstaral nejaký ilegálny byt, kde by som mohol bývať. Černocký pravdepodobne Mojžiša poslal hľadať nejaký

38 Široký mal zrejme na mysli Ondreja Mojžiša (30.11.1903 Banská Bystrica – 13.12.1956 Banská Bystrica), ktorý bol členom KSČ už od roku 1921. Stal sa funkcionárom Červených odborov a okresných vedení KSČ, okrem toho zasadal v mestskom zastupiteľstve v Banskej Bystrici. Do zatknutia v decembri 1940 bol členom okresného vedenia ilegálnej KSS. Počas vojny bol viackrát väznený. Od slovenského povstania do roku 1948 pôsobil opäť ako predseda okresného vedenia KSS v Banskej Bystrici.

byt pre mňa a ja s Černockým sme sa odobrali do bytu istého Habána, o ktorom som vedel, že tento je členom slovenskej komunistickej strany. Tiež som vedel, že Habán má sestru, ktorá je vydatá za funkcionára slovenskej komunistickej strany Bacílka. Černocký mi povedal, že je v stave predstaviť mi krajského vodcu slovenskej komunistickej strany, ale to až dňa 5. júla 1941, lebo v ten deň má byť krajské vedenie slovenskej komunistickej strany v Trnave. Černocký mi povedal, že i on má funkciu v komunistickej strane, a to ako krajský tajomník pre kraj Žilina, a že dňa 27. júna 1941 odcestuje cez Žilinu do Trnavy. Na môj dotaz, kto je vlastne krajským vodcom slovenskej komunistickej strany, mi povedal, že je to Bacílek. Černocký mi navrhol, aby som i ja prišiel dňa 5. júla 1941 do Trnavy, kam príde aj Bacílek, a tam môžem s ním kľudne hovoriť. Na tento deň mala byť [zvolaná] periodická schôdzka krajských funkcionárov slovenskej komunistickej strany, ktorá sa vydržiava vždy raz mesačne. Černocký mi povedal, že tieto schôdzky v Trnave odbývajú sa vždy v jednom malom hostinci, a keďže sme boli dohovorení, že tam spolu odcestujeme, nepovedal mi meno hostinca. Keď som sa dozvedel, že vo vlakoch je stála kontrola, a ja som žiadne osobné doklady nemal a obával som sa, že by som mohol byť zatknutý, dohodol som sa s Černockým tak, že ja do Trnavy nepôjdem, ale že on mi dohovoriť schôdzku s Bacílkom, takže by som sa s ním mohol stretnúť bez obavy, že by som bol zatknutý. Keďže som však bol dňa 3. júla 1941 v Banskej Bystrici zatknutý, neprišlo ku schôdzke s Bacílkom.

Kde má Černocký ilegálny byt v Banskej Bystrici, udať nemôžem, ale toto by mohol povedať len Mojžiš, lebo tento ma zapojil na Černockého. Ja za môjho pobytu v Banskej Bystrici som sa nedozvedel, kde Bacílek býva, a tiež nemám vedomosť o ilegálnom byte, kde Bacílek pri jeho cestách po Slovensku prenocuje. Černocký mi pri jednej príležitosti i to povedal, že periodické schôdzky nemajú konšpiratívneho významu, ale boli len preto podobne vydržiavané, lebo poslednou dobou polícia vypátrala ilegálne byty a zatkla väčšie množstvo členov. Je však možné, že Bacílek sa bude zdržovať i niekde v Bratislave a na stopu by sa mu mohlo prísť takým spôsobom, keď by sa prešetrilo v Bratislave na Špitálskej ulici v dome tlačiarne „Angelmaier“, kde býva jeho sestra, ktorá je vydatá za istého Schwarza. Jedna sestra bývalej manželky Bacílka, istá Balažťaková, býva v kolónii Emyháza, Vajnorská cesta. Konečne istý stolár Petrušťák, bytom Bratislava, Račisdorfská cesta, Nové domy, je priateľom Bacílka, a preto myslím, že cestou týchto osôb by bolo možné dozvedieť sa adresu Bacílka.

Za dobu môjho pobytu v Banskej Bystrici navštívil ma Černocký v byte Habána dva krát, a to 22. júna 1941, pri ktorej príležitosti som s ním informatívne hovoril o činnosti komunistickej strany. Po druhý krát ma navštívil Černocký dňa 26. júna 1941 a pri tejto príležitosti mi Černocký referoval, akým spôsobom prišlo k zatýkaniu oblastného tajomníka v Banskej Bystrici Tonhausera, miestneho funkcionára Staudingera³⁹ a iných, a že pre toto zatýkanie bolo veľké rozhorčenie medzi

39 Jozef Štaudinger (8.3.1908 Lučenec – 8.3.1981 Bratislava) – člen KSČ od roku 1927. V medzi-vojnovom období pracoval ako funkcionár Komsomolu a oblastných výborov KSČ. Pred svojím

členmi komunistickej strany.⁴⁰ Na druhý deň, ako mi to Černocký povedal, odcestoval do Žiliny. Prehlasujem, že mimo Černockého ma iný funkcionár slovenskej komunistickej strany v Banskej Bystrici nenavštevoval. Je síce pravda, že do bytu Habána prichádzali aj iné osoby, ale týchto ja nepoznám a o ničom som sa s nimi nerozprával.

Dodatočne udávam, že pri jednej príležitosti mi Černocký povedal, že pri mimoriadnych prípadoch, lepšie povedané pri mimoriadnych politických udalostiach, sa stretávajú krajinští vodcovia slovenskej komunistickej strany nie raz do mesiaca, ale dva krát. I tieto schôdzky, ktoré sa odávajú dva krát do mesiaca, teda mimoriadne, odávajú sa bez akéhokoľvek zvláštneho upovedomenia, a to vždy na tom mieste, kde bola posledná schôdzka, alebo, kde sa na poslednej schôdzke dohodla najbližšia schôdzka.

Poznamenávam ešte, že pri jednom rozhovore s Dikičom mi tento povedal, že komunistická strana v Juhoslávii bola od začiatku ilegálna a že nateraz má okolo 2000 členov.

Prehlasujem, že všetko, čo som do zápisnice udal, udal som dobrovoľne a celá moja výpoveď sa zakladá na pravde.

Viac k tejto veci nemám čo udať.

Zápisnica po prečítaní schválená a podpísaná.

Vypočúvajúci:	Zapisovateľka:	Vypočúvaný:
podpis nečitateľný v.r.	Tomášiková v.r.	V. Široký v.r.

Národní archiv (Praha), fond 100/24 (Klement Gottwald), zväzok 110, archívna jednotka 1432

zatknutím koncom roku 1940 bol funkcionárom regionálnych vedení ilegálnej KSS v Banskej Bystrici. Väznený bol do roku 1944. Po oslobodení pôsobil ako dôstojník československej armády a funkcionár KSČ a spoločenských organizácií.

⁴⁰ Začiatkom decembra 1940 zatkli vo Zvolene 16 osôb, väčšinou ilegálnych pracovníkov KSS. Týmto prišla ÚŠB vo Zvolene na stopu aj P. Tonhauserovi a niektorým ďalším členom oblastného vedenia. Následovalo zatýkanie, ktoré postihlo 39 komunistov, z toho viacerých členov oblastného vedenia a celé okresné vedenie ilegálnej KSS v Banskej Bystrici. 30. decembra 1940 bol nakoniec zatknutý aj samotný Tonhauser.

2

Bratislava, 1941, 30. júl

Dodatok

k zápisnici spísanej dňa 20. júla 1941 na Ústredni štátnej bezpečnosti s Viliamom Širokým,¹ ktorý medzi dobou bol niekoľko krát informatívne vypočutý, a keďže sa šetrením zistilo, že nehovorí pravdu, priznal sa tento, že v predošlej zápisnici preto nehovoril pravdu, aby kryl týmto jeho cestu z Moskvy na Slovensko. K veci teraz udáva toto:

„Ako som už uviedol v mojej predošlej zápisnici, odcestoval som do Paríža za tým účelom, aby som odtiaľto mohol odcestovať do USA. Tiež je pravdivá moja výpoveď ohľadne mojej politickej činnosti v Paríži. Ďalej sa zakladá na pravde i to, že som sa v Paríži zoznámil s funkcionárom ilegálnej juhoslovanskej komunistickej strany Dikičom, od ktorého som sa dozvedel, že sa z poverenia krajinského komunistického vedenia v Juhoslávii zdržuje v Paríži, kde politicky pracuje medzi emigrantmi. Ďalšie moje tvrdenia v predošlej zápisnici o Dikičovi sa nezakladajú na pravde a tieto som si vymyslel. Kde sa nateraz Dikič zdržuje, neviem a mám len o tom vedomosť, že tento sa koncom roku 1939 alebo začiatkom roku 1940 vrátil z Paríža do Juhoslávie. Či tento má stály byt v Záhrebe, alebo či sa tam vôbec zdržuje, neviem.

Ako som už uviedol, v mesiaci marci 1940 som odcestoval z Paríža. Až do tejto doby som 4–5 krát písal Gottwaldovi do Moskvy. Obsah týchto listov sa nijako netýkal činnosti komunistickej strany, ale v týchto listoch som podával Gottwaldovi správy, už v mojej predošlej zápisnici spomínané, o diferenciách medzi vedúcimi činiteľmi československej emigrácie v Paríži. Tieto listy šli do Moskvy riadnou poštovou cestou. Keďže má od roku 1934 svoj stály byt v Moskve, vedel som presne i jeho súkromnú adresu, a to na ulici Gorkina č. 36.

V januári roku 1940 sa uzniesol Československý národný výbor v Paríži (Osuský), že všetci príslušníci bývalej Česko-Slovenskej republiky sú povinní nastúpiť vojenskú službu do takzvaných „Československých légií“ vo Francúzsku. Na základe toho som aj ja dostal výzvu nastúpiť vojenskú službu, a to hneď začiatkom januára. Ja som však vojenskú službu nenastúpil a požiadal som o odklad, čo som i na 1 mesiac dostal, lebo som stále ešte počítal s tým, že mi bude umožnená cesta do USA. Keďže som v tú dobu ochorel, dostal som ďalší odklad, a to až do konca marca 1940, kedy bola pre mňa situácia už kritická, keďže som mal nastúpiť vojenskú službu v légiách, alebo opustiť Francúzsko. Ja som sa rozhodol opustiť Francúzsko a odcestovať do ZSSR. Do ZSSR som mohol teda kľudne cestovať a opustiť Francúzsko bez predošlého súhlasu Gottwalda, keďže tento bol sám proti tomu, aby som nastúpil vojenskú službu v takzvaných „Československých légiách“.

1 V prípade osôb, u ktorých sú pripojené biografické údaje v dokumente č. 1, sme tieto vysvetlivky v dokumente č. 2 už neopakovali.

V tú dobu som mal ako doklad len starý česko-slovenský pas, ktorý som nemohol použiť k žiadnej ceste, keďže tento pas bol platný len do Francúzska, Anglicka a USA. Začiatkom roku 1939 som sa stretol v Paríži s česko-slovenským emigrantom Adolfom Herzogom, ktorého som poznal ešte z Bratislavy ako komunistu. S týmto Herzogom som sa často stretával a pri týchto príležitostiach ma aj učil francúzsky jazyk. Pri jednej príležitosti som vysvetlil Herzogovi moju situáciu, že sa teda nemôžem dostať do USA, do légie vstúpiť tiež nechcem, a preto by som chcel najradšej odcestovať do ZSSR, ale že nemám cestovného pasu. Krátku dobu po tomto rozhovore ma vyhľadal Herzog a požiadal ma, aby som mu odovzdal dve fotografie k vystaveniu cestovného pasu pre mňa. O krátku dobu ma Herzog zase navštívil a pri tejto príležitosti mi odovzdal sfalšovaný holandský cestovný pas s mojou fotografiou, na meno „Zwonkher“ alebo podobne. Na tento pas som si hneď obstaral prízajdné vízum na bulharskom vyslanectve v Paríži a ako dôvod som uviedol obchodnú cestu. Toto vízum som obdržal bez akýchkoľvek ťažkostí. Herzog mi potom obstaral prejazdné vízum cez Taliansko a Juhosláviu, takže som v marci 1940 mohol nastúpiť cestu do Sofie. K tejto ceste som použil rýchlik Paríž–Belehrad. Po šesťhodinovom pobyte v Belehrade som nastúpil ďalšiu cestu do Sofie. V Sofii som si prenajal byt v jednom malom bulharskom hoteli, ale na meno tohto hotela sa už nepamätám, len toľko viem, že tento hotel bol v blízkosti kráľovského paláca v Sofii. V Sofii som sa zdržoval od 15. až do 27. marca 1940. Hneď po mojom príchode do Sofie oznámil som môj pobyt v Sofii Gottwaldovi a zároveň som ho požiadal, aby mi umožnil povolenie k pricestovaniu do ZSSR. Tiež som navštívil vyslanectvo ZSSR v Sofii, kde som si podal žiadosť o povolenie k pricestovaniu do ZSSR ako holandský štátny občan a ako dôvod cesty som udal návštevu môjho priateľa Gottwalda v Moskve. Koncom marca 1940 som konečne obdržal vízum k ceste do ZSSR, za ktoré som zaplatil 40–45 levov. Cestou cestovnej kancelárie Intourist v Sofii som dostal vycestovacie vízum z Bulharska a prejazdné vízum cez Rumunsko. Hneď som odcestoval zo Sofie cez Ruse, Gyurgyu, Bukurešť, Tigine a Kyjev do Moskvy.

Hneď po mojom príchode do Moskvy začiatkom apríla 1940 som sa ubytoval v hoteli Nacional na Sverdlovovom námestí, odkiaľ som telefonicky zavolał Gottwalda. Na základe tohto telefonického rozhovoru ma Gottwald vyhľadal v hoteli, kde sme mali prvý rozhovor. Ja som mu pri tejto príležitosti podal správu o všeobecnej situácii v česko-slovenskom emigrantskom tábore v Paríži. O komunistickej činnosti sme vtedy s Gottwaldom nehovorili. Gottwald ma požiadal, aby som môj falošný cestovný pas odovzdal u milície v Petrovskej, čo som aj urobil. Tam som musel vyplniť jeden formulár o mojom životopise a dostal som dočasné potvrdenie, že som sa prihlásil. Zároveň som musel udať, akým spôsobom som si zaobstaral falošný cestovný pas. V zápisnici, ktorá bola so mnou spísaná ohľadne zaobstarania si falošného cestovného pasu, odvolával som sa na Gottwalda a myslím, že preto mi sovietske úrady nerobili žiadne ťažkosti, takže som nebol ani preto potrestaný, že som použil falošný cestovný pas. Keďže som bol v tú dobu chorľavý, obstaral mi Gottwald pobyt v jednej ozdravovni v Barvichi pri Moskve.² Útraty za tento môj pobyt vyrovnal pravdepo-

2 Miesto sa volá Barvicha, teda správne má byť „v Barviche“.

dobne Gottwald. Začiatkom mája 1940 som sa vrátil do Moskvy, kde som mal dlhší rozhovor s Gottwaldom, pričom bola reč i o mojom zamestnaní v Moskve.

Začiatkom júla som bol zamestnaný ako slovenský prekladateľ s mesačným platom 900 rubľov, a to v nakladateľstve pre cudzích pracovníkov v Moskve. Toto nakladateľstvo sa skladá z niekoľkých sekcií, medzi ktorými je nemecká, francúzska, balkánska atď. Nemeckú sekciu vedie istý Schwab, českú vedie bývalý ministerský úradník Procházka, bulharskú istý Marek. Slovenskú sekciu sme viedli ja a Dr. Friš,³ bývalý koncipient z Bratislavy. Vedúci nakladateľstva Kára Ivanov ma poveril s prekladom „Komunistického manifestu“ od Marxa a „Štátu a revolúcie“ od Lenina do slovenského jazyka. Tieto dva preklady boli jediné, ktoré som za dobu môjho zamestnania v nakladateľstve urobil do 15. mája 1941. Za môjho pobytu v Moskve som mimo Gottwalda videl v Moskve aj ďalších funkcionárov bývalej komunistickej strany v Česko-Slovensku, a to Kopeckého,⁴ Švermu,⁵ Majora⁶ a Maurera,⁷ s ktorými som sa i potom často stretával. Kopecký s Gottwaldom zastupovali sekciu československej komunistickej strany v Kominterne. Gottwald je v Kominterne ako generálny tajomník a Kopecký je jeho referentom, Šverma je novinárom a píše pre ruské a zahraničné noviny. Major je hlásateľom v moskovskom rádiožurnále a Maurer je zamestnaný ako

-
- 3 Edmund Friš (27.1.1912 Stará Lubochňa – 14.5.1978 Bratislava) – po zákaze KSČ na Slovensku emigroval do ZSSR, kde bol redaktorom slovenského vysielania moskovského rozhlasu a podieľal sa na šírení komunistickej propagandy medzi slovenskými vojakmi zajatými Červenou armádou. Po oslobodení sa stal tajomníkom ÚV KSS. Po roku 1968 vylúčený z KSS za podporu reformného hnutia.
 - 4 Václav Kopecký (27.8.1897 Kosmonosy – 5.8.1961 Praha) – zakladajúci člen KSČ, redaktor komunistických periodík. Od roku 1929 ako tajomník vo vedení KSČ a zároveň poslanec československého parlamentu. V roku 1938 odišiel do ZSSR, kde pracoval v československom vysielaní moskovského rozhlasu a v *Československých listoch*. Po roku 1945 bol postupne ministrom informácií, kultúry a od roku 1954 podpredsedom vlády.
 - 5 Jan Šverma (23.3.1901 Mnichovo Hradiště – 10.11.1944 Chabanec) – zakladajúci člen KSČ, vedúci medzivojnový funkcionár Komsomolu a KSČ, redaktor komunistických periodík. V rokoch 1935–1938 bol poslancom parlamentu. V roku 1938 emigroval do ZSSR, kde sa stal členom moskovského vedenia KSČ. V máji 1939 odišiel s Viliamom Širokým do Paríža, kde vytvorili Zahraničný sekretariát KSČ. V januári 1940 sa ilegálne vrátil cez Juhosláviu a Bulharsko do Moskvy, kde pôsobil v zahraničnom sekretariáte Kominterny a stal sa vedúcim moskovského vysielania československého rozhlasu. Koncom septembra 1944 bol vyslaný z Moskvy politicky pôsobiť na povstalecké územie vo vedení partizánskeho hnutia. Tragicky zahynul pri horskom presune po potlačení povstania.
 - 6 Štefan Major (13.12.1887 Vráble – 19.9.1963 Bratislava) – organizátor KSČ na južnom Slovensku, funkcionár Krajinského vedenia KSČ na Slovensku, redaktor a vydavateľ komunistických časopisov. V roku 1938 emigroval do ZSSR, kde bol redaktorom a hlásateľom slovenského vysielania v Moskve a Kujbyševе.
 - 7 Július Maurer (19.6.1896 Krompachy – 24.5.1961 Praha) – člen KSČ od roku 1921. Do roku 1926 pôsobil ako funkcionár KSČ na Slovensku, potom v emigrácii v ZSSR, kde bol až do roku 1945 členom tunajšej komunistickej strany. V rokoch 1944–1945 politicky pôsobil v štábe 4. ukrajinského frontu. Po roku 1945 patrilo do vedenia KSČ, v roku 1952 sa stal nakrátko ministrom ťažkého strojárstva.

mechanik v automobilovej továrni „Amo“. Keďže som Majorovu manželku poznal už niekoľko rokov, vo svojom voľnom čase som často týchto navštevoval v ich súkromnom byte. Politickú prácu za dobu môjho pobytu v Moskve nikto odo mňa nežiadal, teda som nikdy nerečnil a ani som nerobil spisovateľskú prácu pre komunistickú stranu. Naproti tomu, pri mojich schôdzkach s Gottwaldom sme často preberali politické debaty týkajúce sa Komunistickej strany Československa. Z reči Gottwalda som spozoroval, že Gottwald nie je o KSČ ako aj o KSS presne informovaný. Je síce pravdou, že Gottwald vždy hovoril o veľkých ťažkostiach týchto komunistických sekcií. O tom, že by mali tieto dve komunistické sekcie rádiové spojenie priamo s Kominternou, nie je mi nič známe a ani s Gottwaldom sme o tom nehovorili.

Začiatkom apríla 1941 prišiel do Moskvy vedúci funkcionár KSS Karol Černocký. Černockého som ešte pred mojím odchodom do emigrácie z Bratislavy poveril funkciou prvého ilegálneho krajského tajomníka pre kraj Bratislava. V tejto funkcii bol Černocký koncom roku 1938, tiež ako jeden z členov krajského vedenia KSS. Černocký nám udal, že bol pre jeho ilegálnu komunistickú činnosť v KSS odsúdený na 6 mesiacov väzenia a po odpykaní trestu už nebolo možné ďalej pracovať ilegálne v komunistickej strane, a preto ušiel ilegálne do Sedmohradska, kde sa zdržoval ilegálne u svojich príbuzných. Keďže sa tam nemohol zdržovať a nemal žiadne existenčné možnosti, rozhodol sa odcestovať do Moskvy. Černocký referoval Gottwaldovi o diferenciách vo vedení KSS, že niekoľkokrát sa postavil proti ostatným v krajskom vedení KSS, ktorí stále zaujímali stanovisko pre agitáciu za utvorenie slovenskej sovietskej republiky. Černocký však bol proti tomu, keďže toto sa nezrovnáva s nacionálne-revolucionárskou politikou komunistickej strany. Pre toto jeho stanovisko bolo proti nemu niekoľkokrát zaútočené, a to od ostatných krajských vedúcich KSS, a to Bacíľka a Moškoviča. Gottwald chcel Černockého zasa vrátiť na Slovensko, keďže pricestoval do ZSSR bez predošlého oznámenia jeho cesty a bez súhlasu Gottwalda opustil svoje pracovné pole. Keďže bol však Černocký chorý na žalúdok, ponechal ho Gottwald v Moskve.

Už koncom apríla 1941 mal Gottwald plán, ako napraviť rozhárané veci vo vedení KSČ a KSS. Gottwald mi pri našich rozhovoroch vysvetľoval i všeobecnú politickú situáciu, pri čom povedal, že vojnu vedúce kapitalistické štáty sa približujú k vyčerpanosti a že najneskôr do dvoch rokov dôjde k dobe, kedy Sovietska únia⁸ prevezme iniciatívu. Gottwald počítal s tým, že do tej doby budú štáty, ktoré sú vo vojne, tak ďaleko vyčerpané, že Sovietska únia, s jej veľkou vojenskou mocou, docielel cieľ (!) komunistickej strany, teda tento aj uskutoční.

Teda ako som už uviedol, Gottwald mal už v apríli 1941 plán, ako napraviť ilegálnu prácu komunistickej strany ako v Protektoráte [Čechy a Morava], tak aj na Slovensku. Pri tejto príležitosti mi Gottwald povedal, že by bolo najlepšie, keby som ja prevzal vedenie KSS. Pre vedenie KSČ v protektoráte navrhol bývalého poslanca komunistickej strany Kopeckého a Švermu. Napriek tomu, že som rozmyšľal, že moja ilegálna činnosť na Slovensku bude ťažká, keďže som za legálnej doby dlhé

8 Sovietsky zväz.

roky pracoval v komunistickej strane, rozhodol som sa súhlasiť s Gottwaldovým návrhom. V prvom rade mi dal Gottwald príkaz, aby som zariadil kuriérnu cestu, teda kuriérne stanice z Lembergu⁹ cez Maďarsko a Slovensko do protektorátu. Pre túto prácu mi dal Gottwald 4–6týždňový termín. Touto kuriérnou cestou mal prísť z Moskvy tiež Kopecský a Šverma, ktorí by sa hneď odobrali do protektorátu.

Keďže termín cesty na Slovensko už bol presne určený, dostal som od Gottwalda nasledujúce inštrukcie:

1) Pre každý prípad zamedziť, aby KSS prevádzala politiku, ktorej by porozumela len malá čiastka pracujúceho ľudu. Najmä je treba zanechať myšlienku k zriadeniu sovietskej moci na Slovensku.

2) Politika strany má byť vedená presne v rámci možností, a preto sa za akýchkoľvek okolností musí zapojiť do nacionálneho hnutia, hľadať spojenie s masou na podklade politického boja za samostatnosť a neodvislosť a obnovenie demokratickej slobody. Ďalej je treba spolupracovať s katolíkmi a evanjelikmi a so zbytkami bývalých politických strán. Ludová fronta má byť zorganizovaná všetkými prostriedkami, aby takto mohla byť docielená jednota robotníckych tried. Táto politika nevylučuje, aby KSS pri tom prevádzala propagandu za prípadnú sovietsku vládu v štáte.

3) Otázka, kto bude mať vedenie v nacionálnom hnutí, závisí od politiky a aktivity komunistickej strany. Komunistická strana má pri tejto politike pred očami vlastný program strany a komunistické ciele, teda zriadiť beztriedne spoločenstvo a takto uchopiť moc cestou pracujúcich, revolúciou.

O tom, že Kominterná má vedomosť, že medzi sovietskym Ruskom a Nemeckou ríšou príde k vojenskému konfliktu, a že preto bolo i rozhodnuté o mojej ceste na Slovensko a týmto by sa moja politická činnosť zapojila k tomuto konfliktu, vysvetľujem (!), že Gottwald vojnu medzi Sovietskou úniou a Nemeckom nepredvídal. Každopádne mi nedal v tomto smere žiadne konkrétne inštrukcie.

Ďalej sme s Gottwaldom preberali, akým spôsobom bude možné podávať správy do Moskvy a opačne na Slovensko. Gottwald ma za týmto účelom zoznámil s jedným funkcionárom menom Plinov. Tento mi vysvetľoval, akým spôsobom sa môžu podávať mikroskopicky zmenšené správy, a vysvetlil aj to, ako s týmto narábať. Aby som mohol týmto spôsobom posilať a prijímať správy, musel som sa oboznámiť s mnohými chemikáliami, tieto však udať nemôžem, lebo ich bolo mnoho a presne si ich nepamätám. Plinov mi tieto chemikálie ako aj formy napísal na stroji. Toto mikroskopicky zmenšil, takže boli vo veľkosti špendlíkovej hlavičky. Toto zmenšenie urobil na jednej želatínovej mase, aby toto nemohlo byť zničené a aby bolo schopné k transportu. Ja som tieto dve mikroskopické zmenšené poznámky prijal, aby som mohol po mojom príchode na Slovensko pomocou týchto, cestou jedného chemika z ilegálneho hnutia, spracovať pre zasielanie správ (!) zo Slovenska do Moskvy, a týmto spôsobom posilať správy do Moskvy, alebo prijímať správy z Moskvy na Slovensko a tu ich týmto spôsobom vyvolávať. Ja som si tieto

9 Nemecký názov mesta Lvova.

dva zmenšené (mikroskopicky) papieriky v Moskve uschoval do vaku, a keď som prišiel na Slovensko, tieto som prilepil na spodnú časť holiaceho mydla a pretiahol s mydlovou penou, aby neboli viditeľné. Ako viem, polícia i (!) našla mikroskopicky zmenšené záznamy na tomto mieste.

Pred odjazdom z Moskvy som neobdržal od Kominterny ani od Gottwalda žiadne peniaze. Pred príchodom do ZSSR som mal 275 amerických dolárov. Táto čiastka mi zostala ešte z 1000 dolárov, ktoré som na úradné povolenie zamenil v jednej banke v Moskve, za čo som dostal 2700 slovenských korún. Zbytok 200 dolárov som priviezol zo sebou na Slovensko.

V septembri alebo októbri 1940 pricestoval komunistický funkcionár Vincent Škrabala¹⁰ ako emigrant do ZSSR. Pri prekročení sovietskej hranice udal falošné osobné dáta, a preto bol držaný niekoľko mesiacov vo väzbe. Keď bol prepustený z väzby, napísal sekcii KŠČ v Kominterne list, v ktorom vysvetľuje celý jeho prípad, prečo vlastne pricestoval do Sovietskeho zväzu. Na základe tohto listu si ho nechal Gottwald zavolať do Moskvy. Škrabala bol poverený Gottwaldom, že ma doprevadí na Slovensko a bude ako spojka medzi mnou a krajinským vedením KSS, teda on by bol ten, ktorý ma zapojí do krajinského vedenia KSS. Ďalej bol Škrabala inštruovaný o tom, ako je možné zvláštnymi technickými metódami vyrábať letáky. Ako viem, Škrabala navštevoval v Moskve Leninovu školu, a to 6 mesiacov.

Ako sa pamätám, odcestoval som z Moskvy asi 5. alebo 6. júna 1941, spoločne so Škrabalom. Na túto cestu sme neobdržali v Moskve žiadne zvláštne papiere (teda osobné doklady). Jediné doklady, ktoré sme mali, boli dočasné legitimácie pre bezdomovcov. Spoločne sme cestovali v oddelení 2. triedy až do Lembergu. Nie je teda pravda, že by som bol cestoval s diplomatickým pasom. Ešte v Moskve mi dal Plinov inštrukcie, akým spôsobom sa dostanem ilegálne cez hranice. Na základe toho som sa zdržoval v Lembergu, a to po príchode vlaku v jednom oddelení vagóna až do tej doby, keď prišiel do toho oddelenia istý Smirnov, stálym bytom v Lembergu, s ktorým sme sa vybrali do mesta. Číslo vagóna a oddelenie vo vagóne avizoval Smirnovovi Plinov. Smirnov nás ubytoval v Lembergu v hoteli Patria a na druhý deň sme boli cestou tohto predstavení jednému poľskému pašerákovi z povolania, ktorého meno udať nemôžem, a tento nás ilegálne previedol cez ruské hranice do Maďarska. Tento pašerák nás previedol do Maďarska až na železničnú stanicu Volosjanky. Odtiaľto sme cestovali vlakom do Veľkej Berezne a autobusom do Sniny. Pred hranicami Slovenska sme vystúpili, a keďže Škrabala veľmi dobre poznal na tomto mieste hranice, prešli sme bez akejkoľvek prekážky na Slovensko, kde sme nasadli na vlak a odcestovali sme až do Zvolena.

Vo Zvolene vyhľadal Škrabala funkcionára komunistickej strany Sekereša. Túto adresu sme dostali od Černockého v Moskve. U Sekereša sme sa mali hlásiť pod

10 Vincent Škrabala (3.4.1898 Moštenica – 1945 Mauthausen) – v KŠČ od roku 1921. Do roku 1940 bol funkcionárom komunistických vedení v Brezne a v Banskej Bystrici, potom odišiel do ZSSR, odkiaľ sa spolu s Viliamom Širokým vrátil v júni 1941. Od augusta 1941 do apríla 1942 člen II. ilegálneho ÚV KSS. Od apríla 1942 bol väznený, zahynul v koncentračnom tábore.

heslom „Adam“, Sekereš na heslo „Adam“ však nereagoval, a preto, až keď som mu povedal moje meno a požiadal som ho, aby nám umožnil spojenie s funkcionárom komunistickej strany v Banskej Bystrici Faighom,¹¹ tento súhlasil. Sekereš nám aj urobil toto spojenie a odcestoval s nami autom do Banskej Bystrice, kde sme sa stretli s Faighom, a tento nám predstavil oblastného tajomníka banskobystrickej oblasti Františka Vavru,¹² ktorý vystupoval pod krycím menom „Pavol“. V Banskej Bystrici mi bol pridelený ilegálny byt u robotníka Jozefa Habána. Kde umiestili Škrabalu, neviem, ale je pravdepodobné, že i jeho umiestili na niektorom ilegálnom byte v Banskej Bystrici. Môj hlavný cieľ bol, aby som sa mohol čím skôr zapojiť do krajského vedenia KSS, a preto som požiadal „Pavla“, aby mi umožnil toto spojenie, čo mi aj tento prisľúbil. „Pavol“ mi ponúkol, aby som s ním dňa 5. júla odcestoval do Trnavy, kde sa on stretne s istým „Štefanom“. Podľa Pavlovho vysvetľovania musí byť „Štefan“ krajským tajomníkom a ako taký musí byť členom krajského vedenia KSS. Ja som s nijakým vyšším funkcionárom KSS, ako oblastným tajomníkom „Pavlom“, do môjho zadržania neudržiaval žiadne spojenie.

V byte Habána som hovoril s „Pavlom“, keď tento ma navštívil, celkove trikrát. Keďže som nemohol dostať dlhšiu dobu žiadne spojenie s niektorým členom krajského vedenia KSS, rozhodol som sa, respektíve som súhlasil, aby Škrabala odcestoval do Bratislavy, kde by na vlastnú päsť hľadal spojenie s krajským vedením. Akým spôsobom Škrabala odcestoval do Bratislavy a kto ho odprevadil, neviem. Aký výsledok mala Škrabalova cesta do Bratislavy, neviem, keďže som s ním už viac nehovoril a ani som ho nevidel. Mimo „Pavla“ som v mojom byte žiadneho funkcionára komunistickej strany neprijal. Keďže som sa obával, že by sa pri mojom prípadnom zadržaní mohlo nájsť 200 dolárov, rozhodol som sa dať tieto do tuby na zubnú pastu, kde boli políciou aj nájdené a zabavené.

Poznamenávam, že táto moja výpoveď je pravdivá a že k tejto už nemám čo podotknúť ani čo meniť.“

Zápisnica po prečítaní schválená a podpísaná.

V Bratislave, dňa 30. júla 1941.

Vypočúvajúci:	Zapisovateľ:	Vypočúvaný:
podpis nečitateľný v.r.	Považan v.r.	Široký v.r.

Národní archiv (Praha), fond 100/24 (Klement Gottwald), zväzok 110, archívna jednotka 1432

11 Ide o Šalamuna Feiga, člena III. oblastného vedenia ilegálnej KSS banskobystrickej oblasti.

12 František Vavro (27.1.1911 Trnava – 1965), funkcionár ilegálnej KSS, v júli 1941 bol zatknutý a odsúdený na 18 mesiacov väzenia. V decembri 1947 ho ako konfidenta ÚŠB odsúdili na 20 rokov väzenia, zomrel krátko po prepustení z výkonu trestu.

3

Brno, 1951, 21. august

Úradný záznam výpovede vrchného strážmajstra J. Horáka na Krajskej správe Štátnej bezpečnosti v Brne vo veci povojnového vypočúvania kriminálneho rady brnenskej riadiacej úradovne gestapa Otto Koslowského

V roce 1947 při vyšetřování býv[alého] přísl[ušníka] gestapa, krim[inálního] rady Koslowského¹ měl jsem s uvedeným tento rozhovor.

Po jeho předání americkými orgány byl převeden Koslowski k dalšímu zpracování KV StB Brno.² Při jedné příležitosti při jednom „soukromém“ hovoru dotazoval se mě Koslowski na některé osobnosti, které prošly vyšetřováním gestapa za doby okupace. Mimo jiné dotazoval se mě na jistého „Slováka Širokého a Ďuriše“,³ zdali je znám. Přitom se ptal, zdali je to pravdou, že je Široký členem vlády. Jelikož nebylo důvodu toto Koslowskému zapřít, odvětil jsem, že ano, načež Koslowski odpověděl, no ano, tito lidi zastávají dnes vysoké funkce. Ptal jsem se ho, zda přišel s uvedenými jmény a osobami do styku, načež Koslowski přisvědčil a na moje dotazy řekl, že vyslyšal Širokého na Slovensku a že se při výslechu dověděl velmi závažné věci, o kterých (!) mělo berlínské ústředí gestapa velký zájem. Dále uvedl, že po skončení výslechu na Slovensku a po příjezdu do Brna obdržel z Berlína rozkaz, aby převezl Širokého a Ďuriše do Brna, že do Brna přijede vedoucí ze zpravodajského ústředí. Toto se stalo a do Brna přijel šéf zpravodajců (Wohle nebo Vohtl – jméno si dnes nepamatuji přesně) a jednal po mnoho dnů se Širokým sám a osobně. Dotazoval jsem se Koslowského, jak jednání se Širokým dopadlo, ale odvětil, že neví žádné podrobnosti, že nebyl těmto jednáním přítomen. Byl v Brně u Širokého pouze dvakrát, a to když prý uváděl šéfa ústředny, a podruhé, když byl na jeho cele s krim[inálním] radou Tautem,⁴ který vyslyšal Širokého ohledně agentury, kterou zřídila na Balkáně Kominternu a jejíž agenti působili také na slovenském území.

1 Otto Koslowski (17.4.1900–3.5.1947) – vedúci protikomunistického referátu brnenskej riadiacej úradovne gestapa, neskôr pôsobil na Slovensku v rámci 13. operačného oddielu (*Einsatzkommando 13*). Po vojne bol v rámci retribučných procesov odsúdený k smrti a popravený. V tomto dokumente, ako i v mnohých ďalších, sa Koslowského meno píše v poslovenčenej (resp. počestenej) forme ako Kozlovský. Pridržiavali sme sa však správneho znenia „Koslowski“ a na túto podobu sme opravili aj transkripciu mena v dokumente.

2 Teda správne Krajskej správe Štátnej bezpečnosti v Brne.

3 Július Ďuriš (9.3.1904 Rovňany – 18.2.1986 Praha) – po vstupe do KSČ v roku 1923 redaktor komunistických periodík. Od roku 1938 vo vedení komunistickej strany na Slovensku, člen I. ilegálneho vedenia KSS. Od augusta 1941 bol väznený. Po vojne sa stal ministrom pôdohospodárstva, neskôr ministrom financií a predsedom Zboru povereníkov. V roku 1963 bol odvolaný z funkcií a v roku 1970 z KSČ vystúpil.

4 Ewald Taudt (18.5.1909–???) – vedúci referátu IV N na úradovni gestapa v Brne.

Když jsem chtěl konkrétně, aby mě Koslowski řekl, co ve skutečnosti šéf berlínské ústředny se Širokým vyjednával, a zdůraznil jsem mu, že přece musí něco o těchto rozhovorech vědět, řekl mně Koslowski, že je to těžké, že „ti stojí dnes na vysokých místech“ a že on má pouze jeden život. Tvrdil, že jeho případ je velmi vážný a že má obavy, zda nebude na našem území odsouzen k tomu nejvyššímu trestu. Po tomto mém rozhovoru asi za několik dnů spáchal Koslowski pokus o sebevraždu, těžce se postřelil ze služební pistole, kterou zanechal v místnosti vyšetřující orgán, býv[alý] v[rchní] strážm[istr] Lysáček. Koslowski byl poté dopraven do nemocnice, kde byl asi 14 dnů. Za jeho pobytu v nemocnici byly učiněny přípravy k jeho soudnímu přelíčení a Koslowski krátce nato byl popraven, aniž by byl řádně vyslechnut.

Při jeho protokolární výpovědi psala jeho výpověď zajištěná členka gestapa Valerie Matalová, a to převážně tak, že Koslowski jí diktoval přímo do stroje, za přítomnosti orgánu, který neovládal německy.

Po nahlédnutí do protokolu Koslowského jsem zjistil, že jeho sdělení neodpovídá tomu, co je uvedeno v jeho protokolární výpovědi, i když mnohé věci by [v] jeho sdělení, které mně učinil, skoro souhlasily.

Tento úřední záznam činím v zájmu zjištění pravdy, neboť jsem přesvědčen, že Koslowski při rozhovoru se mnou hovořil pravdu a svoji výpověď poněkud při psaní protokolu pozměnil z nějakých důvodů.

Podobné jednání, jak shora uvedeno, měl šéf ústředny rovněž s Ďurišem, který byl rovněž za tím účelem přivezen do Brna.

v[rchní] stráž[mistr] Horák J. v. r.

Anotace

BĚHOUNEK, Václav: *Zelený anton: Plíživé kontravzpomínky*. Ed. Martin Kučera. Praha, Národní archiv 2009, 244 s.

„Kontravzpomínky“ Václava Běhounka, plížící se podle jeho vlastních slov jako „dým ze spáleniště“ (s. 6) do různých směrů i časových os, jsou mi velmi blízké. Václav Běhounek se narodil 12. září 1902 v Lounech, vystudoval na Univerzitě Karlově v Praze český jazyk a ruštinu (obor, který byl nově otevřen právě v roce 1921, kdy Běhounek zahájil studia), zažil obě světové války a pak ještě i tu studenou. Za nacistické okupace byl vězňem a po osvobození se stal jedním z nejspokotovanějších českých žurnalistů. Do povědomí veřejnosti vstoupil jako vedoucí kulturní rubriky deníku *Práce* a spolupráci s ním přerušil až v roce 1970 pro nesouhlas s poměry v redakci. Zemřel 10. prosince 1980 v Praze.

Anotovaná kniha, kterou připravil k vydání známý historik Martin Kučera, je milým vzpomínáním na dobu autorova mládí i mnohdy neveselým popisem útrap pozdějšího života. Ačkoli, jak autor sám přiznává, vzpomínky sepsíval „nechronologicky“ a myšlenky zaznamenával tak, jak mu vytanuly na mysli, na hodnotě knihy a její čtivosti to není nijak znát. Běhounkovy vzpomínky na dobu mládí, strávenou v rodných Lounech, mají velmi poetický ráz. Lounští rodáci, mezi které sama patřím, mohou náležitě ocenit um, s jakým autor vykresluje minulý místní život a krásu okolních vrchů Českého

středohoří. Tyto části knihy mají nesporně význam pro regionální dějiny.

Podobně zdařile autor zachytil realie Prahy v jeho studentských letech, které proložil stručnými, ale cennými charakteristikami některých svých profesorů, například Františka Krejčího, Zdeňka Nejedlého, Jaroslava Bidla či Františka Xavera Šaldy. Zajímavé svědectví podal o Státní knihovnické škole, kterou navštěvoval paralelně s univerzitním studiem. Václav Běhounek se stýkal s významnými osobnostmi tehdejšího kulturního života nejen jako posluchač vysokoškolských a veřejných přednášek a různých společenských akcí, ale i jako aktivní činovník Ústředního svazu studentstva. Ve studentských časopisech také získával své ostruhy novinářské. Politicky byla Běhounkovi nejbližší sociálnědemokratická strana, stal se jedním z pozoruhodné skupiny intelektuálů sdružujících se kolem Dělnické akademie. Hledal cestu k marxismu, který mu byl v té době „radostnou vědou“ (s. 63), či dokonce „příznivým klimatem myšlení“ (s. 154). Současně se vyrovnával s mimořádnou osobností Tomáše Garrigua Masaryka. Po okupaci Československa se Václav Běhounek zapojil do odboje na platformě Petičního výboru Věrní zůstaneme. V říjnu 1942 byl zatčen a zbylá válečná léta prožil v nacistických věznicích a koncentračních táborech.

Vzpomínky na léta poválečná jsou jedinečným svědectvím o měnícím se ovzduší doby, která stavěla před neortodoxního

novináře mnohá těžko řešitelná dilemata. Přinášejí také cenné informace o tehdejších českých médiích a panující kulturní atmosféře. Autorův vypravěčský talent i mimořádné znalosti kulturního a literárního dědictví se skvěle uplatnily v posledních kapitolách, kde líčí své cesty po Sovětském svazu, a také v bohaté paletě vzpomínek a postřehů o zajímavých osobnostech, s nimiž se setkával či přímo přátelil, jako byli například Vítězslav Nezval, Jaroslav Seifert, Bedřich Václavek, František Halas, Emil František Burian, Antonín Matěj Píša či Karel Josef Beneš.

Editor Martin Kučera měl možnost porovnat tři dochované verze vzpomínek (první pochází z roku 1969), s tím že k textu mu poskytl poznámky ještě sám jejich autor. Publikaci opatřil spolehlivým poznámkovým aparátem a úplným jmenným rejstříkem. Kniha vzpomínek Václava Běhouňka je cenným pramenem pro regionální dějiny lounského okresu, s užitkem se do ní ale mohou začíst všichni zájemci o dobu první republiky, nacistické okupace i poválečných let až do roku 1968. Poutavý styl, který nezapře pohotovému publicistu, je přitom její nápadnou předností.

Petra Paterová

DEMEL, Zdeněk: *Pod dohledem církevních tajemníků: Omezování činnosti katolické církve v Československu 1945–1989 na příkladu jihočeského regionu*. (Historia ecclesiastica, sv. 14.) Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008, 324 stran.

Církevní tajemníci (na okresní i krajské úrovni) již od počátku své činnosti na konci 40. let 20. století fungovali především jako převodová páka nařízení a příkazů, pomocí nichž se komunistický režim snažil omezovat a potlačovat činnost křesťanských církví a náboženských společností v Československu. Tento dohled a tlak, jehož intenzita kolísala s ohledem na měnící se politické a společenské poměry, se soustředil především na restrikcí (nejen náboženské) činnosti katolické církve, která zaujímala do-

minantní postavení v rámci křesťanských církví. Anotovaná kniha Zdeňka Demela je přepracovanou a doplněnou verzí disertační práce, kterou autor obhájil v roce 2008 na Jihočeské univerzitě v Českých Budějovicích. Jeho snahou zde bylo systematicky pojednat o omezování života katolické církve a její liturgie na příkladu jihočeského regionu. Správně však téma zařadil do širších politických a společenských souvislostí. Demel se především soustředil na otázku, jakými způsoby a prostředky církevní tajemníci uplatňovali bezprostřední státní dozor nad provozováním liturgie uvnitř církve. A lze již na úvod říci, že se mu tento cíl podařilo naplnit měrou více než vrchovatou. Zatímco omezování náboženské svobody občanů či perzekuci katolické církve bylo již věnováno vícero odborných prací, sborníků, časopiseckých studií i pamětnických knih, publikaci Zdeňka Demela lze charakterizovat jako průkopnickou.

Autor v práci, která vyšla jako čtrnáctý svazek edice *Historia ecclesiastica* brněnského Centra pro studium demokracie a kultury, zúročil svůj několikaletý archivní výzkum. Text monografie se skládá ze čtyř různých dlouhých částí. V úvodu Demel seznamuje s použitou literaturou a prameny a nastiňuje svůj autorský záměr. Nejrozsáhlejší první kapitola se pak věnuje církevní politice v Československu v letech 1945–1989. Tvoří nezbytné uvedení do problematiky, i když vzhledem k počtu stran by bylo namístež mluvit spíše o nové syntéze církevněpolitických dějin poválečného Československa. Autor se ovšem nesnažil předložit úplné historické pojednání o vztazích státu a katolické církve, ale hlavně umožnit čtenáři patřičný vhled. Ve svém výkladu postupuje chronologicky a zároveň si vybírá významné momenty, které osvětluje do větší hloubky na základě prací Karla Kaplana, Václava Vaška, Jiřího Hanuše a Stanislava Balíka, Jaroslava Cuhry a dalších autorů i s přispěním doplňujících informací z archivních fondů Krajského národního vztahu v Českých Budějovicích. Všimá si vztahů mezi státem a katolickou církví po druhé světové válce a jejich postupné změny po únorovém převratu v roce 1948, sleduje za-

vádění státního dozoru nad církvemi, jehož bezprostředními vykonavateli se stali církevní tajemníci, a posléze přechází k popisu přírodních administrativně-mocenských opatření vůči katolické církvi, která se neobešla bez četných perzekučních zásahů včetně inscenace politických procesů. Stranou však neponechává ani omezování liturgie a potlačování nenáboženských úloh církve ve společnosti. Dále načrtává pozvolné uvolnění napjatých vztahů, které nastalo v 60. letech a vyvrcholilo za „pražského jara“ 1968. Nepomíná přitom ani poněkud problematické postavení takzvané skryté církve, která právě v tomto období zažívala nebyvalý rozkvět. Méně podrobný je pak popis poměrů za „normalizace“, což zřejmě plyne z méně utěšeného stavu výzkumu pro toto období.

Naopak nejkratší je druhá kapitola, která se zabývá omezováním duchovní služby a slavení liturgie v armádě, nemocničních zařízeních a domovech důchodců ze strany československých úřadů. Autor v ní nepodává nějaký souvislý a do hloubky jdoucí text, spíše jen na několika příkladech poukazuje na existenci této problematiky. Cenná je informace o tajných návštěvách Zdeňka Demela mezi vojáky základní služby v kasárnách v Českých Budějovicích, kterým zprostředkovával přijímání svátosti eucharistie či svátost smíření (s. 146).

Vlastní jádro celé práce tvoří třetí kapitola, pojednávající o omezování církevního života a slavení liturgie v Jihočeském kraji. Autor v ní nejprve přibližuje osudy kněží, kteří byli kvůli slavení „nepovolené“ liturgie v 50. letech vězněni, a poté plynule přechází k osobě českobudějovického biskupa Josefa Hloucha. Velmi podrobně si všímá důsledků jeho internace v dubnu 1950 pro vnitřní život církve v jeho diecézi, samotný průběh internace však (ke škodě věci) ponechal stranou. Pečlivě zato zdokumentoval prostředky a způsoby uplatňování státního dozoru při omezování liturgických funkcí, poté co se biskup Hlouch v červnu 1968 vrátil do čela českobudějovické diecéze. Úředním restrikcím podléhaly církevní křty novorozenců, děti, biřmování, církevní sňatky a pohřby, oslavy svátku Božího těla, procesy a v nepo-

slední řadě slavení poutí. Jak autor uvádí, tyto oblasti liturgie zvolil především z toho důvodu, že „je církevní tajemníci bedlivě sledovali, a je proto o nich hodně informací v jejich hlášeních“ (s. 177). Právě počet účastníků například na poutích sloužil církevním tajemníkům jako ukazatel religiozity obyvatel, po jehož vyhodnocení mohli případně sáhnout k dalším administrativním opatřením. Poslední stránky kapitoly se pak zabývají překážkami, jež státní orgány kladly při zavádění liturgických reforem přijatých na Druhém vatikánském koncilu v roce 1964 a postupně uváděných do praxe od následujícího roku (například nový obřad křtu narozených dětí).

Demelovu knihu vhodně doplňuje výběr archivních dokumentů. Nejzajímavější z nich jsou asi dotazníky, v nichž se autor ptá na omezování liturgie ze strany církevních tajemníků přímo kněží českobudějovické diecéze, kteří působili v duchovní službě za komunistického režimu (z padesáti rozeslaných se mu vrátilo dvaadvacet vyplněných). S jejich pomocí chtěl zkonfrontovat perspektivu vykonavatelů „státního dozoru“ nad církvemi (církevních tajemníků), jak ji zachycují archivní dokumenty, s pohledem jeho „objektů“ (tedy kněží) na tutéž věc. Nakonec však informace získané z dotazníků měly pro autora jen doplňkový význam, protože se u některých oslovených uplatnil „optimismus paměti“, posouvající vztahy s církevními tajemníky do poněkud idealizující roviny. Demelova práce je opatřena také rozsáhlým poznámkovým aparátem, seznamem použitých pramenů a literatury, periodik a internetových zdrojů.

Monografie Zdeňka Demela se sice omezuje na oblast jižních Čech, její nadregionální význam je však pro dané téma zřejmý. Lze totiž předpokládat, že její poznatky budou mít do značné míry platnost v celostátním měřítku, potvrdit to ale musí teprve další výzkum. Poprvé se v ní také podrobněji mapuje činnost církevních tajemníků, kteří byli bezprostředními vykonavateli příkazů a zákazů uplatňovaných vůči církvi státními a stranickými orgány. Tato analýza moci v „dolních patrech“ jejího působení, v bez-

prostředním doteku s každodenní realitou, je důležitým přínosem knihy. Nepochybně zajímavé by ovšem bylo napříště porovnat strategii a postup církevních tajemníků vůči katolické církvi s tím, jaké postoje zaujímali vůči dalším povoleným církvím v komunistickém Československu.

Radek Slabotínský

KUNA, Milan: *Václav Talich (1883–1961): Šťastný i hořký úděl dirigenta*. Praha, Academia 2009, 1192 s.

Vynikající historik a publicista, hudební kritik a organizátor PhDr. Milan Kuna, DrSc. (narozen 1937) se zabývá osobností někdejšího šéfdirigenta České filharmonie a šéfa opery Národního divadla Václava Talicha soustavně čtyři desetiletí. Předložená monografie tak završuje jeho dlouholeté usilovné studium. Snaha zprostředkovat čtenáři v maximální míře nabyté vědomosti se obrází v mimořádném rozsahu práce. Kuna využil bohatého osobního archivu Václava Talicha a jeho příbuzných, uloženého v Muzeu Českého kraje v Berouně, především pak cenné osobní korespondence, která umožňuje nahlédnout i do skryté privátní sféry geniálního umělce. Podařilo se mu získat přístup i k dosud nevyužitým pramenům, jež zůstávají v držení rodin významných hudebních umělců. K intimním momentům Talichova života přistupuje autor s noblesou, jak o tom svědčí například zmínka o dirigentově trvalejším sblížení s pěvkyní Otou Horákovou (s. 635 n.). Milan Kuna hojně čerpal rovněž z dobového tisku, v menší míře pak vytěžil odbornou literaturu a archivní prameny z jiných fondů (ne vždy přesně je cituje). Přehled použitých pramenů a literatury do knihy ovšem nezařadil, což je rozhodně ke škodě věci.

Knihu oceňuji na prvním místě jako příručku mapující podrobně Talichovo dílo. Přináší samostatně zpracované přehledy orchestrálních a vokálně-instrumentálních skladeb i scénických děl řízených Václavem Talichem a soupis jeho nahrávek. Tyto přehledy obsahují kromě názvů provedených děl a základ-

ních chronologických a místních údajů také informace o interpretech. V textu knihy potom Milan Kuna vysvětluje okolnosti přípravy jednotlivých vystoupení (důležité je to především u jeho zahraničních angažmá) a shrnuje ohlasy na ně v denním tisku a odborných časopisech. Detailnost jeho přístupu lze demonstrovat například na srovnání spíše negativního přijetí Talichova pokusu o prosazení Sukovy symfonie c moll op. 27 *Asrael* v roce 1929 ve Švédsku, jak se odrazilo v tamních recenzích, s „příkrášenými“ referáty v českém tisku (s. 412 n.). Prokáže-li užívání monografie, že informace o umělecké činnosti Václava Talicha jsou přesné a úplné, vykonal Milan Kuna dílo, které bude sloužit dalším generacím. To posoudí specialisté – hudební vědci. V tak rozsáhlém díle se ovšem pochopitelně mohou objevit omyly; například stanice u Břeclavi, kde došlo v roce 1950 k železničnímu neštěstí, jehož účastníkem byl i Talich, se jmenuje Podivín, nikoli Protivín (s. 1014).

Milan Kuna nechápe historiografii jen jako rekonstrukci zašlých dějů, ale i jako „dialog současníka-historika s minulostí“ (s. 26). Tímto přístupem zaujal již ve druhé polovině 60. let, kdy na sebe poprvé výrazněji upozornil při hodnocení hudebního života za okupace. Podtitul anotované biografie naznačuje, že měl ambici posoudit osobnost velkého umělce v širších souvislostech. Nutně se pak muselo dostat vlnění mezi podrobnou, svým rozsahem až umožňující faktografií a snahou o hlubší interpretaci a epickou linií výkladu. Tento nesoulad poněkud narušuje čtivost a přehlednost práce. Počínaje rokem 1919, kdy Talich převzal řízení České filharmonie po Ludvíku Vítězslavovi Čelanském, vymezuje Kuna kapitoly jednotlivými ročními sezónami, což komplikuje postížení událostí a jevů, které rámec jednoho roku přesahovaly.

Václav Talich byl již svým postavením osobností širokého společenského dosahu a vystižení jeho role i ohlasu, jehož se mu dostalo, naráží na problémy, s nimiž se musí často vyrovnávat historici soudobých dějin. K některým epizodám je nedostatek pramenů nebo jsou uzavřeny (jako například některé archivy v Moskvě), k jiným jsou naopak prameny početnější, ale rozptýlené

natolik, že není prakticky v silách jedného badateľa je v úplnosti vyčerpat. Povšimneme si napríklad popisu jmenování Talicha správcem opery Národního divadla v roce 1935 (s. 581–583). Některé prameny (především v roce 2007 vydané paměti tehdejšího ministra školství Jana Krčmáře) umožňují doplnit Kunův výklad o podstatnou informaci, že za Talicha razantně intervenoval tehdejší ministerský předseda Jan Malypetr. Politické konsekvence této epizody hrály svou roli i v následujícím období. A ještě jeden příklad: při popisu zatčení Václava Talicha v květnu 1945 Kuna evidentně situaci zdramatizoval a „domyslel“ tam, kde prameny neměl při ruce či chyběly. Talich nebyl zatčen v Berouně, nebyl veden potupně přes město s ozbrojenou eskortou a příkaz k jeho zatčení nedal Bedřich Reicin (s. 871). (K „Talichově případu“ jsem se vyjádřil ve studii „Srdce Václava Talicha se ztratilo“ v *Soudobých dějinách*, roč. 16, č. 1 a 2–3 (2009), s. 69–111 a 243–275.) Obecně je nutno konstatovat, že Kuna připisuje problémy provázející uměleckou kariéru Václava Talicha téměř výhradně jeho odpůrcům (Zdeňku Nejedlému a jeho kohortě, komunistům), což ovšem vede k určitému zploštění situace a paradoxně to někdy brání bližšímu pochopení konání samotného Talicha, umělecky i lidsky velikého navzdory pochybením a slabostem.

Přes dílčí námítky lze jednoznačně přivítat toto rozsáhlé a pozoruhodné dílo, které zaujme nejen hudební vědce, ale i širší publikum se zájmem o soudobé kulturní dějiny. Jeho předností je i to, že obrací pozornost k otázce etiky umělecké práce. Ocenit je nutno grafickou úroveň knihy, vybavené fotografickou přílohou, i zařazení jmenného rejstříku, který usnadňuje orientaci v knize.

Jiří Křestán

ROZNER, Ján: *Sedem dní do pohrebu*. Bratislava, Albert Marenčin PT 2009, 311 s.

Moje prvé stretnutie s menom Jána Roznera – ak nepočítam to, že som vedel, že bol manželom spisovateľky Zory Jesenskej – sa

udialo pred dvadsiatimi rokmi, v lete 1989. Vtedy sa mi dostala do rúk kniha, ktorú mi po niekom poslal Vilém Prečan zo Scheinfeldu. Bolo to Škvoreckého vydanie *Lukavických zápiskov* Hany Ponickéj. Na dvoch stránkach tu Ponická opisuje svoju neplánovanú návštevu u Roznerových, krátko po tom, čo vo francúzskom denníku *Le Monde* bol publikovaný jej „škandálny“ diskusný príspevok určený pre zjazd slovenských spisovateľov v roku 1977, kde jej ako signatárce Charty 77 nedovolili vystúpiť. Neplánovaná bola tá návšteva preto, lebo Ponická, ktorá v tom čase žila už v Lukavici a potrebovala si vybaviť dôchodok v Bratislave, sa tam vyľakala čierneho auta, o ktorom si myslela, že ju sleduje. Podľa jej spomienkovej knihy vbehla do prvého obytného domu vo vilovej štvrti pod Slavínom a na vizitkách zistila, že tam bývajú aj Roznerovi. Ján Rozner bol už dlho vdovcom a so svojou novou manželkou Slávkou Manicovou, sesternicou Zory Jesenskej, radostne privítal nečakanú návštevu. Ponická ďalej píše, že Roznerovci boli vlastne pred odchodom do zahraničia, lebo po rokoch čakania dostal tento perzekvovaný literárny kritik a prekladateľ trvalé vysťahovalecké povolenie do západného Nemecka.

Ďalšie stretnutie s Roznerovým menom mi v polovici minulého roku sprostredkoval rozhovor s Albertom Marenčinom starším v 22. čísle časopisu *Týždeň* (z 1. júna 2009). Slovenský surrealista a patafyzik v ňom okrem iných vecí hovorí: „Jano Rozner, ďalší priateľ, napísal na Novomeského takú zdrvivú kritiku, že sa vyrovnala obžalobe zo zrady.“ Preto som koncom leta nedočkavo siahol po knihe Roznerových spomienok *Sedem dní do pohrebu*, o rukopise ktorej som netušil.

Kto bol Ján Rozner? Stručná odpoveď znie: literárny, divadelný a filmový kritik a vedecký pracovník Ústavu slovenskej literatúry Slovenskej akadémie vied. Narodil sa 4. decembra 1922 v Bratislave a zomrel 25. septembra 2006 v Mníchove. Po maturite na bratislavskom gymnáziu v roku 1940 z rasových dôvodov nemohol ísť študovať na vysokú školu. Dokonca bol i s bratom zaradený do transportu, ale matka, Nemka-Prešpuračka, podnikla všetko, aby ich z neho

vytiahla. To sa naozaj podarilo a Ján Rozner do konca vojny mohol dokonca publikovať pod vlastným menom i rôznymi pseudonymami. Od roku 1945 bol postupne redaktorom *Pravdy*, *Národnej obrody*, vydavateľstva Slovenský spisovateľ a dramaturgom činohry Slovenského národného divadla. Písal filmové, literárne a divadelné kritiky, ktoré zverejšňoval v časopisoch *Elán* a *Kultúrny život*, v Československom rozhlase a v dennej tlači. Časť z jeho článkov a esejí vyšla knižne pod názvom *Pohľad v zrkadlách*. V oblasti literárnej histórie sa venoval najmä skupine DAV a davistom. Prekladal z angličtiny a nemčiny. Po roku 1970 bol – podobne ako jeho manželka Zora Jesenská – vyobcovaný zo slovenskej literatúry a kultúry. Všetky diela, čo jeden z nich alebo spolu preložili, boli vyradené z knižkupertiev a verejných knižníc.

Spisovateľ Kornel Földvári o ňom v denníku *SME* 21. septembra 2009 napísal: „...v zrelom veku vždy na správnej strane barikády. Nepísal často, ale jeho analýzy patrili do prvej ligy slovenskej kritiky.“ V spomienkovej knihe *Sedem dní do pohrebu* Rozner reflektuje svoj život, a pochopiteľne i osemnásťročné manželstvo so Zorou Jesenskou. Časove je dej knihy ohraničený siedmimi dňami od jej úmrtia v Bratislave po pohreb v Martine. V reflexiách sa objavujú tiež známe osobnosti slovenského kultúrneho a verejného života – Vlado Mináč, Peter Karvaš, Husáková druhá manželka Viera Millerová, Agneša Kalinová, Ladislav Mňačko, Alexander Matuška, Soňa Čechová, manželia Perla a Jozef Bžochovi, profesor Jozef Felix, Gabo Rapoš a ďalší. Autor spomína na svoje detstvo, predčasne zomrelého otca, významného novinára, a matku, ktorá ako Prešpuračka ovládala len nemčinu a len vďaka pomoci synov bola uchránená pred odsunom po roku 1945. Píše o peripetiách svojho manželstva s o trinásť rokov staršou ženou, ktorá ignorovala svoju svokru, ale i jeho odmietanie manželkinou rodinou, pre ktorú Ján Rozner ako „človek novej doby“ nebol spoločensky prijateľný. A nerozpakuje sa popisovať svoj ideový vývoj od rigorózneho lavičiara, aj keď nikdy (na rozdiel od svojej manželky) nebol členom komunistickej strany.

Spomína statočnosť profesora Jozefa Feli-

xa, ktorý bez akéhokoľvek váhania prehovoril pri rozlúčke so Zorou Jesenskou, odmietol dať si cenzurovať prejav a odniesol to už druhýkrát vo svojom živote vyhodnením z postu vysokoškolského učiteľa. Na druhej strane hovorí o ľuďoch, ktorí sa počas „normalizácie“ vyhýbali osobným stretnutiam, neboli ochotní nijako pomôcť, ignorovali v spisovateľskej organizácii úmrtie Zory Jesenskej, napriek tomu, že bola za svoje preklady skôr menovaná zaslúžilou umelkyňou.

Pre tých, ktorí nepoznali pravú tvár „normalizačného“ režimu, budú znieť ako neuveriteľné príbehy okolo pohrebu v Martine, kde napríklad vedenie Matice slovenskej zakázalo svojim pracovníkom, aby túto významnú osobnosť kultúrneho života odprevadili na poslednej ceste. Podobné zákazy platili aj pre učiteľov. Pracovník Štátnej bezpečnosti pôvodne nechcel povoliť hrať v obradnej sieni ani úryvky z Janáčkových *Lašských tancov*, ktoré zosnulá literátka mala v oblube, lebo nevedel, kto je to Leoš Janáček, a navrhoval osvedčené skladby, ktoré mala k dispozícii martinská pohrebná služba. Absurdný obrázok dokresľuje i správanie pracovníkov martinskej pohrebnej služby, ktorí si účtovali výdavky za služby zaplatené už v Bratislave a zhrabli ich tak do svojho vrecka.

Svoju knihu Rozner doplnil úryvkom o mesiac Martine a jeho osobnostiach zo spomienkovej knihy Zory Jesenskej *Vyznania a šarvátky* z roku 1962. *Sedem dní do pohrebu* je pozoruhodné dielo, ktoré možno označiť čo do žánru najskôr za spomienkový román. Vyšlo tri roky po autorovej smrti a prezrádza nadanie a schopnosti autora, ktoré bohužiaľ neboli – na škodu slovenskej literatúry – včas a dostatočne rozpoznané.

Vojtech Čelko

RÖHRBORN, Gert: *Dissidenten als geistige Schrittmacher: Transformatorische Politik hinter der Mauer*. Saarbrücken, VDM Verlag Dr. Müller 2008, 237 s.

Osudy těch, kteří se postavili totalitnímu režimu, jsou různorodé. Disidenti coby od-

půrci politického zřízení vlastní země bývali zpravidla vyloučeni z existujících struktur společnosti. Následující konfrontace s vládnoucí mocí mohla mít různá vyústění – od drobných šikan, jako je sledování či „podávání vysvětlení“ formou výslechu, přes ztrátu zaměstnání a perzekuci blízkých osob až k uvěznění, jehož speciální formou mohla být (jako v NDR či SSSR) internace v psychiatrických léčebnách; jejími následky bývaly v lepším případě doživotní zdravotní komplikace, v horším i smrt.

Německý autor Gerth Röhrborn (narozen 1979) se disidentskými strukturami v komunistických režimech střední a východní Evropy soustavně zabývá delší dobu. Jeho loni vydaná kniha *Disidenti jako duchovní průkopníci*, s podtitulem *Transformační politika za Zdí*, se soustředí na disent v Německé demokratické republice, ovšem s vědomím širších, nadnárodních kontextů. Této problematice se kriticky dotýká z více úhlů, přičemž shledává, že by se „rozostřeným vzpomínkám“ na poslední desetiletí NDR měl dát nějaký určitější rámec. Historické procesy ve střední a východní Evropě podle Röhrborna nestačí sledovat jen na základě několika běžně se opakujících případů perzekuce, ale je třeba se o to pokusit za pomoci nadřazených a vzájemně srovnatelných modelů.

Zajímavé poznatky autor přináší o snahách východoněmeckých disidentů navázat komunikaci s některými představiteli či strukturami vládnoucí moci. V době, kdy byla odpůrcům režimu ve vlastní zemi zapovězena média, měli možnost se stýkat jen s dosti omezeným okruhem sympatizantů. Situace se radikálně změnila ve chvíli, kdy jim bylo dopřáno sluchu v západním světě, což se neobešlo bez vlivu na vnitroněmecké vztahy a záležitosti. Ve středu Röhrbornova zájmu však stojí myšlenkový svět tří východoněmeckých filozofů, jejichž dílo rozebírá z mnoha perspektiv.

Prvním je známý Robert Havemann (1910–1982), vězeň nacistického režimu, který se po počátečním angažmá v Jednotné socialistické straně Německa (SED) stal odpůrcem stalinismu a „pruského modelu

socialismu“ v NDR. Havemann, přesvědčený marxista, považoval Marxovu teorii dějin za správnou, avšak znetvořenou totalitním modelem. Tvrdil, že jako vědec musí být kdykoli připraven k revizionismu, neboť zákonitosti dějin určují jen to, co je za stávajících podmínek uskutečnitelné. V existenci různých dějinných alternativ spatřoval svobodu člověka jako aktivního tvůrce budoucnosti. Násilné potlačení „pražského jara“ pak v této souvislosti chápal jako kontrarevoluci, jejímž cílem bylo zabránit vybudování spravedlivého socialismu. Přestože tzv. reálný socialismus považoval za socialismus znetvořený a neživotaschopný, odmítal opustit NDR s přesvědčením, že přes všechny nedostatky je tím lepším z obou německých států. V závěru života se Havemann zabýval globálně ekologií a dodnes je vnímán jako jeden ze zakladatelů eurokomunismu.

Druhým významným disidentským intelektuálem, kterého Röhrborn představuje, je filozof a novinář Wolfgang Harich (1923–1995). V polovině 50. let byl ředitelem vlivného nakladatelství Aufbau, docentem na Humboldtově univerzitě a blízkým spolupracovníkem Bertholda Brechta. V roce 1956 byl zatčen a za „protisocialistické štvání“ nebolí konkrétní kritiku politiky východoněmeckých komunistů několik let vězněn. Po propuštění se podobně jako Havemann věnoval ekologii. V pádu Honneckerova režimu spatřoval později šanci pro ekosocialismus, který by spojoval řešení sociálních a ekologických problémů. Posledním ze sledované disidentské trojice je Rudolf Bahro (1935–1997). Také on působil nejdříve ve strukturách SED a za kritiku režimu byl vězněn. Po propuštění na konci 70. let byl deportován do Spolkové republiky, kde se stal jedním ze zakladatelů Strany zelených. Ačkoli se s ní později rozešel, proslul jako autor svérázných ekologických teorií.

Vybraná typologie socialistických filozofů z prostředí východoněmeckého disentu umožňuje Röhrbornovi popisovat toto společenství jako „hledáče třetích cest“, jimž je vlastní myšlenkové tápání, pochybení i zvraty. Nabízejí se mu přitom dvě roviny přístu-

pu: jako politolog usiluje o to, aby výsledkem jeho rozborů nebyly pouhé uklidňující, resp. zneklidňující výklady minulosti, zatímco jako historik zdůrazňuje důležitost konceptuálního zkoumání dějin NDR.

Röhrbornova práce může být přínosná i v českém prostředí, které nedávne dějiny východního Německa leckdy vnímá především prizmatem barvotiskových interpretací v populárních filmech *Good Bye Lenin* nebo *Životy těch druhých*. Zároveň může dát podnět ke koncepčnímu výzkumu disidentských struktur v Československu v době „normalizace“.

Petr Karlíček

SLOUKA, Zdenek: *Jdi po skryté stopě: Lidské kroky politickou krajinou exilu*. (Edice Paměť, sv. 27.) Praha, Academia 2009, 803 s.

Jako 27. svazek vycházejí v edici Paměť nakladatelství Academia obsáhlé vzpomínky Zdenka Slouky, evropského spolupracovníka Ferdinanda Peroutky, australského domovníka a námezdního dělníka a amerického profesora politologie. Paměti přináší ucelený obraz jeho života, od dětství v Brně přes exil na různých kontinentech až po návrat zpět do vlasti po listopadu 1989.

Vzpomínky na brněnské dětství jsou poetické: židenický puč, nahlížený skrze zdánlivě banální chlapeckou rvačku, duhová kulička darovaná prezidentu Masarykovi při setkání legionářů, k nimž patřil i Sloukův otec, a podobné zážitky formují jeho atmosféru. Meziválečné Československo je ve vzpomínání Zdenka Slouky ideálním státem a společností s pevnou hierarchií morálních hodnot, odvíjejících se od na první pohled banální každodennosti, jako je setkávání bývalých legionářů v tatínkově kuchyni, první četba, setkání s první velkou osobností (školníkem Zimmelem) atd. Hodnoty nové Československé republiky okouzly malého Zdenka natolik, že v roce 1938 zfalšoval svůj rodný list, aby se mohl nechat prohlásit za plnoletého a dát se odvést do armády. Odveden nebyl, naopak následovala „báječná léta“ gymnazi-

ální, zakončená maturitou v Brně a vystřídaná pracovním nasazením do Škody Adamov, které pro něj znamenalo také první setkání s aparátem totalitní moci.

Záhy po osvobození se stává Slouka pomocníkem a nakonec i redaktorem brněnské redakce Peroutkových *Svobodných novin*, následnického listu za okupace zkompromitovaných *Lidových novin*. Všimá si politizace veřejného prostoru, např. toho, jak si komunisté začali osobovat právo na podrobení univerzitní půdy. Po únoru 1948 padly zábrany, politizace tisku v komunistickém duchu pochopitelně zasáhla i brněnskou redakci *Svobodných novin*. Přesto jsou Sloukovy vzpomínky na tuto dobu milostivé: básník a redaktor Oldřich Mikulášek, tehdy nadšeně vítající revoluční změny, i tehdejší šéfredaktor Jan Drda představují uvědomělé komunisty, kteří dbají o dobro věci, atmosféra brněnské redakce nyní již zase *Lidových novin* se zdá i přes venkovní otřesy vnitřně nedotčena.

K odchodu za hranice se Zdenek Slouka nakonec rozhodl pod dojmem četných indicií, které dávaly tušit, že relativní klid nevydrží dlouho. V prosinci 1948 se svou manželkou a další ženou ilegálně překračuje hraniční čáru do Rakouska, odkud zamíří ze sovětské okupační zóny dále na západ. Ve Vídni se živí prodejem cigaret a punčocháčů. Vzpomínky na počátek z každodenního přežívání považuje Slouka tehdejší svůj pobyt mimo domov za emigraci, nikoliv exil: „Co je novinář náhle bez svého jazyka a neovládající jazyky jiné, a dobře?“ (s. 308) Po marných pokusech získat povolení k cestě do Brazílie, na Nový Zéland či do Kanady vyhověla jeho žádosti konečně Austrálie. Zde získal po domovnické epizodě místo v pobočce Mitchellovy knihovny v Sydney a neváhal kontaktovat Ferdinanda Peroutku, který pracoval na vzniku Svobodné Evropy. Jeho reakce byla otevřená, ovšem podpořit účinně tento projekt z Austrálie nebylo dost dobře možné. A tak Zdenek Slouka se svou ženou okamžitě přijali civilní zaměstnání při americké okupační armádě v západním Německu, kam byli roku 1951 doporučení.

On jako politický analytik, jeho žena jako překladatelka a tlumočnice.

Náplní práce jednotky asi deseti Čechů, kteří byli součástí útvaru U. S. Army v Mannheimu, bylo vytvářet kontrapropagandu vůči komunistickému režimu ve vlasti. Profesionálně vyvedené tiskoviny z jejich dílny byly posléze pašovány do Československa, kde měly být rozšiřovány. Například satirický *Dikobraz* měl ve zpracování mannheimskou jednotkou stejnou první i poslední stránku, obsah uprostřed byl však zásadně odlišný (s. 435). Přestože byli oba manželé Sloukovi po celou dobu svého angažmá v americké armádě finančně zaopatřeni, vzpomíná Zdenek Slouka na svůj pobyt v Mannheimu jako na „jedno z nejdepresivnějších období v téměř půlstoletí mého exilu“ (s. 445).

Po přehodnocení výsledků psychologické války, jejíž metody byly účinné v boji proti nacismu, ovšem za studené války ztratily své podstatnění, byla mannheimská jednotka přesunuta do Mnichova a změnila svou činnost. Zdenek Slouka odešel z Evropy do Washingtonu a od roku 1955 konečně zakotvil tam, kam jako exulant předtím zřejmě vždy směřoval – v Rádiu Svobodná Evropa. Setkal se zde s novinářem Ivanem Herbenem (1900–1968), spisovatelem Egonem Hostovským (1908–1973) a Zdeňkem Němečkem (1894–1973), a především znovu také s Ferdinandem Peroutkou (1895–1978). Teprve zde začíná naplno jeho exil: kromě běžné redakční práce stál Zdenek Slouka také u zrodu agentury Mid-European Press Inc., která zprostředkovávala informace o Československu, Polsku a Maďarsku. Aktivně se zapojoval do debat a činnosti nově založené společnosti pro vědu a umění, zprvu ze své pozice člena redakce RFE, později také jako profesor politických věd na Columbijské univerzitě v New Yorku, kterým se stal po odchodu z redakce Svobodné Evropy, kdy si zvolil akademickou dráhu. Čtenář těchto pasáží propadne kouzlu vyprávěného příběhu, který získává spád, historik by si však přál, aby Zdenek Slouka vyprávěl více – a především podrobněji.

Téměř osmisetstránkové paměti Zdenka Slouky jsou jedním dlouhým, nepřetržitým

monologem, který proti sobě staví „exil“ a „emigraci“ jako dvě rozdílné morální a „sociologické“ kategorie. Po celou dobu existence československého exilu však platilo to, co napsal výtvarný kritik František Kovárna Zdenku Sloukovi roku 1949 z londýnského exilu: „Tento exil ještě nenašel sám sebe. Zatím je jen mravenčím pokračováním partajnického hašteření z našeho předúnorového domova. To se bezpochyby změní, jsou zde velcí a silní lidé, kteří dříve nebo později překonají počáteční těžkosti a ujmou se práce. Ale každý sám ze sebe a za sebe. Tento exil není armáda s generály a pěšáky. Před každým z nás je otázka: Čeho je třeba a co mohu nabídnout?“ (s. 291)

Strach z pouhé „emigrace“ pronásledoval Slouka všude: „Ale jedno mi bylo stále jasnější ... že Austrálie není vhodná půda pro exil a exilovou práci, že většina přijíždějících Čechů je svou mentalitou spíše emigranty než exulanty a že mnoho z nás, kteří jsme přijížděli do Austrálie jako exulanti, čas sám přetvoří v emigranty.“ (s. 376) Ani v Mannheimu při práci v americké armádě se Zdenek Slouka nepovažoval za exulanta, ale „pouze“ za emigranta. Nakonec sám pro sebe definuje rozdíl mezi oběma kategoriemi následujícím způsobem: „Exulant by byl raději tam, odkud odešel, kdyby to jen šlo, a většinou se snaží dělat to či ono, aby to šlo. Emigrant je raději tam, kde je, než aby byl tam, odkud odešel, a většinou se snaží dělat to či ono, aby o tom sám sebe přesvědčil.“ (s. 380 n.) O všeobecné platnosti tohoto konceptu lze polemizovat, pod tlakem příchodu nových generací emigrantů z Československa v 60. letech se její ostatně vzdává i sám Slouka (s. 565). Mění se poměry v Československu s sebou tehdy přinášely i změnu v povaze československé emigrace, její hlavní centra na Západě však i na počátku 60. let tvořila skupina politických exulantů, kteří odešli z Československa ještě po únoru 1948. O obtížném přijímání a vstřebávání nových osobností a témat exilu z let šedesátých v mnichovské redakci Svobodné Evropy se zmiňuje i Zdenek Slouka (s. 580 n.), bohužel však své postřehy tímto směrem dál nerozvíjí.

Posledních sto stran paměti se nejužěji pojí k současnosti a tempo jejich vyprávění tak nabírá mnohem rychlejší spád. Zdenek Slouka popisuje svůj návrat do vlasti, akce Společnosti pro vědu a umění na podporu akademické obce v polistopadovém Československu, své osobní angažmá v různých oblastech a podobně. Na otázku, kteráak být jako exulant užitečný, kterou položil profesor Kovárna ve svém dopisu z roku 1949, odpověděl Zdenek Slouka nejen svým působením v Rádiu Svobodná Evropa a dalšími činy politického ražení, ale – možná paradoxně – především svými početnými aktivitami po návratu do vlasti, které v mnohém čerpaly ze zkušeností, vědomostí a kontaktů nabytých během dlouhého pobytu mimo domov.

Memoáry Zdenka Slouky jsou vypravěčsky mnohem rozsáhlejší a živelnější nežli vzpomínky jeho generačních soupeřů Eduarda Goldstücker, Tomana Broda či Ivana Klímy. Liší se od nich také důrazem na narativní stránku svého lidského příběhu v emigraci a posléze v exilu.

ŠTROUGAL, Lubomír: *Paměti a úvahy*. Praha, EPOCH, 2009, 368 s.

Po roce 1990 vzrostl zájem o vzpomínky „osmašedesátníků“. Připomeňme obsažná a literárně hodnotná díla Jiřího Hájka, Zdeňka Mlynáře, Eduarda Goldstücker a Čestmíra Císaře. Aby byl obraz úplný, očekávali zájemci o soudobé dějiny svědectví těch, kteří po roce 1969 převzali kormidlo státu a setrvali u něj po další dvě desetiletí. K memoárovým textům Vasilu Biřaka (vznikly a v samizdatu byly zveřejněny ještě před rokem 1989), Miloše Jakeše, Karla Hoffmanna (zabývajících se historickými souvislostmi svého soudního procesu), Plevzově záznamu vzpomínek Gustáva Husáka a reflexím několika dalších politiků se nyní přiřazují i vzpomínky Lubomíra Štrougala (narozen 1924). Ten vešel do obecného povědomí jako dlouholetý předseda federální vlády (1970–1988). Předtím byl dvakrát ministrem (zemědělství, lesního

a vodního hospodářství v letech 1959–1961 a vnitra v letech 1961–1965) a v roce 1968 místopředsedou vlády. Část kariéry spojil Štrougal s aparátem komunistické strany: v letech 1957–1959 působil ve funkci vedoucího tajemníka jihočeského krajského výboru KSČ, v letech 1965–1968 byl tajemníkem ÚV KSČ a v letech 1968–1970 vykonával funkci předsedy byra ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích. Od podzimu 1968 byl členem vrcholného mocenského orgánu, předsednictva ÚV KSČ. V říjnu 1988 na vrcholné funkci rezignoval.

Autor vzpomínek líčí své dětství, kdy určující vliv měl na něho otec: sociální demokrat, jenž v roce 1923 přešel ke KSČ, ve 30. letech všeobecně respektovaný člen zastupitelstva města Meziměstí nad Nežárkou, účastník protifašistického odboje, který na konci války zahynul. Generace, jež dospívala za velké hospodářské krize, prožila mnichovské trauma a válečné utrpení, po roce 1945 směřovala k radikálnímu řešení společenské situace. „Návrat k poměrům první republiky byl pro mě nepřijatelný. Propastné sociální rozdíly, rozsáhlá trvalá nezaměstnanost, národnostní rozpory, bezradná mezinárodní orientace na nespolehlivé spojence – tak jsem si nepředstavoval budoucnost této země. (...) Zvítězila idea sociálně spravedlivé společnosti, idea sice s mnoha iluzorními představami, ale idea slibující něco nového, změnu, pokrok,“ píše o tom Lubomír Štrougal ze svého osobního hlediska (s. 23).

Výklad se odvíjí po chronologické ose, jednotlivé problémové okruhy jsou přitom koncentrovány do samostatných kapitol. Značnou pozornost Štrougal věnuje tzv. československé cestě k socialismu (s. 40–55), opuštěné po konfliktu Stalina s Titem v létě 1948. Zabývá se problémy řízení národního hospodářství a distancuje se od centrálně direktivního modelu, převzatého mechanicky ze Sovětského svazu. Zajímavé je sdělení o Štrougalových pravidelných nočních diskusích v letech 1959–1961 s tehdejšími předsedou vlády Viliamem Šíroky, jimž býval často přítomen i místopředseda vlády Jaromír Dolanský, které se staly pro mladého politika velkou školou (s. 49 n). Bohu-

žel na podrobnosti je Štrougal dosti skoupý. Několikrát se nicméně vrací k Dolanského referátu o situaci v národním hospodářství, jež zazněl na zasedání Ústředního výboru KSČ v roce 1957 a přinesl podněty k reformě řízení ekonomiky, jež ovšem nebyly stranickým vedením akceptovány. Čtenáře zaujme i popis procesu politických rehabilitací, jež se dostaly do zorného úhlu autora paměti na počátku 60. let, a hodnocení práce rehabilitačních komisí.

Podstatnou část knihy tvoří vzpomínky na rok 1968, jehož aktivním účastníkem Štrougal byl. Hlásí se k potřebě tehdejší reformy socialismu, avšak přiznává, že období od ledna do srpna 1968 tehdejší vedení státu nezvládlo. „Vážím si osoby A. Dubčeka. Nevážím si však jeho přístupu k rozhodování o klíčových otázkách politiky. Nerozhodnost, stálé odklady charakterizovaly danou situaci ve stranické centrále,“ píše o tom (s. 174). Autor klade důraz na mezinárodní souvislosti „pražského jara“. V tomto směru jsou zajímavé postřehy o sovětském vedení, zejména glosy o předsedovi Rady ministrů SSSR Alexeji Kosyginovi, kterého Štrougal představuje jako schopného politika, odmítajícího vojenskou intervenci (s. 159 n. a 200–202). Příznivě charakterizuje tehdejšího předsedu vlády Oldřicha Černíka, jehož mimochodem k nelibosti Husáka doporučil v březnu 1969 při jednáních s prezidentem Ludvíkem Svobodou za Dubčeka nástupce v čele KSČ (s. 207). Konflikt mezi Černíkem a Husákem se vyhroutil podle pamětí vinou posledně jmenovaného (s. 238 n.).

Lubomír Štrougal patřil k osobám nejbližším Gustávu Husákovi. V prvním desetiletí po roce 1968 se scházeli k osobním rozhovorům. Husák je pro Štrougala politikem, který „obstál, i když ne bez chyb“ (s. 230). Měl prý zájem na pokračování reformy a rehabilitací, chtěl čelit dogmatikům, usiloval o odchod sovětských vojsk z Československa, sdílel se Štrougalem odpor vůči čistkám po roce 1969. Nedocenil ale, jakému tlaku bude ze strany Sovětů vystaven, a racionální rozhodnutí stále častěji odkládal. Dozvíme se mimo jiné, jakými cestami Moskva generálního tajemníka ovlivňovala: pravidelně

dlouhé telefonáty Leonida Brežněva (ten byl po 21. srpnu 1968 zproštěn jiných povinností, aby se mohl věnovat Československu), osobní schůzky, dovolené na Krymu (s. 211–215). Štrougal připouští problematické osobní rysy Husáka (sklon k autoritářství, ješitnost, bezohlednost k soupeřům), čtenáři však zprostředkuje i emocionálně vypjatou scénu, kdy ho v červnu 1968 Husák zavedl do sklepení zámku v Kolodějích, kde byl po svém zatčení zkraje 50. let držen v samovazbě (s. 135). V 80. letech komunikace mezi oběma muži vážla. Podle Štrougala byla kvůli odporu stranického vedení promrhána (zejména po smrti Brežněva) šance uskutečnit nezbytné reformy. V roce 1988 odcházel Lubomír Štrougal z vrcholných funkcí s pocitem, že porážka je neodvratná. Zosobněním reformem se však pro něho nestal Michail Gorbačov: „Nechápu, o co usiloval, nevím, jakou koncepci představil.“ (s. 274)

V knize najdeme i další zajímavé pasáže. Jde například o vylíčení odvolání Rudolfa Baráka z funkce ministra vnitra, kdy autor vylučuje intriku prezidenta a prvního tajemníka KSČ Antonína Novotného (s. 120–127), o popis „objevení“ tajných dokumentů v Černém jezeře, jež přispělo k prodloužení lhůty k potrestání nacistických zločinců (s. 127–130), nebo o zachycení kroků československé vlády po 21. srpnu 1968 a role Štrougala při odmítnutí tzv. dělnicko-rolnické vlády (s. 191–195). Pozoruhodný je popis setkání s čínským reformátorem Teng Siao-pchingem (s. 55–57). Zaznamenejme ještě autoritativní sdělení, že u nás nebyly rozmístěny sovětské atomové hlavice, že však Sověti chtěli, aby Západ byl přesvědčen, že tu jsou (s. 114). Vzpomínky bohužel neprozrazují podrobnosti o vnitřním fungování státního vedení a jeho koexistenci s vedením stranickým. Cenné je však přiznání, že ministři obrany a vnitra nepodléhali předsedovi vlády, ale prvnímu tajemníkovi KSČ (s. 118). Za osoby, které mu stály nejbližší, pokud šlo o jeho vizi postupných reform, označuje Štrougal komunistické funkcionáře Václava Svobodu, Jana Baryl, Václava Hřlu a Miloslava Hruškovice (s. 220). Vzpomínky „Brežněvem neoblíbeného člověka“ (s. 243)

doplňuje srovnání předlistopadového režimu se současností, které pro dnešek nevznívá kladně.

Štrougalovy paměti představují významný ediční počín, který zaujme historiky, ekonomy, sociology, politology i archiváře. Pisatel se prezentoval vzpomínkami sebekritickými,

bez skandálních odhalení (vyjádření k fá-mám o jeho poměru k nejmenované zpěvač-ce najdeme na s. 273), jako autor znalý, se-riózní a s vyhraněnými životními názory, jež stojí za to poznat.

Jiří Křestan

Summaries

Articles

Resistance, Collaboration, Accommodation: Some Remarks Concerning Research on Czech Society in the Protectorate

Stanislav Kokoška

In this article the author raises several theoretical questions connected to an insufficiently researched topic, Czech society in the Protectorate of Bohemia and Moravia (15 March 1939–8/9 May 1945). He considers, on the one hand, possible theoretical starting points, which he sees as residing in the thorough application of sociological approaches to historical research, and, on the other, the debates over the terms ‘collaboration’ and ‘resistance’. The term ‘collaboration’ (*kolaborace*) was imported into the Czech milieu, and is generally used to mean dishonourable work with, or for, the enemy. The author therefore sees the use of this term as being chiefly in research on public policy, in which the extant sources usually provide enough information to form a reliable picture of the individual actors and their motives. In this respect the author also refers to the views of some Czech historians who have already pointed out that when discussing the behaviour of Czech society in the Protectorate it is extremely difficult to set a clear, universally valid boundary between resistance and collaboration.

For actual research on Czech society in the Protectorate the author prefers semantically neutral terms, free of moralizing connotations. He sees inspiration in sociology, whose approaches enable the development of a more complex model than the hitherto widely held view of a society that lived in some kind of permanent dilemma between resistance and collaboration. Apart from research on everyday life in the Protectorate – the milieu which the individual actors moved about in – the author recommends exploring also the ‘extent of adaptation’ (the

way the actors accommodated themselves to the conditions of the new régime) and the 'extent of identification' (whether the actors identified with the new régime and to what extent they considered it something unchangeable). From a comparison of both factors the author then deduces the actors' basic attitude to the régime (positive, neutral, potentially hostile, hostile) and their basic modes of behaviour (loyalty, law-breaking, opportunism, resistance). The 'extent of identification' in particular constitutes the dynamic factor whose value was dependent on a whole range of circumstances. In researching Czech society in the Protectorate one must therefore consider other important topics, for example, the effect of Nazi and Allied propaganda, the responses in Czech society to the news about the course of the war, and, last but not least, fear, an integral part of Protectorate reality. To understand the behaviour of Czech society in the years of the Second World War (and therefore its values and orientation at the time of Liberation), one must in historical research devote sufficient consideration to the elementary fact that this society found itself in the grip of a totalitarian régime and was consequently not operating on the principle of freedom of choice.

The 'Olga' Partisan Unit: The Bloody Trail of One Resistance Group

Vladimír Černý

This article discusses the Olga partisan unit, which is written into the history of the resistance in the Protectorate of Bohemia and Moravia because of its important operations, but whose reputation was tarnished by wanton acts of violence carried out on the orders of its commander, Josef Houfek.

The Olga group was established by Houfek, together with Olga Františáková, in central Moravia in January 1945. The author describes the founding and development of the group, and seeks to demonstrate, among other things, that Houfek's decision to join the partisans was based not so much on patriotism as a desire to stand out and to seek adventure; this twenty-three-year old butcher's apprentice had, moreover, previously been convicted of petty theft and had served in both the Wehrmacht and the Protectorate police. The author describes a number of clashes between partisans of the Olga group and German units, focusing on two operations that gained them considerable recognition. In the first, the partisans managed, on 26 February 1945, to dump more than half a million litres of fuel and motor oil from Wehrmacht wagons at a railway station in the village of Morkovice, in the Zlín region of Moravia. On 19 April 1945, shortly before the end of the war, at the manor house in Hoštice near Kroměříž, they captured the commander of the 16th Panzer Division of the Wehrmacht, Generalmajor Dietrich von Müller, which was an absolutely unique act in the history of the partisan movement in the Bohemian Lands. The author, however, also considers cases where the partisan commander ordered the execution of several fellow-partisans and others who were accused, without good reason, of collaboration or whom he felt, for one

reason or another, were in his way. For these excesses he was arrested after the war and put on trial twice, but was given only a light sentence. Using hitherto neglected archives the author has also verified a number of pieces of questionable information, which had accumulated during the years when the partisan unit was operating. This includes, in particular, Františáková's having allegedly spied for the Gestapo, which turned out to be an unfounded claim. The author also notes an incident in the village of Střilky (near Kroměříž) just after the war, in which three alleged collaborators were executed under the direction of members of the Olga unit; this incident later became a point of contention between a leading Czech poet, František Halas, and a major literary historian, Václav Černý. In conclusion, the author briefly discusses the post-war lives of some members of the Olga unit, and attempts an overall assessment of their activity in the context of the resistance.

The Genesis of a Collaborator: The Journalist E. J. Prokop and His Role in Publicizing the Trial of General Alois Eliáš

Pavel Večeřa

The author describes the career of the journalist and chess writer, František Josef Prokop (1901–1973), who, after the establishment of the Protectorate of Bohemia and Moravia, joined the small group of leading pro-German journalists and became editor-in-chief of a Czech daily newspaper, *České slovo*, and, later, *Lidové listy*. The article focuses on the key moments of his career as he was trying to make his mark as a journalist in the Protectorate. It also seeks to interpret the causes of his rise and the motives for his collaboration. In addition, the author aims to assess the newspaper coverage of the trial of the former Premier of the Protectorate government, General Alois Eliáš (1890–1942), in which, in early October 1941, Prokop – together with a leading collaborator journalist, Karel Werner – played a considerable part. It was this act, according to the author, by which Prokop has ingloriously come to be remembered in the history of Protectorate journalism. The method of publicizing the Eliáš trial is, the author argues, extremely interesting. The press department of the arts and politics section of the Office of the Reich Protector, led by Wolfgang Wolfram von Wolmar (who actually ran the Czech press in the Protectorate), had to figure out how to portray to the Czech public Eliáš's resistance activity, for which he was sentenced to death, without mentioning substantial facts about the existence of an active home resistance. No less important in publicizing the trial was the presentation of Eliáš the man. The Nazis were primarily concerned to ensure that the sentenced general came out of the confrontation vanquished and calling on his fellow-Czechs to be loyal to the occupying régime. Prokop essentially discharged this task under the strict supervision of the head of the German press department and, though later a less active collaborator, he remained in the service of the Germans right to the

end of the Occupation. On trial before the National Court after the war, Prokop sought to trivialize his collaborationist activity and to persuade the court that he had actually supported the resistance by his work. The court did not accept this version, and sentenced him to four years in prison.

According to the author, Prokop was not motivated to collaborate for ideological or political reasons, but chiefly for material gain and the advancement of his career. He represents the kind of person who clearly gives preference to his hobbies over his own work or the public interest, yet does not hesitate to accommodate pragmatically to the demands of those who hold power. In this psychological portrait the author concludes that the actual sphere of Prokop's self-realization, and possibly even self-transcendence, was the game of chess, which he perceived as an art, and which provided him with an escape from onerous reality. The author puts forth the hypothesis that Prokop perhaps saw his problematic work as a journalist in the Protectorate as a kind of chess match.

Patriotic Education or Nazi Indoctrination? Teaching Czech at Secondary Schools in the Protectorate

Martina Šmejkalová

The article is concerned with the Czech language and its instruction in the Protectorate of Bohemia and Moravia, especially at secondary schools. Using primary sources, in particular curriculum materials related to the teaching of Czech, regulations issued by the Ministry of Education, period textbooks, and also correspondence, the author seeks to explain how official education policy was projected into actual teaching practice. She examines two main currents of instruction – the official, as reflected in published materials, and the nonconformist, which even made its way into some passages of the textbooks used at the time. It is generally true, however, that textbooks and teaching practice were permeated with expressions of linguistic patriotism, which the supervisory bodies of the Protectorate or Reich tolerated. The main interference in the structural organization of teaching the subject was the dissolution of its previous unity: the bureaucrats in charge of education approached the basic constitutive components – the Czech language and Czech literature – separately and it is therefore now necessary to distinguish between them. While the content of the teaching of literature was suppressed and the existing textbooks were substituted for by individual volumes of the ideologically fraught *Nová čítanka*, Czech language instruction in this period drew mainly from the earlier traditions and suffered less. That was also because Czech language instruction and textbooks were not primarily meant for the task of re-educating, unlike the tasks of Czech literature, which was considered an 'opinion-forming subject'. The exclusion of the history of literature from school instruction was in practice often circumvented by transferring its material, under the pretext of providing examples

of the historical development of the language, to Czech lessons. The author pays considerable attention to the conception, content, cultural stereotypes, and values reflect in the *Nová čítanka*. She sums up by saying that it provided a picture of the Czechs as a nation with a splendid folk traditional and a rather rich culture, which, however, could develop thanks only to the favourable influence of the German cultural genius, and also a picture of the Czechs as a nation that was once mostly agricultural, for whom manual work is by and large the most suitable form of labour. The ideological manipulation of the *Nová čítanka*, according to the author, was – unlike the Communist textbooks after the takeover of late February 1948 – rather concealed and resided in combining selected national and Nazi values and providing only partly true information.

Discussion

(Un)suitable Remarks on a German Bestseller by Alfred de Zayas Concerning the Expulsion of the Sudeten Germans

Eva Hahn(ová) and Hans Henning Hahn

In this polemical essay the authors present the American lawyer and historian Alfred-Maurice de Zayas (born in Havana, in 1947), who has become one of the most successful authors of German literature on the expulsion of the Czechoslovak Germans (*Vertreibungsliteratur*). They also discuss his *Nemesis at Potsdam: The Anglo-Americans and the Expulsion of the Germans*, which has been published in six English editions and at least ten German (first by Routledge & Kegan Paul, in London and Boston, in 1977, most recently in a revised and expanded edition by Herbig, Munich – *Die Nemesis von Potsdam: Die Anglo-Amerikaner und die Vertreibung der Deutschen*). The book considers how eleven million Germans living east of the post-war German frontier lost their homeland between 1939 and 1949. According to the authors of the essay, the book, with its notes and bibliography, meets the criteria of professional historiography in terms of form, but it is not actually conceived as empirical research on events and developments. Rather it is more like discovery proceedings for an indictment of the Allied forces, who, de Zayas alleges, were seeking revenge against Germans, rather than justice. In terms of content, the book contains nothing new, more or less reproducing the historical stereotypes of the Germans, Czechs, and Poles, and their relations with each other, in the way these have been transmitted mainly in German ‘expulsion historiography’ and journalism. Thus, for example, the Munich Agreement of September 1938 is seen as the logical outcome of the unjust arrangement of central Europe after the Great War; the German minorities’ irredentist ambitions in the successor states are called a reaction to discrimination; and the Sudeten Germans are depicted as the innocent victims of Hitler’s policy. These one-sided pictures of the past, which de Zayas presents, are intended, according to the reviewers, mainly to justify current

political aims – namely, reparation for the ‘expellees’ from the formerly German eastern territories in keeping with international law in the form of ‘Recht auf Heimat’ (that is, the right to return to the homeland), restitution of property, and compensation for damages. De Zayas, however, completely ignores the fact that such arguments have not been accepted by any court of law. His success amongst readers reveals, according to the reviewers, that his interpretations continue to suit considerable parts of German society, which prefer the ‘myth of expulsion’ to a critical view of the recent past.

Revisionism as the Fate of a Movement? Concerning a New Work by Michal Kopeček

Miloš Havelka

In this review-essay the author looks at Michal Kopeček’s *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960* (Prague: Argo, 2009), whose title translates as ‘In Search of the Lost Meaning of the Revolution: The Birth and Beginnings of Marxist Revisionism in Central Europe’. The questions the reviewer raises and his development of the impulses contained in those questions help him to formulate broader reflections on the genesis, nature, and contexts of Marxist revisionism. In passing, he makes some mildly critical comments about the book. He also offers four different ways or lenses for reading Kopeček’s work. First he shows the possibility of perceiving it through the prism of the historical analysis of discourse, in which the main concern is the overall development of a certain type of thinking (here, Marxist), as is done in the history of ideas. From this perspective, the reviewer considers the relationship between Marxism and Nationalism in the twentieth century, not only in the sense of its legitimizing potential in pushing through Communist ideology and régimes in central Europe (as analyzed by Kopeček in this book), but also in the sense of the changes in Communist doctrine and the emancipating potential of nationalism at a distance from the ‘obligatory’ model of socialism and in the democratizing process of the 1960s. In connection with the development of Western Marxism, which is critical of ideological doctrine, the reviewer wonders whether each and every attempt to make doctrine a reality is not necessarily also its revision. And he asks to what extent the revisionist arguments of the 1950s were original or were, on the contrary, adopted from earlier revisionism. At the level of the analysis of hegemonic and critical discourse, that is, of Stalinism and revisionism, it is a matter of ideological differences and counter-positions in power-politics between the two camps. The author-reviewer here points to the different conceptions of ideology (stabilizing for orthodoxy, but mobilizing or, depending on the point of view, retarding for revisionism), and he points to the role of formal and informal institutions of power, and asks what it was that formed the common ideological ‘matrix’ of Stalinism and revisionism. The prism of analysis

of the utopian discourse, according to the author of this article, constitutes a third possible way of reading Kopeček's book, in the intentions of its title, 'in search of the lost meaning of the revolution'. The book considers the relationship between the movement and its roots, the legitimizing charge of these returns, and hope in the cultivation of an unsatisfying present by reviving its utopian and emancipating dimensions. The author proposes that revision has, from the perspective of this utopian dimension, necessarily accompanied Marxism throughout its existence, and has, with time, even become its driving force. In the end he points to the level of comparative analysis, concentrating on a comparison of the development, forms, and role of revisionism in all the states examined here – Poland, Hungary, and Czechoslovakia. In his conclusion, the author praises Kopeček's book highly as an original and important attempt to change the approach to research into the former régime, and remarks that Kopeček excels in his profound knowledge of the material, the intensity of his historical empathy for the topic, and the freshness of his manner of interpretation.

A Reply to the Criticism of My Book on Czech Fascism

Milan Nakonečný

The author reacts here to a review of his *Český fašismus* (Prague, 2006). The review, by Pavel Baloun, is re-published (in an edited form) in the current issue of *Soudobé dějiny* as 'Čeští fašisté jako "naivní národovci": Netradiční pohled na fenomén českého fašismu' (Czech Fascists as 'Naive Nationalists': An Untraditional View of the Phenomenon of Czech Fascism). He declares that he really would not like to be linked to the 'traditional' view of Czech fascism, which is, in his opinion, now, as during the First Republic, in the thrall of the ruling ideology and political interests. The same is true of the established idealization of the interwar Czechoslovak democracy and its main politicians, which he rejects. For example, the refutation of the continuously reiterated, intentionally misleading, 'Castle' interpretations of the ideas and actions of General Radola Gajda (1892–1948) is not at variance with the critical assessment of Czech fascism, which he offers in his book. Unlike the mainstream, the author comes out in favour of Czech nationalism as the value basis of his historical interpretations. He is willing to take the responsibility for factual errors in his book, but rejects as unfounded the reproach that he did not work sufficiently with official primary sources, for it is up to the reviewer to demonstrate in concrete terms what has been neglected.

Reviews

Czech Fascists as ‘Naive Nationalists’: An Untraditional View of the Phenomenon of Czech Fascism

Pavel Baloun

Nakonečný, Milan. *Český fašismus*. Prague: Vodnář, 2006, 427 pp.

This review is an edited version of an article that the reviewer published at the website <http://www.fronta.cz/kniha/nakonecny-cesky-fasismus>. The reaction of the author of the book, Milan Nakonečný, appears in the current issue of *Soudobé dějiny*, under the title ‘Odpověď na kritiku mé knihy o českém fašismu’ (A Reply to the Criticism of My Book on Czech Fascism). The reviewer points to the numerous errors of fact in the work under review, which, according to him, stem from Nakonečný’s not having worked sufficiently with archive records of official provenance, especially for the period of the First Republic, and his having drawn much of his information from the Fascist press. He also reproaches Nakonečný for his insufficient consideration of the existing historical literature. He is puzzled by Nakonečný’s many criticisms of interwar Czechoslovakia and its politicians. In conclusion the reviewer claims that Nakonečný openly sides with the Czech nationalists and critics of the democracy of the First Republic, but this, according to the reviewer, may provide an impulse for more profoundly conceptual reflections and debates about Czech fascism.

Sudeten Germans and the Twilight of the First Republic

Petr Kaplan

Brandes, Detlef. *Die Sudetendeutschen im Krisenjahr 1938* (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, vol. 107). Munich: Oldenbourg, 2008, xvi + 399 pp.

In his latest monograph, Brandes, an important German historian, focuses on the position of the Sudeten Germans in interwar Czechoslovakia and their role in breaking apart the country. The reviewer praises Brandes’s extraordinarily thorough work with primary sources. He sees the fundamental contribution of the book in its observing the lives of the Sudeten Germans as the history of many social groups and their mutual relations and interactions with the outer milieu (Czechoslovak and German), rather than as one single story of a homogeneous stratum of the population. The author is manifestly critical of the minorities policy of the First Republic, which, in his view, made it difficult for the German minority to identify with the new state. He believes the main cause of the ‘uncontrolled expulsions’ of Czechoslovak Germans after the war stemmed from the tensions that had come to a head in Czech-German relations on the eve of the Munich Agreement.

The Nazi Justice System in the Sudetengau

Petr Šafařík

Anders, Freia. *Strafjustiz im Sudetengau 1938–1945* (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, vol. 112). Munich: Oldenbourg, 2008, vii + 551 pp. + CD-ROM.

This book is, according to the reviewer, a precise work that, to a certain extent, fills the gaps in the treatment of the legal history of the Reichsgau Sudetenland (also known as the Sudetengau). The book merits praise for its carefully worked-out theoretical starting points (which are based on a typology of Max Weber's concept of 'domination') and also for its far-ranging work with primary sources. In the chapters devoted to changes in criminal law, the activity of the public prosecutors, the courts, sentences, and the social profile of employees of the justice system in the Sudetengau, the book provides much valuable quantitative information and the work demonstrates its conclusions using concrete cases.

An Important Contribution to an Increasingly Difficult Topic

František Svátek

Weger, Tobias. *'Volkstumskampf' ohne Ende? Sudeten Organisationen 1945–1955* (Die Deutschen und das östliche Europa – Studien und Quellen, vol. 2). Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008, 639 pp.

The reviewer situates this publication in the ever-stronger stream of criticism of national stereotypes and myths in the German Federal Republic, which has also affected the ideologizing historiography and journalism of Sudeten German provenance. With a profound theoretical grounding, the author of the volume under review thoroughly analyzes the continuity and discontinuity of Sudeten German interpretations of their own history, as well as key terms and ideas from the interwar nationalist zeal to the post-war establishment of Sudeten German institutions. In the second, longer part of the volume, he then, on the basis of a wide range of sources, describes in detail the emergence and first ten years of the development of these organizations, critically analyzing various documents of their programmes. Because of its comprehensiveness, clear organization, and critical apparatus, Weger's book also serves well as an encyclopaedia.

In Praise of Roots

Karel Hrubý

Kopeček, Michal. *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě*. Prague: Argo, 2009, 386 pp.

In a detailed review-essay of Michal Kopeček's recent book (whose title translates as 'In Search of the Lost Meaning of the Revolution: The Birth and Beginnings of Marxist Revisionism in Central Europe'), the reviewer assesses the theoretical roots of Kopeček's interpretations, the subtlety of his analysis of terminology, and his broad range of sources. He notes that 'revisionism' already had a long history in the 1950s, and points out that in addition to the author's analyses of revisionist tendencies in philosophy and sociology one could trace it in their application to economics, jurisprudence, and *belles-lettres*. The part of the book that makes the greatest contribution to our understanding is, according to the reviewer, the discussion of the development of revisionism in Poland, where the ground was best prepared for revisionism and where, in the intellectual activity of Leszek Kołakowski, it reached its apex in central Europe. Of similar importance was Georg (György) Lukács, in Hungary, but he sought mainly to justify Leninism in theoretical terms. In Czechoslovakia, unlike in these two neighbouring countries, revisionism lacked political support and had to wait till the second half of the 1960s to become fully developed. But that part of the story is beyond the scope of the publication under review.

A Well-balanced Social History of Post-war Europe

Martina Hamplová

Kaelble, Hartmut. *Sozialgeschichte Europas: 1945 bis zur Gegenwart*. Munich: C. H. Beck, 2007, 437 pp.

According to the reviewer, this large publication about the historical transformations of post-war European society from 1945 to the present, surpasses other histories of European society after the Second World War. This is because, from the geographical point of view, it takes the eastern lands of Europe into account, in terms of time it includes also the last quarter of the twentieth century, and in terms of subject matter it seeks to present a compact and detailed social history. It is also exceptional in that it tries not only to convey the differences within the countries of the Continent, but also to interpret what it is that is characteristic of European society as a whole.

*Documents***The Transcript of Viliam Široký's Interrogation at State Security Headquarters in 1941**

Marek Syrný and Matej Medvecký

This set of documents contains the written record of an interrogation of the Slovak Communist official Viliam Široký (1902–1971) at State Security Headquarters (Ústredňa štátnej bezpečnosti – the political police of the Slovak State) in Bratislava in June 1941, and two additional documents. In the First Republic Široký worked as a secretary of the regional and district committees of the Czechoslovak Communist Party (CPCz) in Slovakia. He edited the main Slovak Communist daily, *Pravda*, and was active in the *apparat* of the Communist International. In 1935 he was elected a deputy to the Czechoslovak National Assembly, in 1938 he became the Chairman of the regional leadership of the Party in Slovakia, and, after the Party was banned, he moved to Moscow. In June 1941, shortly before Germany invaded the Soviet Union, he returned to Slovakia, but after a brief period underground he was arrested and spent the rest of the war in prison. After the Liberation he became Vice Premier of Czechoslovakia and Chairman of the Slovak Communist Party, and, later, in the 1950s, Premier and Minister of Foreign Affairs. He helped to bring in the Stalinist terror and to organize the show trials, for which, in 1963, he was stripped of all his offices. From the transcript published here it is evident that after his arrest in Slovakia Široký communicated to his interrogators important information about the resistance movement and gave them contacts to members of the resistance, which led to their arrest. As the editors of the document point out, after the war the existence of the incriminating transcript was kept secret, but in the early 1950s it did not slip the attention of the secret-police investigators when preparing the show trials. In this connection, people stopped talking about the formerly praised resistance activities of Viliam Široký.

Contributors

Pavel Baloun (1988) is currently reading history at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His chief area of research is modern Czech history, particularly Czech Fascism.

Vladimír Černý (1975) lectures at the Faculty of Social Studies, Masaryk University, Brno. His principal research interests are twentieth-century history, particularly Czech history, the operation of anti-democratic régimes, and Czech history during the First Republic and the German occupation. Together with Petr Kopečný and František Vašek he is a co-author of the biographical work *Legenda bez legend: Životní osudy armádního generála Vojtěcha Borise Luži (1891–1944)* (Brno, 2004).

Hans Henning Hahn (1947) is Professor of Modern East European History at Carl von Ossietzky University, Oldenburg. He is a specialist on modern central European history, primarily concerned with historical stereotypes, Polish history, and the history of German-Polish and German-Czech relations. Together with Eva Hahn(ová), he is the author of *Sudetoněmecká vzpomínání a zapomínání* (Prague, 2002). His *Außenpolitik in der Emigration: Die Exildiplomatie Adam Jerzy Czartoryskis 1830–1840* (Munich and Vienna, 1978) is also published in Polish (Warsaw, 1987).

Eva Hahn(ová) (1946) has lived in the Federal Republic of Germany since 1968. She is currently a free-lance historian and journalist. Her main research interests are the history of Communism, modern nationalism, modern Czech political thought, and, more recently, the history of the Sudeten Germans and their relations with the Czechs. Among her publications are *Sudetoněmecký problém: Obtížné loučení s minulostí* (Prague, 1996; Ústí nad Labem, 1999) and, together with Hans Henning Hahn, *Sudetoněmecká vzpomínání a zapomínání* (Prague, 2002).

Martina Hamplová (1985) read German and Austrian Studies at the Institute of International Studies, the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. Her main area of academic interest is the contemporary history of the German-speaking countries.

Miloš Havelka (1944) is Professor of Philosophy at the Faculty of Humanities, Charles University, Prague. He also lectures at the Faculty of Arts, Masaryk University, Brno. For many years he was Editor-in-Chief of *Sociologický časopis* and its English edition, *Czech Sociological Review*. He specializes in the history of sociology, philosophy, historiography, and the problems of knowledge in the social sciences. He is also a translator and editor of the works of Max Weber. Among his many publications is the two-volume anthology with commentary, *Spor o smysl českých dějin 1895–1938* (Prague, 1995) and *Spor o smysl českých dějin 1938–1989: Posuny a akcenty české otázky* (Prague, 2006), as well as the monograph *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny 'české otázky' 1895–1989* (Prague, 2001).

Karel Hrubý (1923), a former political prisoner, is a sociologist. Since 1968 he has lived in Basle. In 1983–91 he was Editor-in-Chief of *Proměny*, the arts and politics quarterly of the Czechoslovak Society of Arts and Sciences, published in New York. He was a leading member of the Czech Social Democrats in exile and their last chairman from 1989 to 1993. He is interested primarily in the sociology of changing political systems in the Hussite period and the present day. He is the co-editor of many essay volumes, including, with Milíč Čapek, *T. G. Masaryk in Perspective: Comments and Criticism* (Ann Arbor, 1981).

Petr Kaplan (1985) is currently reading Security Studies in the Institute of International Relations at the Faculty of Social Studies, Charles University, Prague, and also German and Austrian Studies in the Institute of International Studies, also at Charles University. His chief research interest is the foreign policy and security policy of the German Federal Republic.

Stanislav Kokoška (1959) is the head of the Department of the History of the Second World War, the Occupation, and Resistance, in the Institute of Contemporary History, Prague. His principal areas of research are the home resistance, the liberation of the Bohemian Lands in spring 1945, and the history of intelligence services. Among his recent publications is *Praha v květnu 1945: Historie jednoho povstání* (Prague, 2005), which was also published in German as *Prag im Mai 1945: Die Geschichte eines Aufstandes* (Göttingen, 2009).

Matej Medvecký (1977) is a senior scholar in the Nation's Memory Institute, Bratislava. His field of expertise is the history of twentieth-century politics and intelligence services, particularly the security services in Slovakia from 1939 to 1948. His publications include *Spravodajské eso slovenského štátu: Kauza Imrich Sucký* (Bratislava, 2007).

Milan Nakonečný (1932) is Professor of Psychology at the Faculty of Theology, South Bohemian University, České Budějovice. He was formerly a clinical psychologist, a psychologist at a marriage counselling office, and a teacher. In 1985–89 he was the head of the Department of Adult Education and Personnel Management at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. Apart from various branches of psychology, his research interests include the Hermetic sciences and, since the 1990s, the history of Czech Fascism and modern nationalism. He has published about three dozen books, including *Psychologie osobnosti* (Prague, 1997 and 2009), *Sociální psychologie* (Prague, 1999 and 2009), and *Lexikon magie* (Prague, 1993, 1995, 2001, and 2009). His works on history include *Vlajka: K historii a ideologii českého nacionalismu* (Prague, 2001), *Český fašismus* (Prague, 2006), and *František Mareš: Vědec, filozof a národovec* (Prague, 2007).

František Svátek (1936), now retired, was for many years a senior researcher in the Institute of Contemporary History, Prague. His academic areas of interest are nineteenth and twentieth-century Czech and European history, particularly the political élite of Czechoslovakia from 1918 to 1953, nineteenth and twentieth-century Czech and European history, and the history and theory of historiography.

Marek Syrný (1977) is a senior scholar at the Museum of the Slovak National Uprising, Banská Bystrica. He specializes in the history of Slovakia during the Second World War and the almost three years from the Liberation to the Communist takeover, with a focus on politics. His *Slovenská demokrati '44–48* is forthcoming.

Petr Šafařík (1973) is a post-graduate student in the Institute of International Studies at the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. He also lectures there in the Department of German and Austrian Studies. His main field of research is contemporary cultural history, particularly the cinematography of the German-speaking lands.

Martina Šmejkalová (1970) is a research assistant in the Department of Czech Language and Literature at the Faculty of Education, Charles University, Prague. She teaches historical language disciplines, and also conducts research on the history of the instruction of Czech, the topic of her *Vyučování českému jazyku na středních školách v letech 1918–1939* (Prague, 2005).

Pavel Věčeřa (1969) is a research assistant in the Department of Media Studies and Journalism at the Faculty of Social Sciences, Masaryk University, Brno. He specializes in the history of the Czech mass media, particularly in the Protectorate of Bohemia and Moravia, and also in the relations between the political parties and the press in the First Republic. Together with Jakub Končelík and Petr Orság, he recently published *Dějiny českých médií 20. století* (Prague, 2010).

Contents

Resistance, Collaboration, Accommodation

Articles

- Stanislav Kokoška Resistance, Collaboration, Accommodation:
Some Remarks Concerning Research
on Czech Society in the Protectorate 9
- Vladimír Černý The 'Olga' Partisan Unit: The Bloody Trail
of One Resistance Group 31
- Pavel Večeřa The Genesis of a Collaborator: The Journalist
F. J. Prokop and His Role in Publicizing
the Trial of General Alois Eliáš 82
- Martina Šmejkalová Patriotic Education or Nazi Indoctrination?
Teaching Czech at Secondary Schools
in the Protectorate 121

Discussion

- Eva Hahn(ová)
and Hans Henning Hahn (Un)suitable Remarks on a German Bestseller
by Alfred de Zayas Concerning the Expulsion
of the Sudeten Germans 158
- Miloš Havelka Revisionism as the Fate of a Movement?
Concerning a New Work by Michal Kopeček . . . 173
- Milan Nakonečný A Reply to the Criticism of My Book
on Czech Fascism 189

Reviews

- Pavel Baloun Czech Fascists as 'Naive Nationalists':
An Untraditional View of the Phenomenon
of Czech Fascism 194
- Petr Kaplan Sudeten Germans and the Twilight
of the First Republic 205

Petr Šafařík	The Nazi Justice System in the Sudetengau	210
František Svátek	An Important Contribution to an Increasingly Difficult Topic	215
Karel Hrubý	In Praise of Roots	222
Martina Hamplová	A Well-balanced Social History of Post-war Europe	232
 <i>Documents</i>		
Marek Syrný and Matej Medvecký	The Transcript of Viliam Široký's Interrogation at State Security Headquarters in 1941	238
 <i>Annotations</i>		
		269
 <i>Summaries</i>		
		281

Informace pro autory

Časopis *Soudobé dějiny* vychází třikrát do roka (dvě čísla a jedno dvojčíslo). Redakce přijímá výhradně původní práce, které jsou výsledkem vlastní badatelské činnosti autora. Mohou být psány česky nebo slovensky, případně v hlavních evropských jazycích. Články, vzpomínky, edice dokumentů dodržují zpravidla rozsah jednoho až dvou autorských archů (16–32 stran).

K úpravě rukopisu:

1. Rukopis napsaný na počítači odevzdejte na disketě (WP nebo Word) nebo zašlete na e-mailovou adresu redakce *soudobe.dejiny@usd.cas.cz* nebo *drapala@usd.cas.cz*
2. Poznámkový aparát připojte pokud možno na stránkách pod čarou, nikoli souhrnně za celým textem.
3. a) V odkazech na archivní fondy a sbírky dodržujte toto pořadí údajů: název archivu a jeho umístění (při opakovaném odkazu jen jeho vžitá zkratka), název a značka fondu (sbírky), signatura, název nebo popis dokumentu.
b) V odkazech na literární prameny dodržujte toto pořadí údajů: **Monografie:** Jméno autora (v pořadí PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno) – spoluautoři: *Název: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať ze sborníku:** Autor stati – spoluautoři (viz výše): *Název: Podnázev*. In: Editor sborníku – spolueditoři (obdobně jako u autora monografie) (ed.): *Název sborníku: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať z časopisu:** Autor stati – spoluautoři (viz výše): *Název: Podnázev*. In: *Název časopisu* (kurzivou), ročník, číslo (rok), rozmezí stran. **Stať z denního tisku:** Autor stati (viz výše): *Název: Podnázev*. In: *Název novin* (kurzivou), přesné datum, rozmezí stran.
c) Pro recenzi a anotaci: uveďte ještě další údaje o původcích (překladatel, editor, autor úvodu, doslovu, ilustrátor ap.) a o publikaci (např. vydavatel, liší-li se od nakladatele; edici, rejstříky, bibliografie ap.).
4. Připojte **resumé** v rozsahu 15–30 řádek pro překlad do angličtiny. Pro informace o autorech uveďte: rok narození, stručné sdělení o své odborné činnosti (aktuální zaměstnání, oblast specializace, případně název Vaší profilové publikace s místem a rokem vydání).

Soudobé dějiny

budou s potěšením publikovat anotace nejnovější knižní a časopisecké produkce domácí i zahraniční a předem za ně děkují.

Redakce

Vydává Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Ročník XVII. **Doporučená cena ve volném prodeji 176 Kč.**



Stanislav Kokoška Odboj, kolaborace, přizpůsobení...

Několik poznámek k výzkumu protektorátní společnosti

Vladimír Černý Partyzánský oddíl Olga

Krvavá cesta jedné odbojové skupiny

Pavel Večeřa Geneze jednoho kolaboranta

Novinář František Josef Prokop a jeho role při medializaci soudního procesu s generálem Aloisem Eliášem

Martina Šmejkalová Výchova k vlastenectví, nebo nacistická indoktrinace?

Výuka českého jazyka na středních školách v Protektorátu Čechy a Morava

Eva Hahnová

Hans H. Hahn (Ne)patřičné poznámky k jednomu německému bestselleru

Alfred de Zayas o vyhnání Němců

Miloš Havelka Revizionismus jako osud hnutí?

Nad knihou Michala Kopečka

Pavel Baloun Čeští fašisté jako „naivní národovci“

Netradiční pohled na fenomén českého fašismu

Milan Nakonečný Odpověď na kritiku mé knihy o českém fašismu

Marek Syrný

Matej Medvecký Zápisnice o výsluchu Viliama Širokého na Ústredni štátnej bezpečnosti

Diskuse – Recenze – Dokumenty – Anotace